अथ दर्पणसमाख्यव्याख्यासहितं वैयाकरणभूषणं प्रारभ्यते

॥ॐ श्रीगणेशाय नमः॥ रमासमामन्त्र्य जगद्वन्द्यं मधुहन्तं श्रुतिस्तोमाहृत्यापरिजनितवेदाननमुदम्। अखण्डानन्दाढ्यं निखि
२ लजनहृत्कञ्जनिलयं हयग्रीवं मन्वे प्रकृतकृतिविघ्नप्रशान्तिकृते ॥१॥ स स्वैकस्मिन्नपि बाधके समवहितसाधकसहस्रादपि कार्यं नोत्पद्यते
इत्यर्थतो दृष्टेः प्रारिप्सितग्रन्थसमाप्त्यनुष्ठितभगवन्निरूपमङ्गलं प्रयत्नाच्छिष्यशिक्षार्थमादौ निबध्नाति श्रीलक्ष्मीरमणमि
ति। अधिकरणल्युडन्तरमणशब्देन कर्तृषष्ठ्यन्तलक्ष्मीपदस्य समासः। तेन च श्रीसहितशब्दस्य मध्यमपदलोपी समासः। शाक
पार्थिवादित्वात्। निगमान्तवाक्यात् तदुपादानं च सशक्तिकस्यैव भगवतो जगन्निर्माणकारणत्वमिति ध्वनयितुं नौमीति णुस्तुताविति धातोः स्म
ट्वाप्रयोगे विवक्ष्यमाणतदर्थसामानाधिकरण्यस्य फलकाभावात् कर्तरि सत्त्वाद्वर्तमानक्रियायोगे लट् उत्तमपुरुषः। अस्मद्युत्तमः

॥श्रीगणेशाय नमः॥ श्रीलक्ष्मीरमणं नौमि गौरीरमणरूपिणम्। स्फोटरूपं यतः सर्वं जगदेतद्विवर्तते ॥१॥

त्तत्पूर्वकं नौमीत्यस्यानुवृत्तेः। नुतिश्चोत्कृष्टगुणवत्त्वप्रकारकबोधानुकूलो व्यापारः। स एव च प्रकृतधात्वर्थः। बोधरूपधात्व
र्थफलाश्रयत्वाल्लक्ष्मीरमणस्य कर्मता। एवं च वैयाकरणमते प्रकृते श्रीसहितलक्ष्मीरमणाश्रयकोत्कृष्टगुणवत्त्वप्रकारकबोधानु
कूलो मदभिन्नाश्रयको वर्तमानशब्दप्रयोगरूपो व्यापार इति वाक्यार्थः। नन्वेतच्छ्लोकप्रवर्तकत्वेन शिवस्याभ्यर्हिततरत्वात्तत्स्तु
त्यात्मकमङ्गलमपि कुतो नाचरितमत आह गौरीरमणरूपिणमिति। स्वरूपपरेण पदेन गौरीरमणपदस्य षष्ठीसमासः। ततो दन्ता
त्यनिबन्धनो मत्वर्थीय इनिः। गौरीरमणो रूपं स्वरूपं यस्येति षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिणा कार्यलाभेऽपि लाघवमूलककर्मधारयादिति स्या

यस्य प्रत्ययस्यादितिसूत्रे ऽसुबन्तइतिप्रयोगमुदाहरताभाष्यकृतानादृतत्वान्नमत्वर्थीयानुपपत्तिः दृश्यते चेदृशस्थले प्रयोगदै
विध्वंशिवायविश्वरूपायविश्वेशिवरूपिणइत्यादि तथाचतदभिन्नमित्यर्थः प्रमाणंचात्रोक्तपुराणवाक्यमेव एवंचकार्य्य
वैचित्र्यस्यकारणवैचित्र्यनियम्यत्वाज्जगदवनादिकार्य्यवैचित्र्योपपत्तयेतत्तद्गुणप्रधानमूर्तिपरिग्रहोभगवतोनपारमार्थिको
भेदइतिस्तुतिकर्मताशिवस्यनानुपपन्नेतिभावः उत्कृष्टगुणवत्त्वमेवाविष्करोतियतइतिवेदान्तिमतेमायाशवलस्यब्रह्मणोज
गदुपादानत्वाज्जनिकर्त्तुरित्युपादानहेतावपादानसंज्ञानिबंधनापंचमीगुणइत्युक्तेविभाषेत्यस्यनप्रसक्तिः तथाचय
स्मादुपादानहेतोरित्यर्थः सर्वंजगत्स्फोटरूपंविवर्त्ततइतियोजना स्फुटत्यभिव्यक्तोभवत्यर्थोऽस्मादितिस्फोटोनामा
त्मकः शब्दः बाहुलकादपादानेघञ् रूप्यतेनिरूप्यतइतिरूपमर्थः तयोःसमाहारद्वंद्वेनपुंसकैकवचनांतम् वाच्यवाच
कस्वरूपमितितदर्थः नामरूपेव्याकरवाणीतिश्रुतेः एतत् अत्यंतसान्निध्येनबुद्ध्याविषयीक्रियमाणम् विवर्त्तते उत्पद्यतइत्यर्थः
धातोरुपसृष्टत्वात् ननुनामरूपात्मकस्यसदेवसोम्येदमग्रआसीदितिश्रुत्यासनातनत्वबोधनात्कथमुत्पत्तिशालित्वमतआह ज
गदितिवर्त्तमानेपृषदितिनिपातनात्साधुतथाचगच्छतितिरोधत्तइतिव्युत्पत्त्यातिरोधानउक्तेःयत्तिरोधत्तेतदाविर्भवतीतिनियमेना
विर्भावस्यलाभात्सएवात्रोपसृष्टार्थःएवंचसत्त्वेनैतस्यसनातनत्वेपिनामत्वादिनाविर्भावाद्यभ्युपगमान्नोक्तश्रुतिविरोधोनापित
स्मादेतस्माद्वाऽऽत्मनआकाशःसंभूतइत्याद्युत्पत्तिबोधकतद्विरोधःयत्किंचिन्नामरूपात्मकस्यात्यंतोपिसंभवादाहसर्वमितिया
वदर्थकम् उत्पत्तिरुपलक्षणमवनादेःतेनजगत्कर्तृत्वादिरूपोत्कृष्टधर्मस्यसुतरांतावच्छेदकस्यलाभः अत्रचयतोवाइमानिभूतानि
जायंतेयेनजातानिजीवंतियत्प्रयंत्यभिसंविशंतीत्याद्याः श्रुतयःप्रमाणम् मतांतरेयतइतिपंचमीनिमित्तहेतुतायांव्युपस

घटत्वाभावो घटस्य नासंबंधरूपोत्पत्तिरर्थः नेनु सर्वेनगेन विमलद्यात्मकपदार्थस्यमादिमयोक यत्नुत्पत्तिमत्त्वमतआह जगदिति स्थावरजंगमात्मकमित्यर्थः तथा च गच्छतिनश्यतीतिव्युत्पत्त्या विनाशित्वबोधिते विनाशिभावस्यज सत्वनियमेनतस्योत्पत्तिर्नविरुद्धेतिभावः एतत्स्ले स्फोटपदं शब्दानुमानप्रतीतपरं नादरूपपरमेतिव्युत्पत्त्या स्फोटरूपमितिभगवतो विशेषणंबोध्यम् शेषपूर्ववत् पदास्तु त्वनामच्छेद करूपंप्रदर्शयितुविशिनष्टि स्फोटरूपमिति घस्यमाणव्युत्पत्त्यासमस्तार्थप्रकाशकस्वरूपमित्यर्थः तदुपपादयन्नेवस्तुत्वनावच्छेद कान्तरमपि दर्शयति प्रतइति यस्मादुपादानादिति सार्वविभक्तिकतसिनायस्मिन्नधिष्ठानइतिवार्थः विवर्तश्चातात्विकोन्यथाभावः। अपरित्यक्तपूर्वरूपस्यरूपान्तरप्रकारकप्रतीतिविषयत्वमितियावत् जगच्छब्दश्चरूढ्यानामरूपपरः तथा च यस्मिन्नधिष्ठाने एतत्स

अशेषफलदातारं भवाब्धितरणेतरिम्। शेषाशेषार्थलाभार्थं प्रार्थयेशेषभूषणम्॥ ८० ॥ ८० ॥ ॥

र्वंजगत्रूनेद्रियादिनद्रूपेणप्रतिभातीत्यर्थः नेह नानास्तीतिश्रुत्याबोधितबाधस्यापि जगतः प्रतिभासेऽधिष्ठानसत्तायाएव नियामकत्वात्स मस्तार्थप्रकाशकत्वोपपत्तिः प्रत्युतस्वरूपस्यैव ब्रह्मणो जगद्रूपेण विवर्तनाद् विकारित्वरूपोत्कृष्टधर्मावगतिश्च अत्र च तमेव भान्तमनुभा तिसर्वमित्याद्या कूटस्थस्वरूपप्रतिपादिकाश्च श्रुतयः प्रमाणत्वेनानुसंधेयाइतिभावः अत्र भगवद्विषयकारतिभानस्यहेतुसंस्कारो गम् १ जगदुपादानत्वेनज्ञात्वाऽपवर्गसाधनस्तनविषयत्वेनैतच्छलोक्यास्याद् शेषभूषणत्वेनच स्तुवन्श्लोकेसमस्तसिद्धान्तप्रतिपन्नं येप्रार्थयते अशेषेति फलप्रदत्वमुद्दिश्यं स्वर्गादिपदार्थं नित्फलदातृत्वस्यदेवतान्तरसाधारण्याद्वाशेषेति तथा चापवर्गरूपफलस्याप्य शेषपदेनकुक्षीकृतत्वात्सदातृत्वस्यानन्यसा

साधारण्यात्प्रार्थ्यतावच्छेदकधर्मलाभः तदेवविशदयति भवाब्धीति भवएवाब्धिरितिरूपकम् अब्धीयग्राहादिसदृशकामलो
भाद्याक्रांतत्वाद्दुरवगाहत्वेन भवेत्तदारोपः तेनच भवस्यदुस्तरत्वंव्यज्यते तस्यतरणंपारदेशप्राप्तिस्तस्मिन्नित्यर्थः तरिं सा
धनं यद्यपितरत्यनयेतिव्युत्पत्त्यातरणसाधनंतरिपदार्थस्तथापितद्दृष्टकीभूततरणस्यसन्निहितपदेनैवलाभाद्धेतुरुक्तिर्मोभू
दितिविशेष्यमात्रपरतयाव्याख्यातंमुक्तिसाधनज्ञानविषयमितियावत् मुक्तिश्चवेदांतिमतेऽज्ञाननिवृत्तिसमकालास्वरूप
प्राप्तिः नन्वज्ञाननिवृत्तेरधिकरणानतिरिक्तायाः स्वरूपस्यापिच सिद्धत्वात्तद्रूपायास्तस्यास्तत्वज्ञानसाध्यत्वानुपपत्तिरिति
चेन्नपरेषांप्रागभावस्येव सिद्धायाएवाज्ञाननिवृत्तेर्योगक्षेमसाधारण्या :साध्यतायाः संभवादधिकमन्यतोऽवधेयम्

पाणिन्यादिमुनीन्प्रणम्यपितरंरङ्गोजिभट्टाभिधंहेतध्याननिवारणादिफलिकाम्सुम्भाव्यवाग्देवताम्

नैयायिकास्तु आत्यंतिकदुःखध्वंसोमोक्षः ध्वंसस्यात्यंतिकत्वंचस्वसमानाधिकरणदुःखासमानकालिकत्वम् अत्रैवतत्व
ज्ञानस्योपयोगः विशेष्यांशस्यस्वासाधारणसामग्र्याएवसंभवान्नित्यसुखाभिव्यक्तिर्वासदृत्याहुः शेषाशेषेतिकर्मधारयोत्तर
पदः षष्ठीतत्पुरुषः तस्यचलाभपदेनसमासोलाभायेदमितिविग्रहेचतुर्थ्यंतलाभपदस्यार्थपदेनसः शेषः पतञ्जलिः शेषांश
त्वात्तस्य तथाचशेषोक्तभाष्यप्रतिपादितनिखिलसिद्धांतज्ञानायेत्यर्थः शेषभूषणमितिशेषोनंतः सभूषणं यस्येत्यर्थः यतोऽ
स्यभूषणंशेषोऽतोस्यशेषोक्तसिद्धांतलाभे प्रार्थनमितिसाभिप्रायविशेष्यस्योपादानात्परिकरांकुरोलंकारोत्र भगवद्विषयक
रत्यंगम्॥२॥ प्रेक्षावत्प्रवृत्तयदूनरग्रंथेभ्यः स्वग्रंथस्योत्कर्षप्रदर्शयन्नेवदर्शनीयविषयप्रयोजनसंबंधाधिकारिणमध्येवस्य

प्रदर्शनीयं विषयं दर्शयति पाणिन्यादीति पुंभाववाग्देवतामितिपितुर्विशेषणम् पुंसोभावोयस्याइतिव्यधिकरणबहुव्रीहिपूर्वपद
कः कर्मधारयोवाग्देवतापदेन। अथवापुंभावशब्दोर्धर्चाद्यजंतः तथाचाविष्कृतपुंविग्रहांसरस्वतीमित्यर्थः द्वैतध्वांतेतिद्वाभ्यांप्र
काराभ्यामितोज्ञातोविरुद्धोभयधर्मप्रकारकज्ञानविषयोधर्मीतियावत् यद्वाद्वयोर्भावोद्वितास्वनिष्ठैकविशेष्यतानिरूपित
प्रकारतासंबंधेनविरुद्धनानाधर्मोधर्मिणोपिभावत्वसंभवाद्वितापदार्थोपिधर्म्येवतत्रभवंद्वैतंसंशयात्मकज्ञानम् अथवाद्वये
अनेकस्यभावोद्वितानानात्वंतत्संबंधिद्वैतंपरमार्थदशायामद्वितीयस्यैवब्रह्मणोंगीकारेणश्रुतिबाधितनानात्वावगाह्यंतःकरण
वृत्तिविशेषरूपमविद्यापरपर्यायमिथ्याज्ञानम् तदेवध्वांतंतमस्तत्वाछादकत्वात्तन्निवारणमेकंमुख्यंफलंयस्मात्तामित्यर्थः अ

ढुंढिर्द्वैतमजैमिनीयवचनव्याख्यातृभिर्दूषितान्सिद्धान्तानुपपत्तिभिःप्रकटयेतेषांवचोदूषये ३ ॥ ९ ॥

नधिकारिणोस्वाश्रितानामेकतरकोटिकज्ञानोत्पादकत्वेनाधिकारिणासन्मात्रावलंबनज्ञानप्रदत्वेनपुंभाववाग्देवतायास्तत्त्विवर्त
कत्वमितिभाव ढुंढिगणपतिप्रणम्य त्स्वनुषज्यते सिद्धान्तानितिभाष्यकारादिविर्णितार्थाः सिद्धांतास्तानित्यर्थः उपपत्तिभिःसा
धकप्रमाणोपन्यासरूपाभिर्युक्तिभिरित्यर्थः दूषये उपपत्तिभिरेवबाधकप्रमाणोपन्यासरूपाभिरित्यर्थः एतेनान्यग्रंथेभ्यःस्वग्रंथा
सोत्कृष्टत्वंध्वनितम् तथाचवैयाकरणसिद्धांतोत्रविषयः प्रदर्शितस्तेनैवतज्ज्ञानप्रयोजनंप्रतिपाद्यप्रतिपादकभावःसंबंधःसि २
द्धान्तजिज्ञासुरधिकारीतित्रयोन्येपिदर्शितप्रायाइतिभाव ३ ॥ ९ ॥

ग्रन्थादावनुष्ठितस्य मंगलस्य तन्निबंधनस्य च प्रयोजनमाह प्रारिप्सितेत्यादिना समाप्नुयेदिति विहाय प्रतिबंधकोपशमनायेत्युक्त्यात्र लौकिका विगीतशिष्टाचारानुमितमंगलस्य विघ्नध्वंस एव फलं जन्मानन्तरीयसमाप्तिमुद्दिश्य शिष्टानां मङ्गलाननुष्ठानान्मंगलसमाप्त्योः शरीरनिष्ठ प्रत्यासत्त्यैव कार्य्यकारणभावस्य कल्पनीयतया तस्य च नास्तिकसमाप्तौ व्यभिचारेण समाप्तिस्तत्त्वासंभवात् किंतु कार्यमात्रं प्रतिप्रतिबं

प्रारिप्सितप्रतिबन्धकव्यूहोपशमनायकृतं श्रीफणिस्मरणरूपं मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थं निबध्नन् चिकीर्षितम्प्रतिजानीते फणिभाषितभाष्याब्धेः शब्दकौस्तुभ उद्धृतः तत्र निर्णीत एवार्थः सङ्क्षेपेणेह कथ्यते १ उद्धृत इत्यत्रास्माभिरिति शेषः भाष्याब्धेः शब्दकौस्तुभ उद्धृत इत्युक्तिस्तु शब्दकौस्तुभो ऽत्र नाम मर्य्यानामाधुनिकोत्प्रेक्षितत्त्वनिरासाय अन्यथा तन्मूलकस्यास्य ग्रन्थस्याप्याधुनिकोत्प्रेक्षितसारत्वापत्तौ पाणिनीयानामनुपादेयतापत्तेः तत्र निर्णीत इत्युक्तिरितोप्यधिकं जिज्ञासुभिश्शब्दकौस्तुभे द्रष्टव्यमिति ध्वनयितुम् प्रतिज्ञातमाह ॥ १ ॥

धकाभावहेतुतया दुरितरूपप्रतिबंधकनिरास एव मंगलस्योपयोगो न तु समाप्तावपि विघ्नध्वंसेनान्यथासिद्धत्वात्समाप्तिस्त्वन्यत्र कृप्तत्कारणकलापादिति सूच्यते फणिस्मरणेति फणी शेषः शेषाख्यं धामकमिति भगवदुक्तेस्तत्स्मरणस्य विघ्ननिवारकत्वान्मंगलस्य नतिस्तुत्यादिभेदेन नानात्वमिति सूचयितुं स्मरणेत्युक्तम् प्रतिजानीत इति प्रतिज्ञाफलं तु शिष्यावधानं बोध्यम् उद्धरणकर्त्राकांक्षायामाहास्माभिरिति कथ्यते इति हर्य्यादिनिबद्धकारिकाभिरिति शेषः

तत्रस्फोटस्यार्थबोधजनकत्वात्तेनैवाकांक्षानिवृत्तेश्चवाक्यस्फोटस्य वाक्यस्फोटोऽतिनिष्कर्षे इत्यादिनासिद्धान्तयिष्यमाणत्वेऽपिप्रतिवाक्यं
संकेतग्रहासंभवात्तदन्वाख्यानस्य लघूपायेनाशक्यत्वाच्च तत्रकल्पनयापदानि विभज्यतेष्वपिप्रकृतिप्रत्ययभागान्प्रविभज्य कल्पिता
भ्यामन्वयव्यतिरेकाभ्यान्तदर्थेष्वपि प्रकृतिप्रत्ययानामनादिसंकेतबोधद्वारासाधुत्वान्वाख्यायके महर्षिप्रणीते शास्त्रेप्रक्रियानिर्वा
हाय पदवर्णस्फोटावपि समतौ विनिदर्शयन्निहं तावत्प्रधाने सुप्तिङ् चयादिरूपे वाक्ये धात्वर्थस्य प्राधान्याच्च मे वादौ निरूपयितु
माह मूले फलव्यापारयोरिति तत्र धातुरित्यस्य स्मृता इति विशेषणविभिन्नवचनान्तोपस्थापितत्वात् विशेष्यवाचकपदान्तरवि

फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः फले प्रधानं व्यापारस्तिङर्थस्तु विशेषणम् ॥
धातुरित्यत्र स्मृत इति वचनविपरिणामेनान्वयः ॥ २ ॥ २ ॥

(टि॰) स्प

भक्तितात्पर्यविषयसंख्याविरुद्धसंख्यायाश्चाविवक्षायां विशेषणवाचकपदयोः समानवचनत्वनियमादत एव नीलो घट इत्यादे
र्न साधुत्वं तद्विवक्षायां तु वेदाः प्रमाणं जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थ इत्यादौ विभिन्नवचनत्वमपि तत्र प्रकृते तद्विवक्षाया बीजमस्तीत्य
तो वचनविपरिणामेनान्वयं दर्शयति भूषणसारे धातुरित्यत्रेति ननु यदुद्देशेन श्रुतेर्लोकतो वा प्रवृत्तिर्वगतानन्यम् अन्येकानधी
नेक्षविषयमितियावत् तदुक्तं हरिणा यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभ्यन्ते पचादयः तत्प्रधानं फलं तेषां न लाभादिप्रयोजनमिति खरि
तजिनइतिसूत्रेऽपि फलपदस्य तस्मिन्नेव प्रसिद्धेश्च तथा च ताद्दशफलस्य धातुवाच्यत्वे विक्लित्त्यनुकूलव्यापारदशायां तण्डुलस्य

शासंभवेना

कर्मत्वानुपपत्तिस्तज्जन्यतादृशफलाश्रयस्यतदापत्तिश्चेत्यतआह फलंविक्लित्यादीति अयमाशयः फलपदस्यलोकरूढ्यातादृशा र्थोपस्थापकत्वेप्यत्रपारिभाषिकार्थपरतैवान्यथासकर्मकत्वादिव्यवहारोदुरुपपादःस्यात तत्त्वंचतद्धात्वर्थजन्यत्वेसतितद्धातुजन्योप स्थितिविषयत्वंतद्धात्वर्थत्वंवा जन्यत्वंचजन्यत्वप्रकारकप्रतीतिविषयत्वंतेनसत्तादीनां प्रसंगः गम्याद्यर्थव्यापारजन्यविभा गादावतिप्रसंगवारणायविशेष्यं तदर्थव्यापारेऽतिप्रसक्तिनिरासायचसत्यंतम तच्चविक्लित्यादिना प्रदर्शनपच्यादिशक्यतातच्च द्रूपेणैवतथाबोधस्यानुभवसिद्धत्वात यद्वक्ष्यतिवाक्यार्थप्रदर्शनावसरे विक्लित्यनुकूलोव्यापारइतिधातुत्वादिकमजानतो पिबोधश्चेति परेतुकर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारेतद्धात्वर्थजन्यत्वेसतितद्धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतावत्त्वम जन्य

फलंविक्लित्यादि

ताचारोपितानारोपितावा इत्यन्यदेतत विभागजन्यसंयोगादिरूपेपतत्यर्थेविभागसंयोगयोः फलत्ववारणायोभयम कर्मत्व्या तेफलस्यविशेष्यतयैवभानात्तत्रा प्रसंगवारणायकर्त्रादीतीत्याहुः तच्चिंत्यम अनुगतफलत्वानिरुक्तेः विभागजन्यसंयोगे पतत्यर्थत्वाभावस्यवक्ष्यमाणत्वाव्यावर्त्याप्रसिद्धेश्चेत्यधिकमग्रेवक्ष्यते ननुव्यापारत्वंनफलप्रयोजकक्रियात्वम आत्माश्र यात क्रियात्वस्यैवदुर्ज्ञेयत्वात दंडादिव्यापारस्यधात्वर्थत्वापत्तेश्च नचेष्टापत्तिः धात्वर्थव्यापाराश्रयस्यैवकर्तृतायावक्ष्यमाण तयातदाश्रयस्यदंडादेः कर्तृत्वापत्त्यातेनाभिधानाद्दंडेनदेवदत्तः पचतीत्यादौदंडादिपदोत्तरंतृतीयानापत्तेः प्रथमापत्तेश्च कर्तृक

भिमतकरणसञ्ज्ञायाः परत्वात्कर्तृसञ्ज्ञयाबाधात् किंच प्रयोजकत्वं यदि साक्षाज्जनकत्वम् तदा पचतीत्यादौ कर्तृव्यापारस्य धात्वर्थत्वानापत्तिः तस्य करणव्यापारद्वारैव फलजनकत्वात् यदि जनकसाधारणम् तदा तण्डुलक्रयणस्यापि फलप्रयोजकक्रियात्वात् तद्दशायामपि देवदत्तादौ पचतीति प्रयोगापत्तिः तण्डुलादिक्रयणादिव्यावृत्तस्य तादृशप्रयोजकत्वस्य निर्वक्तुमशक्यत्वाच्च अत एव तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वरूपेतरान्यथासिद्धत्वम् तदवच्छिन्नस्य धातुवाच्यत्वे साक्षाद्विक्लित्तिजनकाग्निसंयोगदशायामेव पचतीति प्रयोगः स्यान्न त्वधिश्रयणादिदशायामपि तेषामग्निसंयोगेनान्यथासिद्धतया विक्लित्तिजनकत्वादित्यत आह व्यापारस्त्विति साध्यत्वेनेत्युपलक्षणे तृतीया तथाच पदान्तरसमभिव्याहाराप्रयोज्यसाध्यत्वप्रकारकाभिधानविषय

विशेषक

व्यापारस्तु भावनाभिधा साध्यत्वेनाभिधीयमाना क्रिया

त्वं व्यापारत्वमित्यर्थः अभिधानस्य प्रकारतावच्छेदविषयतानिरूपकत्वं चौपचारिकं तादृशसाध्यत्वप्रकारकप्रतीतिविषयत्वमिति यावत् घटं करोतीत्यादौ कृञ्समभिव्याहारे घटादीनामपि साध्यत्वेन प्रतीतेरतिप्रसङ्गभङ्गाय पदान्तरसमभिव्याहाराप्रयोज्येति प्रतीतिविशेषणम् तदसमभिव्याहारे तेषां तत्त्वेनाप्रतीतेः अधिश्रयणाद्यधःश्रयणपर्यन्तक्रियाकलापस्य पदान्तरसमभिव्याहारमन्तरेणापि साध्यत्वेन प्रतीयमानत्वादुक्तव्यापारत्वमविकलमिति तदवच्छिन्ने पच्यादिधातुवाच्यतानानुपपन्नेति भावः

उक्तार्थस्योत्प्रेक्षितत्वम् निरस्यति उक्तंचेति यावदितिसर्वमित्यर्थः सर्वपदार्थमेवविरुणोतिसिद्धमित्यादिना सिद्धंविद्यमानध्वं
सप्रतियोग्यऽपाक्षीदित्यादौ असिद्धंभूतभिन्नंवर्त्तमानंतादृशप्रागभावप्रतियोगिचपचतिपक्ष्यतीत्यादौसाध्यत्वेनवक्ष्यमाण
स्वरूपेणअभिधीयतेतत्प्रकारकप्रतीतिविषयइत्यर्थः क्वचिद्विवक्ष्यतेइतिपाठः एतेनक्रियाशब्दस्यरूढिः प्रदर्शिता योगि
कत्वमप्याह आश्रितेति आश्रितेति आश्रितंक्रमरूपंयस्यास्तत्त्वात् पूर्वापरीभूतावयवकत्वादित्यर्थः तदीयावयवानामधिश्र

उक्तंचवाक्यपदीये यावत्सिद्धमसिद्धंवासाध्यत्वेनाभिधीयते आश्रितक्रमरूपत्वात्साक्रियेत्यभिधीयतेइ
तिनचसाध्यत्वेनाभिधानेमानाभावः पचतिपाकः करोतिकृतिरित्यादौधात्वर्थावगमाविशेषेपि क्रियांतरा
कांक्षानाकांक्षयोर्दर्शनस्यैवमानत्वात् तथाचक्रियांतराकांक्षानुत्थापकतावच्छेदकरूपंसाध्यत्वंतद्रूप
वत्त्वमसत्त्वभूतत्वम् एतदेवादायासत्वभूतोभावश्चतिङ् पदैरभिधीयतइतिवाक्यपदीयमिति द्रष्टव्यं

यणावधः अयणपर्यन्तानांक्रमेणोत्पत्तेः क्रियापदेनसोच्यतेयत्रचनक्रमिकावयवकोव्यापारस्तत्ररूढिरेवादरणीया पौर्वाप
र्यारोपोवाफलस्यापिस्वजनकव्यापारगतपौर्वापर्यारोपेणतथैवभानमतएवतन्मात्रवाचकस्यधातुत्वसिद्धिरितिभावः पाकइतिय
द्यपिसाध्यत्वेनोपस्थितिरप्यत्रकथमन्यथास्तोकंपाकइत्यादौस्तोकादीनांकर्मतानस्यात्पितत्रधातूपस्थाप्यभावस्यगुणतयाप्रधानी
भूतघञुपस्थाप्यस्यसिद्धतैवेत्याशयः पर्यवसितार्थमाह तथाचेतिक्रियांतरेतिअयमाशयः यद्रूपेणज्ञानात्क्रियांतराकांक्षो
दयस्तादृशज्ञानेप्रकारतयावच्छेदकंयत्सिद्धत्वंतद्भिन्नंज्ञाननिष्ठतादृशाकांक्षोत्थापकत्वाभावावच्छेदकंवासाध्यत्वम् साध्यत्वा

१८

काङ्क्षाप्रतिबंधकत्वरूपकारणाभावादेव तदनुत्थापनात् नच क्रियायाः आकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकधर्मो रूपसाध्यत्वेन धात्वर्थोपस्थितौ
रूपसनमेवेत्तु खट्वादिप्यादायाकाङ्क्षाभावेन क्रियान्तरान्वयो न स्यादिति वाच्यम् तत्रापि चेन्मद्दसमवधाने नाकाङ्क्षोत्थापनात् हिरु
गादीनां क्रियाप्राधान्यव्यवहारस्तु तदर्थस्य क्रियामात्रविशेषणत्वात् अत एव न हिरुगाद्यर्थे कारकाणामन्वयस्तेषां क्रियान्तरसाकाङ्क्षत्वा
दिति वस्तुतस्तु सिद्धत्वज्ञाने साध्याकाङ्क्षावत् पचाद्यर्थे साध्यतावगते किमस्य साधनमित्याकाङ्क्षोदयेन साधनाकाङ्क्षोत्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वमेव साध्यत्वम् अत एवैतद्वादायोऽपि मयप्रसङ्गतिरन्यथा पचति भवतीत्यादौ पूर्वोक्तरूपाभावेन तदसङ्गतिः स्यादे
व उक्तं च हरिणा प्रयोगार्हेतु सिद्ध सन्नेतव्यो योऽविशेषणैः माकाङ्क्षसाधनं तत्स्यात् क्रिया नैवोपजायत इति साधनं हि क्रियां निर्वर्तयन्ती
तीति सुट्काद्दितिभाष्यभाष्यमप्येतत्कस्यानुगुणमित्यवधेयम् केचित्तु पचतीत्यनुगतव्यवहारादसिपचित्वादिकजाति तथा चकामि
कानेकव्यक्तिवृत्तिजातिरेव क्रिया साध्यत्वं च तस्या व्यक्तिद्वारकमेव स्फोटवदस्याः क्रमवद्भिः क्षणैरभिव्यक्तिं जातिमन्ये क्रियामाहुरनेक
व्यक्तिवर्त्तिनीम् असाध्याव्यक्तिरूपेण साध्येवोपलक्ष्यत इति वाक्यपदीयं चात्र मानमित्याहुः साध्यत्वादसत्त्वभूतमिदं द्योः
पर्यायतामाह तद्रूपवत्त्वमिति एतदेवेति निरुक्तरूपासत्त्वभूतत्वमेवेत्यर्थः असत्त्वभूत इति भावप्रधानमाख्यातमिति निरुक्तार्थप्र
तिपादकमेतत् सत्त्वस्वभावमापन्ना व्यक्तिर्नाम नि रुच्यते इत्यस्य पूर्वार्द्धं भावश्चेति चोऽवधारणे उक्तभाव एवेत्यर्थः तेन सत्त्वभूतस्य
तस्य व्यवच्छेदः तिङ् पदैरिति बहुवचनस्वारस्येन तिङन्तपदैरित्यर्थः अभिधीयते बोध्यत इत्यर्थः तेन कृदन्तपदैरसत्त्वाव
स्थभावाभिधानेऽपि न क्षतिरिति भावः तिङन्तपदैरिति भावाख्यातानभिप्रायेणेति कश्चित् ॥ १८ ॥ १ ॥ ॥

पलक्षितः संकलनात्मकेकालबुद्ध्याप्रकल्पितो भेद

॥ अयंचेति साध्यत्वेनप्रतीयमानोव्यापारश्चेत्यर्थः वाच्यइतिपचत्यादिशाकाइत्यर्थः अनुभवसिद्धत्वादिति अतएवव्यजनादिनावह्निप्र-
ज्वलनदशायांफूत्कारएवगृहीतशक्तिकस्यनपचतीतिप्रयोगःयागइत्यादावेतिविप्रतिपत्तिस्तुस्वीयमेघानुसारादेवेतिभावः नचनानेति
नानाधर्म्मावच्छिन्नशक्तिनिरूपकतावच्छेदकैकधर्म्मवत्त्वंनानार्थत्वम् तच्चपच्यादावक्षतमितिभावः फलांशमादायतत्त्वंतुआशंकि
तुरपीष्टमेवेतिबोध्यम् बुद्धिविशेषादेरिति स्वनिरूपितविषयतावच्छेदकत्वसंबंधेनेतिशेषः बुद्धिविशेषविषयतावच्छेदकत्वस्येति
यावत् अयंभावः तदादिभ्यश्चैत्रादितत्तद्रूपेणबोधःसर्वानुभवसिद्धः सचचैत्रत्वाद्यनुगमकधर्म्मविनानुपपन्नइतिबुद्धिविशेषविष
यतावच्छेदकत्वंतदनुगमकंधर्म्ममंगीकृत्यतदनुगतीकृततदवच्छिन्नेषुचैत्रत्वादिषुतदादीनांशक्तिःबुद्धिविशेषविषयतावच्छेदक

अयंचव्यापारःफूत्कारत्वाधःसंतापनत्वयत्नत्वादितत्तद्रूपेणवाच्यःपचतीत्यादौतत्तत्कारकबोधस्यानुभवसिद्ध
त्वात् नचनानार्थतापत्तिः तदादिन्यायेनबुद्धिविशेषादेःशक्यतावच्छेदकानामनुगमकस्यसत्वात् आख्यातक्रियेकत्व
व्यवस्थाप्यवच्छेदकबुद्धिविशेषैक्यमादायेव उक्तंचवाक्यपदीये गुणभूतैरवयवैःसमूहःक्रमजन्मनांबुद्ध्याप्रक
प= ल्पितोभेदःक्रियेतिव्यपदिश्यतइति॥११ त्वस्योपलक्षणत्वोपगमाच्चनचैत्रत्वादीनांतेनरूपेणशाब्दबोधेभानापत्तिरनुगतनाना
धर्मावच्छिन्नशक्तिनिरूपकतावच्छेदकैकधर्म्मवत्त्वस्यैवनानार्थत्वम् नतेषांतदपीतितदादिशक्तिनिरूपणेनिर्णीतमन्यत्रतदिहाप्यवसेयमि
ति ननुपूर्वापरीभूतक्षणनश्वरक्रमिकव्यापाराणांमेलनासंभवात्तदात्मकक्रियायाअनेकत्वादेकाचक्रियेतिप्रशंसायामितिसूत्रस्थभाष्यासंगतिरत
आह आख्यातेतिनिर्विभक्तिकःपाठःसाधुःआख्यातप्रतिपाद्यक्रियेकत्वव्यवस्थापीत्यर्थःसविभक्तिकपाठेसप्तमीवैषयिकाधारेअध्याहृतत्वा
नक्रियामादायबोध्याबुद्धिविशेषैक्यमितिसमूहरूपबुद्धिविशेषात्मकावच्छेदकैक्यमादायेत्यर्थःतथाचावयवाश्रयंपौर्वापर्य्यंसमुदायाश्र
१३म

निरूपेत्यस्य सप्तम्यन्तेपदेनेत्यादि प्रधानीभूतप्रकृत्यर्थनिरूपणानन्तरं विशेषणप्रत्ययार्थस्यावश्यवक्तव्यतया प्रसङ्गसङ्गत्या तन्निरूपणमित्यभिप्रेत्याह तिङर्थमिति अन्यलभ्यत्वादिति अनन्यलभ्यो हि शास्त्रार्थ इति न्यायादिति भावः एतेन कृतिमतो व्यापारवतो वा कर्तुः शक्यत्वेऽनेककृतिव्यापाराणां शक्यतावच्छेदकत्वकल्पने गौरवमिति नैयायिकाद्युक्तदूषणमस्मन्मताज्ञानविजृम्भितमिति सूचितम् नन्वाश्रयस्य तिङर्थत्वे आश्रयत्वं शक्यतावच्छेदकं वाच्यम् तस्य च स्वरूपाभिन्नतया नानासम्बन्धावच्छिन्नतया च नानात्वादननुगमोऽत आह श

धात्वर्थनिरूप्यतिङर्थमाह आश्रयेतु इति फलाश्रये व्यापाराश्रये चेत्यर्थः फलाश्रयः कर्म व्यापाराश्रयः कर्ता तत्र फलव्यापारयोर्धातुलभ्यत्वान्न तिङस्तदंशे शक्तिरन्यलभ्यत्वात् शक्यतावच्छेदकं चाश्रयत्वम् तच्च शक्तिविशेषरूपमिति सुबर्थनिर्णये वक्ष्यते नन्वनयोराख्यातार्थत्वे किं मानम् प्रतीतेर्लक्षणयाप्याक्षेपात्प्रथमान्तपदाद्वा सम्भवादिति चेत् अत्रोच्यते लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इति सूत्रमेव मानम् अत्र हि चकारात्कर्तरि कृदिति सूत्रोक्तकर्तरीत्यनुकृष्यते बोधकतारूपा तिबादिशक्तिस्तस्थानित्वेन प्रकल्पिते लकारे प्रकल्प्य लकाराः कर्मणि कर्तरि चानेन विधीयन्ते नकार विसर्गादिनिष्ठाकर्मकरणादिबोधकशक्तिमादाय शसादिविधानवत् ॥

शक्यतावच्छेदकत्वेति वक्ष्यत इति अस्य द्वितीयार्थनिरूपणावसर इति शेषः तथा च तत्राख्यातत्वोपाधिरूपस्यानुगतस्य वक्ष्यमाणत्वान्न तन्नानात्वप्रयुक्तो दोष इति भावः मीमांसकमतं निराकरिष्यन् कर्तृकर्मणोराख्यातार्थत्वं व्यवस्थापयितुं शङ्कते नन्विति ननु यत्पदं यदर्थकं तत्तदर्थकमिति नियमादाख्यातजन्यकर्तृकर्मप्रतीतिरेव मानमत आह प्रतीतेरिति संभवादित्यनेनान्वितसंभवहेतुमाह लक्षणयेति नन्वाख्यातस्याश्रयलक्षकत्वे भावनाभाना

नुपपत्तिस्तदुपपत्तयेतत्रतस्य शक्तिकल्पनेनाश्रयेलक्षणासंभवो युगपद्वृत्तिद्वयविरोधात् भावनाश्रयत्वेन भावनाश्रयेलक्षणायांतु भावनायाः
प्राधान्यानुपपत्तिरतआह आक्षेपादिति आक्षेपोनुपपत्तिस्तदुत्यर्थः तथाहि अन्विताभिधानवादिमतेपदानां विशेषणत्वेनैवार्थोप
स्थापकतयाख्यातार्थभावनाया विशेषणत्वानुपपत्त्यातस्या आश्रयाक्षेपकत्वम् यद्वा अनुमानंसः तत्र योगश्चाख्यातपदबोध्याभा
वना किंचिदाश्रिता विशेषणत्वेनगृहीतशक्तिकत्वाद्घटपदबोध्यघटत्ववत् इति समानसंवित् संवेद्यत्वंतुनाक्षेपः प्रमेयमित्यास्र
यभानेभावनायाअभानात् भावनापदजन्य भावनाबोधे आश्रयाभानाच्चेति ननुव्याप्त्यादिप्रतिसंधानं विनाप्याश्रयबोधस्यानुभवसि
द्धत्वान्नाक्षेपादाश्रयभानोपपत्तिः क्वाचित्कत्वात्तथाभानस्य किंचोक्तरीत्यातज्ज्ञानसमर्थनेप्याख्यातजन्यबोधे भावनायाः प्राधान्या
नुपपत्तिः शक्तिग्रहे तस्याविशेषणत्वेनैवोपस्थितत्वात् घटत्ववदेतत्तत्त्वस्यविचारासहत्वाच्चेत्यतआह प्रथमांतपदादिति समभिव्याहृ
तप्रथमांतचैत्रादिपदादेवाश्रयप्रतीत्युपपत्तेरित्यर्थः एवंचनाश्रयप्रतीत्यनुपपत्तिः आश्रयेप्याख्यातशक्तिसाधिकेति भावः मान
मितियद्यप्याश्रयत्वेनाश्रयभानार्थंतत्राख्यातस्य शक्तिरावश्यकीत्येवोत्तरंवक्तुमुचितम् तथापिधात्वोः फलव्यापारयोः शक्तिराख्या
तस्याश्रयत्वे शक्तिरितिमते आश्रयत्वेनापिलाभात्तु सामान्यतआश्रयेस्वाभिमताख्यातशक्तिः सिध्यतीति तन्मतनिरासार्थमपिहृत्वमे
वप्रमाणत्वेनोपन्यस्तमितिबोध्यम् ननुकर्तृपदाघटितमिदंसूत्रंकथमाख्यातस्यकर्तृवाचकत्वेमानमित्याशंकांनिरस्यति अत्रही
ति नन्वेतत्सूत्रंलकाराणामेवकर्त्रादिशक्तिबोधकंनाख्यातस्येत्यतआह बोधकतारूपामितिबोधजनकत्वरूपामित्यर्थः इदंचादेशि
ष्वेवशक्तिरादेशानामादेशिस्मृतिद्वारार्थोपस्थापकत्वमितिमतनिरासायेत्युक्तम् यथाचैतत्तथावक्ष्यते विधीयतइतिनथाचवर्णस्फोटपक्षे
श्रूयमाणवर्णानामेववाचकतायाव्यवस्थापयिष्यमाणतयालः कर्मणीत्यादिसूत्राणांतिवादिशक्तिग्रहेएवतात्पर्यावधारणेनसंभव

स्थाप

कर्त्तृत्वकर्मत्वसदेदूतिश्राह ति शक्तिवादमभिप्रेत्य भावप्रधाननिर्देशादेतिभावः कर्त्तृत्वकृतिरितिकृञोयत्नवाचकत्वेन नत्प्रकृतिककर्त्रो
थेकत्वं तत्कर्त्तृशब्दस्य कृत्याश्रयवाचकतया तदुत्तरभवप्रत्ययेन प्रकृत्यर्थप्रकारीभूतधर्मबोधनादितिभावः कर्मत्वं फलमितिकर्म
शब्दस्य धात्वर्थफलाश्रये पारिभाषिकत्वादितिभावः शङ्क्यमिति तथा च तत्सूत्रस्थलान्न कर्तृकर्मणोराख्यातशक्ति सिध्यतीति भाव.
दर्शनं शास्त्रे न्यायादेरन्यदर्शनानाम् तत्र भवाद्दर्शनानुरोधि यागहादित्वाच्च फलधात्वर्थः करोतिश्च व्यापारे वचनइतिमीमांसकाम
त्यनेन तन्मते व्यापारस्यान्यलभ्यत्वामावात्तमलकारविधौ न किंचिद्बाधकपदस्य कृतीत्या व्यापारे शक्तिसिद्धावपि फलशक्तिबोधका

नन्वस्त्वेकचैककर्मपदे कर्तृत्वकर्मत्वपरेन यावकर्त्तृत्वकृतिः कर्मत्वं च फलमेवार्थोस्त्विति शङ्क्यं फलव्यापारयोर्धा
तुलभ्यत्वेन लकारस्य पुनस्तत्र शक्तिकल्पनायोगात् अयदर्शनानुरोधेन व्यापारस्य धात्वर्थत्वाभावात्तत्र लकारवि
धिः स्यादिति चेत्तर्हि कृतामपिकार्तृकर्मवाचित्वं न सिध्येत् कर्तरि कृदिति चलः कर्मणीत्यनेन तुल्ययोगक्षेमम्॥

कर्मणीत्यनुपपन्नमेव तथाप्यभिधानानभिधानव्यवस्थार्थं तदप्यावश्यकमेवहेपाभान कथंचित्परिहरणीयमिति भावः कृतामिति
कृत् सत्यकानां ण्वुल्तृजादीनामित्यर्थः ननु कर्त्तरि कृदित्येव समनशक्तिसाधकमत आह कर्त्तरि कृदिति चेतितस्येव च कर्त्तरीत्य
स्यानुवर्तनेन पञ्चपूर्वसूत्रस्थकर्त्तृपदस्य धर्मिपरत्वेनाप्यनुवर्त्यस्यतस्य धर्मिपरत्वमत्र धर्मपरत्वयातु तत्रापि धर्मपरतैव स्यात्तदेवा
ह तुल्ययोगक्षेममिति अलब्धलाभो योगोलब्धरक्षणं क्षेममेवं च लः कर्मणीत्यस्यानन्तसत्वभावनायाश्च आख्यातार्थत्वमतिपादकत्वो
पगमेन्यायसाम्यात्कर्त्तरि कृदित्यस्यापि कृताम् भावनार्थत्वप्रतिपादकत्वात तस्याश्चाक्षेपादेवलाभात्कृतां तच्छक्तिप्रतिपादकत्वादिति

ननु पूर्वसूत्रस्थकर्तृपदस्य धर्मिपरत्वेप्यनुवृत्तस्य तस्य शब्दाधिकाराश्रयणेन धर्मपरत्वसंभवान्नोक्तदोषः यदि च शब्दाधिकाराश्रयणमत्र
वगमके प्रकृते च तदाश्रयणे प्रमाणाभाव इति विभाव्यते तदापि शक्तिः कारकं शक्तिमत्कारकमिति पक्षद्वयस्याप्याकरसिद्धतया न द्विकल्प
स्य निङः कृतो व्यवस्थितत्वाश्रयणादर्थाधिकाराश्रयणेप्यभिमतार्थलाभोऽस्त्वत एवेत्यत आह अपि चेति तथा च विकल्पव्यवस्थाया एवाप्रामा
णिकत्वेनैकार्थपरत्वे न्याय्येति भावः नन्वाख्यातस्य व्यापारावाचकत्वे कथं तत्र तद्बोधोऽत आह भावनाया इति कृदादिवदिति तत्र तस्येति
वृत्तिः कृदादिस्थलइवेत्यर्थः आदिपदात्कर्त्रे विहिततद्धितादेः परिग्रहः तथा च यथा भवन्मते धातोर्व्यापारावाचकत्वेन कृदर्थकर्त्राक्षिप्त^

पाकं करोति

अपि च मीमांसकानां कृतामिवाख्यातानामपि कर्तृवाचित्वमस्तु भावनाया एवमाक्षेपेण कृदादिवत्प्रतीतिसंभवे वा
च्यत्वं मास्तु तथा सति प्राधान्यं तस्या न स्यादिति चेन्न घटमानयेत्यादावाक्षेपितव्यक्तेरपि प्राधान्यवदुपपत्तेः पच
तीत्यादौ भावनाया विवरणदर्शनाद्वाच्यत्वमिति चेन्न ॥

॥ भावनाया बोधविषयत्वं तथाख्यातेपीति भावः तथा सतीति भावनाया
आख्यातावाच्यत्वे सतीत्यर्थः तस्या भावनायाः प्राधान्यं मुख्यविशेष्यत्वम् घटमानयेति जातिः पदार्थ इति मते जात्याक्षिप्तव्यक्तेर्यथा प्रा
धान्यं तथा कर्त्राक्षिप्तभावनाया अपि प्राधान्यमुपपत्स्यत इत्यर्थः शक्तिग्राहकेषु परिगणितात् विवरणाद्भावनावाचकत्वमाख्यातस्याया
स्यतीत्याशंकते भावनाया इति विवरणेति तत्समानार्थकपदान्तरेण तदर्थकथनस्य विवरणतया प्रकृते पचतीत्यस्य पाकं भावनेत्याख्या
तस्य भावनापदेन विवरणात्तस्य भावनावाचकत्वमित्यर्थः

विवरणस्यस्वस्वबोधानुसारितानतेनार्थनिर्णयइत्याह पाकानुकूलेति पचतीत्यस्यैकक र्तृकापचिक्रियेति कर्त्तुर्विवरणस्यापिदर्शनेना।
त्व्यात्तस्यभावनायांशक्तिहतकर्त्तरित्यत्रविनिगमकाभावादितिभावः इतरेतरयोगद्वंद्व इति समाहारद्वंद्वेत्वत्रपदद्वयस्यार्थसमाहार।
स्यचशब्देनविवरणादुक्तमितरे तरेति धवखदिरावित्यादिद्वंद्वघटकपदाशक्यसाहित्यस्यविग्रहवाक्यस्थचशब्देनविवरणवदित्य
र्थ इदंचान्वयप्रयोजकरूपवत्त्वंयोग्यताएवंचघटेनजलमाहरेत्यत्रजलाहरणप्रयोजकतयाछिद्रेतरत्ववत्त्वमकृत्वेहित्वान्वयप्रयोजक
पा ३ पदार्थसाहित्यस्यापिभानमित्यभ्युपेत्योक्तम् नचसाहित्यस्यहित्वाद्यतिरिक्तस्याननुभवात्तस्यद्विवचनादिनैवोपस्थितेर्नतत्रसमासघट

पाकानुकूलव्यापारवतःकर्त्तुरपिविवरणविषयत्वाविशेषात् नचकर्त्तुर्विवरणंतात्पर्यार्थविवरणपाकंकरोतीत्यस्याव्दार्थ
कर्मत्वविवरणवदितरेतरयोगद्वंद्वसमुच्चयस्यविवरणवद्यानतदर्थनिर्णायकमितिवाच्यम् भावनायामपितुल्यत्वात् किंच
पचतिचैत्रइत्यत्राभेदान्वयदर्शनात् कर्त्तुर्वाच्यत्वमावश्यकंपक्त्रादिवदित्यतइतिवत॥ एकप्रत्येकपदवृत्तिमात्रसैक्येनविरण।
मितिमतान्तरत्वंवक्ष्यते तुल्यत्वादितिभावनापदेनाख्यातविवरणमप्यपदार्थविवरणमित्यस्यापिवक्तुंशक्यत्वादित्यर्थः स्वस्वबोधानुसारिविरण
स्यनार्थनिर्णायकत्वमित्यपुभयोः समानमितिभाव नन्वाख्यातस्यकर्तृवाचित्वेनराशिप्रभावनायाःप्राधान्यानुपपत्तिः नचाक्षतिवारे
जात्याक्षिप्तव्यक्तिवत्प्राधान्यमुपपादितमेवेतिवाच्यम् दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यात् तथाहिकर्त्रास्वस्वरूपनिरूपकतयाभावनाक्षेप्तव्यभा
वनाविरहिणःकर्तृत्वासंभवात्ततश्चधर्मिग्राहकमानसिद्धगुणत्वेनप्राधान्यासंभवःक्षतौतुजात्याणुपरिच्छेद्यतयावगतसद्द्रव्यस्यतथैवाक्षेपाद
भवतितस्यप्राधान्येनभानमितिप्राधान्यानुरोधाद्भावनायावाच्यत्वमावश्यकमित्यतोदूषणान्तरमाह किंचेति अभेदान्वयदर्शनादितिदेवद

दान्वयानरोधेनेत्यर्थः आवश्यकमिति अन्यथा

नियामकमिति नहि भक्त्यंतनामार्थनिष्ठाभेदसंसर्गावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेन शाब्दबुद्धिं प्रति तद्विभक्त्यंतपदजन्योपस्थितेर्हेतुत्वस्य नीलो घट इत्यादौ क्लृप्तत्वादित्यर्थः तच्चेति अभेदान्वयबोधप्रयोजकसमानविभक्तिकत्वं चेत्यर्थः अत्रैव देवदत्तः पचतीत्यादौ तादृशनियमे व्यतिरेकव्यभिचारत्वानिदर्शयति सोमेनेत्यादिना नन्वत्र यागे सोमस्य करणत्वेनैवान्वयात्कथमुक्तनियमस्य व्यभिचार इति चेन्न सोमस्य यागभावनायां करणत्वेनान्वये यागस्यापि तत्र करणत्वेनैवान्वयात्सोमेन यागेनेष्टं भावयेदित्युभयविधाने वाक्यभेदप्रसंगः सोमस्य यागवत्फलभावनाकरणत्वेन प्राधान्यापत्तिर्यागार्थत्वानुपपत्तिः प्रत्ययवाच्यफ

न चाभेदबोधे समानविभक्तिमत्त्वं नियामकम् तच्चात्र नास्तीति वाच्यम् सोमेन यजेत स्तोकं पचति॥ ५ ॥

लभावनायाः समानपदोपात्तयागेनैव करणाकांक्षानिवृत्ते र्विभिन्नपदोपात्तसोमस्य करणत्वेनान्वयानुपपत्तिश्च सोमेन यागमित्यन्वयाभ्युपगमे यद्यपि सोमस्य नयागार्थत्वानुपपत्तिः करणत्वेनैवान्वयात् तथापि प्रत्ययार्थभावनाकरणत्वेनोपस्थितस्य साध्यत्वेनान्वयानुपपत्तिर्दुष्परिहरैवेति सोमपदस्य मत्वर्थलक्षणया सोमवता यागेनेष्टं भावयेदिति विशिष्टार्थविधानाद्वाक्यभेदप्रसंगो नेति मीमांसकसिद्धान्तस्तत्र चोक्तनियमे व्यभिचारो दुर्वार इति भावः स्तोकं पचतीति अत्रापि धात्वर्थव्यापारजन्यफलसंबंधिनि फले विभिन्नविभक्तिकस्तोकपदार्थस्याभेदान्वयादित्यर्थः

ननुसमानविभक्तिकत्वम् नामार्थयोरेवाभेदान्वयबोधेप्रयोजकमतएवव्युत्पत्तौद्विवचनस्यैवोल्लेखः नामत्वञ्चवक्ष्यते प्रकृते चान्वयो गिप्रतियोगिनोर्नामार्थत्वाभावान्नेत्तद्दोषोऽतआह राजपुरुषइति यद्यपिसोमेनयजेतेत्यत्रेवदेवदत्तः पचतीत्यत्रापिसमानविभक्तिः कत्वस्यात्तत्रतयाऽभिमतबोधान्वयानुरोधात्कर्तृवाचि सम् सिद्धमेवतथापिव्युत्पत्तौनामार्थद्वयविषयकत्वेपिव्यभिचारो दुरुद्धरएवेत्याशयेननामार्थद्वयस्यलुप्तत्तैयायिकमतेमचेद् गैः कर्मधारयेषष्ठीतत्पुरुषेचपूर्वपदशक्यलक्ष्यान्यतरस्योत्तर

राजपुरुषइत्यादावप्यभेदबोधानापत्तेः नचात्रलक्षणयाकर्तृरुक्तत्वात्सामानाधिकरण्यम् पिंगाक्ष्याद्यैयोति कानामपिद्रव्यवाचित्वानापत्तेः एवंवैश्वदेवीइत्यादितद्धितानामपि अनेकमन्यपदार्थेसास्यदेवतेत्यनुशासने नापिपिंगेअक्षिणीयस्याः विश्वेदेवादेवताअस्याइतिविग्रहदर्शनात्प्रधानषष्ठ्यर्थएवानुशासनलाभात्॥ ५

पदार्थेऽभेदान्वयोपगमात् स्वमतेतुजहत्स्वार्थस्यानभ्युपगमेनपूर्वोत्तरपदार्थयोरन्वयस्यैवाभावेनोक्तव्युत्पत्तेरप्रसक्तेरितिबोध्यम् इद मुपलक्षणंषष्ठ्यर्थबहुव्रीहेरपि अपरेतु उक्तव्युत्पत्तौनामार्थोऽसमस्तस्यापिविशेषणम्बोध्यस्तेनव्यभिचारइत्याहुः अधिकमग्रे वक्ष्यते समानाधिकरण्यमिति पदयोरेकार्थाभिधायित्वमित्यर्थः यौगिकानामिति यौगिकोऽवयवशक्तिसम्भवस्थलेरूढ्यारेणप्रवृत्ताः नाभित्यर्थः द्रव्यवाचित्वानापत्तेरिति धर्मिप्राधान्यानापत्तेरित्यर्थः एवमिति सामानाधिकरण्यैनपादनेइत्यर्थः इत्यमेवेति

वैश्वदेवीद्रत्यादीति द्रव्यवाचित्वानापत्तेरित्यनुषज्यते तथाचबलाबलाधिकरणोच्छेदापत्तिरितिभावः तथाहि तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्व
देव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमिति श्रूयते अत्रायं संशयः किमनया श्रुत्यामिक्षावाजिनोभयगुणकमेकं कर्म विधीयतेऽथवा तद्गुणदेव
ताभिन्नं कर्मद्वयमिति वाजेनान्नेनामिक्षारूपेण संबंधाद्वाजिनो विश्वेदेवास्तान् नूद्य वाजिनगुणो विधीयते तेनोभयगुणकं वैश्वदेवमेकं कर्मे
ति पूर्वपक्षे वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्र तद्धितस्य देवतासंबंध्यर्थकतया श्रौतः संबंधो वाजिभ्यो वाजिनमित्यत्र तु वाक्येन सः सत्यामपि पदांतरापेक्षा
यां स्वाभिन्नार्थकपदस्यैवापेक्षणात् श्रौतत्वबाधः संबंधस्य यत्र तु भिन्नार्थकपदापेक्षा तत्रैव वाक्यस्य विनियोजकत्वात् एवं च वैश्वदेव्यामि
क्षेत्येतद्विहितवैश्वदेवयागानुवादेन न वाजिनगुणविधानं श्रौतद्रव्येण निराकांक्षत्वात् किंतु कर्मांतरविधिर्वाजिभ्य इति चापूर्वदेवता
विधानमिति राद्धांतः यदि च तद्धितस्य देवतासंबंध एव शक्तिस्तदा वाजिनामिक्षयोर्वाक्यविनियोज्यस्य साम्यादामिक्षाद्रव्येण देवतासं
बंधस्य श्रौतत्वमिति सिद्धांतव्याकोपः लक्षितद्रव्यमादाय देवतासंबंधे श्रौतत्वसंबंधात्तदनुपपत्त्यभावेन तद्धितस्य द्रव्यार्थकत्वकल्प
नमनुपयुक्तं स्यादिति अनुशासनलाभादिति उपलक्षणमिदं युक्तेरपि तथाहि घटपदात् घटत्वप्रकारकबोधवद्दंड्यादिपदाद्दंडसंबं
धवानिति प्रतीतिः सर्वसिद्धा तत्राकृत्यधिकरणन्यायेन संबंधमात्रं मतुबादिवाच्यं स्यादत एव देवदत्तस्य गोमत्त्वमित्यत्र त्व प्रत्ययस्य
संबंधबोधकत्वं संगच्छते घटत्वमित्यादौ प्रकृत्यर्थघटत्वबोधकत्ववत् प्रकृतिजन्यबोधप्रकारस्य भावप्रत्ययार्थत्वाद्धि गोव्यक्तेः संस
र्गस्य कथं न ततो बोध इति तु नाशंकनीयम् यतस्तस्याक्षिप्तव्यक्त्यंशे प्रकारतयैव भानात् एवं मत्वर्थविहितबहुव्रीहेरप्येकं हायनम
स्या इति विग्रहे देवतार्थकतद्धितस्यापि विश्वेदेवा देवता अस्या इति विग्रहे च प्रत्ययार्थसंबंधस्यैव प्राधान्यदर्शनात्तस्यैव वृत्तिवा

च्यत्वनिर्णय· उक्तंच यस्मिन्नन्यपदार्थे च बहुव्रीहिर्विधीयते तस्यापि प्रत्ययार्थत्वात्संबंधस्य प्रधानतेति नच गोमानित्यादौ संबंधि
प्रतीत्यनुपपत्तिः उभयाश्रितेन संबंधेनाक्षेपादुपपत्ते. तव कर्तृत्वसंबंधस्य नचासत्त्वभूतसंबंधस्यैव विभक्त्यर्थतया तद्धितिन
मतुवादेस्तादृशसंबंधबोधकत्वेन तत्र लिंगसंख्याः नन्वयापत्त्या सत्त्वभूतसंबंध एवानुशासनादरेण शक्तिरभ्युपेया एवंच द्रव्य
मेवार्थो मत्वर्थीयस्यास्तु संबंध आक्षेपलभ्य एव किं न स्यात् किंच मतुवादेः संबंधसामान्यार्थकत्वेन तस्य संबंधादिपदपर्यायतापत्त्या
संबंधविशेष्यकत्वमेवांगीकरणीयम् तत्त्वंचानुयोगिप्रतियोगिविशेषनिरूप्यत्वम् तथाचैकस्य निरूपकस्य प्रकृत्या लाभेप्यनु
योगिरूपनिरूपकभानार्थं तत्र शक्तिकल्पने त्वतीव गौरवमिति वाच्यम् मतुवादेर्हि सत्त्वभूतसंबंध एव वाच्योऽत एव

संबंधानामनेकत्वेऽलिंगकत्वेपि च दण्ड्यादिशब्दानामेकवचनात्तत्वनानालिंगकत्वंच संबंधिनां तथात्व एव तादृशप्रयोग
दर्शनात् तथाच मत्वर्थसंबंधे लिंगाद्यन्वयासंभवान्नैरेवाक्षेपः संबंधिनः आख्यातार्थसंख्यायेव कर्त्रादेः वस्तुतस्तु लिंगसंख्या
नन्वयित्वरूपासत्त्वभूतत्वमपि षष्ठ्यर्थादावर्थसिद्धम् प्रत्ययार्थलिंगसंख्यादेः प्रत्ययार्थ एवान्वयायोगात् प्रत्ययानामिति
व्युत्पत्तेश्च तस्मान्नासत्त्वभूतसंबंधः षष्ठीवाच्यः यत्तु अनुयोगिरूपनिरूपकभानार्थम् द्रव्ये शक्तिकल्पने गौरवमिति तदपि
न संबंधप्रत्यक्षे हि यावदाश्रयमानापेक्षा न शाब्दे येन तच्छक्तिकल्पना गौरवं संभाव्येत तस्मात्तत्र मतुबादेः शक्तौ न किंचिद्बाध
कमिति प्रपंचितं चैतदधिकमन्यत्र एवं चैकत्वायन्यादिपदानां संबंधवाचकतायामनुशासनस्य तदुपपत्त्यानेकयुक्तीनां च स
न्तैव शक्तिः सिध्येन्न सम्बन्धिनीत्यास्तवपल्लार्थः तथाचेति सामानाधिकरण्यस्य लक्षणयैवोपपादनेत्यर्थः ॥ ९ ॥ ॥

अरुणाधिकरणेति तथाहि अरुणया पिंगाक्ष्यैकहायन्या सोमं क्रीणातीति श्रूयते तत्र किमरुणिमा वाक्यं भङ्क्त्वा प्रकरणे निवेशनीयः
किंवा क्रीणातिना संबध्यते इति संशये क्रीणातिना संबध्यमानस्तद्योगात् क्रयणकरणं स्यात् न चामूर्तस्य तद्युक्तमिति नास्य क्रयणसंबंध
इति पृथगेव प्रकरणे निवेशनीय इति पूर्वपक्षः सिद्धांतस्तु संभवति सन्निहितपदार्थान्वये प्रकरणनिवेशनौचित्यात् पिंगाक्ष्यादिपदानां
द्रव्यवचनतया तस्मिन्नन्वयो लभ्येन तद्वारा क्रीणात्यर्थेनापि समन्वयलाभाद्वाक्यघटकत्वमेव तस्येति स चानुपपन्नः पिंगाक्ष्यादियौगि
कानां पदानामुक्तयुक्त्या संबंधार्थकतया द्रव्यस्यानेनानुपादानात् किंच पूर्वपक्षोऽप्यनुपपन्नः पिंगाक्ष्येकहायनीशब्दार्थसंबंधस्याप्य मूर्

तथा चारुणया पिंगाक्ष्यैकहायन्या सोमं क्रीणातीति वाक्ये द्रव्यानुक्तेरारुण्यस्य स्ववाक्योपात्तद्रव्य एवान्वयप्र
तिपादकारुणाधिकरणोच्छेदापत्तिर्द्रव्यवाचकत्वसाधकमूलयुक्तेः समानाधिकरण्यस्योक्तरीत्योपपत्तेरिति
प्रपंचितं विस्तरेण वैयाकरणभूषणे ॥ ११ ॥ जैत्वात्क्रीणातिकरणत्वासंभवेन क्रीणातिकरणत्वस्य तद्वाक्यादलाभादरुणस्यैव वा
क्यभेदशंकायां मूलशैथिल्याच्च बहुव्रीहेरारुणपदस्य च लाक्षणिकद्रव्यविधायकतायाश्च अविशिष्टत्वेन बहुव्रीह्यादेरेव द्रव्यविधायक
त्वं नारुणपदस्येत्यत्र विनिगमकाभावात् अधिकमग्रे वक्ष्यते उक्तरीत्येति संबंधिलक्षणाकल्पनेनेत्यर्थः प्रपंचितमिति प्रपंचस्तूक्त
प्रायः भूषण इति प्रकृतस्थले समासशक्तिनिरूपणावसरे चेत्यर्थः पदार्थं निरूप्येत्यनेन पदार्थनिरूपणानंतरं वाक्यार्थनिरूपणेन तयोः
संगतिः सूच्यते तत्फलं तु पूर्वापरग्रंथैकवाक्यप्रतिपत्तिरेकप्रयोजनवत्त्वज्ञानफलिका केचित्तु उन्मत्तप्रलपितत्वशंकानिदाना संगत

त्वज्ञाननिरासः प्रयोजनमित्याहुः साक्षात्तथाभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकतावच्छेदकधर्मरूपा षड्विधा तदुक्तं सप्रसङ्ग उपोद्घातो
हेतुतावसरस्तथा निर्वाहकैककार्यत्वे षोढा संगतिरिष्यते इति तत्र प्रक्रमसिद्धानुकूलचिंताकालावच्छिन्नप्रकृतानुकूलत्वमुपोद्घातः अनु
कूलत्वं चात्र घटकत्वज्ञापकत्वादिरूपम् यथा पण प्राग्ध्येतनावच्छेदकोऽयं स्वरूपसन्निरासशङ्काज्ञानउपयोगी एवं तयेपि स्मृतिकाला
वच्छिन्नोपेक्षानर्हतावच्छेदकधर्मवत्त्वं प्रसङ्गः हेतुताप्रसिद्धा प्रतिबंधकीभूतशिष्यजिज्ञासानिवृत्तिकालावच्छिन्नावश्यवक्तव्यत्वम
वसरः निर्वाहकत्वमेककार्यजनकत्वकारणतावच्छेदकसाधारणप्रयोजकत्वरूपम् एककार्यत्वमेकेस्य कार्यतास्य च जन्यता जन्य
ज्ञानविषयत्वरूपा चेति उदाहरणानि विक्लिन्नं चित्तमेव वक्ष्यतेऽस्यान्निजुस्वयमूह्यानि आक्षेपोदाहरणादीनां तु तंत्रांतरे संगतित्वेन प्रसि

तिङ इति बोधकतारूपात्तिङ् ष्वेवत्यभिप्रेतेर्थ पदार्थं निरूप्य वाक्यार्थं निरूपयति फलेति विक्लित्यादि फलं
प्रति तिङर्थः कर्तृकर्मसंख्याकालाः तत्र कर्तृकर्मणी व्यापारफलयोर्विशेषणे॥ ॥ज्ञानमेष्वेवांतर्भावइतिनतेषाम्

सम्भवना प्रकृतेन च पदार्थेन तत्संसर्गविशेषरूपवाक्यार्थयोः प्रसङ्गसंगति तथाहि निरूपितेषु पदार्थेषु प्रायशो संसृष्टपदार्थभावेन तत्संसर्ग
स्य सामान्यरूपेण स्मरणम् तत सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्य विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासाजनकत्वाच्छिष्यस्य क एषां संसर्ग इत्याकार
विशेषधर्मजिज्ञासा ततस्तद्बोधनाय शिष्यस्य शब्दप्रयोगस्ततः शिष्यजिज्ञासाज्ञानं गुरोः ततो जिज्ञासाविषयज्ञानेष्टसाधनताज्ञानात्कंठ
त्वाद्यभिघातादिसंपादनेन गुरोः शिष्यजिज्ञासानिवृत्तिफलकविशेषसंसर्गरूपवाक्यार्थाभिधानमिति संसर्गगतसामान्यस्योपेक्षानर्ह
तावच्छेदकत्वात् इत्यस्य नत्र सत्वात्प्रसङ्गसंगतिः इत्थमन्यत्रापि लक्षणानि योज्यानि विशेषणे इति आधाराधेयभावसंबन्धेन प्रकार

संख्यायाआख्यातार्थकर्तृकर्मोन्वयित्वेप्रयोजकमाह समानप्रत्ययोपात्तत्वादिति एतेनसमानाभिधानश्रुतेर्वाक्यापेक्षयाबलवत्त्वात्समानपदोपात्तान्वयित्वंविहायप्रथमान्तार्थेऽन्वयोनुचितइतिव्युत्पत्ते एकपदजन्योपस्थितिविषयत्वादितितदर्थः लडादीनांवाचकत्व॥ कल्पे आख्यातजन्योपस्थितिविषयत्वस्यकालेपिसत्त्वात्तत्रव्यभिचारवारणायकर्तृकर्मविषयत्वेनतांविशिनष्टि तथाचेति घटद्रूत्यादावेकत्वादिसंख्याप्रकारकबोधेव्यभिचारोमाभूदितिकार्यतावच्छेदककोटावाख्यातार्थेति तदर्थकालप्रकारकबोधेतन्नि

संख्याकर्तृप्रत्ययेकर्तरिकर्मप्रत्ययेकर्मणिसमानप्रत्ययोपात्तत्वात् तथाचाख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधंप्रतिआख्यातजन्यकर्तृकर्मोपस्थितिर्हेतुरितिकार्यकारणभावः फलितः नैयायिकादीनामाख्यातार्थसंख्यायाःप्रथमान्तार्थएवान्वयादाख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधेप्रथमान्तपदजन्योपस्थितिर्हेतुरितिकार्यकारणभावोवाच्यः सोपिचंद्रइवमुखंदृश्यतेदेवदत्तोभुक्त्वाव्रजतीत्यादौचंद्रक्त्वार्थयोराख्यातार्थानन्वयादितरविशेषणत्वघटितइत्यतिगौरवम् इदमपिकर्तृकर्मणोराख्यातार्थत्वेमानमितिस्पष्टंभूषणे॥

॥एतासायसंख्येति सोक्तमाख्यातस्यकर्तृकर्मार्थकत्वंदर्शयितुंप्रसंगान्न्यायमतंनिराकरोति नैयायिकानामित्यादिना अन्वयादिति एकपदोपात्तयोरेकार्थान्वयित्वस्यन्याय्यत्वादितिभावः आख्यातार्थ कालप्रकारकबोधेप्रथमान्तपदजन्योपस्थितेरनपेक्षणादाह संख्येति इतरविशेषणत्वेति प्रथमान्तार्थेतद्भिन्नविशेषणत्वघटितइत्यर्थः तथाचेतरविशेषणतानापन्नार्थविषयकोपस्थितिः कारणमित्यर्थः एवंचचंद्रभोजनादीनांप्रथमान्तार्थत्वेपीवार्थ

सादृश्यप्रजनादिविशेषणत्वात्तव्यभिचार इति भावः घटित इति तद्विषयकप्रतीत्यविषय इत्यर्थः तदवच्छिन्नावच्छेदकताकका-
णताग्रहविषय इति यावत् इतरविशेषणत्वे चेतरविशेषणत्वतात्पर्यविषयत्वम् नातश्चैत्रद्वयपश्यतीत्यादौ स्वसेकपानन्यायेन बो-
धे चैत्रीयसादृश्यमित्यवातरबोधाभावेन चैत्रस्येतरनिरूपितप्रकारताशून्यत्वरूपेतरविशेषणत्वसत्त्वेपि क्षतिः अविशेषणत्वेपि
विशेषणत्वतात्पर्यविषयत्वसत्त्वात् तथा चाख्यातार्थसंख्याप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेन शाब्दबुद्धिं प्रतीतरविशेषणत्वता-
त्पर्यविषयार्थवृत्तिविशेष्यतासंबंधेन प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिर्हेतुरिति पर्यवसितोर्थः चैत्रेण सुप्यते इत्यादिभावाख्यातस्थले चै-
त्रकर्तृक स्वाप इत्यादिबोधस्य घटकविशेषणकथान्वये स्वापे तदनन्वयाद्व्यभिचारपरिहाराय प्रथमान्तेति पदविशेषणम् यद्यप्येव-
मपि चैत्र एव पचति न मैत्र इत्यादावन्ययोगव्यवच्छेदरूपैवकारपदार्थैकदेशेऽन्यत्वे चैत्रस्य विशेषणत्वात्तत्र तैस्यान्वयानुपपत्ति-
रिति विभाव्यते तत्प्रथमान्तार्थो विशेषणत्वमात्रतात्पर्यविषयत्वेन विशेषणीयः अवशिष्टांशस्यापि निवेशप्रयोजनाभावादुक्तस्थ-
ले च चैत्रस्य मुख्यविशेष्यत्वविशेषणत्वाभ्यां तात्पर्यविषयत्वात्तत्र संख्यान्वयानुपपत्तिरिति तन्मतनिष्कर्षः अतिगौरवमिति अन्यल-
भ्यस्थतौ शक्तिकल्पने संख्यान्वयबोधहेतूपस्थितौ विभिन्नपदजन्यत्वनिवेशे एव गौरवम् प्रथमान्तपदार्थस्य विशेषणत्वमात्रतात्पर्य-
विषयत्वेन निवेशे तु न गौरवमित्यर्थः इदमपीति उपदर्शितकार्यकारणभावे दर्शितलाघवमपीत्यर्थः यद्यपि तन्मते भावनान्वयि-
निसङ्ख्यान्वयनियमाभावात्तेन भावनाविषयकसंख्यान्वयबोधस्याकाङ्क्षाजन्यत्वाद्भावनान्वयबुद्धिं प्रति स्वस्वसंख्यान्वयबुद्धित्वव्यापक-
तथाप्युपधर्मावच्छिन्नसामग्र्याः फलेजननीये व्यापकधर्मावच्छिन्नसामग्र्या अपेक्षणाद्विशेषणत्वमात्रतात्पर्यविषयत्वविशेषण =

विशिष्टप्रथमांतार्थोपस्थितिरूपायास्तत्राभावादेवोक्तस्थलेव्यभिचाराप्रसक्तेर्नेतद्व्यावृत्तये संख्यान्वयकारणतावच्छेदककोटौ उक्तविशेष-
णप्रवेशावसरस्तथापि कृतिशक्तिवादिमत उक्तस्थलेतदापत्तिवारणाय भावनान्वयबोधकारणतावच्छेदककोटावेवोक्तविशेषणाविना-
रणप्रयुक्तगौरवमस्मन्मतेतु प्रथमांतपदार्थस्याख्यातार्थविशेषणतयैवान्वयेन चंद्रादेरेकत्र विशेषणतयान्वितस्यनैराकांक्ष्येणाऽपर-
त्र विशेषणतयान्वयायोगादुक्तव्यभिचाराभावेन तन्निवारकविशेषणोपादानप्रयुक्तगौरवमितीदमेवाभिप्रेत्योक्तमिदमपीति अधि-
कमन्यत्रानुसंधेयम् अत्राहुर्नव्याः लाघवोपष्टंहितोक्तयुक्तिकदंबेनाख्यातस्य धर्मवाचकत्वसिद्धावुत्तरकालकल्पना दृशाकार्य्य-
कारणभावप्रयुक्तगौरवं निषादस्थपत्यधिकरणन्यायेनाकिंचित्करं फलमुखत्वात् किंच चंद्राद्युपमाने आख्यातार्थसंख्याद्य-
न्वयोपगमस्यावश्यकः तत्र तदन्वयानुपगमे मादृश्यप्रयोजकधर्मालाभेन वाक्यस्यापरिपूर्णार्थतापत्तेः क्रोतार्थ्य भोजनादौ तु सं-
ख्यादीनामयोग्यत्वादेवानन्वयेनानतिप्रसंगादेवं चनास्मन्मते दोषलेशोपीति॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ॥

टिप्पणम् ॥ अत्र वैयाकरणाः अन्यविभक्त्यन्तपदोपस्थितसंख्यायाः अन्यपदार्थेऽन्वयस्याप्रसिद्धत्वादेव भवदुक्तकार्य्यकारणभावक-
ल्पनमसिद्धम् अतएव पचतीत्यस्मादेवैककर्तृकपाकोपस्थितिः अन्यथा पाकानुकूलाकृतिरेकत्वमित्यनन्वितसंख्याया एवोपस्थितिः
स्यात् पदविशेषाध्याहारस्तु प्रकरणज्ञानं विनाऽसम्भवी अतएव कः पचतीति कर्तृविशेषजिज्ञासेति तस्मादिदमपीत्यस्य बाधकवि-
शेषं गौरवमपीत्यर्थः॥

कर्तृकर्मणो सङ्ख्यायाश्च विशेषणताव्यवस्थाप्य कालस्यापि तां प्रतिपादयति कालस्त्वित्यादिना व्यापार इति धात्वर्थव्यापार इत्यर्थः
नन्वाख्यातस्य कालशक्तिपरिच्छेदके पुवर्त्तमाने लडित्यादि सुव्यापारवाचकपदानुपादानात्कथं कालस्य धात्वर्थव्यापारविशेषण
त्वेन तत्सूत्रप्रामाण्येनैव तां साधयति तथाहीत्यादिना तच्च धातुपदं चेत्यर्थः. धात्वर्थमिति फलव्यापारोभयात्मकमित्यर्थः स
त्तायामित्याद्यर्थनिर्देशाद्भूवादिसूत्रप्रामाण्याच्चेति भाव -वदत् बोधयत् सम्भाषणइतिवच्छता प्राधान्यात् धातुजन्यबोधे विशे

कालस्तु व्यापारे विशेषणम् तथाहि वर्त्तमाने लडित्यत्राधिकाराद्धातोरिति लभ्यं तच्च धात्वर्थं वदत्प्राधान्या
द्व्यापारमेव ग्राहयतीति तत्रैव तदन्वयः नच संख्यावत्कर्त्तृकर्मणोरेवान्वयः शंक्यः अतीतभावनाके कर्त्तरि
पचतीत्यापत्तेः अपाक्षीदित्यनापत्तेश्च पाकानारंभदशायां कर्त्तस्त्वे पक्ष्यतीत्यनापत्तेश्च ॥ ६ ॥

ष्यतया भासमानत्वादित्यर्थः व्यापारमेवेत्येवकारेण फलव्यवच्छेदः प्राधान्यादित्युक्त्या पन्मते कर्माख्याते फलस्य प्राधान्यं तन्मते फ
ल एवान्वय इति ध्वनितम् ग्राहयतीति आख्यातार्थकालविशेष्यतया बोधयतीत्यर्थः गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायात्प्रत्ययार्थ
स्य साक्षात्प्रकृतिजन्यबोधविशेष्यान्वयित्वनियमाच्चेति भावः कर्त्तृकर्मणोरिति समानप्रत्ययोपात्तत्वप्रत्यासत्तेरिति भावः पच
तीत्यापत्तेरिति कर्त्तुर्विद्यमानत्वादिति भाव एवमग्रेपि

नापिफलइति केचित्तु फलव्यापारयोर्धातोः पृथक्शक्तौतयोरुद्देश्यविधेयभावेनान्वयापत्तिः पृथगुपस्थितयोस्तथा न्वयस्यौत्सर्गिकत्वा त्तत्तद्धातुजन्यतादृशबोधस्यतथान्वयबोधेप्रतिबंधकताकल्पनेतुगौरवम् तस्मात्फलावच्छिन्नव्यापारेव्यापारावच्छिन्नफलेचधातू नांशक्तिः कर्तृकर्मार्थकतत्तत्प्रत्ययसमभिव्याहारश्चतत्तद्बोधेनियामकः गौरवंचप्रामाणिकत्वान्नदोषाय इत्थंचकर्त्राख्यातेव्यापा रस्यप्राधान्यम् कर्माख्यातेतुफलस्य यदायस्यप्राधान्यंतदातस्मिन्कालान्वयः स्तत्रस्थधातुपदादुभयोरपिप्राधान्येनोपस्थितत्वान्नो क्तविषयानवकाशः फलानुत्पत्तिदशायामारब्धेपाकेफलेवर्त्तमानत्वारोपाद्व्यापारेफलत्वारोपाद्वा पच्यतइत्यस्योपपत्तिरेकावय वेपिसमूहारोपादधिश्रयणकालेपचतीतिप्रयोगवत् आरोपेचप्रतीतिरेवमानम् व्यापारविगमेफलसत्त्वेऽपाचिदेवदत्तेनेत्यादि

नापिफलेतदन्वयः फलानुत्पत्तिदशायांव्यापारसत्त्वे पचतीत्यनापत्तेः पक्ष्यतीत्यापत्तेश्चेत्यवधेयंनचात्मवात्तजडी कृतकलेवरस्योत्थानानुकूलयत्नसत्त्वादुत्तिष्ठतीतिप्रयोगापत्तिः परयत्नस्याज्ञानादप्रयोगात्॥ ऽप्रयोगास्तुभूतत्वस्यो त्पत्तिघटितत्वादित्याहुः तदपरेनक्षमंते पृथगुपस्थितयोस्तथान्वयबोधाभ्युपगमेनानार्थहर्य्यादिपदोपस्थितानामश्वसूर्यादीनामप्यु द्देश्यविधेयभावापत्तिरतोविभिन्नपदजन्योपस्थितेरेवतंत्रतानुसर्त्तव्या तदभावाच्च प्रकृतेकथंतदन्वयबोधापादनं तादृशफलव्यापा रयोर्धातुशक्तौमानाभावोगौरवंचविशिष्टधर्मस्यशक्यतावच्छेदकत्वेउक्तप्रयोगाणामारोपेणोपपादनंत्वऽगतिकगतिरितिस्पष्ट मेवविवेकिनाम् एतदनुरोधेनभूतत्वस्योत्पत्तिघटितत्वाभ्युपगमेपरमतानुसृतिरपीति व्यापारेआख्यातार्थकालान्वयेदूषणमाशं क्यनिराचष्टे नचेति यत्नसत्वादिति यत्नरूपव्यापारस्यवर्त्तमानत्वेनविषयाबाधात्ममतुनदानींफलानुत्पत्त्यानतादृशप्रयोगापत्ति

भू० ननु परयत्नस्य विजातीयमनःसंयोगाश्रयसमवायरूपप्रहेत्वभावादप्रत्यक्षत्वेपि चेष्टादिपक्षकेण तल्लिङ्गकेनानुमानेन तदवगता
वृ० वुत्तिष्ठतीतिप्रयोगापत्तिरिदं समाधेयमेवेत्याशङ्क्यापत्तिं परिहरति किंचिच्चेष्टादिनेति यत्किंचिच्छरीरावयवावच्छिन्नक्रिययेत्यर्थ
५ तदवगतौ यत्नानुमितौ अनुमानप्रयोगश्चैवं देवदत्तीयचेष्टा प्रयत्नजन्या चेष्टात्वान्मच्चेष्टावत् अथवा यदुत्थानानुकूलयत्न
वान् विजातीयचेष्टावत्त्वादहमिवेति चेष्टाप्रयत्नयोः कार्यकारणभावश्च प्रकृतेऽनुकूलस्तर्क इति परोक्तापत्तिं
मन्ययैव परिहरति तथाहि आमवातजडीकृतकलेवरप्रयत्नस्योत्थानोद्देश्यकत्वेपि तदजनकत्वान्नोक्तप्रयोगापत्तिरत एवो
त्थानाय यतत इत्येव तत्र प्रयोगः यागपाकाद्युद्देश्यककुण्डनिर्माणतण्डुलक्रयणादिदशायां यजति पचतीत्यादिप्रयोगवारणाय

किंचिच्चेष्टादिना तदवगतौ चायमुत्तिष्ठतिप्रत्ययमावात् फलं तु न जायत इति लोकप्रतीतेरिष्टत्वात् एवं च तिङर्थे
विशेषणमेव भावनैव प्रधानम् ॥११॥ स्वरूपसंबन्धरूपप्रयोजकताविशेषस्यैव संबन्धताया अभ्युपेयत्वादिति न चिन्त्यम् तदु

द्देश्यकत्वं हि तदिच्छाधीनेच्छाविषयत्वं उपायेच्छायाः फलेच्छाधीनत्वात् उपायत्वप्रयोजकत्वमेव कथमन्यथा तन्मे [illegible]ति प्रकृते य
जतीत्यादिप्रयोगो दुर्वार एव तस्मात्साक्षाज्जन्यजनकभावः फलव्यापारयोः संबन्ध इत्येवाभ्युपेयम् तावतैवोक्तप्रयोगवारणात् प्र
कृते शक्तिरूपसहकारिकारणाभावेन तदनुत्पत्तावपि मदीययत्ने साक्षाज्जनकत्वस्य निराबाधत्वेनोत्तिष्ठतीति प्रयोगस्येष्टत्वात्।
प्रकृतधात्वर्थतयावगतेन सिद्धसाध्यत्वस्यैव सत्त्वेनोद्देश्यत्वस्य तदानीमसंभवाच्च एतदभिप्रेत्यैव सारकृतोत्थानानुकूलयत्नसत्त्व
इत्युक्तम् अत एव पाकानुकूलप्रकृतधात्वर्थयत्नसत्त्वे पचतीत्येव प्रयोगो न त्वदाऽनुपाकाय यतत इति उपसंहरति एवं चेति विशेषणमे

प्रकृति प्रत्ययार्थयोरिति श्रुत्यति विरोधमाशंकते यद्यपीति अन्यत्र पचतीत्यादौ दृष्टमिति तथा च प्रकृत्यर्थ भावनायाः प्राधान्योपगमे तद्विरोध इति भावः भावप्रधानमिति नामाख्यातोपसर्गनिपातभेदेनोद्दिष्टं चतुर्विधं पदं प्रकल्प्य नामाख्यातलक्षणप्रतिपादके इदमेवा-
क्य आख्यातं भावप्रधानमिति योजना यथाश्रुते यच्छब्दयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणमित्यभियुक्तोक्तेः शाब्दबोधे प्राङ्नि-
र्दिष्टस्यैवोद्देश्यतया विवक्षितार्थालाभात् अत एव वृद्धिशब्दस्य प्राङ्निर्देशो मङ्गलार्थ इत्याकरोक्तं संगच्छते एवमग्रेपि आख्यातत्वा-
वच्छिन्ने प्रधानभावार्थप्रतिपादकस्वरूपलक्षणेनान्यर्थावधारणाच्च लक्षणवाक्याच्छब्दमर्यादया प्रकृतपदद्वयार्थभेदस्याधिक

यद्यपि प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यमन्यत्र दृष्टं तथापि भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानि
इति निरुक्तात् भूवादिसूत्रादौ क्रियाप्राधान्यबोधक भाष्याच्च धात्वर्थभावनाप्राधान्यमध्यवसीयते ॥ ६ ॥

भावप्रधानमिति निरुक्तम् २ नैघण्टिका: २

स्याभानेपि न क्षतिः लक्ष्यतावच्छेदकं च तिङन्तरूपाख्यातत्वम् आख्यातमाख्यातेनेत्यादौ तत्रैवाख्यातपदस्य शक्त्य-
वधारणात् भावकालकारकसंख्याश्चत्वारोऽर्थाः आख्यातस्य तत्र भावः प्रधानमिति प्रकृतनिरुक्तभाष्याच्च एतेन तिङः प्रधानभावा-
र्थकत्वस्य प्रतिपादकमेवैतदिति वैदिकाः प्रत्युक्ताः तच्छब्दपरामृश्यभावादिचतुष्टयस्यैकदा तिङा प्रतिपादनासंभवाच्च भावत्वं नि-
ष्प्राद्यत्वम् नातः कर्माख्यातस्य फलविशेष्यकबोधकतावादिमते तत्राप्रसक्तिः प्रधानप्रतिपादकत्वस्य नाममात्रे भावप्रतिपादक-
स्य भुङ्क्ते इत्यादिनाम्न्यतिप्रसक्तेः त्वात् तद्वारणाय विशिष्टमुपात्तम् प्रधानं चोपस्थितत्वात् स्ववाचकप्रकृतिकप्रत्ययार्थनिरूपितमेव

• ताःकाश्चित् पाकइत्यादौप्रत्ययार्थकरणनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालिबोधप्रतिपादकेपाकादिनाव्युत्पत्तिप्रसंगः नचपचति
इ बोध्यार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतान्यपदप्रतिपादकत्वमेवाख्यातत्वमस्त्विति इतराविशेषणत्वरूपंतुनतत्र पचतिभवतीत्या
दिवाक्यघटकपच्याद्यर्थक्रियायातदसत्त्वेनपचतीत्याख्याते व्याप्तेः कृतः पूर्वकालार्थकत्वस्यनिराकरिष्यमाणत्वान्नोक्तलक्षणस्
लक्ष्येतिप्रसंगः कृदभिहितोभावोद्रव्यवत्प्रकाशतइतिभाष्येणपाकइत्यादाविवतस्यसत्त्वातिदेशेनसाध्यत्वरूपभावत्वाभावा
देवनातिप्रसंगइतितुनसत् यतः साधुत्वान्वाख्यापकव्याकरणस्मृत्यायत्तदर्थभावेलिंगाद्यन्वयोनुभवसिद्धस्तस्मिन्नेव तदतिदि
श्यते यथापाकइत्यादौघञर्थभावस्यकार्यंतुलिंगाद्यननुभवेनतत्रतदतिदेशविषयस्यात्याप्यत्वात् अव्ययकत्वेननसधात्व
र्थानुवादकत्वस्यवक्ष्यमाणत्वाच्च एतेनपचतिभवतीत्यादिवाक्यघटकाख्यातसमभिव्याहृतपच्यादिक्रियानिरूपितविशेष्यतानिरू
पितविशेषणत्वाभाववत्त्वंतत् पच्याद्यर्थक्रियायाभवत्यर्थविशेषणत्वेपिकचिदसमभिव्याहारेविशेष्यतयैवभानात् नतत्रा
तिप्रसंगइत्युक्तम् उक्तापेक्षयाभावघटितत्वेनगुरुत्वात् अग्रिमलक्षणेप्राधान्यस्यविशेष्यत्वरूपस्यैववक्ष्यमाणतयात्रा
पितस्यैवव्याप्यत्वात्तत्रभावः प्रधानमितिभाष्येणमहत्कार्यस्यैवलाभाच्च सत्त्वप्रधानानीति अत्रापिपूर्ववदुद्देश्यविधेयभाव
कल्पना लक्ष्यतावच्छेदकंचकृत्ताद्धितप्रकृतिकविभक्त्यन्तत्वरूपंनामत्वम् प्रकृति प्रत्ययोविभक्तिरित्येतन्नामसत्त्वा द्रव्या
लिंगसंख्यावचनामार्थइतितद्व्याख्यानात् क्रियाप्रधानमाख्यानसत्त्वप्रधाननामयतः क्रियांपृष्टस्तिङाचष्टे किंकरोतिपचतीति द्र
व्यंपृष्टःकृताचष्टेकतरोदेवदत्तोयः पाचकइतिप्रशंसायामितिसूत्रस्यमहाभाष्याच्च तत्रकृतेत्यस्यतत्प्रकृतिकसुबन्तेनेत्यर्थः
सत्त्वप्रधानानिनामानीतिनिरुक्तभाष्यादिनर्थः

कृतान्द्व्याभिधानेपिनकेवलेतिन्यायेनकेवलस्यप्रयोगानर्हत्वात् निरुक्तभाष्यस्याविभक्तिपदस्वारस्याच्च व्युत्पत्तिपक्षमवलंव्य
वेदं नातोऽव्युत्पत्तिपक्षेनामादिष्वतिप्रसंगः लक्षणमाह सत्त्वप्रधानानीति सत्त्वंद्रव्यंवक्ष्यमाणलक्षणंतत्प्रधानंयत्रेतिविग्र
हाल्लिंगादिनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशाल्यर्थप्रतिपादकत्वंनामलक्षणमित्यर्थः विशेष्यार्थकत्वस्यनिपातारव्याता
दावतिप्रसक्तत्वात्तद्वारणायप्रकारतानिरूपितत्वांतंविशेषणम् व्यक्तिवोधस्यधर्मविषयकत्वनियमेनजातिप्रकारतानिरू
पितत्वस्यातिप्रसंगावारकत्वात्तदनुपादानम् लक्ष्यतावच्छेदकानाकांतेषुयादृच्छिकेष्वतिप्रसंगस्तुलक्षणेनद्यनिरिक्तत्व
विशेषणेनैवपरिहरणीयः एवंधात्वर्थानुवादकप्रत्ययांतेष्वप्रसंगोपिलक्ष्यतावच्छेदकेनहिशेषणेनैव तत्रनामत्वव्यव
हारोपिस्वार्थंतत्वनिवंधनोभाक्तइतितद्भावः उपसर्गादिलक्षणंतुवक्ष्यते भूवादीति इत्थंहितत्रभाष्यम् कानर्हीयंवाचोयु
क्तिः पचतिभवतित्वंपचसिभवति पश्यतिभवतीति सैषावाचोयुक्तिः पचादिक्रियाभवतिक्रियायाः कर्त्रीभवन्तीति तत्र
चाहत्यैवपचाद्यर्थक्रियाकर्तृकभवनक्रियायाः प्राधान्यंप्रतिपाद्यते धात्वर्थक्रियाया आख्यातार्थविशेषणत्वाभ्युपग
मेतुस्वस्वार्थविरुद्धत्वेनपदार्थांतरेविशेषणतयान्वयेनैराकांक्ष्येणभवत्यर्थक्रियायामाख्यातार्थविशेषणपच्यादिक्रि
यायामन्वयासंभवेनतद्विरोधोऽप्रतिरोधएवस्यादितिभावः सूत्रादावित्यादिनाप्रशंसायामितिसूत्रपरिग्रहः॥३॥
ननुभावप्रधानमाख्यातमितिनिरुक्तेनतिङंतेभावनापरपर्य्यायभावप्राधान्यंप्रतिपाद्यतेसाचनैयायिकमतेकर्त्र
ख्यातेकर्तृत्वंकृतिःकर्माख्यातेकर्मत्वम्फलंनतिनिरूपिताश्रयत्वंवातैःसंख्याकालातिरिक्ताख्यातार्थस्यभावना

पदस्य पदे रथ्युत्वोपगमात् भावाख्याते तु धात्वर्थव्यापार एवानुवादकत्वान्न दाख्यातस्य प्राधान्यं च तस्याः प्रकृत्यर्थापेक्ष समानप्रत्ययोपा
त्तत्वम् अस्याः तत्वो फलमात्र धात्वर्थ इति वदतां मीमांसकानां मते तदपि भाष्यमूलं नेत्र लडाद्यर्थकालान्वयोपगमे तु तदपेक्षमपि वक्तभाष्ये
पिक्रियापदार्थस्तत्सम्मतभावनैव अत एव क्रियाप्रष्ट तिडाचष्टे न्येवोक्त न तु तिङ्कतेनेति कृत्यादिरूपभावनायाआख्यातार्थत्वे माऽ
नतु भूवादिसूत्रस्य कथं ज्ञायते ऽयं प्रकृत्यर्थोऽयं प्रत्ययार्थ इति प्रश्ने ऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां शक्तिग्राहकमिह पचतीत्युक्ते कश्चि
च्छब्दः श्रूयते पच् शब्दस्य अकारान्तो ऽतिप्प्रत्ययः श्रूयते अ[illegible]र्थोपि कश्चिद् गम्यते विक्लितिः कर्तृत्वमेकत्वं पठतीत्युक्ते कश्चि
च्छब्दो हीयते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी पच् शब्दो हीयते पठ् शब्दस्तूपजायते अतिशब्दस्त्वन्वयी अर्थोपि कश्चिद्धीयते कश्चिदु

अपि च आख्यातार्थप्राधान्ये तस्य देवदत्तादिभिः समभेदान्वयात् प्रथमांतस्य प्राधान्यापत्तिः ॥ ९ ॥

पजायते कश्चिदन्वयी विक्लित्तिर्हीयते पठिक्रियोपजायते कर्तृत्वमेकत्वं चान्वयितेन मन्यामहे य शब्दो हीयते तस्य सावर्थो यो ऽ
र्थो हीयते यः शब्दस्तूपजायते तस्यासावर्थो योर्थस्तूपजायते यः शब्दोऽन्वयी तस्यासावर्थो योर्थोऽन्वयीति भाष्यम् तत्रातः प्रत्ययस्य
कैश्चित्पूर्वाचार्यैः कस्यचित् तिप्प्रत्यय इत्युक्तमिति कैयट पच्यते पक्ष्यते इत्यादावप्युक्तान्वयव्यतिरेकोहेन कर्तृत्वस्याप्याख्या
तार्थत्वन्यायसाम्यात्तत एवावधार्यते - किं च भावप्रधानमिति निरुक्तं तद्भाष्यस्वरसात्सकलकारकसत्त्वाविशिष्टभावनायाधा
त्वर्थत्वमाश्रित्य प्रवृत्तम् अत एव नामलक्षणनिर्वचनेन कारकस्य तत्र नामार्थत्वेनोक्तेरेव तस्य धातुलभ्यत्वेन नामार्थत्वाभावादि

तिनदाश्रयात् नचरूपसूत्रस्यभाष्यप्रामाण्यात्क्रियायामेकत्वंसत्त्वेपिद्वित्वादिसत्त्वे मानाभावात्कथंतथोक्तसंगतिरितिवाच्यम् परे
त्वित्यादिनावक्ष्यमाणरीत्याकारकगतायास्तस्यास्तत्रारोपसंभवात् कालसंख्ययोर्द्योत्यत्ववत्कारकस्यापिद्योत्यत्वंन्यायसाम्यात्तः
सप्रत्ययार्थत्वोपगमेपाचक इत्यादाविवप्राधान्यापत्तेःजात्यतिरिक्तपदार्थस्यविशेषणतायाःत्यक्तत्वात् अतएवक्लियामिति
सूत्रेभाष्येप्राधान्यापत्तिभियालिंगस्यवाच्यतापक्षउपेक्षितः वाच्यस्यापिप्रकृत्यर्थविशेषणत्वेनतद्संगतिः स्पष्टैवनचोक्तकल्पे
ग्रामंगच्छतीत्यत्रकर्मबोधवद्धातोरपादानादिकारकविशिष्टक्रियाबोधापत्तिःपंचम्यादिरूपसमभिव्याहृतद्योतकविभक्तेरभा
वात् तत्रकर्तृकर्मणोस्तिङ्समभिव्याहृतद्वितीयादिविभक्तिश्चद्योतिका अन्येषांत्वन्याः नहिस्वप्रकृतिकप्रत्ययत्वमेवस्वार्थ
द्योतकतायांतंत्रम् उपसर्गाणांतदनापत्तेः किंतुस्वसमभिव्याहृतप्रत्ययनिपातान्यतरत्वम् तच्चतंडुलादिपदोत्तरविभक्तेर
प्यक्षतम् द्रव्यस्यसंख्याऽविशेषितस्यतत्त्वेनाम्नः संख्याभानापत्त्यातदर्थकत्वमावश्यकमितितद्भावः अतएवभावकालकार
कसंख्याश्चत्वारोऽर्थाआख्यातस्येतिभाष्यस्यकारकपदस्यासंकुचितवृत्तितापिसंगच्छते यदिचान्यप्रकृतिकविभक्तेरन्यप्रकृत्य
र्थद्योतकतायाःक्वाप्यदृष्टचरत्वान्नोक्ताशयवर्णनंसाधीयइतिविभाव्यतेतदापिसंख्याकालकर्तृकर्मकारकविशिष्टक्रियायाधा
त्वर्थत्वमादायतत्प्रवृत्तिः आख्यातस्यैवतादृशक्रियाद्योतकतासंभवात् नचास्त्वेवमेवाशयःवाच्यताकल्पोक्तकार्यकारणभा
वेकल्पनप्रयुक्तलाघवस्यापोहूलकत्वादितिवाच्यम् यत्तादृशमतंप्रक्रियादशायांचक्षुःश्रुत्युक्तिविश्वस्तैर्व्याश्रयितुमशक्यम्
प्रागेवतुप्रकृतिप्रत्ययार्थविवेचनचतुरैराक्षपादैः तथाहिकारकविशिष्टक्रियायाधात्वर्थत्वेलः कर्मणीतिविधिवैयर्थ्यापत्तेः

नचतस्यद्योतकत्वप्रतिपादकता शानजादेरपि तथात्वापत्त्यात्तत्रापिकर्त्रादीनां क्रियाविशेषणतयाभानापत्तेः । किंच चैत्रो पचति
इत्यादौ चैत्रादिगतसंख्यायास्तत्रारोपे मानाभाव वाचकतामतेकर्त्राद्यंशेतद्भानोपगमेनप्रयोगप्रामाण्योपपत्ताववप्रामा
ण्याभ्युपगमस्यान्याय्यत्वात् स्वाश्रयाधेयत्वसंबंधेनद्वित्वादेस्तत्रसत्त्वेप्यव्यावर्त्तकतया विशेषणत्वाभावेनतद्वैशिष्ट्यस्यतत्रासंभवा
च्च नहिद्वित्वाश्रयाश्रितपचादिरूपंक्रियाद्वेद्वइतिव्यवह्रियते अधिकमग्रेवक्ष्यते किंचकर्त्तृकर्मणोः पदार्थैकदेशतयानत्रदेवद
त्तादीनामन्वयासंभवः पदार्थः पदार्थेनान्वेतीतिव्युत्पत्तेः तदन्वयाभ्युपगमे पिधात्वर्थे भेदेन विशेषणतयास्तोकादिपदवन्नपुंस
कत्वापत्तिश्च अपिचक्रियाविशेषणत्वेनोपस्थितस्यकर्त्तुर्विशेषणाकांक्षाविरहात्पचतीत्युक्तेकः कीदृगितिप्रश्नानुपपत्तिः वक्ष्यति
हिग्रंथकृत् नहिगुणभूतः कर्त्तानियेधंस्वागत्वेनगृहीतुमलमिति अतएवतत्प्रामाण्यात्प्रत्ययवाच्यत्व कर्त्तुर्धात्वर्थविशेषणत्वेनिभ
गर्भेन परास्तः प्रत्ययस्यद्योतकतायामेवतन्निर्भरस्यदर्शितत्वात् प्रत्ययार्थप्राधान्यस्यैवततोलाभाच्च नचभावनायाः प्रत्ययवाच्य
तापक्षेप्युक्तप्रश्नानुपपत्तिर्दुःसमाधेयैवेतिवाच्यम् शक्तिभ्रमाल्लक्षणयावोपस्थितस्यकर्त्तुः साकांक्षत्वसंभवात् किंचप्रत्ययानां
प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमितिव्युत्पत्तिसिद्धं विभक्त्यर्थसंख्याप्रकारकबोधंप्रतिविशेष्यतयाप्रकृतिजन्योपस्थितेर्हेतुत्वस्य कर्त्रा
द्यवभावे नसंख्यान्वयासंभवः आख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधेआख्यातार्थकर्त्तृकर्मोपस्थितेर्हेतुत्वकल्पनमप्यप्रमहमूलकमेव प
दार्थयोराधाराधेयभावेनान्वये विभिन्नपदजन्योपस्थितेस्तत्रत्वात् विभक्त्यर्थकर्त्तुर्लिंगानन्वयित्वेनतयानत्रसंख्यान्वयासंभवात्
गुणानांच परार्थत्वादितिन्यायाच्च मन्मते योग्यतयातस्याः स्वप्रकृत्यर्थानन्वये पिप्रकृत्यर्थान्वयनियमोऽस्त्वेनएव, अस्यरपि विशेषो

ऽध्यवसायकारइति न्यायात् किंचाख्यातस्यकर्त्रर्थकत्वेराजसंबंधिपुरुषाभिन्नकर्तृकंगमनमित्यभिप्रायेणराज्ञः पुरुषोगच्छतीति
वत्स्वस्वामिभावादिसंबंधेनराज्ञः कर्त्रन्वयविवक्षयाराजापुरुषोगच्छतीतिप्रयोगापत्तिः नचतत्रषष्ठीप्रसक्तिःनदर्थस्यप्रातिपदिकार्थेविशे
ष्यतयाविवक्षायामेवतत्प्रसरात् व्यक्तीभविष्यतिचैतदुपरिष्टात् आख्यातार्थकर्तुर्नामधात्वर्थत्वेननामार्थधात्वर्थत्वयोरितिव्युत्पत्ति
विषयतायाअप्यभावात् नचतवापिचैत्रस्यपाकानुकूलाकृतिरितिचैत्रस्यपचतीतिप्रयोगापत्तिरितिवाच्यं षष्ठ्यर्थस्यनामार्थसाकां
क्षतयाऽऽख्यातार्थकृतेश्चप्रथमांतार्थसाकांक्षतयापरस्पराकांक्षाविरहात् गुरुविप्रतपस्विदुर्गतानामित्यादाविवपाकादिसंबंधित
याचैत्रादिविवक्षायांषष्ठ्यंतप्रयोगस्यसर्वैरेवोपगमाच्च तस्माद्धात्वर्थक्रियायाआख्यातार्थप्रतिप्राधान्येनिरुक्तमानोपन्यसनंमुधै
वेतिकोविदोविदांकुर्वन्तु पचतिभवतीत्यादौतुपाकानुकूलाख्यातार्थकृतोभवनाश्रयत्वरूपभवतीतितिङर्थभावनान्वयोपगमेन
पाकविशिष्टकृतोभवनकर्तृत्वेऽवगतेतद्विशेषणपच्यर्थक्रियायामपितल्लाभात् पचादयः क्रियाः भवतिक्रियायाः कर्त्र्योभवंतीति
भाष्यस्यादिपदस्यहेतुपरतयातेनव्यापारार्थकपचादिशब्दस्यसमासेपच्याद्यर्थहेतवः क्रियाः कृत्यात्मकव्यापाराभवनक्रियानिरू
पितकर्तृत्ववंतोभवंतीत्यर्थस्यतस्माल्लाभाद्ध्-तादृशैकवाक्यत्वस्यास्माभिरभ्युपगमान्नभूवादिसूत्रस्थभाष्यविरोधोपि तादृशभाष्य
प्रामाण्यादेवचाभवत्पचतेधात्वर्थप्रकारकबोधेधातुजन्योपस्थितेर्हेतुत्वकल्पनातेष्वाख्यातार्थभावनाप्रकारकबोधेतिङ्जन्यभा
वनोपस्थितेरपिविशेष्यतासंबंधेनहेतुत्वस्यकल्प्यतयोक्तैकवाक्यत्वस्योपपादत्वात् नचोक्तबोधाभ्युपगमेआख्यातेनकर्तुर

बोधनाच्चैत्रादिपदोत्तरं तृतीयापत्तिरिति वाच्यम् तस्याश्चैत्रस्याधेयतासंबन्धेनान्वयाभ्युपगमेन मुख्यविशेष्यतयैव तज्ज्ञाने ताश्रया
तिरिक्तायै विशेषणतया कृत्याः द्वि बोधनरूपस्याभिधानस्य तत्रासत्त्वात् तृतीयापत्त्यसम्भवात् तच्च चैत्रः पचतीत्येतावन्मात्रप्रयोगेऽपि
चैत्रस्याधेयतासंबन्धेनान्वयापत्तिरिति वाच्यम् प्रथमान्तार्थप्रकारकबोधे तिङर्थविशेष्यतापन्नभावनोपस्थितेर्हेतुत्वस्यापि कल्प
नेनोक्तदोषाप्रसक्तेः न च चैत्रे पाकानुकूलाकृतिरित्यत्रेव चैत्रः पचति भवतीत्यादौ सप्तम्यापत्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् धात्वर्थविशे
षणीभूताधेयत्वस्य प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया विवक्षायामेव सप्तमीविधानात् एवमाधेयत्वस्य प्रकारतयाऽविवक्षणाच्च द्रू
द्रूचाख्यातार्थकृतिमुख्यविशेष्यकबोधमभिप्रेत्योक्तं वस्तुतस्तु चैत्रः पचति भवतीत्यादौ प्रथमान्तार्थविशेष्यकबोधाभ्युपगमेऽपि
नैकवाक्यताक्षतिः भवनकर्तृत्वान्विताया एव पाकविषयकभावनायाश्चैत्रे प्रकारतया भानसम्भवात् एतेन कृतिविशेष्यकबो
धाभ्युपगमे प्रथमान्तार्थप्रकारकबोधे तिङर्थभावनोपस्थितेर्हेतुत्वकल्पने गौरवमिति दूषणमलग्नकं विशेषणतयैव तदन्व
याभ्युपगमादित्यरुचेराह अपि चेति अभेदान्वयादिति इदं च तन्मतेऽपि कर्त्राख्यातार्थ इति स्वीयवासनानुसारेण नैयायिकमतेनुक्त
तेराख्यातार्थतया तस्याश्रयत्वेनैव प्रथमान्तपदार्थेऽन्वयादित्यवधेयम्॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ९ ॥

भाष्यसिद्धेति क्रियापिकृत्रिमंकर्मक्रियापिहि क्रिययेप्सितं भवति कयासंदर्शनप्रार्थनादिक्रिययेति कर्मणायमिति सूत्रस्यभाष्यसिद्धे त्यर्थः त्वन्मते धावनानुकूलकृतिमान् मृगइत्यवांतरवाक्यार्थबोधस्यतत्रजायमानत्वेन धावनस्यकर्त्रावरुद्धतयाविशेषणतयान्वयेनैराकांक्ष्येणदर्शनेकर्मतयान्वयायोगात् किंतु धावनानुकूलकृतिमान् मृगोदर्शनाश्रयस्त्वमित्येवबोधस्स्यात् एवंचैकमुख्यविशेष्यकबोधजनकत्वरूपैकवाक्यत्वाभावात्तद्विरोधोदुर्वार इतिभावः ननुधावनानुकूलकृतिमन्मृगस्यैवकर्मतयादृश्यर्थेन्वयात्नोक्तदोषोऽतआह प्रयमानेति कर्मत्वापत्तेति कर्मत्वेनप्रकारापत्त्येत्यर्थः कर्मतासंबंधेन मृगस्यदर्शनक्रियायामन्वयस्त्वसंभवी

तथाचपश्यमृगोधावतीत्यत्रभाष्यसिद्धैकवाक्यतानस्यात् प्रथमांतमृगस्यधावनक्रियाविशेष्यस्यदृशिक्रियायांकर्मत्वापत्तौद्वितीयापत्तेः नचैवमप्रथमासामानाधिकरण्यात्कृत्प्रसंग एवमपिद्वितीयायादुर्वारत्वेनपश्यमृगइत्यादिवाक्यस्यैवासंभवापत्तेः नचपश्येत्यत्रतमितिकर्माध्याहार्यंवाक्यभेदप्रसंगात्॥ ऽऽनामार्थधात्वर्थयोरितिव्युत्तिविरोधाद्वक्ष्यमाणद्वितीयापादनविरोधाच्चेतिभावः द्वितीयापत्तेरिति कर्मणोऽत्रतिङानभिधानेनानभिहिताधिकारीयकर्मणिद्वितीयेत्यस्यजागरूकत्वादितिभावः एवमिति मृगपदोत्तरं द्वितीयाप्रसंगेइत्यर्थः शानज्विधौलडर्थकर्तुः प्रथमांतार्थसामानाधिकरण्येनविशेषितत्वान्मृगपदस्यद्वितीयांतत्वेतदापत्त्याद्वितीयानभविष्यतीतिशंकितुराशयः नहिशत्रापत्तिर्द्वितीयाप्रतिबंधिकाकिंतुकर्मणोऽभिधानंतदभावसत्त्वाच्चद्वितीयादुर्वारेत्याशयेनसमाधत्ते एवमपीति असंभवापत्तेरिति मृगस्यकर्मतयादृश्यर्थेऽन्वयोपगमेधा

नन्वर्थैक्यादेकवाक्यता काङ्क्षा चेद्विभागे स्यादितिजैमिनिसूत्राद्विच्छिद्य पाठे साकाङ्क्षत्वे सत्येकार्थप्रतिपत्तिजनकत्वमेकवाक्यत्वमित्यर्थो लभ्यते प्रकृते तमित्युक्ते कमित्याकाङ्क्षासत्त्वाद्यथाकथंचिद्वाक्यद्वयस्य धावनानुकूलकृतिमन्मृगकर्मकदर्शनरूपैकार्थप्रतिपादकत्वाच्च न वाक्यभेदप्रसङ्गोऽत आह उक्तं चेति अध्याहार इति पूर्वानुपात्ताकाङ्क्षितपदस्यानुसंधानेइत्यर्थः अनन्वयापत्तेश्चेति तत्पदेन मृगस्य धावनानुकूलकृतिमन्मृगस्य वा परामर्शे पीप्सितस्य तादृशधावनक्रियायाः दृश्यर्थकर्मत्वान्वयस्य तद्वाक्याद्वानानुपपत्तेः

उक्तरधावनक्रियाविशेषस्यैव दर्शनकर्मतयाऽन्वयस्य प्रतिपिपादयिषितत्वादध्याहारेऽनन्वयापत्तेरिष्ट्व एवं च भावनाप्रकारकबोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिः कारणमिति नैयायिकोक्तं नादरणीयम् किंत्वाख्यातार्थकर्तृप्रकारकबोधे धातुजन्योपस्थितिर्भावनात्वावच्छिन्नविषयतया कारणमिति कार्यकारणभावो द्रष्टव्यः भावनाप्रकारकबोधप्रति तु कृज्जन्योपस्थितिवत् धात्वर्थभावनोपस्थितिरपि हेतुः पश्य मृगो धावति पचति भवति इत्यादावनुरोधादि

तेरित्यर्थः उपसंहरति एवं चेति आख्यातार्थविशेष्यकबोधाङ्गीकर्तृनये एकवाक्यतानुपपत्तिरूपदूषणदार्ढ्यं चेत्यर्थः नादरणीयमिति उक्तदोषग्रस्तत्वादिति भावः स्वमतनिष्कर्षमाह किं त्विति फलव्यभिचारनिरासायोपस्थितिविशेष्यतां विशिनष्टि भावनात्वावच्छिन्नेति ननु त्वन्मते प्याख्यातस्य धात्वर्थमुख्यविशेष्यकबोधजनकत्वनियमभङ्गप्रसङ्गोऽत आह पश्येति तथा चोक्तनियम एतदतिरिक्तविषयक इति भावः ननु धावनकर्तृत्वविशिष्टमृगरूपवाक्यार्थस्य कर्मतया दर्शनेऽन्वयः तत्र पनना मार्थयोरितिव्युत्पत्तिविरोधः चा

क्यस्यानामत्वात् अतएवनततोद्वितीयापत्तिरपि धावनविशिष्टस्यदर्शनकर्मत्वावगतौ विशेषणीभूतधावनस्यापिकर्मतालाभा
च्च नप्रतिपिपादयिषितान्वयालाभोपि चैत्रःपचतिभवतीत्यादौनृक्तदिशैकवाक्यत्वमुपपादितमेव तथाचोक्तकार्य्यकार
णभावकल्पेकथंतदनुरोधोबीजमतआह दिगिति तदर्थस्त्वेवंरीत्यावाक्यैकवाक्यताप्रतिपादनेभाष्यकृत्संमतपदैकवाक्य
तयाप्रतिपिपादयिषितान्वयालाभएव किंचाभेदेननीलविशिष्टघटस्यकर्मत्वेप्रतिपिपादयिषिते नीलंघटंजानातीत्यादौद्वि
तीयानुपपत्तिरिति अत्रनैयायिकाः धावनक्रियाकर्तृत्वावरुद्धमृगस्यकर्मतासंबंधेन दृश्यर्थेऽन्वयोपगमात्पदैकवाक्यता
भंगः तदवरुद्धंचतदन्वयितयातात्पर्य्यविषयत्वम् नचैवंकर्मतासंसर्गेणतंदुलस्याप्यन्वयसंभवात्तंदुलःपचतीतिप्रयोगा
पत्तिरितिवाच्यम् यतोनवयंसामान्यतःकर्मत्वादिभेदसंबंधेननामार्थस्यधात्वर्थेऽन्वयमभ्युपेमः किंतुक्रियांतरकर्तृत्वाव
रुद्धस्यनचतंदुलस्तथायेनपच्याद्यर्थेतस्यकर्मतासंसर्गःस्यात् अतएवकाष्ठं भस्मराशिःकरोतीतिनप्रयोगः भस्मराशेःकर
र्तृत्वानवरुद्धत्वात् काष्ठंभस्मराशिःक्रियतइत्यादौकर्मत्वांतरावरुद्धक्रियायांतुतदनवरुद्धस्यापि व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् तस्या
न्वयतत्संसर्गत्वानभ्युपगमेवाक्यभेदापत्त्यातद्वाक्यजबोधस्यकाष्ठंनश्यतेभस्मक्रियतइतिवाक्यद्वयजबोधस्येवभस्मका
ष्ठविकृतिर्वेतिसंशयनिवर्त्तकत्वानापत्तेरित्याद्यन्यत्रप्रपंचात्रपदैकवाक्यतायाअनायासेनैवोपपत्तौधात्वर्थभावनाप्रकारक
बोधेभावनोपस्थितेर्हेतुत्वंनिष्प्रमाणकमेव नापिमृगपदोत्तरद्वितीयापत्तिःप्रातिपदिकार्थविशेष्यतयाकर्मत्वस्याविवक्षणा

चितमेवं=३

दतएवननञ्पष्ठीप्रसक्तिरपि संसर्गस्यप्रातिपदिकार्थविशेष्यतयाविवक्षायामेव षष्ठीशेषइत्यनेनतद्विधानादेवं घटोनास्तीत्यादावपि
बोध्यम् किंतुप्रातिपदिकार्थेतत्रप्रथमैव नापिनीलघटंजानामीति प्रयोगानुपपत्तिर्घटस्यक्रियांतरकर्मत्वानवरुद्धत्वेन कर्मत्वांतर
विशेषणतानापन्नायाज्ञानात्मर्थक्रियायांकर्मतायाः संसर्गत्वासंभवात् पक्ष्यलक्षणपर्यायार्थकः परमधार्मिकइत्यादावस्तीत्यध्या
हार्य्य वस्तुतस्त्वत्रदृष्टातेनतंडुलः पचतीत्यादौबोधापादनेनविचारसहकर्मतान्यसंसर्गकप्रत्ययार्थविशेष्यकबोधस्याप्रसिद्धेरा
वापादनासंभवात् तंडुलपचतीत्यादौविभक्त्यर्थकर्मत्वसंबंधेनतादृशबोधः प्रसिद्धइतिचेन्नहितादृशबोधेद्वितीयांततंडुलश
पदसमभिव्याहृतपचतीत्यानुपूर्वीज्ञानस्यहेतुत्वेनपातदभावादेवापाद्यस्याप्यसंभवात् ननुकथमीदृशंफलंकथंचिन्नसिद्धंतादृशप्र
स्यैवापत्तिः संभवतीति एतेनपक्ष्यलक्षणेत्यत्रास्तिर्भवंतीपरोऽनुप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीतिभाष्यस्यापिशब्दसारस्येनवाक्यपरिपू
र्णकक्रियांतराभावेऽस्तेरध्याहारइत्यर्थलाभेनप्रकृतेवाक्यपरिपूर्तिक्रियादर्शनक्रियायाः तत्त्वेनतदध्याहारेमानाभावात्कर्मता
संसर्गेणान्वयोऽनुपपन्नइतिदूषणमलग्नकम् एवंचाख्यातेप्रथमांतपदसमभिव्याहारेप्रायः प्रथमांतार्थविशेष्यकबोधोनिरा
बाधः अतएवयोयः मूढस्सपचेतिद्वितीयत्वेपीतिदिनइत्यत्रप्रधानपरामर्शितरोहिजपरामर्शकत्वम् ननुप्रथमांतार्थविशेष्य
कबोधवादिमते पचतिकल्पंचैत्र पचत. कल्पंचैत्रोरित्यादौकल्पवाच्यत्वमतयातद्विशेषणवाचकतयाचप्रथमांतत्वेप्राप्ते
पदसमानलिंगवचनत्वापत्तिरितिचेन्न स्वार्थिकत्वात्प्रायः. प्रकृत्यर्थमात्रकर्तृकगानकुत्सादियोतकत्यप्रकृतेप्रकृत्यर्थेतात्व

दकक्रियागतेषदसमाप्तत्वस्य कल्पपाद्योतनात्त्वासत्वाभ्यां प्रकृत्यर्थतावच्छेदकसमानस्य भावेषदसमाप्तत्वप्रतिपादककल्प
बाद्यंते नपुंसकैकवचनांतत्वयोरौचित्यात् कल्पबाद्यंतस्य नामत्वेन समानविभक्तिकत्वेन च तदर्थस्य चैत्रेऽभेदान्वयापत्तिरिति
नु मूर्खप्रलयिनत्वादनादेयम् लक्ष्यार्थकर्तुर्भेदान्वयस्येष्टत्वात् शक्यार्थस्य त्वयोग्यत्वादेवानन्वयात् घटः पट इत्यादौ व्य
भिचारवारणाय व्युत्पत्तावसति बाधक इति विशेषणाच्चेत्याहुः अत्रेदं भाति प्रथमांतकर्तृवाचकपदसमभिव्याहारे प्रायः प्रथमांतार्थविशेष्यकबो
ध एव नैयायिकानां क्वचित्तु पश्य मृगो धावतीत्याद्येकवाक्यतानुरोधात् तिङर्थभावनाविशेष्यकोपि सः तथाहि वैयाकरणैरुक्तस्थलीयैकवाक्य
तानुरोधात्तदर्थभावनाप्रकारकबोधे धातुजन्यभावनोपस्थितेर्हेतुता कल्प्यते नैयायिकैस्तु तिङर्थभावनाविशेष्यकबोधे धातु
जन्यभावनोपस्थितिः सममेव प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरिति प्रवादानुरोधात् प्रथमांतार्थकर्तृप्रकारकबोधे क्रियांतरकर्तृत्वा
विशेष्यतापन्नतिङर्थभावनोपस्थितेरपि सा कल्प्यते तथा चोक्तस्थले आधेयतासंबंधेन मृगविशिष्टधावनानुकूल
कृतेः कर्मतया दृश्यर्थेऽन्वये मृगनिष्ठा या धावनानुकूला कृतिस्तत्कर्मकदर्शनाश्रयत्वमिति वाक्यार्थबोधः धावनविशिष्ट
कृतौ च बोधितकर्मत्वस्य सविशेषणे हीति न्यायाद्धावने पर्यवसानाच्च प्रतिपिपादयिषितार्थस्यापि लाभः नापि मृगपदोत्तरं
द्वितीयापत्तिः मृगकर्मताया एतद्वाक्यादलाभात् एवं च पचति भवतीत्यत्रापि वर्तमानभवनाश्रयिका कृतिरिति बोधात्तत्राप्ये
कवाक्यत्वाक्षतिः एवं च प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरिति न्यायाविरोधेनैव भाष्यकारोक्तवाक्यतात्पर्यनयेपि सूपपादेत्यलं परमता
नुवर्णनेन॥

फलितमाह इत्यचेति आख्यातार्थकर्तृप्रकारकबोधप्रतिधात्वर्थभावनोपस्थितेस्तादृशकर्मप्रकारकबोधेनादृष्टफलोपस्थितेर्हेतु
तेत्यर्थः भावनेत्यस्यवर्त्तमानेत्यादि कर्माख्यातेभावनाविशेष्यकबोधोपवर्णनंतुप्राचामनुरोधेन नव्यास्तु कर्मकृतिफलविशेष्य
बोधस्यदृष्टत्वेनकर्माख्यातेपितद्विशेष्यकबोधएवन्याय्यः एवंचप्रत्ययार्थसाक्षात्प्रकृत्यर्थविशेष्यान्वयित्वमितिव्युत्पत्तिरपिनः
विरुध्यते अतएवेष्यतेपुत्रइत्यर्थेपुत्रीयतीतिनभिन्नार्थकत्वात्किंतुपुत्रमिच्छतीत्यर्थएवेति सुपआत्मनइतिसूत्रेभाष्येउक्तम् अ
न्ययोभयत्रापिव्यापारविशेष्यकबोधेभिन्नार्थकत्वकथनासंगतिः अस्मन्मतेत्वेकत्रव्यापारोविशेष्योऽन्यत्रैवचरूपंफलमितिभिन्ना
र्थकत्वस्यस्पष्टमेव क्यजंतात्तुकर्मणिप्रत्ययेदुर्लभोऽकर्मकत्वात् उक्तंचकैयटेन यदाक्रियाफलस्यप्राधान्यंतदावाक्यमेवेष्यतेपुत्रोन
त
इत्यचपचतीत्यत्रैकाश्रयिकापाकानुकूलाभावना पच्यतइत्यत्रैकाश्रयायाविक्लित्तिस्तदनुकूलाभावनेतिबोधः
तुक्यजंतस्याकर्मकत्वात्कर्मणिप्रत्ययानुत्पादादिति इत्यचभावनाऽन्यैकाश्रयिकावर्त्तमानाविक्लित्तिरितिबोधइत्याहुः भावाख्यातेतु भा
वनैवविशेष्यातथैवानुभवात् तिङ्त्वनुवादकएवकिंतुलडादिवाच्यकालार्थकः सत्प्यतुननदर्थः कर्मादिरूपार्थोपस्थित्यात्मकहेतु
भावेनैवतदर्थेषव्यापारान्वयासंभवात् किंतुनकेवलेत्यादिन्यायेनसाधुत्वार्थमेकवचनमेव एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यतइति
सिद्धान्तात् कालेयुक्ताभिसरणेमुह्यतिमृगमोहिकाः उष्ट्रासिकाः समास्यन्तेशय्यन्तेइतशायिकाइत्यत्रबहुवचनंतुभाष्यकारप्रयोगा
देवेतिप्राञ्च नव्यास्तु एकवचनस्यौत्सर्गिकत्वसत्त्वेवगमकेयथाव्ययानइत्यनाश्रव्ययादाप्सुपइति अतएवद्व्याविति सूत्रभाष्येति

ङः तेभ्यस्तदुत्पत्तिमाशंक्यतिङां संख्यायाउक्तत्वान्नेतिपरिहृतंभाष्ये तदुक्तरीत्यातिङांकारकगतायास्तस्याउक्तत्वेपिप्रकृत्यर्थगता
यास्तस्याअनुक्ततयौत्सर्गिकतयावैकवचनस्याशक्यवारणत्वेनतदसंगतिः स्पष्टैव द्व्येकयोरित्यादेर्लः कर्मणीत्यनेनैकवाक्यतापि
॰॰॰॰॰॰लकाराः कर्मादौ भवन्ति तेषांस्थाने चैकत्वादौ तिबादयो भवन्तीत्याकारैव नहितत्र द्वितीयकर्मणीत्याद्यस्तियेनसंख्यायाः कारक
विशेषणताप्रतीयेन आवृत्तौचनमानम् तस्मात्सर्वत्रसंख्यायाः प्रकृत्यर्थएवान्वयः कस्यैकत्वादावित्याकांक्षायामुपस्थितत्वात्प्रकृ
त्यर्थान्वयस्यैवोचितत्वात् कर्मणीत्यादेरपि विधेयंप्रति विशेषणत्वेनगुणानांचपरार्थत्वादितिन्यायेनसंख्यायामसंबंधात् कर्मणीत्
यादेः कस्यकर्मणीत्याकांक्षासत्त्वेनतत्र धात्वर्थान्वयस्यक्लृप्तत्वात् क्रियायामप्येकत्वमस्त्वतएकाक्रियेतिहूपसूत्रभाष्यात् एवंचतत्
स्यप्रकृत्यर्थेन्वयादेकवचनम् द्वित्वादिकंतुस्वोत्तरतिङ्वाच्यकारकगतंतत्रारोप्यकर्तृकर्मकेषुतिङ्षु द्विवचनादिसिद्धिः अतए
वनसाधने द्वित्वादिसंशयः साधनत्वाननिमित्तत्वात् अनेकः पचतीत्याद्यनुरोधेन साधनेपिसंख्यारोपस्यतवापिवाच्यत्वात् तस्या
प्यन्वयः प्रकृत्यर्थएव प्रकृतेहतशायिकाः शय्यंतेइत्यादौहतशयनसदृशानीत्येकेउपमानेबहुत्वोपपादनसामर्थ्येनोपमेयेतिङ
र्थक्रियारूपेउपमानगतबहुत्वारोपेणबहुवचनम् तिङ्वाच्यकारकगतायाएवारोपोनान्यगतायाइत्यत्र धात्वर्थशक्तिस्वभावए
वबीजम् अतएवभावेद्विवचनादिनदुक्तम् एकत्वेपिक्रियाख्यातेसाधनाश्रयसंख्यया भिद्यतेनतुलिंगाख्योभेदस्तत्रतदाश्रयइति
एवंचाख्यातार्थप्रकारकबोधेधातुजन्योपस्थितिः कारणमित्येकएव कार्यकारणभावइतिलाघवम् प्रत्ययानामितिव्युत्पत्तिपरिपा
लनंचेत्याहुः तदपरेनक्षमंते औत्सर्गिकैकवचनस्यसमयपरिपालनार्थकतयातत्रगमकाकांक्षायाअभावेनसत्येवगमकइत्युक्तिर्व्यर्था

पदपि गमकतयाद्व्याप्तसभाष्योपन्यसनं तथैव यत्संदेव भाष्यम् क्रियायां संख्यासामान्याभावबोधकम् तथा हि द्व्याः सूत्राभावे निर्दे
नात्सुवन्तनिष्ठकामन्यपार्थे कारकसंख्यामादाय प्रकृत्यर्थे गतसंख्यामादायेवा वक्तव्या नत्र प्रकृत्यर्थस्यास्त्वरूपं तत्या संख्यान्वयायो
गात्कारकगतसंख्यामादायेव प्रसक्ता सतिङन्तत्वादित्यनेन निराक्रियते समयपरिपालनस्य तिङ्वक्तव्यत्वान्न प्रसिवतन्निराकरण
स्याप्रसक्तेः एकाच क्रियेति भाष्यमपि न क्रियाया एकत्वं बोधयति किंतु संख्यासामान्याभावमेव कथमन्यथासाधारणैकवचनेनैवोपप
त्तौ वचनारंभसार्थक्यम् किंचोपमाने बहुत्वोपपादनसामर्थ्येनेति वदता कारके हि त्वासुपपादनसामर्थ्येनेत्यप्युक्तप्रायम् एवं चा
हत थापि काइत्यत्रोपमाने बहुत्वोपपादकबहुवचनवत् प्रकृते कारके कस्यचिद् द्वित्वासुपपादनस्याभावाज्जदाराः पासमेव. नन्वेवं
त्रमैत्राविति द्विवचनादितस्तदवगतिः चैत्रो मैत्रश्च पचतइत्यादावपगतेः भावाख्यातेस्तोनर निरुक्तस्य कारकाप्रसिद्ध्या द्विवचनासमं
वाच कस्यैकत्व इत्याकांक्षायायोग्यसंबंधिन्या एवोचितत्वात् क्रियायाश्च संख्येन परिच्छेदकाकांक्षाया एवासंभवे ननु प्रत्ययेन यो
पाहतत्वाच्च कारके संख्यान्वये तु प्रतीतिरेव मानमिति तन्न दनुपपन्ने रिंवकामेणीत्यादिपदानुवृत्तौ मानत्वात् उक्तवाक्यपदीयस्य
प्याख्यातार्थक्रियाया एकत्वेपि संख्यासामान्याभाववत्त्वेपि कश्चित्कर्तृकर्मादिवासुत्वेन साक्षान्नैव प्रतीयते पुत्यर्थो न्नमहितो पि
ननः शब्दमर्यादया धात्वर्थे तिङर्थसंख्यान्वय इत्यर्थस्याभावः गुणानां च परार्थत्वादिति तु सति प्रकृत्यर्थे स्य योग्यत्व एव. प्रत
स्वकेपदादिभिस्तिङर्थसंख्यायाः कारक एवान्वयः स्वीकृत एवं च भाष्यकारप्रयोगादन्यत्र भावाख्याते द्विवचनासाधुत्वेति ॥

आख्यातार्थकर्त्रादिभिरिति समानविभक्तिकयोरेवाभेदान्वय इति नियमस्य प्रागेव दूषितत्वादिति भावः अकर्मकस्थलेपि फलव्यापारोभयार्थकत्वं धातोरन्यैरपि स्वीकार्यमिति सूचयन्स्वबोधप्रकारमाह घटो नश्यतीति तद्व्यापाराकांक्षायामाह सचेति प्रतियोगित्वेति प्रतियोगित्वविशिष्टं तु निरूपकतासंबंधेन बोध्यम् तत्समवधानमेव तदनुकूलो व्यापार इत्यर्थः अतएवेति यतो नाशमात्रं नार्थः किंतु प्रतियोगित्वविशिष्टनाशसामग्रीरूपो व्यापारोप्यत एवेत्यर्थः फलव्यापारयोरैकाधिकरण्याच्च न सकर्मकत्वम् एतदर्थमेव प्रतियोगित्वविशिष्टत्वोपादानम् यन्मते नाशमात्रं धात्वर्थस्तन्मते नाशोत्पत्त्यनंतरं नाशस्य सदैव सत्त्वान्नश्यतीति प्रयोगाप

देवदत्तादिपदप्रयोगे त्वाख्यातार्थकर्त्रादिभिः तदर्थस्याभेदान्वयः घटो नश्यतीत्यत्र घटाभिन्नाश्रयको नाशानुकूलो व्यापार इति बोधः स च व्यापारः प्रतियोगित्वविशिष्टनाशसामग्रीसमवधानम् अत एव तस्यां सत्यां नश्यति तदत्यये नष्टः तद्भावित्वे नंक्ष्यतीति प्रयोगाः देवदत्तो जानातीच्छतीत्यादौ देवदत्ताभिन्नाश्रयको ज्ञानेच्छाद्यनुकूलो वर्तमानो व्यापार इति बोधः स चात्र आश्रयतैवेति रीत्योह्यम्॥

ऽऽ नित्यस्य ध्वंसाप्रतियोगित्वाच्च नष्ट इति प्रयोगानुपपत्तिरिति सूचनाय तस्यां सत्यामित्यादिना त्रैकालिकप्रयोगप्रदर्शनम् नैयायिकमतं तु लङर्थनिरूपणे वक्ष्यते जानात्यादिसविषयार्थकानां ज्ञानाद्यतिरिक्तव्यापाराद्यर्थकत्वानभ्युपगमे सकर्मत्वानुपपत्तिं सूचयन्स्वमते शाब्दबोधं दर्शयति देवदत्तो जानातीत्यादि आदिपदग्राह्यार्थमाह इच्छादीति क्वचिज्जानातीत्यादावित्येव पाठः सचेति ज्ञानानुकूलो व्यापारश्चेत्यर्थः तदन्वेषणायामात्ममनःसंयोगस्येव

सुलभत्वादाहातनइति तदनुपस्थितावित्यर्थ आश्रयनेवेति तस्याश्रनवयवत्वेपिसावयवत्वात्पर्व्यापारत्वनिर्वाह्यमितिभावः उपोद्घातसंगत्याशबादीनाद्योतकतानिरूपयितुमाह नन्विति ननुसकृदुच्चरितः शब्दः सकृदर्थंगमयतीतिव्युत्पत्तेर्नैकदार्थद्वयबोधः तस्माह कर्त्तृमात्रबोधवदिति मात्रशब्दोवधारणे नात्पर्य्येति तत्तदर्थप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वरूपतात्पर्यग्रहजनकमित्यर्थ अतएवकर्त्तरिशवित्यादौकर्म्रादिग्रहणसार्थकमन्यथालः कर्मणीत्येतद्विहितलादेशैरेवकर्त्रादिबोधेनान्यलभ्यत्वा।

नन्वाख्यातस्यकर्त्तृकर्मशक्तत्वेपचतीत्यत्रोभयबोधापत्तिः कर्त्तृमात्रबोधवत्कर्ममात्रस्यापिबोधापत्तिरित्यततात्पर्यग्राहकमाह फलव्यापारयोस्तत्रफलेतङ्यक्चिणादयः व्यापारेशप्श्रमादयास्तुद्योतयन्त्याश्रयान्वयम् तङादयः फलेआश्रयान्वयद्योतयति फलान्वय्याश्रयस्यकर्मत्वात् तद्द्योतकाः कर्मद्योतकाः व्यापारान्वय्याश्रयस्यकर्त्तृत्वात्तद्द्योतकाः कर्त्तृद्योतकाइतिसमुदायार्थः द्योतयतितात्पर्य्यग्राहयति नन्वेवंकर्मादर्शनादद्इत्यबोधिसद्इत्यादौपच्यतेओदनः स्वयमेवेत्यादौचव्यभिचारः॥

तद्द्वयर्थ्येस्पष्टमेवेतिभावः मूलेफलव्यापारयोस्तत्रेति तत्रेतिधातूपस्थाप्ययोरित्यर्थ फलव्यापारयोरितिनिर्द्धारणेसप्तमीत्याशयेनव्याचष्टेसारेफलेइति व्यभिचारइति यगादीनामन्वयेशबादीनांव्यतिरेकेचेत्यर्थः यगादिसत्त्वेपिफलेआश्रयान्वयबोधाभावाद्वा। द्यभावेपिव्यापारेतिद्वयेआश्रयान्वयात्तदेवोपपादयति॥

कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामित्यादि सौकर्य्यातिशयद्योतनार्थाचतद्विवक्षा तंदुलादिगताग्निसंयोगादिरूपव्यापारस्यैव फलजनकता याधात्वर्थत्वविवक्षायामित्यर्थः वस्तुतस्तु फलस्यापिजनकव्यापारगतपौर्वापर्य्यारोपेणव्यापारत्वेनभानादिति पूर्वमुक्तत्वात्तंदुलगतफलस्यैवव्यापारत्वेनविवक्षायामित्यर्थः साधनादिति तथाच व्यभिचारान्नतङादीनांद्योतकतेतिभावः कर्मादीत्यादीति कर्मकर्तृविषयादाविति मूलस्यादिपदेनेत्यर्थः सामान्येत्यादिकर्मादित्यस्यविवरणम् सविषयधात्वर्थनिरूपितकर्मत्वस्यविषय

कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायांकर्तरिलकारेसतिकर्मवत्कर्मणातुल्यक्रियइत्यतिदेशेनयगात्मनेपदचिण्चिण्वदिटामतिदेशाद्यगादिसत्वेपिकर्तुरेवबोधाद्व्यापार एव। अयान्वयाच्च अबोधीत्यत्रापिबुध्यतेः कर्तरिलुङ् च्लेः तस्दीपजनेतिचिण्चिणोलुगितितस्यलुकइतिसाधनादित्याशंकायामाह उत्सर्गोयंकर्मकर्तृविषयादौविपर्य्ययात् तस्माद्यथोचितंत्रेयंद्योतकत्वंयगागमम् ४ कर्मकर्तृविषयादौपच्यतेओदनःस्वयमेवेत्यादौ अत्रह्योदनाभिन्नाश्रयकःपाकानुकूलोव्यापारइतिबोधः कर्मादित्यादिपदग्राह्यम् अत्रसामान्यविशेषज्ञानपूर्वकएकनारदविषयकज्ञानानुकूलः कस्माभिन्नाश्रयकोऽतीतोव्यापारइतिबोधः यथोचितमितिसकर्मकधातुसमभिव्याहृतभावसाधारणविधिविधेयचिण्यगादिकर्मद्योतकमितिभावः ॥१५॥ तेपर्य्यवसानमित्यभिप्रेत्याह विषयकेति भावसाधारणेति भावकर्मणोः सार्वधातुकेयगित्यादिविहितेत्यर्थः तेनदीपजनेत्यादिविहितव्यावृत्तिः सकर्मकधातुसमभिव्याहृतयगादीनां कर्मद्योतकत्वादाह सकर्मकेति पच्यते तंदुलःस्वयमेवेत्यादौयगादिर्नतथाकिंत्वातिदेशिकम् कर्मवत्कर्मणेतिविहितातिदेशे

एवमिति उक्तप्रकारेणेत्यर्थ ननु फलव्यापारयोरित्यनेन सामान्यतो धातोः फलव्यापारवाचकत्वप्रतिज्ञासोत्तरक्षणे एवोपपत्तिभिस्त
द्व्यवस्थापनं कर्त्तुमुचितं न तु वाक्यार्थनिरूपणानन्तरं तेन जिज्ञासाविच्छेदादित्याशंकायामाह सूचीकटाहन्यायेनेति तथा च सामान्यतः
फलव्यापारयोर्धात्वर्थत्वे व्याख्यायमाने तद्धर्थत्वे च ज्ञाते निरसनीयाल्पवादिविप्रतिपत्तिकत्वेन सुप्रतिपादतया च प्रथमं वाक्यार्थ एव शि
ष्यजिज्ञासोदयात् एष एवादौ निरूपितो न तु धात्वर्थो निरसनीयबहुवादिविप्रतिपत्तिकत्वेनातिदुरूहतया च तस्य पूर्वमजिज्ञासित
त्वादिति भावः लडाद्यर्थं तद्व्यस्तत्कृण सविज्ञानवद्बुद्धौ ह्रिणधातुपरम् तथा च यजेत पचेतेत्यादौ यज्यादावित्यर्थः अवाच्यत्वम् वाच्य

एवं सूचीकटाहन्यायेन सोपपत्तिकं वाक्यार्थमुपवर्ण्य फलव्यापारयोरिति प्रतिज्ञातं धातोर्व्यापारवाचित्वं लडा
द्यर्थे भावनाया अवाच्यत्वं वदतः प्राभाकरादीन् प्रति व्यवस्थापयति व्यापारो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया कृ
ञः कर्मतापत्तेर्नहि यत्नोर्थं दृश्यते ५ पचति पाकमुत्पादयति पाकानुकूलभावनानाद्युत्पादनेति विवरणा
द्धि क्रियमाणस्यापि तद्वाचकतेति भावः ॥

तानि रूपकत्वाभावप्राभाकरादीनित्यादिना नैयायिकसंग्रहः यद्यपि व्यापारो धात्व
र्थ इति नैयायिकसमतस्तथापि नासौ तन्मते भावनापदव्यपदेश्य इति भावः व्यापारो भावना सैवेत्यादिपूर्वार्द्धस्य योगुणभूतैरवयवैरित्य
युक्तलक्षणलक्षितोर्थस्तद्वाचकव्यापारपदं भावनादिपदैर्विव्रियते विव्रियमाणस्य विवरणसमानार्थकत्वेन धातोर्भावनावाचक
त्वसिद्धिरित्यर्थः तत्रोद्देश्यविधेययोरैक्यमापादयतः सर्वनाम्नः पर्यायेणान्यतरलिंगकत्वस्य शैत्यं हि यत्सा प्रकृतिर्जलस्येत्यादिव
द्दुष्टस्य लेपुदर्शनात् तत्र सेति स्त्रीलिंगनिर्देशानुपपत्तिः पुल्लिंगत्वेपि सोचि लोपे चेदिति लोपेन साधुत्वाच्च भावनेनव साक्षात्तत्पदपरा

ननु या क्रिया भावना सैवोत्पादनापि च सा स्मृते त्युक्तेपि क्रियायां भावनात्वलाभे किमिति व्यापारपदोपादानमत आह व्यापारपदं चेति तथाच व्याप्रियतेऽनेनेति करणव्युत्पन्नेन भावव्युत्पन्नेन वा व्यापारपदेन फलानुकूल यावतामधिश्रयणादीनां भावनात्वलाभः क्रियापदेन तु कृतिपदवद्यत्नमात्रार्थकेनोक्तविवरणात्कृतेरेव भावनात्वलाभः स्यादिति तदुपात्तमिति भावः अत एवेति तत्तद्रूपेण फूत्कारत्वादीनां धातुवाच्यत्वादेवेत्यर्थः सर्वसिद्ध इति पचतीत्युक्ते फूत्कारादिमान्नवेति संदेहानुदयादिति भावः यद्रीत्या नैयायिकैः कृतित्वस्याख्यातवाच्यतावच्छेदकत्वं व्यवस्थापितं तद्रीत्यैव धातोः कृतित्वं शक्यतावच्छेदकं भविष्यतीति तदस्याशंकां निराकरोति नचैवमेषामित्यादि नचेति साध्वीत्यनेनान्वि

व्यापारपदं च फूत्कारादीनामयत्नानामपि फूत्कारत्वादिरूपेण वाच्यतां ध्वनयितुमुक्तम् अत एव पचतीत्यत्राधः संतापनत्वफूत्कारत्वव्यपरिधारणत्वयत्नत्वादिभिर्बोधः सर्वसिद्धः नचैवमेषां शक्यतावच्छेदकत्वे गौरवापत्त्या कृतित्वमेव तदवच्छेदकं वाच्यम् रथो गच्छति जानातीत्यादौ च व्यापारत्वादिप्रकारकबोधो लक्षणयेति नैयायिकरीतिः साध्वी शक्यतावच्छेदकत्वस्यापि लक्ष्यतावच्छेदकत्ववद्गुरुणि संभवात्॥ ॥तमेषाम् अधिश्रयणत्वादीनां गौरवादिति धातुवाच्यतावच्छेद

कृ

त्वे गौरवादित्यर्थः तेषां कृतित्वापेक्षया गुरुत्वान्नानात्वाच्चेति भावः तदवच्छेदकमिति धातुवाच्यतावच्छेदकमित्यर्थः ननु कृतेरेव धात्वर्थत्वे रथादावचेतने तद्वाधात्तादृशप्रयोगानुपपत्तिरत आह रथो गच्छतीत्यादि व्यापारादीत्यादिनाऽश्रयत्वपरिग्रहः नैयायिकरीतिरिति आख्यातार्थविचारे हि तैर्व्यापारे लक्षणां स्वीकृत्यायं प्रयोगः समर्थितस्तद्वन्मयापि समर्थनीय इत्यभिप्रेत्य रीतिपदोपादानं तत्त्वांशे तन्मतादर इति भावः लाघवोपष्टम्भमानादेवार्थसिद्धिर्न केवलाल्लाघवादित्याशयेन तद्रीतेरेवासाधुत्वमाविष्करोति शक्यतावच्छेदकत्वस्येति

तथाच शक्तिर्गुरुणापि धर्मेणावच्छिद्यतेऽसति वाधके कृतित्वाल्लक्षणावदित्यनुमानात्तेषु शक्तिः सेत्स्यतीति भावः

ननुतेषांकृतित्वापेक्षयागुरुत्वमेवबाधकमतआह तयोरिति शक्यतावच्छेदकत्वलक्ष्यतावच्छेदकत्वयोरित्यर्थः बीजाभावादिति असं
भवतिसमनियतेलघौधर्मेगुरौतदभावादित्यस्यप्रकृतेऽनवतारेणयद्यवच्छेदकत्वंस्वरूपसम्बन्धविशेषस्तदातत्स्वरूपत्वंगुरूणामप्यक्ष
तम् अथातिरिक्तंतदागुरुधर्मेपितत्स्वीकारआवश्यक गङ्गातीरत्वलक्ष्यतावच्छेदकमितिव्यवहारात् तस्यावच्छेदककोटिप्रविष्ट
त्वसोभयत्रसाम्याच्च तत्रन्यूनातिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वमादायतादृशव्यवहारोयदितदासर्वत्रैवतथास्त्विति भावः ननुलाघ
वेनतस्यावच्छेदकत्वंवदामः किंतुमानाद्यपीत्याशङ्कते नचेत्यादि यत्नार्थककरोतिनेतुव्याख्यापादजन्यत्वप्रतिसंधानाविशेषेपिघट

तयोर्वैषम्येबीजाभावात् नचयत्नंनिपाकंकरोतीतियत्नार्थककरोतिनाविवरणाद्यत्नएवार्थइतिवाच्यम् रथोगमनंक
रोति बीजादिनाङ्कुरः कृतइतिदर्शनात् कृञोयत्नार्थकतायाअसिद्धेरिति किंचभावनायाअवाच्यत्वेघटंभावया
तीत्यत्रेवघटोभवतीत्यत्रापिद्वितीयास्यात् नचात्रघटस्यकर्तृत्वेनतत्संज्ञयाकर्मसंज्ञायाबाधान्नद्वितीयेतिवाच्यम्

कुरयोः कृताकृतव्यवहारान्कृञोयत्नार्थकत्वसिद्धमेवेतिध्वनयति विवरणादिति तदर्थप्रतिपादनरूपादित्यर्थः धातुमात्रयत्नत्व
विशिष्टेशक्तंबाधकंविनायत्नत्वविशिष्टार्थककरोतिप्रतिपादितार्थकत्वात्तद्यद्विशिष्टबोधकपदप्रतिपादितार्थकंभवतितत्तत्र
शक्तं घटत्वविशिष्टशक्तघटपदप्रतिपादितार्थककलशादिपदवत् इतिसामान्यतोदृष्टानुमानविषयशक्तिग्राहकत्वाद्विव
रणस्येतिभावः यत्नएवार्थइतिपाठः आख्यातार्थइतिपाठस्तुप्रकृतसंदर्भविरुद्धः अर्थः धात्वर्थः एवकारेणव्यापारसमास्यत

व्यवच्छेदः कृञोयत्नार्थकत्वएवधातुमात्रस्यतदर्थकत्वसंभावनातदेवगगनकुसुमायमानमित्याह रथोगमनंकरोतीत्यादि रथा
दावचेतनेयत्नस्यबाधेनतादृशप्रयोगानुपपत्त्यानकृञोयत्नार्थकत्वमपितुव्यापारार्थकत्वमेवेति तेनविवरणाद्धातोर्व्यापारार्थक
त्वमेवसिध्यतीतिभावः ननुरथोगच्छतीतिप्रयोगस्यधात्वर्थप्रतिपादककृञोव्यापारेलाक्षणिकत्वान्नतेनयत्नार्थकत्वक्षतिरतआ
ह बीजादिनेति तथाचकृञोव्यापारेप्रयोगप्राचुर्येणतत्रैवशक्तिर्न्याय्येति तेनविवरणाद्धातोर्व्यापारार्थकत्वमवश्यमंगीकरणीय
मितिभावः अत्रेदमवधेयम् पचत्यादेः फूत्कारादिव्यापारेव्यापारत्वेनैवशक्तिः व्यापारसामान्यार्थककृञोविवरणात् एवंचव्या
पारत्वेनकृतेरपिसंग्रहान्मत्तोभूतंनतुमयाकृतमित्युपपद्यतेइतितत्रतत्रोक्तंसंगच्छते तत्तद्रूपेणकचिद्बोधस्तुपचत्यादीनां त
तद्रूपावच्छिन्नेलक्षणयोपपाद्यः शक्यादन्येनरूपेणज्ञातेभवतिलक्षणेत्यभियुक्तोक्तेः अतएववाक्यार्थप्रदर्शनावसरेवि
क्लित्त्यनुकूलोव्यापारः ज्ञानानुकूलोव्यापारसामान्यार्थकव्यापारपदेनस्वोत्कीर्तितस्यसंगतिरिति कृञोऽकर्मकतापत्तेरितिमू
लमवतारयति किंचेति अवाच्यत्वे धात्वशक्यत्वे द्वितीयास्यादिति धात्वर्थोत्पत्तिरूपफलाश्रयत्वाद् घटस्येतिघटंभावय
तीत्यत्रेवघटोभवतीत्यत्रापिद्वितीयापत्तिः मन्मतेतुधातूपात्तव्यापाराश्रयत्वेनपरयाकर्तृसंज्ञयाकर्मसंज्ञायाबाधान्नतदापत्ति
रितिभावः ननुघटोभवतीत्यत्रकृत्याश्रयत्वरूपकर्तृत्वबाधेपिधात्वर्थफलान्वितार्थव्यापाराश्रयत्वरूपकर्तृत्वसत्त्वान्नै
नकर्मत्वस्यावश्यं बाधेननोक्तस्थलेद्वितीयाप्रसक्तिरन्यथाकर्तरिलकारोप्यनाकारतामापद्येतेत्याशंक्यनिराकुरुते नचेति सा

नैयाकरणप्रकारान्तमाह अनुगतेति चेतनाचेतनसाधारणेत्यर्थः त्वन्मते भवदीयमते दुर्वचत्वादिति वक्तुमशक्यत्वादित्यर्थः न देवाह कृत्याश्रयत्वस्येति तस्याचेतनेऽव्याप्तत्वादितिभावः कारकचक्रप्रयोक्तृत्वस्यचेति तद्घटकीभूतनिखिलकारकप्रवर्तकत्वरूपस्यचेत्यर्थः नैयायिकमतनिरस्यमीमांसकमत्याह धात्वर्थेति कारकमात्रेति मात्रपदं कृत्स्नार्थकं सर्वस्यापिकारकस्यधात्वर्थानुकूलव्यापाराश्रयत्वात्क्रियाजनकस्यैवकारकत्वादितिभावः नन्वचेतनेकृत्याश्रयत्वरूपकर्तृत्वस्यबाधेपीतरव्यापारानधीनत्वप्रकारकविवक्षा ,विषयव्यापाराश्रयत्वरूपकारकचक्रप्रयोक्तृत्वरूपभवतस्वातंत्र्यसंज्ञानियामकम् व्यापारश्चक्वचित्कृति

अनुगतकर्तृत्वस्यत्वन्मतेदुर्वचत्वेन घटस्याकर्तृत्वात् कृत्याश्रयत्वस्यकारकचक्रप्रयोक्तृत्वस्यवाघटादाव
भावात् धात्वर्थानुकूलव्यापाराश्रयत्वस्यचकारकमात्रातिव्यापकत्वात् अपिचभावनायाअवाच्यत्वेधा
तूनांसकर्मकत्वाकर्मकत्वविभागउच्छिन्नः स्यात्॥

क्वचित्प्रयोगादिरेव तादृशव्यापाराश्रयएवस्वतन्त्रः कर्तेतिसूत्रेस्वतन्त्रपदार्थः तत्सूत्रप्रणयनसामर्थ्यात् तदुक्तं कारकइतिसूत्रेभाष्ये प्रधानेनसमवायेस्थालीपरतन्त्राव्यवाये स्वतन्त्रा किंपुनः प्रधानं कर्ताकथंज्ञायते कर्ताप्रधानमिति यत्सर्वेषुकारकेषुसन्निहितेषुकर्ताप्रवर्तयिताभवतीति स्थालीकाष्ठे पचतीत्यादौस्थाल्येवतन्त्रेण विवक्षितेतितद्भाव वक्ष्यतेचाधिकमुपरिष्टात् मीमांसकमतेप्रसक्तदूषणोद्धारपिवक्ष्यमाणेव एवंचघटगततादृशव्यापारस्यैवस्वातन्त्र्यविवक्षयाकर्तृत्वस्यनिराबाधेननद्वितीयाप्र

२

स्वार्थफलेति शक्यतावच्छेदककोट्यप्रविष्टाश्रयकत्वेन फलस्य विशेषणात्तु जीवत्यादावतिप्रसंगः एवमविवक्षितकर्मकत्वाभाववत्त्वेनापि स्वार्थो विशेषणीयो नातो विवक्षितकर्मतयाभ्युपगतलकारप्रकृति भुधातोः सः वैयधिकरण्यं त्वग्रे विवेचयिष्यते असंभवीति नथा च व्यापारवाचकत्वं धातोरावश्यकमिति भावः अन्यतमत्वमिति पच्यादि धातूनष्टंगग्राहिकयोपादाय तावद्भिन्नभिन्नत्वमित्यर्थः तत्त्वमिति अनुगतं सकर्मकत्वमित्यर्थः दर्शनादिति यथा जयतिधातोरभिभवार्थेऽकर्मकत्वस्य न्यूनीकरणार्थे सकर्मत्वस्याभ्युपगमात्सकर्मकधातुलक्षणे तत्प्रवेशोऽकर्मके तस्मिन्नतिव्याप्तेरप्रवेशे च न्यूनीकरणेऽर्थे तत्रैवाव्याप्तिरित्यर्थः यद्यपि

स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वं स्वार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वं वा भावनाया वाच्यत्वमन्तरेणासंभवि श्रन्यतमत्वं तत्त्वमिति चेन्न एकस्यैवार्थभेदेनाकर्मकत्वसकर्मकत्वदर्शनात् तदेतदभिसंधायाह कृञ इति अयं भावः व्यापारावाच्यत्वपक्षे फलमात्रमर्थ इति फलितम् तथा च करोतीत्यादौ यत्नप्रतीतेस्तन्मात्रं वाच्यमभ्युपेयम् ॥

तत्तदर्थविशिष्टानेवोक्तरीत्योपादाय सकर्मकत्वनिर्वचने दोषाभावस्तथापि बहुलमेतन्निदर्शनमिति स्मरणात्तत्र तत्राकृत्तकरणात्तु तावद्धातूनां युगपद्ग्रहणासंभवेन तात्पर्यमिति बोध्यम् तदेतदिति पूर्वोक्तदूषणगणमित्यर्थः नन्वुक्तोऽकर्मकतापत्तेरित्यस्य कृञोयत्नार्थकत्वनिरासप्रतिपादकस्य कथमुक्तार्थाभिसंधायकत्वमित्याशंक्याभिसंधानप्रकारं विशदयत्ययं भाव इति फलमात्रमिति मात्रपदेन व्यापारव्यवच्छेदः करोत्यादावित्यादिना सविषयार्थधातुसंग्रहः तन्मात्रमिति यत्नादिरूपविषयिमात्रमित्यर्थः ॥३॥
उक्तरीत्येति उक्तप्रायरीत्या सकर्मकधातुभिन्नधातुत्वमित्याकारिकयेत्यर्थः यथाश्रुते धातोर्व्यापारावाचकत्वे स्वार्थफलसमानाधिकर

णव्यापारवाचकत्वरूपाकर्मकत्वापादानस्यासंभवदुक्तिकत्वापत्तेः नन्विदानीं धातुमात्रस्यैव व्यापारवाचकत्वस्यासिद्धत्वात्सकर्मकप्रतियोग्य
प्रसिद्ध्या भवदुक्तार्थोपादनस्याप्यसंभवदुक्तिकत्वसमानम् अन्यतमत्वरूपस्यतुस्वयमेव निरस्तत्वादुक्तपदेन तद्ग्रहणासंभवादितिचे
न्न नयत्यादिद्विकर्मकाणां संयोगाद्यनुकूलानादिनिष्ठक्रियात्मकफलार्थकत्वस्य धातोः फलमात्रार्थकत्ववादिनाप्यभ्युपगमादजादिनि
ष्ठक्रियायाः संयोगरूपफलजनकत्वाल्लोकप्रसिद्धेश्च व्यापारत्वात्तदर्थकधातून् गमनादिधातूंश्चोपादायैवकथंचित्प्रसिद्धिसंभवादि
ति अकर्मकतापत्तिरिति उक्तलक्षणाक्रान्तस्येति भावः केचित्तु अकर्मकत्वापत्तिरिति विपर्ययार्थकत्वमात्राभिप्रायेणैव तेषामेव प्रसि
द्धत्वादेवं च न तत्प्रसिद्धिरित्याहुः नन्वेतावतापि त्यजादीनां व्यापारार्थकत्वसिद्धेन धातुमात्रस्येत्यतः ह्मपदं धातुमात्रपर तथाच

तथाच यतीप्रयत्नइतिवत् फलस्थानीययत्नवाचकत्वाविशेषादकर्मकतापत्तिरुक्तरीत्या दुर्वारेति तथाच न हि यत्न
इत्यत्र फलस्थानीयत्वेनेति शेषः ह्मइति धातुमात्रोपलक्षणम् सर्वेषामप्यकर्मकतासकर्मकतावास्यादिति भावः ॥

चष्टे ह्मइति धातुमात्रोपलक्षणमिति ह्मपदं शक्यलक्ष्यसाधारणं धातुत्वेनाजहत्स्वार्थलक्षणया धातुमात्रबोधकम् तथा च धा
तुमात्रस्याकर्मकतापत्त्या न फलमात्रार्थकता किंतु व्यापारार्थकतापीत्यर्थः अकर्मकतेति पूर्वोक्तभिन्नसर्वधातूनां सेत्यर्थः यदि फ
लवाचकत्वमेव सकर्मकत्वम् तदा सर्वेषामविशेषेण सकर्मकतैव स्यादित्याह सकर्मकतेति वस्तुतस्तु उक्तयुक्त्या धातोर्व्यापारार्थ
कत्वसिद्धिस्तदेव स्याद्यदि स्वार्थफलेत्यादि सकर्मकलक्षणम् सकर्मकधातुमात्रसाधारणं स्यात्तदेव न अभ्युपगमसंभवात्
तस्माद्भ्वादीनां धातुत्वानापत्तिः मैत्रेण पाचयतीत्यादौ मैत्रादीनां कर्तृत्वानुपपत्तिश्च तथा अत एव निरूपितप्रेषणादिकतोः प्राक् तोर्थ जिजि

ननु कृञोऽकर्मकतापत्तेरिति ग्रन्थो न मीमांसकमतनिराकरणपरः तस्य न समाकरोतीत्यादिना निराकरिष्यमाणत्वात् तैः कृञो यत्नार्थकत्वानभ्युपगमाच्च नापि नैयायिकमतनिरासपरः नैयायिकैः फलव्यापारयोरुभयोरपि धातुवाच्यत्वाभ्युपगमात् तदुक्तमाख्यातवाददीधितौ स्तां वा फलव्यापारौ पृथगेव धात्वर्थाविति धातोः फलावच्छिन्नव्यापारार्थकत्वे कर्माख्याते फलस्य द्विधा भानापत्त्या तयोर्विशकलितयोरेव शक्तिर्ज्यायसीति तद्भावः फलस्य धातुवाच्यत्वे परं केषांचिन्न्यायविदां विप्रतिपत्तिः कर्माख्यातेन द्वितीयया च तदभानसंभवात् किंचैतद्ग्रन्थस्य धातुमात्रस्य व्यापारार्थकत्वसाधकत्वे धातोरकर्मतापत्तेः फलमात्रार्थतानहीत्येव ब्रूयान्न तु कृञ इत्यपरितोषादन्या-

अथवा व्यापारो भावनेत्यत्र न व्यापारस्य वाच्यत्वं प्रसाध्य फलांशस्यापि तत्साधयन्नैयायिकाभ्युपगतं जानातिकृञादेः केवलज्ञानयत्नादिक्रियामात्रवाचकत्वं दूषयति कृञ इति अयं भावः॥ ॥फलांशस्यावाच्यत्वे व्यापार एव धात्वर्थः स्यात् तथा च स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वादिरूपसकर्मकत्वोच्छेदापत्तिः॥

ऽर्थपरतया मूलमवतारयति अथ चेति प्रसाध्येति पूर्वार्द्धस्य विवरणपरतया व्याख्यानादिति भावः तदिति धातुवाच्यत्वमित्यर्थः जानातिकरोत्यादेरिति निर्दिष्टयत्नार्थकभिन्नसविषयार्थकधातुमात्रोपलक्षणम् क्रियामात्रेति मात्रपदेन फलव्यवच्छेदः सकर्मकाणां प्रायशः फलावच्छिन्नव्यापारबोधकत्वं विशकलितफलव्यापारोभयार्थकत्वं वा जानात्यादीनां तु ज्ञानादिव्यापारार्थकत्वमेव अकर्मकाणां सर्वेषां न फलार्थकत्वम् तस्य ततोऽननुभवात् किंतु व्यापारार्थकत्वमेवेति प्राचीननैयायिकाभ्युपगमात् वक्ष्यमाणरीत्या कृञः फलार्थकत्वे तु तुल्यन्यायात् सर्वेषामेव तत्सिद्धिरिति भावः ननु कृञः फलावाचकत्वे कथमकर्मकत्वमत आह अयं भाव इति॥

वाचकत्वादीत्यादिनास्वार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वस्य नैयायिकनये फलावच्छिन्नव्यापारार्थकत्वस्यापि सकर्मकत्वात्यजस्य च सं-
ग्रहः ज्ञानात्यादीनामेव फलार्थकत्वानभ्युपगमे ऽवच्छेदपदार्थोऽव्याप्तिः सर्वेषामेव तदनभ्युपगमे त्वसंभवः तथा च त्यज धातुः फलवा-
चक सकर्मकत्वात् पच्यादिवदित्यनुमाने विपक्षबाधकतर्कप्रदर्शकं त्यजोऽकर्मकेत्यादी तिबोध्यम् वस्तुतस्तु व्यापारो भावनासै-
वेति पूर्वार्द्धमेव विवरणप्रतिपादनेन धातोः फलव्यापारोभयार्थत्वसाधकम् तथा हि धातोर्व्यापारार्थकत्वेऽसिद्धे भावनादिपदैर्व्यो-
पारपदविवरणपरतैव तस्य वाच्या व्याख्यानं च तथैव सारकृता तथा च व्यापारार्थकत्वमेव विक्लित्त्यादिफलकपाकादिपदेनापि विवरण-
दुभयोरपि धात्वर्थत्वसिद्धिः त्यजज्ञानात्यादौ फलांशे विप्रतिपन्ननैयायिकं प्रत्युक्तैर्यौ परं भक्तनयात्यजोऽकर्मकत्वेत्याद्युक्तम् धातु
मात्रे व्यापारवाचकत्वम् वदतं मीमांसकं प्रतितु तदुपपादकतयैव तस्मात्करोतीत्यादि यद्यपि व्यापारांशे विप्रतिपन्नं प्रत्यपि
रुजद्यायुपष्टम्भकम् तथापि विवरणस्यैवाख्यातपरतया सकर्मकत्वस्य व्यापारार्थकत्वं विनाप्यन्यथासिद्ध्युद्भावितायां तद्व्य-
स्यावश्यकत्वादिति नव्यनैयायिकास्तु सकर्मकधातूनां फले तज्जनकत्वेन विवक्षितव्यापारेषु चोपलक्षणीभूतसाधनाकांक्षोत्था-
पकतावच्छेदकधर्मसमानाधिकरणधर्मत्वानुगतीकृततत्तद्भावच्छिन्नेषु शक्तिः सम्भवति फलजनकतया विवक्षितानां तेषां वि-
भिन्नधर्मवत्त्वम् यत्र त्वनेकधर्मावच्छिन्नस्यैव फलानुकूलत्वविवक्षाविषयस्तदवच्छिन्न एव धातोः स्थानहि सर्वत्र समुदाय एव शक्ति-
रितिराजाज्ञास्ति क्रियानामेयमित्यादिभाष्यं तु बहुकालसाध्योऽक धात्वर्थविषयमिति न तद्व्याकोपः अन्यथा सर्वस्यागतिकगत्या
पाध्ययणापत्तेः तेषामेव च व्यापारपदव्यपदेश्यत्वे ऽनुनिष्ठस्य तादृशधर्मसमानाधिकरणधर्मत्वेऽपि न तस्य पच्याद्यर्थतावच्छेदकत्वम् तद-
शेतस्योपलक्षणमनमीकारात् अत एवास्मुन्मानामकदाचिदपि तात्पर्येण यागपाकादिपदप्रयोगस्तथा प्रयुक्तादपि न स्यात्याका... निषेध

म

श्च एतेनतस्याअपिव्यापारतयाधातोरेवलाभान्नतिङस्तत्रशक्तिरितिनिराकृतम् ज्ञानात्यादीनांतु विषयत्वंफलंतन्निर्वाहकज्ञानं
हिव्यापारश्चशक्यं कृञस्तुसाध्यत्वंयत्नस्यार्थः तेनतद्धात्वर्थफलसंबंधित्वरूपंमुख्यकर्मत्वंघटादीनांनिराबाधम् एवंस्वार्थफ
लव्यधिकरणत्वरूपंसकर्मकत्वमपियत्नाद्यकर्मकाणांतुनतद्भावच्छिन्नयत्नादिरूपव्यापारएवसः भोजनंयतनेइत्यप्रयोगेण
तद्विषयत्वस्यधातुशक्यत्वानुपगमात् यत्तद्युक्तेकर्माकांक्षायाअभावाच्च अध्याद्युपसृष्टशीङादीनांतुफलेलक्षणैव शीङादि
तः सर्वत्रफलाबोधात् तदर्थेनादितान्यथ्येग्राहिकतयेवचाधिशीङ्स्थासामित्यादिसूत्रोपयोगः कर्त्तेत्यादौतुकृञोयत्नबोधक
त्वादेवनाचेतनेस्वरसतः कर्तृपदप्रयोगः एवंचकर्तृबोधनिर्वाहार्थंपचतीत्यादावाख्यातस्यशक्तिरावश्यकीनदर्थप्रयत्नस्याश्रयाश्रयि
भावेनप्रथमांतार्थेऽन्वयात्तद्बोधोपपत्तेः यत्रतुनतद्बोधसिद्धीरथोगच्छतीत्यादौतत्रव्यापारेआश्रयत्वादौवापथायथंलक्षणास्व
तंत्रः कर्त्तेतिसूत्रसामर्थ्येनधात्वर्थव्यापाराश्रयोऽप्रतियोगिनामपिकर्तृत्वस्यपरिभाषणात्नकर्तृबोधानुपपत्तिर्यत्रप्रथमांतसम
भिव्याहारः यत्रतुनसमभिव्याहारस्तत्रकृत्यादिविशेष्यकएवबोधः अनभिहितइत्यस्याप्यबोधितइत्येवार्थः अबोधनंत्वाश्र
यातिरिक्तार्थेविशेषणतयाकृत्यादिबोधनमेवेति नाभिधानानभिधानव्यवस्थानुपपत्तिश्चेत्रः पचतीत्यादौकर्तृबोधस्यकृतिश्र
यैवनिर्वाहेनत्राख्यातशक्तिकल्पनानौचित्याच्चविक्लित्यादौव्यापारव्यपदेशाभावेनविक्लित्यादीनामुक्तधर्मत्वस्योपलक्षण
त्वानुपगमात् पृथक्शक्तिरदुष्टैव फलत्वंतुपूर्वंनिरूपितमेवः एवंसतिकश्चिद्दूषणंप्रसक्तमवगणयिष्यतेइत्याहुः एवंसकर्म
कत्वादिनिर्वचनानुपपत्त्याधातोरुभयार्थकत्वमावश्यकमितिपर्यवसितम् व्यापारमात्रशक्तिवादिनस्तुद्वितीयाद्यर्थकत्वंसकर्मक
त्वम् पच्यादिसमभिव्याहारे द्वितीयायाविक्लित्याद्यर्थकत्वात् ज्ञानात्यादिसमभिव्याहारेचविषयत्वाद्यर्थकत्वात्तदन्वयित्वंत

ज्ञानात्यादियोगे घटादीनां गौणकर्मत्वमितिवदतां मतमाशंक्य निराचष्टे नचेति भाक्त इति भज्यते आश्रीयते सेव्यते वा शक्यार्थोऽनये
ति भक्तिर्लक्षणा तया शक्यार्थस्य तिरोधानात्स्वज्ञाने घटकतया शक्यार्थस्यापेक्षणाच्च ततश्चागतो भाक्त इत्यर्थः भाक्तत्वेपि लक्षणा
निबंधनत्वेपि कर्मणीति मुख्यसकर्मकत्वमादाय शास्त्रस्य चारितार्थ्ये गौणे तत्प्रवृत्तौ मानाभावादिति भावः तत्र लौकिकं दृष्टांतमाह न
हीत्यादि भाक्तराजपदव्यवहार्येण पुरोहितादिना नदीयकार्यप्रवर्त्तनान्महद्भूतश्चंद्रमा इत्यादावान्ववारणायाश्रित गौणमुख्यन्या
यस्य विशिष्यार्थोपस्थापक विशिष्टरूपोपादानपुरस्सर पदकार्यविषयकत्वस्यान्यत्र व्यवस्थापनाच्च नात्र तद्विषयतेत्यन्ये प
रे त्वेतच्च लौकिकर्मसंज्ञकार्थान्वय्यर्थकत्वमेव सकर्मकत्वम् सकर्मकपदात्कर्मणा सहेत्यर्थकाच्च दृष्टमर्यादया पूर्वोक्तार्थालाभ

नचाक्र आदौ सकर्मकत्वव्यवहारो भाक्त इति नैयायिकोक्तं युक्तम् व्यवहारस्य भाक्तत्वेपि कर्मणि लकारः संभवा
त् नहि तीरे गंगापदस्य भाक्तत्वेपि तेन स्नानादिकार्यं शक्यं कर्तुम् एवं च न हि यत्न इत्यत्र यत्नमात्रमित्यर्थः

॥

भावे लः कर्मणीत्यादौ सकर्मकपदाद्बोधानापत्तेः तदनन्वय्यर्थकत्वमकर्मकत्वम् अतएवाध्यासिता भूमय इत्यादौ कर्मणि क्तोपपत्ति
अन्वयस्य पृथगुपस्थित संसर्गरूपतया न जीवत्यादिष्वदोष इत्याहुः अयमेव पक्षः फलावच्छिन्नव्यापारबोधकत्वं सकर्मकत्वमिति
वदद्भिराश्रितः फलस्य कर्मतायाः सर्वैरेवोपगमात् फलान्वय्यर्थकत्वस्य सकर्मकेषु सत्त्वात् यदि चैकोपस्थिति विषयत्वान्नोक्तः प्रका
रः संभवतीति विभाव्यते तदा पृथक्शक्तिवादिमते निर्दुष्टत्वमेव अवच्छिन्नपदस्य संबंधपरत्वेन कर्मीभूतफलसंबंधिव्यापारार्थः
कत्वस्य मुख्यत्वात् अकर्मकाणां फलार्थत्वानंगीकारे त्वतिव्याप्त्यभावोऽस्मत्काराणिस्त्वेवमध्यासिता भूमय इत्यादौ यथोक्तोप

नत्रुकर्मवत्स्याद्यगाद्यपीति मूलस्य कर्मवत्यगाद्यपि भवेदित्यर्थो लभ्यते सचबाधितोः विवक्षितश्चेत्यत आह कर्मेत्स्यादित्यनेनेतिसू
त्रं लक्ष्यत इति सूत्रविहितं लक्ष्यते इत्यर्थः यथाश्रुते कर्मपदान्तर्घटितत्वेन लक्षणया सूत्रोपस्थितस्यापि तस्य यगादिकमित्यनेना

अतएवाह किंतूत्पादनमेवातः कर्मवत्स्याद्यगाद्यपि कर्मकर्तर्यन्यथा तु न भवेत्तदृशेरिव ५ उत्पा
दनमुत्पत्तिरूपफलसहितं यत्नादिरूपमर्थ इत्यर्थः फलस्य वाच्यत्वे युक्त्यंतरमाह अत इत्यादि यतः
रूपमोयत्नमात्रमर्थो नेष्यते अतः कर्मवत्स्यादिति पदेन कर्मवत्कर्मणातुल्यक्रिय इति सूत्रं लक्ष्यते
अयमर्थः यत एतस्योत्पादनार्थकता अतः पच्यते ओदनः स्वयमेवेति वक्रियते घटः स्वयमेवेति य
गादयोप्युपपद्यंते अन्यथा यत्नस्य कर्मनिष्ठत्वाभावात्तन्न स्यात् दृशिवत् यथा दृश्यते घटः स्वयमे
वेति न दर्शनस्य घटावृत्तित्वात्तथा यत्नस्यापीति तथा प्रयोगानापत्तेरिति॥ ५ ॥ ५ ॥ ॥

नत्वयापत्तेः एतद्बोधनायैव स्यादिति लक्ष्यकोटावुपात्तमिति घटावृत्तित्वादिति घटमात्रवृत्तित्वाभावेन कर्मस्थक्रियकत्वाभावादि सिद्धपक्षे॥

एवमिति कर्मवद्भावानुरोधेन करणार्थकत्वेनेत्यन्ति सहितयत्नार्थकत्वाभ्युपगमे इत्यर्थः जानात्यादेरपीत्यादिपदाद्गम्यादिपरिग्रहः आवरणभङ्गादीत्यादिपदेन तु संयोगादेः स आवश्यकमित्यनेन तत्र ज्ञानस्यैव फलत्वाङ्गीकारे तदनाश्रयत्वाद्घटादेः कर्मत्वानुपपत्तिरपि सूच्यते आवरणभङ्गस्याप्यतीतादेर्यथा फलत्वं तथा सार एव सुबर्थनिर्णये वक्ष्यते सकर्मकत्वानापत्तेरिति स्वार्थफलव्यधिकरणेत्याद्युक्तरूपस्य तत्रासम्भवादिति भावः वस्तुतस्तु जानातेर्ज्ञानरूपफलार्थकत्वमेव युक्तम् न च कर्तृस्थभावकानां कर्मणि क्रियायाः प्रवृत्तिर्

नन्वेवं कृञादेरिव ज्ञानात्यादेरपि विषयावच्छिन्नावरणभङ्गादिफलवाचित्वमावश्यकम् अन्यथा सकर्मकत्वानापत्तेः तथा च ज्ञायते घटः स्वयमेवेति किं न स्यात् एवं प्राप्नोति गम्यते स्वयमेवेत्याद्यपीत्याशंकां मनसि कृत्वाह निर्वर्त्ये च विकार्ये च कर्मवद्भावो दृश्यते न तु प्राप्ये कर्मणीति सिद्धान्तोऽव्यवस्थितः ६६ ईप्सितं कर्म त्रिविधं निर्वर्त्यं विकार्यं प्राप्यं च तत्राद्ययो कर्मवद्भावो नान्त्ये प्राप्यत्वं च क्रियाकृतविशेषानुपलभ्यमानत्वमिति सुबर्थनिर्णये वक्ष्यते न ह्ययं घटः केनचिद्दृष्टो प्राप्तो वा केनचिद्वृत इति शक्यं कर्मदर्शनेनावगन्तुम् ॥ ६६ स्नीति भाष्येण कर्तृस्थभावकानां क्रियाफलस्य कर्ममात्रे वृत्तिर्वा

स्तीत्यर्थकेन कर्तृकर्मोभयसाधारणफलार्थकत्वं कर्तृस्थक्रियकत्ववत् कर्ममात्रवृत्तिफलार्थकत्वरूपकर्मस्थक्रियकत्वस्याभ्युपगमेन तत्रावरणभङ्गस्य फलत्वेन तत्पक्षे कर्मवद्भावस्य दुर्निवार्यतापत्तेः आस्तमप्यायमेव पक्षो जानातीत्यादौ ज्ञाने का घतमूले व्यापार इति शाब्दबोधप्रकारं दर्शयता यत्तदपि प्रकृते आशंकासमाधाने तु भाष्य दृष्ट्यायुक्तप्रथमकल्पाभिप्रायेणेति सारे एव स्फुटम्

नचोक्तकल्पेज्ञानस्यसमवायेनघटादावसत्त्वात्तेषांजानातिकर्मत्वानुपपत्तिः ज्ञानस्यतदनुकूलव्यापारस्याश्रयतादेश्चसामानाधिकर।
ण्यादकर्मकत्वापत्तिः कर्तृस्यभावकत्वानुपपत्तिश्चेतिवाच्यम् शाब्देज्ञानंघटेज्ञानमितिप्रतीत्याविषयतयातत्रज्ञानाश्रयताभ्युपग
मेनाद्यदोषस्यफलतावच्छेदकसंबंधघटितसामानाधिकरण्यघटिताकर्मकत्वस्यतत्राभावेनद्वितीयस्यविषयतासमवायाभ्यांक
र्मकर्त्रुभयवृत्तित्वेनांत्यदोषस्यवाभावादधिकमग्रेवक्ष्यते प्रकृतमनुसरामः किन्तस्यादिति क्रियतेघटः स्वयमेवेत्यत्रघटस्योत्पत्ति
रूपफलाश्रयत्ववदावरणभंगरूपफलाश्रयत्वस्यापिसत्वादितिभावः ननुनिर्वर्त्यविकार्यकर्मणोः कर्मवद्भावोनप्राप्यकर्मणीत्यत्र।
किंमानमतआह मूलेसिद्धांतोत्रेति अत्रकर्मवत्कर्मणातुल्यक्रियइतिसूत्रभाष्ये तत्रद्विधातोरेकाचइतिसूत्रादनुवर्त्तमानधातुग्र
हणेनधातुवाच्यक्रिययाइत्यर्थलाभेनसाध्वसिद्धिनत्तिस्थालीपचतीत्यादौकरणाधिकरणाभ्यांतुल्यक्रियेकर्त्तरिवस्तुनः सतोपि
व्यापारस्यधातुवाच्यत्वाभावादेवा नतिप्रसंगेकर्मग्रहणमतिरिच्यमानंकर्मस्थक्रियांलक्षयतीतिसिद्धांतोव्यवस्थितइत्यर्थः कर्म
स्थक्रियकत्वंचप्राप्यभिन्नकर्मण्येवसंभवतीतिदर्शयितुमादौवक्ष्यमाणमपिविभागंसुखबोधायाह ईप्सितंकर्मेति यद्यपिद्व्या
द्यनीप्सितस्याप्येषेवांतर्भावात्कर्मत्रिविधमित्येववक्तुंयुक्तम् तथापिहरिणातयोरेभ्यस्त्रिधामतंतच्चेप्सितंतमम्मित्यादिनापार्थक्ये
नविभजनात्तदनुसृत्यात्रापितथैवोक्तमितिध्येयम् प्राप्यत्वंचेति आद्ययोर्लक्षणेतुसुबर्थनिर्णयेवक्ष्येते वक्ष्यतइति क्रियाकृ
तविशेषाणामितिकारिकयेत्यर्थः कर्मगतविशेषाधायकक्रियार्थकत्वम् कर्मस्थक्रियकत्वंकर्मवद्भावप्रयोजकमितिदर्शयितुं
तदन्वयव्यतिरेकौदर्शयतिनहीत्यादि ॥७॥सोमंसुनोतीति विकार्यइति नन्वाद्ययोः कर्मस्थक्रियकत्वेनकर्मवद्भावविषयत्वेपिनत्रक

ती
यंसोमंसुनोतीत्यस्य विकार्य्यलक्षणाक्रान्तत्वम् प्रकृतेः सोमस्य परिणामत्वानवगमात् तदुक्तं प्रकृते तु विवक्षायां विकार्य्यमिति विवक्षायामि
त्यस्य परिणामित्वेनेत्यादिरिति चेदित्थं चूर्णीकरणरूपाभिषवैकदेशचूर्णप्रतिप्रकृतिसोमस्य परिणामित्वविवक्षया तदुपपत्तिः अन्ये
तु क्रियाप्रयुक्तधर्मनाशकफलजनयति तद्धि कार्य्यमिति लक्षणाभिप्रायेण सोमे विकार्य्यनिर्देशः तथाहि आरंभकसंयोगनाशकविभाग
नुकूलक्रिया सुनोतेरर्थः सोमपदं च प्रकृते तदवयवे लाक्षणिकम् तथा च सोमावयवरूपसोमपदार्थवृत्त्यारंभकसंयोगस्य ध्वंसार्थं
क्रियाजन्यविभागेन नाशादिकार्य्यत्वोपपत्तिरित्याहुः ज्ञातुं शक्यमिति एतेन क्रियाकृतविशेषधर्मप्रकारकप्रतीतियोग्यत्वं कर्मत्व
ज्ञावप्रयोजकमित्युक्तम् भवति प्राचीननैयायिकमते तु प्रकृतेरजनुत्पत्तिरूपफलाभावा न्वेयत्ते लक्षण याकर्मसंज्ञावोपपत्तिः मो
घटंकरोतीति निर्वर्त्यं सोमं सुनोतीति विकार्यं च तत् ज्ञातुं शक्यमिति न तत् प्राप्यं तथा च घटादेरेव प्राप्यकर्मत्वान्वेता
तिप्रसंग इति भावः॥ ?त्वातिप्रसंग इति न कर्मत्वसंज्ञावापत्तिरित्यर्थ परिष्कृतनैयायिकमते तु ज्ञानं करोतीत्यादिप्रयोगात्स्पष्टत्वेऽपत्ते
यत्ने च रुजः शान्तिरेव तथा च घटादौ साध्यत्वरूपविशेषधर्मप्रकारकप्रतीतेः सार्वजनीनत्वात् शाब्दप्रतीतियोग्यतायास्तत्राभावात्
रतायासेनैव कर्मत्वसंज्ञावोपपत्तिः यदि च कर्तृ विशेषाधायकक्रियार्थकत्वम् तत्त्वं क्रियकत्वमिति लक्षणे पर्य्यवसितं कर्तरि महत्तु
विशेषदर्शनात् जानात्यादिकर्तरि तद्दर्शनाभावातिव्याप्तिदोषानुकभाव्येण विशेषदर्शनम् एवं क्रियानभ्युपगमेऽव्यवस्थितिः क्रियाफलवत्
नस्येषां शब्दैरेव प्रकाशिनेति हरिकारिकोक्तार्थं न च पूर्वोक्तलक्षणयोरेव निर्भरः प्रतीयते इत्युक्ते नवापि न क्षतिः कर्मत्वक्रिय
लक्षणे ज्ञानात्यादिभिन्नत्वस्य कर्तृस्थक्रियकलक्षणेऽपि प्रवेशलक्षणेऽव्याप्त्यन्यतमत्वस्यापि निवेशेन करोतीकर्मस्य क्रियकत्वस्योप

दर्शनांतरीयांयुक्तिमुपन्यस्यति धातूनामिति त्यजिगम्योरित्युपलक्षणंतादृशधातुमात्रस्य पर्यायतापत्तिरिति तच्छक्यतावच्छेदकावच्छिन्नश क्तत्वस्यैवपर्यायतापदार्थत्वादितिभावः ननुत्यजिगम्योः क्रमेणविभागसंयोगोपलक्षितव्यापारार्थकत्वमेवंचपर्य्यायलक्षणे तदुपलक्षणे नुपलक्षितत्व स्यापिविशेषणात्नोक्तापत्तिरतआह उपलक्षणत्वेपीति उपलक्षणत्वंचतत्पदजन्यबोधविषयत्वेनशक्यविषयत्वेसति शक्तिः विषयत्वम् जनकत्वादिति तथाचसंयोगविभागयोः स्वार्थव्यापारजन्यत्वाविशेषात्तन्मध्ये व्यापारेसंयोगएवोपलक्षणंनोविभागइत्यत्र विनि गमकाभावादुभयस्यैवोपलक्षणत्वेउक्तापत्तिर्दुर्वारेति फलेपिशक्तिरावश्यकीतिभावः अत्रग्रामंगच्छतीत्यादौहितीयार्थसंयोगादिरूपफ

धातूनांफलावाचकत्वेत्यजिगम्योः पर्यायतापत्तिः क्रियावाचकत्वाविशेषात् फलस्योपलक्षणत्वेप्येकक्रियाया एव पूर्व देशविभागोत्तरदेशसंयोगजनकत्वादुक्तदोषतादवस्थ्यमित्यपि वदंति तस्मादावश्यकं सकर्मकाणां फलवाचकत्वम् अकर्मकाणांतुतन्निर्विवादमेव भूसत्तायामित्याद्यनुशासनाच्च अतएवद्व्यर्थः पचिरिति भाष्यंसंगच्छते इति दिक् ॥

लान्वयितस्यैवविनिगमकत्वाद्गमनक्रियायांसंयोगस्यैवोपलक्षणत्वमित्यस्यसुवचतयाभ्यन्तरलक्षणयोपपत्तेश्चनोक्तरीतिः साध्वीत्यस्वरसो ऽपिवदंतीत्यनेनसूचितः उपसंहरति तस्मादिति उक्तयुक्तिसंहतेरित्यर्थः निर्विवादमेवेति स्वार्थफलसमानाधिकरणव्यापारवाचकत्वरूपा कर्मकत्वस्यधातोः फलवाचकत्वंविनानुपपन्नत्वादितिभावः ननुसकर्मकत्वंपूर्वोक्तमेव तद्भिन्नधातुत्वंचाकर्मकत्वमितिनोक्तानुपप त्तिरतआह भूसत्तायामिति गणेषु फलस्यैवनिर्देशादितिभावः अतएवेति धातुमात्रस्यफलवाचकत्वादेवेत्यर्थः द्व्यर्थइति द्व्यर्थपदं फलव्यापारोभयार्थकमित्याशयः ननुद्व्यर्थः पचिरितिभाष्यम् पचेरूपादानात्सकर्मकाणांफलार्थकत्वेसाधकमस्तु नत्वकर्मकाणामतआ ह दिगिति तथासतिसत्ताद्यर्थनिर्देशवैयर्थ्यापत्तेः धातुसामान्यशक्त्यापच्यादेरिवभवत्यादेरपिव्यापारबोधसंभवादितिदिगर्थोऽवसेयः

नतुव्यापारो भावनास्तिवेन्नुक्त विवरणेन न व्यापारस्य धात्वर्थता निर्णय' पचति पाकं करोतीति विवरणेन व्याख्यातार्थतायाश्च पि वक्तुं शक्य
त्वादिति मीमांसकाशंकासमाधानपरतया मूलमवतारयति नन्वित्यादिना वाच्यत्वमिति तिङ्न जन्यबोधविषयत्वमित्यर्थः तथाच
पाकानुकूलभावनेत्यादि विवरणेनापि पचतीत्यस्य पाकानुकूलभावनाबोधकत्वमस्तीत्यर्थः यथाश्रुते विवरणेन धातो भावनावाचक
त्वनिर्णये किन्त्वाख्यातवाच्यैव साङ्ग्सु तरयथासगते' प्रकृतिप्रत्ययाविति न्यायस्य सख्यादौ व्यभिचारमाशंक्याह तदागमे हीति
इदं च प्रधानं प्रत्ययार्थ इति न्यायाकार इत्यभिप्रेत्य तन्मूलसूत्रमोञ्चनेतुयः प्रत्ययार्थः सप्रधानमिति न्यायाकारो लभ्यते तेन
याहि पशुना यजेते निश्रूयते तत्रैकवचनोपात्तमेकत्वं यागे विशेषणस्तत्प्रकृत्यर्थे इति संशये पशुपदार्थस्य यागं प्रति गुणत्वात्तं

ननु त्वेवं सिध्यतु फलव्यापारयोर्वाच्यत्वम् किन्त्वाख्यातवाच्यैव सा भावना न धातो. प्रधान्येन प्रतीयमानस्य व्यापारस्य धा
त्वर्थतायाः प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यमिति न्यायविरुद्धत्वात्तदागमे हि दृश्यत इति न्यायविरुद्धत्वाच्च।

भावितयावत्पशुकरणेन प्राधानात्तत्प्रधानं गापत्त्यायावद्गुणं प्रधानात्तेरयोगादेकत्वविशिष्टपशोर्विधाने त्वेकत्वस्य पशुविशे
षणतया यागांगत्वाभावात्सद्विवक्षितमेव स्यादित्यर्थकेन तत्रैकत्वमप्यत्रागमर्थस्य गुणभूतत्वादिति सूत्रेण पूर्वपक्षिते शब्दवत्तूप
लभ्यते तदागमे हि दृश्यते तस्य ज्ञानं यथान्येषामिति सिद्धान्तसूत्रम् शब्दवत् शब्दवाच्यम् यथा भवति तथोपलभ्यते एकत्वं हि यत
स्तदागमे एकवचनसमवधाने दृश्यते।तत्तस्य प्राधान्येन प्रतीतिर्यथान्येषामरुणादीनामित्यर्थः एवं च समानप्रत्ययोपात्तत्वप्रत्यास
त्याविभक्त्यर्थकारणान्वितस्यारुणा धिकरणन्यायेन प्रथमं क्रियायामन्वयः पश्चात्प्रकृत्यर्थेन तथा च पश्वेकत्वोभयकारणकोयाग इति

वाधेनेकत्वस्य यागांगत्वावगमान्नानेकपशुभिर्योगइतिनद्भावः प्राधान्यंच प्रकृत्यर्थविशेषणत्वमेव प्रत्ययार्थमादायन्यायावतारा
द्यः प्रत्ययार्थइतिभागस्यन्यायघटकत्वंप्रकृतेआख्यातासमवधाने भावनाबोधात्तस्याप्राधान्येन भानमितितत्संगतिरिनिबोध्य
म्॥९॥ ॥ननुसकर्मकत्वानुगतकर्तृत्वयोर्दुर्वचत्वमेवेतन्मतेदूषणमतआह एवंचेति भावनाया आख्यातवाच्यत्वेचेत्यर्थः तथा
चारब्धेपाके फलानुत्पत्तिदशायांपाकोजातोनवेति प्रश्नेभविष्यतीत्युत्तरानुरोधात्फलमात्रंधातुवाच्यमितिमीमांसकाशयः हेतोः
पूर्वमनुपादानादाह अभिप्रायस्येति त्यदादीनांबुद्धिस्थपरामर्शकत्वादितिभावः प्रयोगापत्तेरिति भावस्तूक्तगमनपदार्थसं

एवंचस्वयुक्ताख्यातार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वंसकर्मत्वम् आख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वंचकर्तृत्वंवाच्य
म् इत्यादिवदंतंमीमांसकंमन्यंप्रत्याह तस्मात्करोतिर्धातोः स्याद्याख्यानंनत्वसौतिङाम् पक्कवान्कृतवान्पा
कं किंकृतंपक्कमित्यपि ७ तस्मादभिप्रायस्थहेतोः सचेत्स्यं फलमात्रस्यधात्वर्थत्वेग्रामोगमनवानिति प्रयोगाप
त्तिः संयोगाश्रयत्वात् फलानुत्पादनदशायांव्यापारसत्त्वेपाकोभवतीत्यनापत्तेः व्यापारविगमे फलसत्त्वेपाकोवि
ऽद्यतेइत्यापत्तेश्च॥

योगात्मकफलस्यग्रामेसत्त्वाद्ग्रामः संयोगवानितिवद्ग्रामोगमनवानितिप्रयोगस्यप्रामाण्यापत्तेरित्यर्थः
भवतीत्यनापत्तेरिति पाकपदार्थस्यविक्लित्तेरवर्तमानत्वादित्यर्थः फलोत्पाददशायामर्थाबाधात्तादृशप्रयोगस्येष्टत्वादाह फ
लानुत्पादेति फलानुत्पादेतादृशप्रयोगस्यसर्वाननुमतत्वादुक्तंव्यापारसत्त्वइति एवमग्रेप्यूह्यम् विद्यतेइत्यापत्तेश्चेति व्यापारांश
परित्यागेनफलमात्रस्यधात्वर्थत्वाभिप्रायेणतुभविष्यतीत्युत्तरंपाकमुत्पादयतीतिविवरणंचेतिभावः ॥ ६ ॥ ९ ॥

अनुकूलेति अनुकूलत्वोक्त्या तेनान्विताभिधानसाद्दिनामतमेतदिति सूचयितुम् नानुपपत्तिरिति भावविहितल्युड्घञाद्यर्थव्यापार-
स्य ग्रामादौ वा धात्वपूर्वोक्तप्रयोगापत्तिरित्यर्थः विक्लित्त्यनुकूलघञाद्यर्थव्यापारस्य कर्तृत्वेन याभावनाद्यन्वयात्त्व पूर्वोक्तप्रयोगानुपप-
त्त्यापत्तिरिति भावः ननु कर्तरि कृदिति विहितकृत पक्तापाचक इत्यादौ कर्त्रर्थत्वदर्शनात् हि हितघञादीनां व्यापारार्थकत्वादौ लभ्या-
नदर्थत्वबोधनाय भाव इत्यनुशासनं चारितार्थ्यमित्याशंकामपाकरिष्यन् तदनुगुणं दृष्टान्तमाह कर्माख्यातवदिति तथा च लः कर्म-
णीति विहितकर्माख्यातस्य यत्नमते व्यापारार्थकत्ववत् कर्तरि कृदिति विहितघञादीनामपि व्यापारार्थकत्वसंभवादित्यर्थः विरोधापत्ते

र्गुभावप्रत्ययस्य घञादेरनुकूलव्यापारवाचकत्वान्नानुपपत्तिरिति तन्न कर्माख्यातवत् कर्तरि कृदित्यनेनैव तद्वि-
धानलाभे भावे विधायकानुशासनवैयर्थ्यापत्तेस्तद्विरोधापत्तेश्च अथ व्यापारोऽपि धात्वर्थ इत्यभ्युपेयमिति चेत्तर्हि
धातुनैव सकलव्यापारलाभसंभवेनाख्यातस्य पृथक्शक्तिकल्पने गौरवमिति पचतीत्यस्य पाकं करोतीति विवर-
णात्माकरोतिर्धातोरेवाख्यानं विवरणम् अतस्तदपि नाख्यातार्थत्वसाधकमिति भावः॥ ॥चेति चेदिति यतो वैयर्थ्यम
तस्तद्विरोधापत्तिरित्यर्थः उक्तिवैचित्र्यमेतत् यद्भावविहितप्रत्ययस्य नाधात्वर्थानुवादकत्वात्प्रयोगसाधुतामात्रार्थकत्वमिति त्वदी-
यसिद्धान्तविरोधापत्तेरित्यर्थः व्याख्यानमित्यस्य विवरणम् विवरणमिति अतस्तदपीति पचतीत्यस्य पाकं करोतीति विवरणमपीत्य-
र्थः अपिना वक्ष्यमाणप्रकृतिप्रत्ययावितिन्यायसमुच्चयः धातोः पृथग्विवरणं तु तथाख्यातार्थसंख्याकालव्यापाराणां मध्ये व्या-
पारस्य संख्यादेरिव द्युतरतिङा विवरणवदाख्यातार्थव्यापारस्याप्युपपन्नमिति न तदाख्यातार्थत्वसाधकम् अत एव कश्यपशायते

तेन विवरणमपिधातोरेवेतिस्पष्ट
क्रियावचनाः पचादयो यदेवं करोतिना सामानाधिकरण्यं किं करोति पचतीति भूवादिसूत्रभाष्य उक्तं तेन विवरणमपि धातोरेवेति स्पष्ट अनन्वय
मेव बोध्यते इति भावः ॥ ॥ पक्ववानिति मूलमपि करोतेराख्यातविवरणत्वाभावसाधकपरतया व्याचष्टे पक्ववानित्यादावपीति अनन्वय
मेव विशदयति अयंभाव इत्यादि सहार्थमिति संबद्धार्थमित्यर्थः बूतो बोधयतः तयोः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्मध्ये प्रत्ययार्थः प्रत्ययद
मेव विशदयति अयंभाव इत्यादि सहार्थमिति संबद्धार्थमित्यर्थः नादृशव्युत्पत्तिसिद्धकार्यकारणभावमभिनयेनतद
त्तिग्रह विशेष्यः प्रधानमिति प्रकृत्यर्थप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालीत्यर्थः

मीमांसकोक्तबाधकमुद्धरन् तन्मतं दूषयति नन्वित्यादिना नासौ तिङां व्याख्यानम् पक्ववानित्यादावनन्वयापत्तेरित्यर्थः
अयंभावः प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतस्तयोः प्रत्ययार्थः प्रधानमित्यत्र हि विशेष्यतया प्रकृत्यर्थप्रकारकबोधे तदुत्तर
प्रत्ययजन्योपस्थितिर्हेतुरिति कार्यकारणभावः फलितः तथा च पक्ववानित्यत्र पाकः कर्मकारकं क्तवतुप्रत्ययार्थः क
र्तृकारकं तयोश्चाहृणाधिकरणरीत्या वक्ष्यमाणास्मद्रीत्या वान्वयासंभव इति प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरन्वयनियमस्यैवा
भावेन क प्राधान्यबोधक उक्तः कार्यकारणभावः ॥ ॥ शेयति विशेष्यतयेति प्रत्ययस्य प्रकृत्यर्थप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासं
बंधेन शाब्दबोधं प्रतीत्यर्थः हेतुरित्यस्य विशेष्यतासंबंधेनेति शेषः अरुणाधिकरणोक्तरीत्येति अरुणयेति पदोपात्तारुण्यस्य प्रथमं कारणत्वेने
तर क्रियायामन्वयो नामार्थान्वयस्तु पार्ष्ठिक इति तत्रोक्तम् वक्ष्यमाणेति कारकत्वस्य क्रियाजनकत्वरूपत्वेन क्रियाजनकमिति ज्ञाते का
सा क्रियेत्याकांक्षोदयेन क्रियाया अपि साध्यरूपायाः साधकाकांक्षया च परस्परान्वयौचित्यमित्याशयेन क्रियात्वमेव हि कारकान्वयिता
वच्छेदकमिति सुबर्थनिर्णये वक्ष्यमाणरीत्येत्यर्थः ॥

प्रधानप्रत्ययार्थवचनमितिसूत्रस्तरसोयः प्राधान्येप्रत्ययार्थः तदागमेहीतिन्यायश्चयः प्रत्ययार्थेइत्यर्थेमूलमितिध्येयम् अजेत्यादौविशे ष्याजादिपदार्थस्यप्रत्ययार्थत्वाभावेनव्यभिचारस्यस्फुटत्वात्तदुपेक्ष्यद्वितीयकल्पएवव्यभिचारंदर्शयति अजेति दूषणान्तरमाह छाग्याः देरिति स्त्रीत्वविशेषणछाग्यादेश्छागनिष्ठस्त्रीत्वादेरितिवार्थः एकत्रविशेषणतयान्वितस्यापरत्राविशेषणतयान्वयेनैराकाङ्क्ष्येणछा

अजाश्वाछागीत्यादौप्रत्ययार्थस्त्रीत्वस्यैवप्राधान्यापत्तेः छाग्यादेरनापत्तेश्च किंतूत्सर्गोयंविशेष्यत्वादिनाबोधस्तु तथा व्युत्पत्त्यनुरोधात् अतएवनैयायिकानांप्रथमान्तविशेष्यकएवबोधः लक्षणायामालंकारिकाणांशक्यतावच्छेदकप्र कारकएवबोधोननैयायिकादीनांघटः कर्मत्वमानयनंकृतिरित्यादौविपर्ययेणापिव्युत्पन्नानांनैयायिकनव्यादीनां बोधोनतद्व्युत्पत्तिरहितानामन्येषांतेषां निराकाङ्क्षमेवेत्यादिकंसंगच्छते अतएवप्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्र माणत्वादित्याह भगवान्पाणिनिः प्रधानप्रत्ययार्थइतिवचनंनकार्यम् अर्थस्यतथाबोधस्यान्यप्रमाणत्वात् व्युत्प त्त्यनुसारित्वादितिहितदर्थः एवंसत्यपिनियामकापेक्षणेचभावप्रधानमाख्यातमितिवचनमेव गृह्यतामितिसुधी भिरूह्यंतदागमेहीतिन्यायोविवरणंचातिव्याप्तमित्याह किंत्वंतपक्षमितिः॥ २२ गीमानयेत्यादौकर्मत्वादिकारकेछागीगच्छती

त्यादौछागनिष्ठस्त्रीत्वस्यछागीपदार्थस्यायोग्यतयाख्यातार्थकर्तरिवानन्वयापत्तेश्चेतिभावः छाग्यादेरनापत्तेश्चेतिपाठेप्राधान्यानापत्तेरि त्यर्थः ननुसाव्युत्पत्तिरपार्थैवस्यादतआह किंत्विति तथाचतादृशव्युत्पत्तेः कृत्तद्धितमात्रविषयकत्वंनप्रत्ययमात्रविषयकत्वमितिनतद्व्या घातपरस्याख्यातार्थत्वमितिभावः ननुकथंतर्हिव्यापारविशेष्यकोबोधोऽतआह विशेष्यत्वादिनेति तथाचव्युत्पत्त्यनुसारीबोधोनतुबोधानुसारि

सवधमात्रमितिज्योतिष्टोमेनयजेतेत्यत्रयजेतेतिश्रुत्याधात्वाख्यातार्थयागभावनयो सबधसामान्यप्रतिपाद्यतेतयोः क्रियाकारकभाव
रूपसवधविशेषबोधनेतुनास्याःश्रुतेःकश्चिदभिधादिरूपोव्यापारस्तद्वाचकपदाभावादितितदर्थः तथाचयजेतेत्यत्रयागसवधि
भावनेतिबोधो नयागकरणकभावनेतिनह्यत्रप्रकृतेपाकसर्वथीकर्त्तेतिबोधः कर्मत्वादिनातत्संसर्गकबोधएवक्रियायाअपेक्ष
णादित्याशंक्यतुयाग्यःफलस्यकारकत्वेनाऽयोग्यत्वात्तादृशान्वयबोधोप्यसंभवदुक्तिकत्वाद् योग्यताविरहादिति ननुतत्पदा
र्थेनतत्पदार्थवत्त्वंयोग्यताऽस्तिचसाप्रकृते पाकप्रयोजकत्वपत्याकसंबंधित्वरूपाकर्तुरतआह अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वस्येति तथा

नचसंबधमात्रमुक्तंच श्रुत्याधात्वर्थभावयोः तदेकांशनिवेशेतुव्यापारोस्यानविद्यते इतिभट्टपादोक्तरीत्यासंबधसामा
न्येनकारकाणामन्वयःशंक्यः योग्यताविरहात् अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वस्यतत्त्वात्क्रियात्वमेवहिकारकान्वयितावच्छेदकत्वमितिवक्ष्यतेतदेतदाविष्कर्तुंविवरणेनधात्वर्थत्वतत्त्वयो. कर्मत्वकर्तृत्वेदर्शयति तेन चानुपाकमिति
वस्तुतःप्रत्ययार्थःप्रधानमित्यस्ययःप्रधानंसप्रत्ययार्थएवेतिवायःप्रत्ययार्थःसप्रधानमेवेतिवानार्थः ॥ ९ ॥

चतत्पदार्थेनतत्पदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्यैवयोग्यत्वेजलाहरणेघटकारणकत्वस्यसत्त्वात्तस्मिन्सुषिरघटस्यापिकरणत्वे
नान्वयापत्तिरसम्भतेतुसच्छिद्रेतरघटत्वस्यजलाहरणान्वयप्रयोजकत्वेनतादृशघटेतादृशाहरणान्वयप्रयोजकत्वमितिनत
दन्वयापत्तिरितिभाव. ननुघटेनजलमाहरेत्यत्रघटेच्छिद्रेतरघटत्वंवत्प्रकृतेकिंकारकान्वयितावच्छेदकंयदभावानन्वयापत्ति
रुद्भाव्यतेऽतआह क्रियात्वमेवहीति ननुकर्मत्वकर्तृत्वभिन्नतायायागादीनांकर्मत्वेनान्वयसौलभ्यात्वोक्तमदूषणमतआह वस्तुत

प्रधानप्रत्ययार्थवचनमितिसूत्रस्वरसोयः प्राधान्येनप्रत्ययार्थः तदागमेहीतिन्यायश्चयः प्रत्ययार्थइत्यर्थेमूलमितिध्येयम् अजेत्यादौविशे
ष्याजादिपदार्थस्यप्रत्ययार्थत्वाभावेनव्यभिचारस्यस्फुटत्वात्तदुपेक्ष्यद्वितीयकल्पएवंव्यभिचारंदर्शयति अजेति इष्टापत्तावाह छाग्याः
देरिति स्त्रीत्वविशेषण छाग्यादेश्छागनिष्ठस्त्रीत्वादेरितिवार्थः एकत्रविशेषणतयान्वितस्यापरत्राविशेषणतयान्वयेनैराकाङ्क्ष्येणछा

अजाश्छागीत्यादौप्रत्ययार्थस्त्रीत्वस्यैवप्राधान्यापत्तेः छाग्यादेरनापत्तेश्च किंतूत्सर्गोयंविशेष्यत्वादिनाबोधस्तु तथा
व्युत्पत्त्यनुरोधात् अतएवनैयायिकानांप्रथमान्तविशेष्यकएवबोधः लक्षणायामालंकारिकाणांशक्यतावच्छेदकप्र
कारकएवबोधोननैयायिकादीनांघटः कर्मत्वमानयनंकृतिरित्यादौविपर्ययेणापिव्युत्पन्नानांनैयायिकनव्यादीनां
बोधोनतद्व्युत्पत्तिरहितानामन्येषांतेषांसन्निराकांक्षमेवेत्यादिकंसंगच्छते अतएवप्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्र
माणत्वादित्याह भगवान्पाणिनिः प्रधानप्रत्ययार्थइतिवचनंनकार्यम् अर्थस्यतथाबोधस्यान्यप्रमाणत्वात् व्युत्प
त्त्यनुसारित्वादितिहितदर्थः एवंसत्यपिनियामकापेक्षणेचभावप्रधानमाख्यातमितिवचनमेव गृह्यतामितिसुधी
भिरूह्यंतदागमेहीतिन्यायोविवरणंचातिव्याप्तमित्याह किंत्वंतंपक्षमिति॥२२गीमानयेत्यादौकर्मत्वादिकारकेच्छागीगच्छती

त्यादौच्छागनिष्ठस्त्रीत्वस्यछागीपदार्थस्यायोग्यतयाख्यातार्थकर्तरिवानन्वयापत्तेश्चेतिभावः छाग्यादेरनापत्तेश्चेतिपाठेप्राधान्यानापत्तेरि
त्यर्थः ननुसाव्युत्पत्तिरपार्थैवस्यादतआह किंत्विति तथाचतादृशव्युत्पत्तेः कृताद्धितमात्रविषयकत्वंनप्रत्ययमात्रविषयकत्वमितिनतद्व्या
पारस्याख्यातार्थत्वमितिभावः ननुकथंतर्हिव्यापारविशेष्यकोबोधोऽतआह विशेष्यत्वादिनेति तथाचव्युत्पत्त्यनुसारीबोधोनतुबोधानुसारि

अत एवेति शक्यतावच्छेदकप्रकारक इति लक्षणारोपिता क्रियेति काव्यप्रकाशे यत्तूक्तं पर्य्यालोचनया शक्यतावच्छेदकारोपविषयनिष्ठस
र्गस्य लक्षणात्तु लाभात् गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गात्वेनैव लक्ष्यार्थप्रतीतिरत एव तटे नोवे यजनिकी शैत्यपावनत्वादिप्रतीतिः आनालमाहि शैलद
त्यादौ चकनकलतात्वेनैव रूपेण बोधस्य चमत्काराधायकत्वादिति तदाशय नैयायिकानामिति सम्बन्धितावच्छेदकरूपेणैव लक्ष्यार्थ
स्य भानम् अत एव तत्कञ्चनलतास्पतिवदनमित्यादौ सम्बन्धितावच्छेदकगुरुत्वादिनैव बोधस्यास्वादकस्योपपत्ति कनत्वादिशक्यताव
च्छेदकरूपेण लक्ष्यार्थबोधाङ्गीकारे तदनुपपत्तिः स्पष्टैव किञ्च शक्यतावच्छेदकेन लक्ष्यतावच्छेदकं शक्यादन्येन रूपेण ज्ञाने भवतिल
क्षणेत्यभियुक्तोक्तिविरोधादिति तद्भावः घट कर्मत्वमिति नव्यमते एकपदेऽपरपदव्यतिरिक्तप्रयुक्तान्वयाननुभावकत्वस्याकांक्षात्वो
पगमेन घटपदे कर्मत्वपदव्यतिरिक्तप्रयुक्तान्वयाननुभावकत्वज्ञानदशायामादृशवाक्यात् शाब्दबोधाभ्युपगमादित्यभिप्रेत्येन व्या
नामित्युक्तम् निराकाङ्क्षमित्यस्याधेयतासंसर्गेण बोध इति शेषः अत एवेति बोधस्य व्युत्पत्त्यनुसारित्वादेवेत्यर्थः व्युत्पत्त्यनुसारित्वादि
ति कार्यकारणभावग्रहाधीनत्वादित्यर्थः बोधानुसारिणी हि व्युत्पत्तिर्न हि बोधो व्युत्पत्त्यनुसारी अत एवारोपे सति निमित्तानुसरणम्
न तु निमित्तमस्तीत्यारोप इति प्रामाणिकाः अर्थस्य विशेष्यत्वादिना प्रतीयमानस्यान्यप्रमाणत्वात् स्वविशेषणीभूतप्रतीत्यनुरोधं
कत्वव्युत्पत्तिकत्वादित्यर्थः प्रधानप्रत्ययार्थ इति नियमस्य पाणिनिनाऽनादृतत्वेऽपि योपः प्रत्ययार्थः सप्रधानमित्यर्थस्य तदागमे हीति
सूत्रयता जैमिनिनादृतस्यादुष्टत्वात् स्यानार्थे न येन व्यापारस्य प्राधान्यम् टाबादीनां द्योतकत्वेन सङ्ख्या वाचकत्वेऽपि प्रत्ययजन्योप
स्थितौ सङ्ख्या च वृत्तित्वस्य विशेषणाबोधकार्यकारणभावस्य निर्दुष्टत्वादित्यन्ये प्रतीयमानार्थस्य प्राधान्यमिति तदागमे हीति त्वष्टाकार
दृष्टाभ्येनाह तदागमे हीतीति अतिव्याप्तमिति नपुंसकमनपुंसकेनेति क्लीबशेषैकत्ववचनानन्ताय व्यभिचरितमित्यर्थः ॥ ६ ॥

तदेवविशदयति कृतेति पक्कमित्यपिनानुपदोक्तपक्कवानित्यस्यापिसंग्रहः तत्रभावनाया आक्षेपात्प्रतीयमानत्वेपिप्रत्ययार्थत्वाभावेनव्यभिचारसंभवात् किंकृतमित्यतोव्यापारविषयस्यजिज्ञास्यत्वावगमात्यक्कमित्यतस्तदनवबोधेनास्योत्तरत्वानुपपत्त्याव्यापारबोधकत्वश्रौव्येनस्यप्रत्ययार्थत्वाभावादव्यभिचारइत्यर्थः विवरणमिति विवरणंचात्रप्रश्नोत्तररूपमेवतद्बोधनार्थमेवकिमनुक्तेस्वः अन्यथाकेवलकृतशब्दस्यपक्कपदविवरणतयालोकाप्रसिद्धेर्विवरणंचानिव्याप्तमित्यस्यासंगतेः वाच्यास्यादिति प्रत्ययवाच्यास्यादित्यर्थः अपिशब्दः पूर्वोक्तार्थस्यैवनसमुच्चायकः किंत्वर्थान्तरस्यापीतिवक्तुमाशंकते नन्वितितथाचोक्तापत्तिरिष्टैवेतिभावः अपिसमुच्चितार्थंप्रकटयति तथाचेतिउभयेति आख्यातकृदंतोभयेत्यर्थः प्रतीतेरिति भावनाप्रतीतेरित्यर्थः उभयसाधारणइति घटकतयाप्रयोगद्वयानुस्यूतइत्यर्थः

कृत्वाविवरणंप्रतीतिश्चपक्कमित्यत्रापि इतितत्रापिभावनावाच्यास्यादितिभावः नन्वस्तुतिङ्इवकृतामपिभावनावाच्यत्वतआह अपीति तथाचोभयसाधारण्येनतत्प्रतीतेरुभयसाधारणोधातुरेववाचकइतिभावः भवद्भीत्याप्रत्ययार्थत्वात्प्राधान्यापत्तिश्चेतिद्रष्टव्यम् ॥ ॥ तथाचप्रयोगद्वयेनियतवृत्तित्वेनधातोरेवभावनावाचकत्वसिद्धिः धातुत्वस्यशक्तताविच्छेदकत्वेलाघवान्नतुतिङ्कृतोस्तिङ्त्वस्यचाननुगतस्यशक्ततावच्छेदकत्वेगौरवात्परस्परव्यभिचाराच्चेत्युक्तापत्तेर्नेष्टत्वसंभावनेतिभावः नतुधातुत्वस्यशक्ततावच्छेदकतायाः प्रागेवनिराकृतत्वान्नोक्तदूषणस्यापिशब्दसमुच्चयत्वमत आह भवद्भीत्येति स्वमतेभावनायाः प्रकृत्यर्थत्वादुक्तंभवदिति प्रत्ययार्थत्वादित्यनेनपूर्वोक्तमतद्वयमध्येतस्यैवमीमांसकसंमतत्वमितिसूच्यते व्याख्यानंचतथैव अवतरणेतन्न्यायविरोधोपदर्शनंतुप्रत्ययार्थत्वप्राधान्ययोः प्रायशः समनैयत्येनप्रधानस्यप्रत्ययार्थत्वसाधकत्वस्यापितनोलाभेनप्रकृति

साधकांतरमित्यस्यधातोर्व्यापारवाचकत्वेद्वारादिकिंकार्यमित्यत्रप्रश्नोत्तरभावरूपविवरणेनव्यापारस्यधात्वर्थत्वात्सो ... नतान
र्येकिंतुप्रश्नोत्तरभावरूपविवरणस्यप्रज्ञातत्वात्किमनुलेखइतिसूचयन्नाह कार्य्यमित्यत्रेति णिनिरिति भूतइत्यधिकृत्यकर
णेयजइतिसूत्रेणेतिशेषः एतेएपदादयइत्यर्थः क्रियायोगमंतरेणेति क्रियान्वयिनामेवकारकतयाधातोर्व्यापारवाचकत्वे
कार्य्येघटइत्यादौकर्मादिसंज्ञावाकारकइत्यधिकृत्यविहितानांघञादीनांसंभवेनतत्रविधीयमानएपदाद्यनुपपत्तिर्धातोरस्त्वि

साधकांतरमाह किंकार्यंपचनीयंचेत्यादिदृष्टंहिकृत्स्वपि किंचक्रियावाचकतांविनाधातुत्वमेवन कार्यमित्यत्र
लोर्ण्यदितिकर्मणिण्यत् पचनीयमित्यादौचानीयर् आदिनाःमित्रैर्मयाजीइत्यादौणिनिः करणेउपपदेकर्त्तरिएते
चक्रियायोगमंतरेणासंभवंतस्तद्वाच्यतांबोधयति विनाक्रियांकारकत्वासंभवेनतद्वाचकप्रत्ययस्याप्यसंभवात् न
चगम्यमानक्रियामादायकारकयोगइतिभाट्टरीतिर्युक्ता आख्यातेपितथात्वापत्तौतत्रापिभावनायावाच्यत्वासिद्ध्या.
पत्तेः अथलिंगसंख्यान्वयानुरोधात्कर्तुर्वाच्यत्वमावश्यकमितितेनासेपाद्भावनाप्रत्ययःस्यादितिमतंतर्हिसंख्यान्वयानु
योपपत्तये आख्यातेपिकर्तावाच्यःस्यात्पक्ववानित्यादौकालकारकान्वयानुरोधाद्भावनायाअपितस्यावश्यकत्वाच्चेति

पतिदेवदत्तस्यपीनत्वानुपपत्तिरिवरात्रिभोजनमितिभावः तदेवाह विनाक्रियामिति गम्यमानेति अस्यतद्बोधकपदाभावे
पीत्यादिः तथात्वापत्ताविति गम्यमानक्रियामादायैवकर्तृकर्मोर्थकप्रत्ययोपपत्ताविसर्थः तत्रापितिङ्संज्ञकाख्याते लिंगसं
ख्यान्वयानुरोधादिति अस्यपाचकइत्यादावित्यादिः आवश्यकमित्यस्यकृतीतिशेषः कृत्स्विद्रूपितवाच्यत्वेकर्तुरवश्यमभीक

असामर्थ्यादिति विशिष्टार्थोपस्थित्यजनकत्वादित्यर्थः निराकांक्षत्वादिति यावत् ज्ञानभिन्नपदांतर्गतधात्वर्थक्रिययोः कर्तृकरणकारक ==साकांक्षत्वेन हरिणेत्यादिपदोपस्थितकर्तृकरणयोश्च कारकत्वेन क्रियासाकांक्षत्वेन परस्परसाकांक्षत्वरूपसामर्थ्यसुघटं व्यापारस्य धात्वर्थतावादिमते भवन्मते तु पुरुषो राज्ञो भार्या देवदत्तस्येत्यादिवन्निराकांक्षत्वात्समासानुपपत्तिरिति भावः इदमुपलक्षणं कारकविभक्तेर पि अध्याहृतक्रियामादायेति करोत्यर्थव्यापारमादायेत्यर्थः तथा च नखैः कृत्वा भिन्न इति बोधाभ्युपगमे नाध्याहृतार्थमादाय सामर्थ्योपपत्तिरित्यर्थः अध्याहृतक्रियामादाय सामर्थ्याभ्युपगमे दृष्टांतमाह दध्योदनेत्यादि विध्यानर्थक्यादिति अन्नेन व्यंजनमित्यादेरपि पदविधित्वेन स

अपिनाहेत्वंतरसमुच्चयः तथाहि नखैर्भिन्नो नखभिन्नः हरिणा त्रातो हरित्रात इत्यादौ कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समासो नस्यात् पुरुषो राज्ञो भार्या देवदत्तस्येत्यादिवदसामर्थ्यात् न चाध्याहृतक्रियाद्वारा सामर्थ्यं वाच्यम् दध्योदनो गुडधाना इत्यादिवदन्यथा त्वाप्यन्नेन व्यंजनम् भक्षेण मिश्रीकरणमिति समासो न स्यात् इति वाच्यम् तत्र विध्यानर्थक्याद्गत्या तथा स्वीकारेपि हरिकृतमित्यादौ साक्षाद्धात्वर्थान्वयेनोपपद्यमानस्य कर्तृकरण इत्यस्याक्षेपेण परं परासंबंधे प्रवृत्त्ययोगात्॥

मर्थपरिभाषाविषयतयास्वतोऽसमर्थदध्यादिपदानां समासविधानवैयर्थ्यापत्त्योपसेवनादिक्रियाध्याहाराभ्युपगमेपीत्यर्थः हरिकृतमिति कृधा नोर्व्यापारार्थकत्वस्वीकारात्तन्निरूपितकर्तृत्वस्य हरौ साक्षात्सत्त्वादध्याहारं विनैव शास्त्रचारितार्थ्ये हरित्रात इत्यादावध्याहृतक्रियाद्वारक सामर्थ्यमादाय तत्प्रवृत्तौ मानाभावादित्यर्थः कृञो व्यापारार्थकत्वानभ्युपगमे त्वध्याहृतार्थस्यापि सामर्थ्यानुपपादकत्वाच्छास्त्रवैयर्थ्यमेव॥ स्यादिति सूचनाय कृतमित्युक्तम् आदिना शरकृतमित्यादिकरणतृतीयांतस्य परिग्रहः केचित्तु कृदर्थकर्त्रैव तृतीयार्थकर्त्राक्षिप्तभा वनामादाय हरित्रात इत्यादौ नखैर्भिन्न इत्यादौ तु करणसामर्थ्येनाध्याहृतां तामादाय सामर्थ्योपपत्तौ न तदनुपपत्तिर्धातोर्भावनावाचकत्व

एकक्रियान्वयित्वमेवेति धवखदिराविन्यादौ नस्यदस्थत्वेनान्यत्रापिसाक्षात्परम् परयावातस्यैवसमासप्रयोजकत्वमितिभावः असूर्य्यंप
स्यादिति नञर्थप्रसज्यप्रतिषेधस्य क्रियान्वयित्वस्य वक्ष्यमाणतया सूर्य्यस्यापि कर्मकारकतया तदन्वयित्वेन भवदुक्तसामर्थ्यस्य तत्र सं
त्वादितिभावः कृतसर्वं मृत्तिकइति मृत्तिकायाः कारणतया सर्वपदार्थस्य कर्मतया कृधात्वर्थान्वयित्वादितिभावः योगविभागस्यानिष्ठ
नापादकत्वादाह किंचेति अकर्तृत्वापत्ताविति आख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वादितिशेषः असन्मतेनु णिजर्थव्यापाराश्रयत्वेन

नचैकस्यां क्रियायामन्वयित्वमेव सामर्थ्यमिति वाच्यम् असूर्यंपश्याइत्यादेरसमर्थसमासत्वानापत्तेः इष्टापत्तौ कृतः
सर्वो मृत्तिकयेत्यत्र कृतासर्वं मृत्तिकइत्यापत्तेः नचात्र समासविधायकाभावः सह सुपेत्यस्य सत्त्वात् अन्यथा समर्थसमा
सोपि विधायकाभावान्न स्यादिति किंच भावनायां तिङर्थत्वे भावयति घटमितिवत् भवति घटमित्यपि स्यात् धात्वर्थफ
लाश्रयत्वरूपकर्मत्वसत्त्वात् नचाख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वेन कर्तृत्वात् तत्संज्ञया कर्मसंज्ञाया बाधान्न द्वितीयेति वाच्यम्
आख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वस्य कर्तृत्वे पाचयति देवदत्तो विष्णुमित्रेणेत्यत्र विष्णुमित्रस्याकर्तृत्वापत्तौ तृतीयानापत्तेः
ग्रामं गमयति देवदत्तो विष्णुमित्रमित्यत्र विष्णुमित्रस्याकर्तृत्वापत्तौ ग्रामस्य गमिकर्मतानापत्तेश्च॥ ११ कर्तृत्वाभावे तदनुपपत्ति

रितिभावः ननु विष्णुमित्रस्याकर्तृत्वेपि करणत्वविवक्षयैव तत्र तृतीया सुलभेत्यत आह ग्रामं गमयतीति कर्तरीप्सिततममित्यनेन प्रकृ
तिकृत्यनिष्ठव्यापारजन्यफलसंबंधिन एव कर्मसंज्ञाविधानेन तन्मते विष्णुमित्रस्याकर्तृत्वे तज्जन्यव्यापारजन्यफलाश्रयस्यापि ग्रामस्याकर्म
त्वेन न द्वाचकपदोत्तर द्वितीयानापत्तिः विष्णुमित्रस्य करणत्वे णिचोऽसंभवश्च धात्वर्थव्यापारजन्यफलाश्रयस्यैव कर्मत्वांगीकारेतु णिजा

दृष्टापत्त्याह तथा चेति एतेनेति आख्यातार्थव्यापाराश्रयस्य कर्तृत्वनिरासेनेत्यर्थः णिजंते पाचयत्यादौ उभयमिति प्रयोज्यप्रयोजकव्या
पारद्वयमित्यर्थः तदाश्रयत्वादिति आख्यातार्थव्यापारद्वयान्यतरत्वादित्यर्थः अपास्तमिति अयंभावः आख्यातस्य व्यापारद्वयाभिधायक
त्वेन विसुमित्रस्य कर्तृत्वोपपादने पि तत्कर्तृत्वस्याख्याताभिधानाद्देवदत्तपदोत्तरमिव विसुमित्रपदोत्तरं तृतीयादौर्लभ्यमेव माख्याता

तथा च ग्रामायगमयति देवदत्तो विसुमित्रमित्यपि न स्यात् गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनीति गत्यर्थ
कर्मण्येव चतुर्थीविधानात् एतेन णिजंते आख्यातार्थउभयं तदाश्रयत्वाद्देवदत्तयज्ञदत्तयोः कर्तृत्वमपास्तम् किंच त
स्मिन् प्रयोगे यत्र आख्यातार्थद्वयस्यावश्यकत्वेनाख्यानशून्ये देवदत्तः पक्ता त्यादौ देवदत्तस्य कर्तृत्वापत्तेरिति दिक् सू
त्रानुपपत्तिमपि मानत्वेन प्रदर्शयन्नुक्तार्थस्य स्वोत्प्रेक्षितत्वं निरस्यति किंचेति धातुसंज्ञाविधायकं भूवादयो धात
वइतिसूत्रम् तत्र भूश्च वाश्चेति द्वंद्वः आदिशब्दयोर्व्यवस्थाप्रकारवाचिनोरेकशेषः आदिश्च आदिश्च आदी ततो
भूवौ आदी येषामिति बहुव्रीहिः तथा च भूप्रभृतयो वासदृशाइत्यर्थः तच्च क्रियावाचकत्वेन तथा च क्रियावाचकत्वे
सति भ्वादिगणपठितत्वं धातुत्वं पर्यवसन्नम् अत्र क्रियावाचित्वमात्रोक्तौ वर्जनादिक्रियावाचके हिरुक्पृथक्नाने
त्यादौ अतिव्याप्तिरिति भ्वादिगणपठितत्वमुक्तम् ॥

॥र्थव्यापाराश्रयत्वस्योभयोरप्यविशिष्टत्वात्प्रधानव्यवहारोच्छेदापत्त्यादे
तुमतिचेत्यनुशासनविरोधश्चेति ननु णिजाख्यातार्थान्यतरार्थव्यापाराश्रयत्वं कर्तृत्वम् अस्मन्मते फलमात्रस्य गणपठितधात्वर्थत्वेन तदनुकूल

प्रतिपदोक्तंतुनद्विभक्तिविशेषानुवादेनपठितम् शीघ्रोपस्थितिकम् लक्षणानुसंधानसापेक्षइतिभावः अव्ययेवाइत्यादावित्यादिना सुइत्युप
सर्गस्यमामाङि तिसराद्योश्चसंग्रहः षत्वप्रकरणपाठादुपसर्गव्याहृतिर्नशंका। साधादिसंग्रहाय परिभाषितषोपदेशत्वस्यतत्रापिसत्त्वा
त् प्रयोगः स्यादिति उपलक्षणंचैतत्सुवतिमातिमिमीनेइत्यादिप्रयोगाणाम् सुप्रसवेमामाङ्‌ मानेइत्यादिधातूनांसत्त्वेनतन्निर्णयासं
भवात् सत्यंतोक्तौतुनदोषः वाद्यर्थस्यविकल्पादेर्भूतादिकालासंबंधेनक्रियात्वाभावादितिभावः नियामकइति गणेपठितानामेवधा
तुत्वस्याभिप्रेतत्वेऽर्थनिर्देशवैयर्थ्यापत्त्यानिर्दिष्टार्थानामेवधातुत्वंज्ञाप्यतेइत्यर्थः तस्य अर्थनिर्देशस्य अर्थानादेशनादिति अर्थे

पश्यसीत्यादावातोधातोरित्याकारलोपापत्तिः ननुलक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवग्रहणान्नसर्वनाम्नोग्रहणं
तस्यलाक्षणिकत्वादित्यतआह वेति अव्ययेवेत्यादावतिप्रसंगः तादृशस्यैवगणेपाठेननिर्णयासंभवात् तथाचविकः
ल्यार्थोवातीतिप्रयोगः स्यादितिभावः नचगंधनाद्यर्थनिर्देशोनियामकः तस्यार्थानादेशनादितिभाष्यपर्यालोचनयाऽऽ
ऽऽधुनिकत्वलाभात्॥

स्यसत्तादेः अनादेशनादनाम्नानादित्यर्थः आधुनिकत्वलाभादिति भीमसेनादिप्रणीतत्वावगतेरित्यर्थः त
थाचभूवादिसूत्रेपरिमाणग्रहणंकर्त्तव्यम् कुतोह्येतत् भूशब्दोधातुसंज्ञकोभवतिनपुनर्वैधशब्दइति यद्यप्यर्थनिर्देशस्यसूत्रकारप्र
णीतत्वमपितथाचक्षुह् इतिसूत्रेयदयमीरितः कश्चित्तुमनुषक्तान्पठति उर्बुन्दिर् निशामने स्कंदिर्गतिशोषणयोरिति तेनतेरिं
तामिदिहिधिरितिभाष्येउक्तं तथापिभाष्यद्वयप्रामाण्यात्सर्वधात्वर्थनिर्देशस्यापाणिनीयत्वेनतन्निर्देशस्यनियामकतेतिभावः उलुंपा

धात्वर्थएवेति फलमेवेत्यर्थः तथाचनेनत्स्थानुपपत्तिर्धातोर्व्यापारार्थत्वसाधिकेतिभाव उत्पत्ताविति यथाबीजाङ्कुराद्युत्पत्तौ अ नादित्वेनतत्परिहार इत्यन्यत् यथावाचैत्रपुत्रश्चैत्र इत्यादौ तत्रापेक्षोत्पत्तिविनाऽपरानुपपत्तेः अत्राविति हलन्तमित्यादौ प्रसि

नन्वस्तु क्रियावाचकत्वे सति गणपठितत्वं धातुत्वं क्रियाचधात्वर्थएव तद्व्यापार इत्याशङ्कां समा धत्ते धात्वर्थत्वक्रियात्वचेद्धातुत्वचक्रियार्थता अन्योन्यसंश्रय स्पष्टस्तस्मादस्तु यथाकरमू ॥१॥ यदि क्रियात्वधात्वर्थत्वमेव तर्हि धातुत्वग्रहे तदर्थत्वरूपक्रियात्वग्रहः क्रियात्वग्रहे तद्वाचि त्ववाचकत्वघटितधातुत्वग्रह इत्यन्योन्याश्रय इति ग्रहपदं पूरयित्वा व्याख्येयम् यथाश्रुतेचान्यो न्याश्रयस्योत्पत्तौ ग्रहेवाप्रतिबधकत्वाभ्युपगमेनासंगत्यापत्ते ॥ ६ ॥ ६ ॥ ॥

६ असंगत्यापत्तेरिति यथापृथिवीजलयोराधाराधेयभाव इत्यात्रानुभयोः परस्पराधाराधेयभावेन स्थितेः सर्वैरेवाभ्युप गमात्मकत्वेनवस्तुनोधात्वर्थस्यक्रियात्वे क्रियात्वस्यधात्वर्थत्वेबाधकाभावेन तत्रदूषणदानस्यानुचितत्वापत्तेरित्यर्थः ॥ ६ ॥

अन्यतमत्वमिति भ्वादिभिन्नभिन्नत्वमित्यर्थः वैयर्थ्यापत्तेरिति तावतैवातिप्रसंगभंगे गुरुधर्मावच्छिन्नशक्तिप्रतिपादकस्य तस्यानः
तिप्रयोजनकत्वापत्तेरित्यर्थः दृष्टफलाभावादिति भावः केचित्तु भ्वादिषु धातुरित्यनुगतव्यवहारात् क्रियात्वमपि जातिरेव शक्यतावः
च्छेदकतयैव शक्ततावच्छेदकतयाप्यसति बाधके जातिसिद्धेर्निर्व्यूहत्वात् भूवादिसूत्रं तत्र न भिन्नप्रतीतिपरं तादृशजातिपरि

न चान्यतमत्वं धातुत्वं भूवादयइत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरित्यभिप्रेत्याह अस्त्विति व्यापारसंतानः क्रियातद्वाचक
त्वे सति गणपठितत्वमित्यर्थः ननु सत्तादीनफलांशानन्यतमत्वे नाशयतद्वाचकत्वे सति गणपठितत्वं लक्षणमु
च्यतां धात्वर्थत्वात्तेषां क्रियाशब्देन व्यवहारो भाष्यादौ कृतोऽप्युपपत्स्यत इति चेन्न अन्यतममध्ये विकल्पस्या
पि विकल्पयतीति प्रयोगानुसारात्प्रवेशावश्यकत्वेन तदर्थकेवेत्यव्यये उक्तरीत्या गणपठितत्वसत्त्वेनातिव्याप्ते

चायकप्रदर्शकमित्याहुः नन्वस्मन्मते पूर्वापरीभूतावयवसमुदायरूपक्रियाया धात्वर्थत्वेन तद्गृहीतपौर्वापर्यारोपेण फलस्य क्रि
यात्वोपपत्तिः भवन्मते तु क्रियाया धात्वर्थत्वानुपगमेन कथं तत्र तद्व्यवहारोऽत आह धात्वर्थत्वादिति तथा च तत्र फलत्वव्यवहा
र इव क्रियात्वव्यवहारोऽपि धात्वर्थत्वप्रयोजकत्वाभ्युपगमेन तदुपपत्तेरिति भावः भाष्यादौ कृत इति कर्मवत्कर्मणेति सूत्रे भूवादि
सूत्रे च भाष्यादावित्यर्थः आदिपदाद्वृत्त्यादिपरिग्रहः॥

स्सिवेति क्रियावाचकस्सैवेत्यर्थः एवकारेण फलमानवाचकत्वव्यवच्छेदः एतद्वाचकत्वे हेतु क्रियाप्रतीत्यभावादिति तद्वाचका
नाव्यापारवाचकानामित्यर्थ अधातुत्वप्रसंगइति आपमेरित्यत्र तु ननतीलकाद्यनुत्पत्तिप्रसंगादिति भावः धर्म्यंशे फलरूपेइत्य
र्थ. अधापदेपाद्यनात्धर्मिणो धर्मघविनमूर्त्तिकत्वादकर्मकस्य लेकर्त्तृस्थत्वाच्च फलस्यापि तद्देशत्वात् तस्य भाव्यतायामेव वि॰

नन्वस्सैव धातुत्वेऽस्तीत्यादौ क्रियाप्रतीत्यभावादस्त्यादीनां तद्वाचकानामधातुत्व
प्रसंगइत्यतआह अस्त्यादावपि धर्म्यंशे भाव्येऽस्त्येवहि भावना अन्यभाशेषभावा
नुसाततथानप्रकाश्यते अस्त्यादौ असभुवीत्यादौ धर्म्यंशे धर्मिभागे भाव्ये भाव्य
त्वेनविवक्षिते अस्त्येवप्रतीयतएव अयमर्थः सततोगतो नवेति प्रश्ने महतायत्ते
नास्तीतिप्रयोगेसत्तारूपफलानुकूलाभावनाप्रतीयतएव॥ ६ ॥ ६ ॥

वाद्यादाह भाव्यत्वेनेति भावनानिष्पाद्यत्वेनेत्यर्थ. फलसाध्यव्यापारस्य जिज्ञासितत्वेइतियावत् अत एव वक्ष्यत्यासन्नविनाश
मिति विवक्षास्य लमेवप्रश्नोत्तरभावेन तु दर्शयति सततोगतो नवेति गत्यर्थो कर्मकेति कर्त्तरि क्तः प्रश्नइत्यनेन भाव्यत्वस्य जिज्ञास्य
त्वं ध्वन्यते तथाच गतो नवा किमिति प्रश्नाकारः प्रयोगइति प्रश्ननिवर्त्तकवाक्येइत्यर्थः प्रतीयतएवेत्यस्यासधातुनेति शेषः॥ ६ ॥

नञ्सततोगतोनवेतिवाक्याद्देहाद्यवधिकविभागानुकूलव्यापाराश्रयत्वतदभावान्यतरस्यजिज्ञास्यत्वमवगम्यते महतायत्नेनास्तीतिवाक्यात्त्वसत्तेर्व्यापारार्थकत्वाभ्युपगमेपिचैत्रादिकर्त्तृकसत्तानुकूलव्यापारएवेतिकथमेतयोःप्रश्नोत्तरत्वंतथाहि यद्धर्मावच्छिन्नेयद्धर्मावच्छिन्नस्यसंबंधोयत्प्रश्नवाक्यात्प्रतीयते तद्धर्मावच्छिन्नेजिज्ञासित तद्धर्मावच्छिन्नसंबंधबोधकवाक्यस्योत्तरता यदाहुः जिज्ञासितपदार्थस्यसंसर्गोयेनगम्यते तदुत्तरमितिप्रोक्तमन्यदाभासशब्दितमिति यथाघटत्वावच्छिन्नेजिज्ञासितधर्मावच्छिन्नसंबंधबोधकस्यकस्माद्घटइतिप्रश्नवाक्यस्यघटत्वावच्छिन्नेजिज्ञासितदंडत्वावच्छिन्नस्यहेतुहेतुमद्भावबोधकंदंडाद्घटइ

उत्पत्त्यादिबोधनेतुसुतराम् रोहितोलोहितादासीदुत्थुत्तस्यसुतोभवदित्यादिदर्शनात् किंचात्रभावनाविरहेल डादिव्यवस्थानस्यात् तस्याएववर्त्तमानत्वादिविवक्षायांतद्विधानात्॥ ११ति वाक्यमुत्तरम् प्रकृतेनुगत इतिनेतिवेत्युत्तरंयुज्यते किंचोक्तप्रश्नेनसत्तासाधकव्यापारस्यजिज्ञास्यत्वानवगमात्कथमेतस्योत्तरत्वम् तथात्वेपिपूर्वोत्तरवाक्येयत्नेनेत्युपादानाद्यत्नपदोपस्थाप्ययत्ननिष्ठाद्यत्वबोधेनैवोत्तरत्वसिद्धाननतोधातोर्व्यापारार्थकत्वसिद्धिरतआह उत्पत्त्यादीति सुतरामित्यस्यव्यापारार्थकत्वमितिशेषःअत्राश्रयताबोधस्योभयमतसिद्धत्वेनसेवसाध्यत्वेनाभिधीयमानत्वाद्व्यापारःपौर्वापर्य्यंचपरमतेसत्तायामिवकालगतं तत्रारोपितमेवेतिभावःननुतत्राप्याश्रयतायाधात्वर्थत्वकल्पनमप्याग्रहमूलकमेव तत्रोत्पत्तिमात्रार्थकत्वेपि रोहिताश्रयिकाभूतानद्यतनोत्पत्तिरित्यभिमतार्थबोधलाभादतआह किंचेति तस्याएवेति भावनायाएवेत्यर्थः यथाचैतत्तथोक्तंसार

एवं अस्माद्यकर्मकाणांव्यापारार्थकत्वे फलनियतत्वादिति फलव्याप्यत्वादित्यर्थः भावनावाचकत्वस्य फलवाचकत्वव्याप्यत्वादि निपावत् सकर्मकतापत्तिरिति फलव्यापारोभयवाचकस्य पच्यादेः सकर्मकत्वदर्शनादिति भावः ननु फलव्यापारयोरेकनिष्ठत्व स्याकर्मकतायांतत्त्वे गम्यादीनामप्यकर्मकतापत्तिस्तदर्थफलव्यापारयोरेककर्तृवृत्तित्वादतोव्याचष्टे एकमात्रनिष्ठतायामि ति एकमात्रनिष्ठत्वमेकेतरावृत्तित्वेसत्येकवृत्तित्वम् तत्र प्रयोजनाभावाद्विशेष्यांशमपहायफलितार्थमाह भिन्नाधिकरणेति

नन्वेवंभावनायाः फलनियतत्वात्फलाश्रयस्य च कर्मत्वात्सर्वेषांक्रियावाचकत्वे सकर्मकतापत्तिरित्यतआह फ लव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्मकः धातुस्तयोर्धर्मिभेदे सकर्मकउदाहृतः एकनिष्ठतायामेकमात्रनिष्ठतायांभिन्ना धिकरणावृत्तितायामितियावत् तेनगम्यादौ फलस्यकर्तृनिष्ठत्वेपिनातिव्याप्तिः अकर्मकोयथाभ्वादिः तयोःफ लव्यापारयोराश्रयभेदे सकर्मकइत्यर्थः ॥ ५ भिन्नत्वंचव्यापाराधिकरणापेक्षयाबोध्यम् पर्य्यवसितंलक्षणंलक्ष्येग्राहय ति तत्रसत्तात्मकव्यापारस्यैकमात्रनिष्ठत्वस्याविकल्पत्वादितिभावः ननुमूलेतयोर्धर्मिभेदेइत्यनेनस्वार्थफलव्यधिकरणव्यापार वाचकत्वंस्वार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वंवासकर्मकत्वमुक्तम् तत्रवैयधिकरण्यंतदधिकरणावृत्तित्वम् तथाचगमादावव्या प्तिः तदर्थफलव्यापारयोःपरस्पराधिकरणवृत्तिभिन्नत्वाभावादतोव्याचष्टे भूषणसारे आश्रयभेदइति तथाचप्रथमलक्षणेकर्तृभि न्नतदधिकरणावृत्तित्वरूपस्यद्वितीये तदनधिकरणावृत्तित्वरूपस्यतिवेशान्नानुपपत्तिरितिभावः ॥ ६ ॥ ६ ॥

ननु इसमतिमप्याह क्रियाभेदायेति तुमर्थाच्चेति चतुर्थी वार्त्तिकेनवा क्रियाभेदं विशेषयितुंकालोलडादिबोध्यः अस्तीति शेषः लडाद्यर्थकालः क्रियामात्रभेदकइतियावत् धिमक्यर्थरूपासंख्यातु सर्वस्याख्यातप्रातिपदिकार्थस्यभेदिकेतितदर्थ एव धातोर्व्यापारवाचकत्वे मूलेऽशेषभावादिति शेषः फलव्यापारातिरिक्त. भवत्यासिध्यितिभावोऽधिकरणं यस्येति बहुव्रीहिणाशेषभावमाह फ

क्रियाभेदायकालस्तुसंख्यासर्वस्यभेदिकेतिवाक्यपदीयादिति नन्वेवमस्तीत्यत्रस्वरूपं कुतोनलभ्यतइत्यतआह श्रान्यत्रेति अशेषभावात् भावनायाः फलसमानाधिकरणत्वात् तथाचभावनायाः फलसामानाधिकरण्यंतदस्यत्वेदोपइतिभाव. नन्वेवं किंकरोतीतिप्रश्नेपचतीत्युत्तरस्येवास्तीत्युत्तरमपिस्यादितिचेत् इष्टापत्तिः आसन्नविनाशं कंचिदुद्दिश्य किंकरोतीतिप्रश्नेपचतीत्युत्तरस्येवास्तीत्युत्तरस्यसर्वसंमतत्वात् इतरत्रतुतस्यतयानिश्चिते किंकरोतीतिप्रश्नः पाकादिविशेषगोचरएवेत्यवधारणादस्तीतिनोत्तरमिति ॥ ॥ ॥

स व्यधिकरणार्थक भावप्रधाननिर्देशः तस्मान्नञ्समस्तात्यंचप्येकवचनेफलव्यधिकरणत्वाभावादित्यर्थावगतिः फलितमाहसारे भावनायाः फलेति एकमात्राधिकरणकफलसमानाधिकरण्यस्वस्वरूपतो भावनाभावप्रतिबंधकत्वाभ्युपगमात्त्व सत्त्वंनप्रतीतिः सत्त्वंचभावनापर्यायेन सर्वंसिद्धमितिभावः १०॥ ॥

एवं अस्याद्यकर्मकाणांव्यापारार्थकत्वे फलनियतत्वादिति फलव्याप्यत्वादित्यर्थः भावनावाचकत्वस्य फलवाचकत्वव्याप्यत्वादि
त्यावत् सकर्मकतापत्तिरिति फलव्यापारोभयवाचकस्य पच्यादेः सकर्मकत्वदर्शनादिति भावः ननु फलव्यापारयोरेकनिष्ठत्व
स्याकर्मकतायांतत्रत्वे गम्यादीनामप्यकर्मकतापत्तिस्तदर्थफलव्यापारयोरेककर्तृवृत्तित्वादतोव्याचष्टे एकमात्रनिष्ठतायामि
ति एकमात्रनिष्ठत्वमेकेतरावृत्तित्वेसत्येकवृत्तित्वम् तत्र प्रयोजनाभावाद्विशेष्यांशमपहायफलितार्थमाह भिन्नाधिकरणेति

नन्वेवंभावनायाः फलनियतत्वात्फलाश्रयस्य च कर्मत्वात्सर्वेषांक्रियावाचकत्वेसकर्मकतापत्तिरित्यतआह फ॰
लव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्मकः धातुस्तयोर्धर्मिभेदेसकर्मकउदाहृतः एकनिष्ठतायामेकमात्रनिष्ठतायांभिन्ना
धिकरणावृत्तितायामितियावत् तेनगम्यादौफलस्यकर्तृनिष्ठत्वेपिनातिव्याप्तिः अकर्मकोयथाभ्वादिः तयोःफ
लव्यापारयोराश्रयभेदेसकर्मकइत्यर्थः॥ ५ भिन्नत्वंचव्यापाराधिकरणापेक्षयाबोध्यम् पर्य्यवसितंलक्षणंलक्ष्येष्वाहय
ति तत्रसत्तात्मकव्यापारस्यैकमात्रनिष्ठत्वस्याविकल्पत्वादितिभावः ननु मूलेतयोर्धर्मिभेदइत्यनेनस्वार्थफलव्यधिकरणव्यापार
वाचकत्वंस्वार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वंवासकर्मकत्वमुक्तम् तत्रवैयधिकरण्यंतदधिकरणावृत्तित्वम् तथाचगमादावव्या
प्तिः तदर्थफलव्यापारयोःपरस्पराधिकरणवृत्तिभिन्नत्वाभावादतोव्याचष्टेभूषणसारे आश्रयभेदइति तथाचप्रथमलक्षणेकर्त्रभि
न्नतदधिकरणावृत्तित्वरूपस्यद्वितीयेतदनधिकरणावृत्तित्वरूपस्यनिवेशान्नानुपपत्तिरितिभावः॥ ६ ॥ ६ ॥

तत्र हरिसमतिमप्याह क्रियाभेदायेति तुमर्थादिति चतुर्थी वार्त्तिकेनया क्रियाभेषु विशेषयितुकालो लुङादिर्बोध्यः अस्तीति शेषः ॥
लङाद्यर्थकालः क्रियामात्रभेदकइतियावत् विभक्त्यर्थरूपासंख्यातु सर्वस्यात्याज प्रातिपदिकार्थस्य भेदिकेतितदर्थो एवं धातोर्व्या
पारवाचकत्वे मूले शेषमावादिति शेषः फलव्याप्तनिरिक्त भवत्यासिद्धिरिति भावोऽधिकरणं यस्येति बहुव्रीहिणाशेषभावप्राप्त्यर्थः

क्रियाभेदाय कालस्तुसंख्यासर्वस्य भेदिकेतिवाक्यपदीयादिति नन्वेवमस्तीत्यत्र स्पष्टं कुतोनप्रतीयत इत्यतआह
स्वत्रेति अधिश्रयणाबात् भावनायाः फलसमानाधिकरणत्वात् तथाच भावनायाः फलसामानाधिकरण्यं तदस्पष्टत्वेदो
पइतिभावः नन्वेवं किं करोतीति प्रश्ने पचतीत्युत्तरस्येवास्तीत्युत्तरमपिस्यादिति चेत् इष्टापत्तिः आसन्नविनाशं
कंचिदुद्दिश्य किं करोतीति प्रश्ने पचतीत्युत्तरस्येवास्तीत्युत्तरस्यसर्वसंमतत्वात् इत्तरत्र तु तुस्यनया निश्चिते किंक
रोतीति प्रश्नः पाकादिविशेषगोचरएवेत्यवधारणादस्तीति नोत्तरमिति ॥ ६ ॥ ६ ॥ ९ ॥

ल व्यधिकरणार्थकः भावप्रधाननिर्देशः तस्मान्नास्मत्प्रत्यचम्येकवचनेफलव्यधिकरणत्वाभावादित्यर्थोवगतिः फलितमा
हसारे भावनायाः फलेति एकमात्राधिकरणकफलसमानाधिकरण्यस्य स्वरूपतो भावनाभावप्रतिबंधकत्वात्स्युयमत्रास्मत्
स्पष्टतमनीतिः स्पष्टत्वंच भावनापार्थक्येन सर्वसिद्धत्वमितिभावः १०॥ ॥

फलव्याप्यत्वादित्यर्थः भावनावाचकत्वस्य फलवाचकत्वव्याप्यत्वादि
एवं अस्याद्यकर्मकाणांव्यापारार्थकत्वे फलनियतत्वादिति फलव्याप्यत्वादित्यर्थः भावः ननु फलव्यापारयोरेकनिष्ठत्व
नियावत् सकर्मकतापत्तिरिति फलव्यापारोभयवाचकस्य पच्यादेः सकर्मकत्वदर्शनादिति भावः ननु फलव्यापारयोरेककर्तृवृत्तित्वात्तोव्याचष्टे एकमात्रनिष्ठतायामि
स्याकर्मकतायांतत्रत्वेगम्यादीनामप्यकर्मकतापत्तिस्तदर्थफलव्यापारयोरेककर्तृवृत्तित्वात्तोव्याचष्टे एकमात्रनिष्ठतायामि
ति एकमात्रनिष्ठत्वमेकेतरावृत्तित्वेसत्येकवृत्तित्वम् तत्र प्रयोजनाभावाद्विशेष्यांशमपहायफलितार्थमाह भिन्नाधिकरणेति
नन्वेवंभावनायाः फलनियतत्वात्फलाश्रयस्य च कर्मत्वात्सर्वेषांक्रियावाचकत्वेसकर्मकतापत्तिरित्यतआह फ॰
लव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्मकः धातुस्तयोर्धर्मिभेदे सकर्मक उदाहृतः एकनिष्ठतायामेकमात्रनिष्ठतायांभिन्ना
धिकरणावृत्तितायामितियावत् तेनगम्यादौफलस्यकर्तृनिष्ठत्वेपिनातिव्याप्तिः अकर्मकोयथाभ्वादिः तयोःफ
लव्यापारयोराश्रयभेदेसकर्मकइत्यर्थः ॥ ६ भिन्नत्वंचव्यापाराधिकरणापेक्षयाबोध्यम् पर्यवसितंलक्षणंलक्ष्येप्याह य
ति तत्रसत्तात्मकव्यापारस्यैकमात्रनिष्ठत्वस्याविकल्पत्वादितिभावः ननुमूलेतयोर्धर्मिभेदइत्यनेनस्वार्थफलव्यधिकरणव्यापार
वाचकत्वंस्वार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वंवासकर्मकत्वमुक्तम् तत्रवैयधिकरण्यंतदधिकरणावृत्तित्वम् तथाचगमादावव्या
प्तिः तदर्थफलव्यापारयोःपरस्पराधिकरणवृत्तिभिन्नत्वाभावादतोव्याचष्टे भूषणसारे आश्रयभेदइति तथाचप्रथमलक्षणेकर्त्रभि
न्नतदधिकरणावृत्तित्वरूपस्यद्वितीये तदनधिकरणावृत्तित्वरूपस्यनिवेशान्नानुपपत्तिरितिभावः ॥ ६ ॥ ६ ॥

अतोऽफलव्यापारोभयार्थकत्वेऽहरिस्मृतिमप्याह उक्तञ्चेति व्यपदिश्यते व्यवह्रियते अन्तर्भावादिति धात्वर्थतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वादित्यर्थः पृथगुपस्थितयोरेवान्वयनियमात्कर्मसंज्ञाकार्यान्वयार्थकरूपसकर्मकत्वस्यात्रानवकाशादिति भावः स्वोक्तलक्षणानुसारेण सारत्वाचष्टे फलांशेनेति स्वकर्मकधारणरूपफलेन सह तदनुकूलव्यापारस्यैकाधिकरण्यादित्यर्थः आत्मरूपकर्मणा सकर्मकत्वकुतोऽनेनेत्याक्षेपएतत्समाधानस्योदाहरणदोषदुष्टस्यायोग्यत्वमीदृशव्याख्यानेसुधीभिर्विभावनीयम् नन्वात्मानं जानाती त्यादा

उक्तञ्चवाक्यपदीये आत्मानमात्मनाबिभ्रदस्तीतिव्यपदिश्यते अंतर्भावाच्चतेनासौकर्मणानसकर्मकइति विभृदिति तेनसधारणानुकूलोव्यापारोऽपिगम्यतेइतिभाव तेनकर्मणासकर्मकत्वंतुन अंतर्भावात् फलांशेनसामानाधिकरण्यसत्वादित्यर्थः आत्मानंजानातीच्छतीत्यादौचद्वावात्मानौ शरीरात्माअंतरात्माचतत्रांतरात्मानंकर्मकरोतियेनशरीरात्मासुखदुःखेअनुभवतीति कर्मवत्कर्मणेतिसूत्रीयभाष्यरीत्याभिन्नाधिकरणत्वमादायसकर्मकत्वमित्यवधेयम्॥ ११ वत्तुपदोक्तसकर्मकलक्षणस्याव्याप्तिः तत्रज्ञानरूपफलेतदर्थव्यापारस्यवैयधिकरण्याभावाद-

तिव्याप्तिश्चफलसमानाधिकरणेत्याद्यकर्मकलक्षणस्येत्याशंक्यसमाधत्ते आत्मानंजानातीत्यादिना अन्तरात्मेति अन्तःकरणावच्छिन्नात्मा शरीरात्मा तदवच्छिन्नः तथाचात्मनएकत्वेपिमनःशरीररूपोपाधिभेदपरिकल्पितंभेदमादायवैयधिकरण्यस्योपपादनादुक्तलक्षणयोर्नाव्याप्त्यतिव्याप्तीइत्याह भिन्नाधिकरणेति ११॥

असत्त्वभूतायाइति क्रियांतराकांक्षानुत्थापकतावच्छेदकधर्माक्रांतायाइत्यर्थः तद्वदिति तेन रूपेणप्रतीत्यापत्तिरित्यर्थः कृदभिहित
इति कृदर्थइत्यर्थः द्रव्यवदिति द्रव्येणनामार्थेनतुल्यंप्रकाशतेभासतइत्यर्थः द्रव्यधर्माणि लिंगसंख्याकारकत्वानिगृह्णातीतिया
वत्पदार्द्रव्यंक्रियाकांक्षोत्थापकतावच्छेदकरूपसिद्धत्ववत् तेनतुल्यंप्रकाशतेइत्यर्थः सिद्धत्वेनभासतइतियावत् तथाचतोदृशभाष्ये
णापाद्यव्यतिरेकनिर्णये तद्धेतुभूतेप्रामाण्योपगमादिशापत्तेरसुकरत्वादितिभावः आख्यातेशब्दोयस्मिन्नितिबहुव्रीहिणावाक्यमन्य
पदार्थइत्याशयेनाह पश्येत्यादि तिडंताभ्यांपश्यधावतिभ्यांधावतेः साधनत्वेनपश्यतेः साध्यत्वेनक्रियाबोधकत्वादृष्टांततोपपत्तिरि

नन्वसत्त्वभूतायाः क्रियायाधात्वर्थत्वेपाकइत्यत्रापितत्रान्यथापत्तिः नचेष्टापत्तिः कृदभिहितोभावोद्रव्यवत्प्रकाशतइ
तिभाष्यविरोधादित्यतआह आख्यातशब्देभागाभ्यांसाध्यसाधनवर्तिता प्रकल्पितायथाशास्त्रंसघञादिष्वपिक्रमः आख्या
तशब्देपश्यमृगोधावतीत्यादौ भागाभ्यांतिडंताभ्यां प्रकृतिप्रत्ययभागाभ्यामितिविवरणकारोक्तमपव्याख्यानम् पच
तीत्यत्रापिभागद्वयसत्त्वात्साध्यसाधनरूपता यथाक्रमंग्राह्या साध्यत्वंक्रियांतराकांक्षानुत्थापकरूपवत्त्वम् साधन
त्वंकारकत्वेनान्वयित्वं सघञादिष्वपीति प्रकृत्यासाध्यावस्थाप्रत्ययेनसाधनावस्था ॥२॥ तएववक्ष्यतीयानपरं विशेषइतिप्रकृ

त्यादीति व्याख्यानंविवरणस्थम् आख्यातशब्दइतिकर्मधारयइतितद्भावः अपव्याख्यानेहेतुमाह पचतीत्यत्रेति तथाचतिडंतरू
ढेनकेवलाख्यातपदेनैवपचत्यादि तिडंतरूपार्थलाभेशब्दपदवैयर्थ्यमन्मतेतुतस्यबहुव्रीहिलाभसंपादकतयाख्यातशब्दपदस्य
तिडंतद्वयघटितवाक्यपरतोपपत्तिः पचत्यादेर्भागद्वयस्यसाध्यसाधनवर्तित्वेपिक्रियायास्ततः साधनत्वेनाबोधादृष्टांतत्वा

र्मत्वेः फलव्यापारोभयार्थकत्वे हरिस्समतिमण्वाद उक्तञ्चेति व्यपदिश्यते व्यवह्रियते अन्तर्भावादिति धात्वर्थतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वा
दित्यर्थः पृथगुपस्थितयोरेवान्वयनियमात्कर्मसंज्ञाकार्यान्वयार्थकरूपसकर्मकत्वस्यतत्रानवकाशादिति भावः स्वोक्तलक्षणानुसारेणसा
रक्षद्याचष्टे फलांशेनेति स्वकर्मकधारणरूपफलेन सह तदनुकूलव्यापारस्यैकाधिकरण्यमदित्यर्थः आत्मरूपकर्मणासकर्मकत्वकु
तोनेत्याक्षेपएतत्समाधानस्योदक्षरत्वदोषदुष्टस्ययोग्यत्वमीदृशव्याख्यानेसुधीभिर्विभावनीयम् नत्वात्मानं जानाती त्याद

उक्तञ्चवाक्यपदीये आत्मानमात्मनाबिभ्रदस्तीतिव्यपदिश्यते अंतर्भावाच्चतेनासौकर्मणानसकर्मकइति बिभ
दिति तेनस्वधारणानुकूलोव्यापारोत्रापिगम्यतेइतिभाव तेनकर्मणासकर्मकत्वंतुन अंतर्भावात् फलांशेनसामा
नाधिकरण्यसत्त्वादित्यर्थः आत्मानंजानातीच्छतीत्यादौचद्वावात्मानौशरीरात्माअंतरात्माचतत्रान्तरात्मानंतत्कर्मक
रोतियेनशरीरात्मासुखदुःखेअनुभवतीति कर्मवत्कर्मणेतिसूत्रीयभाष्यरीत्याभिन्नाधिकरणनिष्ठतामादायस
कर्मकत्वमित्यवधेयम्॥ ९९ वक्ष्यमाणोक्तसकर्मकलक्षणस्याव्याप्तिः तत्रज्ञानरूपफलेतदर्थव्यापारस्यैवैयधिकरण्याभावाद
तिव्याप्तिश्चफलसमानाधिकरणेत्याद्यकर्मकलक्षणस्येत्याशंकासमाधत्ते आत्मानंजानातीत्यादिना अंतरात्मेति अंतःकरणावच्छि
न्नात्मा शरीरात्मा तदवच्छिन्न सः तथाचात्मनएकत्वेपिमनः शरीररूपोपाधिभेदपरिकल्पितभेदमादायवैयधिकरण्यस्य
सूपपादत्वादुक्तलक्षणयोर्नाव्याप्त्यतिव्याप्ती इत्याह भिन्नाधिकरणेति ११॥

असत्त्वभूताया इति क्रियांतराकांक्षानुत्थापकतावच्छेदकधर्माक्रांताया इत्यर्थः तद्वदिति तेन रूपेण प्रतीत्यापत्तिरित्यर्थः कृदभिहित इति कृदर्थ इत्यर्थः द्रव्यवदिति द्रव्येण नामार्थेन तुल्यं प्रकाशते भासत इत्यर्थः द्रव्यधर्माणि लिंगसंख्याकारकत्वानि गृह्णातीति या वत् यद्वा द्रव्यं क्रियाकांक्षोत्थापकतावच्छेदकरूपसिद्धत्ववत् तेन तुल्यं प्रकाशते इत्यर्थः सिद्धत्वेन भासत इति यावत् तथा च तो दशभाष्ये णापाद्यव्यतिरेकनिर्णये तद्धेतुभूतेप्रामाण्यापगमादिशापत्तेरसुकरत्वादिति भावः आख्याते शब्दे यस्मिन्निति बहुव्रीहिणा वाक्यमन्य पदार्थ इत्याशयेनाह पश्येत्यादि तिङंताभ्यां पश्य धावति भ्यां धावते: साधनत्वेन पश्यतेः साध्यत्वेन क्रियाबोधकत्वाद्दृष्टांततो पपत्तिरि

नन्वसत्त्वभूतायाः क्रियाया धात्वर्थत्वे पाक इत्यत्रापि तत्प्रत्ययापत्तिः नचेष्टापत्तिः कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशत इति भाष्यविरोधादित्यत आह आख्यातशब्दे भागाभ्यां साध्यसाधनवर्तिता प्रकल्पिता यथा शास्त्रं सघञादिष्वपि क्रमः आख्या तशब्दे पश्य मृगो धावतीत्यादौ भागाभ्यां तिङंताभ्यां प्रकृतिप्रत्ययभागाभ्यामिति विवरणकारोक्तमपव्याख्यानम् पच तीत्यत्रापि भागद्वयसत्त्वात्साध्यसाधनरूपता यथाक्रमं ग्राह्या साध्यत्वं क्रियांतराकांक्षानुत्थापकरूपवत्त्वम् साधन त्वं कारकत्वेनान्वयित्वं सघञादिष्वपीति प्रकृत्या साध्यावस्था प्रत्ययेन साधनावस्था ॥१॥ तदेव वक्ष्यतीयान्परं विशेष इति प्रकृ त्यादीति व्याख्यानं विवरणस्थम् आख्यातशब्द इति कर्मधारय इति तद्भावः अपव्याख्याने हेतुमाह पचतीत्यत्रेति तथा च तिङंतरू ढेन केवलाख्यातपदेनैव पचत्यादि तिङंतरूपार्थलाभे शब्द पदवैयर्थ्यं मन्मते तु तस्य बहुव्रीहिलाभसंपादकतयाख्यानशब्द पदस्य तिङंतद्वयघटितवाक्यपरतोपपत्तिः पचत्यादेर्भागद्वयस्य साध्यसाधनवर्तित्वेपि क्रियायास्ततः साधनत्वेनाबोधाद्दृष्टांतत्वा संभवश्चेति भावः तदेव विशदयति साधनरू त्वेति प्रकृत्येत्यस्य पाक इत्यादाविति शेषः॥

उक्तत्वादिति क्रियांतराकांक्षानुत्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वसाध्यत्वमित्यादिनेत्यर्थः क्रियांतराकांक्षानुत्थापकतावच्छेदकरूपेणोप
पस्थिते क्रियान्वयासंभवादितिभाव तेनरूपेणोपस्थितेः पश्यमृगोधावतीत्यादौव्यभिचारितत्वादाह स्तोक पाकइति घञासिद्ध
वस्थक्रियायाअबोधनेधात्वर्थविशेषणवाचकस्तोकादिशब्दस्यलिंगसर्वनामनपुंसकत्वापत्तिरितिभावस्तदेवविशदयति तस्मा
दिति एतेनेति घञादीनांसिद्धावस्थापन्नक्रियावाचकत्वव्यवस्थापनेनेत्यर्थ प्रयोगसाधुतामात्रमिति मात्रपदेनवाचकत्वव्यव

एतदेवस्पष्टयति साध्यत्वेनक्रियातत्रधातुरूपनिबंधना सिद्धभावस्तुयस्तस्याः सघञादिनिबंधनः १४ नचघ
ञादिभिः सिद्धत्वेनाभिधानेमानाभावः पाकइत्युक्तेभवतिनस्रोवेत्याद्याकांक्षोत्थानस्यैवमानत्वात् धातूपस्थाप्या
यातदसंभवस्योक्तत्वात् स्तोक पाकइत्यनापत्तेश्च तस्माद्धात्वर्थान्वयेस्तोकादिशब्देभ्योद्वितीयाघञर्थान्वयेप्रथ
मापुलिंग तावेतितत्सिद्धयेघञादे शक्तिरूपेयासिद्धतारूपा एतेनघञादीनांप्रयोगेसाधुतामात्रमितिनैयायिकन
॥ श्लोकमपास्तम्॥

च्छेदानैयायिकनव्योक्तमिति धातूनांसुविभक्त्यप्रकृतित्वात्तदर्थेसुवर्थसंख्याकर्मत्वादीनामन्वयानुपप
त्याधातोरिवघञंतस्यापिक्रियावाचकत्वमभ्युपेयम् प्रकृत्येकदेशार्थेनदन्वयाभ्युपगमेतुयत्रपाककर्त्तादित्वादिकंबाधितं
पाकादेस्तत्रदवाधितम् तत्रपचंतोपश्यतीत्यादिप्रयोगापत्ते धातूपस्थाप्यार्थेसुवर्थान्वयबोधप्रतितद्धातूत्तरधर्मिकंकिंचिदर्थ
परत्वज्ञानस्यप्रतिबंधकत्वोपगमेतुगौरवमेवंचयत्रधातुमात्रस्यपाकादौतात्पर्यंतत्रनद्विशेषणवाचकस्तोकपदाद्वितीयेवप

कातंत्रपरिशिष्टकृन्मतं नव्यनैयायिकमतत्वेनानूद्य दूषयति नचेति गौरवादिति ननु भावाख्यातवद्भावविहितघञादीनां धात्वर्थानुवादकत्वे स्थिते प्रागुक्तप्रयोगोपपत्तये ऽनायत्या घञंतानुपूर्व्याः शक्ततावच्छेदकत्वस्वीकारस्यावश्यकत्वात्तत्राह अनुशासनादिति तथाच गुरुभूतानुपूर्व्याः शक्ततावच्छेदकत्वापेक्षया ऽनुशासनानुगुण्यादुक्तप्रयोगोपपत्तये घञ्त्वस्यैव तत्त्वमुचितमिति।

नच घञंतशक्त्योपस्थाप्यान्वये स्तोकः पाक इति भवतीति वाच्यम् घञंतानुपूर्व्याः शक्ततावच्छेदकत्वे गौरवात् अनुशासनाच्च घञादेरेव तथा शक्तिकल्पनादिति दिक् एवंच घञ्शक्त्यभिप्रायेण रूढमभिहितमिति भाष्यमतो नतद्विरोध इति भावः॥

भावः ननु घञादीनां व्यापारवाचकत्वेपि क्रियाविशेषणाद्द्वितीयेत्यत्र क्रियापदस्य पाकार्थकतया तथानुपस्थाप्यपरत्वात्स्तोकः पाक इत्यादौ धातूपस्थाप्यपाकस्योक्तविशेषणवैकल्यान्न तद्विशेषणवाचकपराद्द्वितीयापत्तिरतत्राह दिगिति तदर्थस्तु स्यादेवं यदि क्रियाविशेषणाद्द्वितीयेति स्वतंत्रमनुशासनं स्यात्किंतु स उक्तफलितार्थकथनमेवतत् तथात्वेवात्वन्मते स्तोकं पाक इत्यनापत्तेश्च

मर्तेनाविषयक्रियायामित्यर्थ तत्रतदनन्वयेनिघातानुपपत्तिप्रमाणयति निघातानुरोधादिति समानवाक्यइति।
(षणंवाक्यमितिस्तमर्थसूत्रभाष्याभ्यांसाक्षात्परंपरयावापदार्थोनरान्वितक्रियाबोधकास्यात्स्यैकवाक्यतालाभेनसंबो
धस्यक्रियायामनन्वयेनब्रूहिदेवदत्तेत्यादौ तदभावात्समानवाक्यइतिप्रकृत्यामन्त्रितस्येतिविहितस्यनिघातस्यानुपपत्तेः
(त्याखडलार्थ. तत्रशालीनानेऔदनदास्यामीत्यादौशालीनामित्यादेः समानवाक्यस्थत्वसिद्धयेपरंपरयेति पचतिभवतीत्यादिश

ननुकारकाणांभावनान्वयनियमएवंपाकइत्यत्रापिकर्मषष्ठ्यनुसारेणभावनायावाच्यत्वंसि
द्धेतस्तएवकुतइत्याशंकासमाधत्ते संबोधनोनंकृत्वोर्थाः कारकंप्रथमोवतिः धातुसंबंधाधि
कारनिष्पन्नमसमस्तनत्र संबोधनातस्यक्रियायामन्वयः त्वंब्रूहिदेवदत्तेत्यादौनिघातानुरोधा
त्समानवाक्येनिघातयुष्मदस्मदादेशाइत्यनेनसमानवाक्यएवतन्नियमात्॥ १ ॥ ॥

धारणचैतत् प्रकृतेचसंबोधनस्यानुवाद्यविषयतयानुवाद्यस्यविधेयसाकांक्षतयाविधेयतायाश्चक्रियानिष्ठत्वेनतत्रैवसंबोधना एम
।र्थान्वयोचित्यात्समानवाक्यस्थत्वमक्षतमितिभावः बोधस्यत्वाभिमुखीभवनानुकूलव्यापारविषयदेवदत्तोद्देश्यकप्रवर्तना ४
विषयत्वदभिन्नकर्तृकभाषणमिति॥

तत्र हरिसंमतिमाह उक्तंचेति संबोधनपदमिति तद्धेत्यमित्यर्थः विशेषणमिति स्वोद्देश्यकप्रवर्त्तनाविषयत्वरूपपरंपरासंबंधेने त्यर्थः व्रजानीत्यस्य हि जानीहीति शेषः सिद्धस्याभिमुखीभावमात्रं संबोधनं विदुः प्राप्ताभिमुख्यो हि जनः क्रियासु विनियुज्यत इति का रिकांतरे विनियुज्यत इति वदता प्रवर्त्तनाविषयक्रियायामेव तदन्वयबोधनात् प्रवर्त्तनोद्देश्यस्यैव तद्विषयक्रियोद्देश्यत्वादुद्देश्यवि धेयभावस्य तयोः संसर्गमर्य्यादया लाभादेकवाक्यतया निघात इति तदर्थः शाब्दबोधस्त्वत्र संबोधनविषयदेवदत्तोद्देश्यकप्र वर्त्तनाविषयो मत्कर्त्तृकव्रजनकर्मकं ज्ञानमिति सूत्रभाष्यरीत्येति भूवादिसमर्थसूत्रस्थभाष्योक्तरीत्येत्यर्थः स्यादेवेति आ मंत्रितदेवदत्तपदस्येत्यर्थः अत्र जानीहीति पदाध्याहारेणोक्तरीत्या देवदत्तपदस्यैकवाक्य स्यत्वाक्षतेरिति भावः तत्र सूत्रकारसंमतिमाह तिङ्‌ तिङ इतीति तिङं तानामिति बहुवचनेन प्रकृते जानाति पदाध्याहारः सूच्य ते अन्यथा तत्र निघाताप्राप्त्यानत्यर्थ्युदासबोधकतिङ्ग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति भावः संमतिरियं सूत्रकृत एकवाक्यतांशे नि घातांशे च भाष्यसंमतिस्तु न ते नातिङ्ग्रहणस्य प्रत्याख्यानात् नन्वेवं कथमतिङ्ग्रहणप्रत्याख्यानसंगतिः पचति भवतीत्यत्र निघातवारकतया तस्यावश्यकत्वादिति चेन्न तत्र कारकान्वितक्रियाबोधकत्वरूपैकवाक्यत्वस्य सुप्त्वयस्तु प्तिङं तत्वयसाधारण स्य सत्त्वे पि वार्त्तिककारपरिभाषितैकवाक्यत्वस्य तत्रासत्त्वादित्याशयात् तथा चोक्तस्थले नादर्शैकवाक्यत्वाभावान्निर्द्दंताप्रस-

उक्तंच वाक्यपदीये संबोधनपदं यच्च तत्क्रियायां विशेषणम् व्रजानि देवदत्तेति निघातोत्र तथा सतीति पचति भवति देवदत्तेत्यादौ तु सूत्रभाष्यादिरीत्यैकवाक्यतासत्त्वात्स्यादेव निघातः तिङ्‌ तिङ इति सूत्रयता तिङं ताना मप्येकवाक्यतास्वीकारात् ॥

क्तिरेव नास्त्येव स्यादेव निघात इति भावः ॥

भवतादीनां तिङ उपात्तम् ॥

तदेतदाविष्करोति वार्त्तिककाराणामिति यथाश्रुतसूत्रमनुरुध्याह वस्तुतस्त्विति हेलाराजीयइति बहुष्वपितिङन्तेषुसाकांक्षेष्वेकं
वाक्यतानिङन्तेभ्योनिघातस्यप्रतिषेधस्तथार्थवानिति वाक्यपदीयव्याख्यानावसरइतिशेषः तन्मतेपि भवत्येवेति इदंच निरुक्त
लौकिकवाक्यत्वस्यैवनिघा तप्रयोजकत्वमित्याशयमूलकमित्यवधेयम् पुनः पुनर्जन्मेति अतएवसकृत्प्रवृत्तौहि पचतीतिन
पचकृत्वोभुङ्क्तेइत्यादौपचादिशब्दाः सर्वोत्पत्तिपराः तस्याएवकृत्वसुजादिद्योतकः सूत्रस्वारस्यात्तद्बोध्यार्थस्य क्रियाया
मन्वयइतिभावः क्रियान्वयिनामेवसंज्ञेत्यपादानादिमध्यम् कचित्तथैवपाठः स्पष्टमिति अन्येतु उत्तरभाष्यप्रयोगेति क्रियानि

एकतिङ् वाक्यमितिवदतांवार्त्तिककाराणांमतेपरंन वस्तुतएकतिङ् विशेष्यकंवाक्यमितितदभिप्रायस्यहेलारा
जीयादौवैयाकरणभूषणेऽस्माभिश्चप्रतिपादितत्वात्तन्मतेपि भवत्येवेत्यवधेयम् कृत्वोर्थाः क्रियाभ्यावृत्तिगणन
नेकृत्वसुजिति क्रियायोगेतत्साधुत्वोक्तेः क्रियायाअभ्यावृत्तिः पुनःपुनर्जन्मतस्मिन्द्योत्येइति तदर्थात् कारकंकार
केइत्यधिकृत्यतेषामुत्पादनात्कारकशब्दोहि क्रियापरः करोतिकर्तृकर्मादिव्यपदेशानितिकुम्भनः तथाचाग्रिमे
ष्वपादानादिसंज्ञाविधिषु क्रियार्थककारकशब्दानुवृत्त्या क्रियान्वयिनामेवसंज्ञेतिस्पष्टंभाष्ये॥ एवंवर्तयतीतिसुत्पत्ति

प्रदर्शनात्कारकत्वम् क्रियाजनकत्वमेव अतएवब्राह्मणस्यपुत्रंपंथानंपृच्छतीत्यादौब्राह्मणस्यनकारकत्वम् पुत्रेणान्वयासिद्ध
त्वात्तएवतेषांक्रियायामन्वयः क्रियाजनकमितिज्ञानेकासाक्रियेत्याकांक्षोदयेनक्रियायामपिजनकाकांक्षायाःसत्त्वेनैवान्वयसौ
वित्यात् अतएवगतिकारकोपपदात्कृदित्यादौकारकशब्दस्यापादानादिपरतासंगच्छते कारकइतितुप्रथमार्थेसप्तमीत्याहुः॥

...यां ... थांथा

ीनइत्यतोबोधः तत्रतस्यैवेति विहितवनेद्रव्यगुणान्वयित्वा
सनदर्शीत्युक्तातीतवासकर्तृकर्तृकंदर्शनमित्यादिरीत्याबोधादि
ाद्यप्रतिषेधः प्रतियोगीयस्यतादृशः ऽभावोर्थोयस्येतिव्युत्पत्त्या
ज्ञाह्मणादावन्वयेनव्यभिचारापत्तेरितिभावः निषेधप्रतीतेरि
ाक्रियाचेदित्युक्तत्वात् धातुसंबंधाधिकारे धातुसंबं
योग्यः प्रसज्यप्रतिषेधी योनञित्यर्थः उत्तरपदार्थो
गात् नचासमस्तनञः क्रियान्वयेमानाभावः नत्वप
केयायाएवनिषेधप्रतीतेः अतएवविद्यमानेपिघटेत
ान्वयित्वेमानमितिभावः तस्ययुष्मदाद्यर्थान्वयित्वेतुयुष्मदा
ाद्यनुपपत्तिर्युष्मदर्थप्रतियोगिकाभावस्यैकत्वेनद्विवचना
तियोगिकाभावकर्तृत्वोपगमेपाकेतत्कर्तृकत्वबाधः पाकानु
पत्तिश्चेति बोधयितुंचैत्रोनपचतीत्युक्तम् अतएवेति नञः
पनइत्याकारकइत्यर्थः घटस्यविद्यमानतादशायांघटकर्तृ

प्रयोगात्

कीत्यन्वयानुकूलव्यापारभावबोधात्स्वमतेनुघ
टाभावेउत्पत्त्यनुकूलव्यापारकर्तृत्वाभावादुक्त
प्रयोगानुपपत्तिरितिभावः

तदेतदाविष्करोति वार्तिककाराणामिति यथाश्रुतसूत्रमनुरुध्याह वस्तुतस्त्विति हेलाराजीयइति बहुष्वपि तिङं तेषु साकांक्षेष्वेकं
वाक्यत्वात्तिङं तेभ्यो निघातस्य प्रतिषेधस्यार्थवानिति वाक्यपदीयव्याख्यानावसरइति शेषः. नन्वमते पि भवत्येवेति इदं च निरुक्त
लौकिकवाक्यत्वस्यैव निघातप्रयोजकत्वमित्याशयमूलकमित्यवधेयम् पुनः पुनर्जन्मेति अत एव सकृत्प्रवृत्तो द्विः पचतीतिनं
पचत्वो भुङ्क्त इत्यादौ पचादिशब्दा संख्योत्पत्तिपरा तस्या एव कृत्वसुजादिर्द्योतकः सूत्रस्वारस्याच्चैतद्द्योत्यार्थस्य क्रियाया
मन्वय इति भावः क्रियान्वयिनामेव संज्ञेत्यपादानादिमध्यम् कचित्तथैव पाठः स्पष्टमिति अन्येतु उत्तरभाष्यकरोतिक्रियानिर

एकतिङ् वाक्यमिति वदतां वार्तिककाराणां मते परं वस्तुत एकतिङ् विशेष्यकं वाक्यमिति तदभिप्रायस्य हेलाराज
जीयादौ वैयाकरणभूषणे ऽस्माभिश्च प्रतिपादितत्वात् तन्मते पि भवत्येवेत्यवधेयम् कृत्वोर्था क्रियाभ्यावृत्तिगणन
नेकृत्वसुजिति क्रियायोगे तत्साधुत्वोक्तेः क्रियायाश्चाभ्यावृत्तिः पुनः पुनर्जन्म तस्मिन् द्योत्य इति तदर्थात् कारकं कार
के इत्यधिकृत्य तेषामुत्पादनात्कारकशब्दो हि क्रियापरः करोतिकर्तृकर्मादिव्यपदेशानिति स्तुत्योः तथा चाग्रिमे
ष्वपादानादिसंज्ञाविधिषु क्रियार्थककारकशब्दानुवृत्त्या क्रियान्वयिनामेव संज्ञेति स्पष्टं भाष्ये॥ १ वर्त्तयतीति स्तुत्या.

प्रदर्शनात्कारकत्वम् क्रियाजनकत्वमेव अत एव ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीत्यादौ ब्राह्मणस्य न कारकत्वम् पुत्रेणान्यथासिद्ध
त्वात् तत एव तेषां क्रियायामन्वयः क्रियाजनकमिति ज्ञाते का सा क्रियेत्याकांक्षोदयेन क्रियाया अपि जनकाकांक्षायाश्च तत्रैवान्वयस्यौ
चित्यात् अत एव गतिकारकोपपदात्कृदित्यादौ कारकशब्दस्यापादानादिपरत्वासंगच्छते कारक इति तु प्रथमार्थे सप्तमीत्याहुः ॥

...पश्रात्मणवदिति वृत्तौ ब्राह्मणशब्दस्यब्राह्मणकर्तृकाध्ययनपरतयातत्तौल्यवत्यर्थसमभिव्याहृताध्ययनक्रियाया
मन्त्राह्मणकर्तृकाध्ययनतुल्यमेककर्तृकमध्ययनमितिब्राह्मणवदधीतइत्यतोबोधः तत्रतस्येवेति विहितवतेर्द्रव्यगुणान्वयित्वा
न्मूलेप्रथमइत्युक्तम् विधानादिति तत्रधातुशब्दस्यधात्वर्थपरतयावसनदर्शीन्युत्रातीतवासकर्तृकर्तृकदर्शनमित्यादिरीत्याबोधादि
तिभावः प्रसज्येति प्रतिषेधशब्दः कर्मघञंतोबाहुलकात् प्रसज्यापाद्यप्रतिषेधःप्रतियोगीयस्यतादृशाऽभावोर्थोयस्येतिव्युत्पत्त्या
ऽभावार्थकइत्यर्थः यथाश्रुतेति नब्राह्मणमानयेत्यादौनञर्थारोपस्यब्राह्मणादावन्वयेनव्यभिचारापत्तेरितिभावः निषेधप्रतीतेरि
प्रथमोवतिः तेनतुल्यंक्रियाचेद्वतिरिति विहितः तत्रयत्तुल्यंसाक्रियाचेदित्युक्तत्वात् धातुसंबंधाधिकारे धातुसंबं
धेप्रत्ययाइत्यधिकृत्यतेषांविधानात् असमस्तनञ्समासायोग्यः प्रसज्यप्रतिषेधी योनञित्यर्थः उत्तरपदार्थो
न्वयेपिसमासविकल्पेनपक्षेऽसमस्तत्वाद्यथाश्रुतग्रहणायोगात् नचासमस्तनञः क्रियान्वयेमानाभावः नत्वंप
चसिनयुवांपचथः देवदत्तोनपचति घटोनजायतइत्यादौक्रियायाएवनिषेधप्रतीतेः अतएवविद्यमानेपिघटेन
तिअत्यंताभावप्रतीतेरित्यर्थः तथाचतादृशप्रतीतिरेवोक्तनञर्थस्यक्रियान्वयित्वेमानमितिभावः नत्सयुष्मदाद्यर्थान्वयित्वेतुयुष्मदा
दौलकारवाच्यकर्तृवाचकत्वरूपसामानाधिकरण्याभावान्मध्यमपुरुषाद्यनुपपत्तिर्युष्मदर्थप्रतियोगिकाभावस्यैकत्वेनद्विवचना
द्यनुपपत्तिश्चेतिसूचयितुंनत्वंपचसिनयुवांपचथइत्युक्तम् एवंचैत्रप्रतियोगिकाभावकर्तृत्वोपगमेपाकेतत्कर्तृकत्वबाधःपाकानु
कूलकृत्यभावार्थकत्वेतत्पतेपुरुषव्यवस्थापिकदाचिन्मध्यमोत्तमयोरापत्तिश्चेति बोधयितुंचैत्रोनपचतीत्युक्तम् अतएवेति नञः
क्रियाप्रतियोगिकाभावबोधत्वादेवेत्यर्थः तादृशप्रयोगइति घटोनजायतइत्याकारकइत्यर्थः घटस्यविद्यमानतादशायांघटकर्तृ

उक्तरीत्यानञ क्रियाप्रतियोगिकाभावबोधकत्वमीव्ये घटोनास्तीत्यत्र घटाभावकर्तृकत्वस्य धात्वर्थेऽबाधेपि तद्बोधमनादृत्य घटास्तित्वाभावबोधाभ्युपगमउचितोवक्ष्यमाणकार्यकारणभावबलादित्याह तथाचघटइतीति तदेवोपपादयतितद्धीत्यादिना ननुयत्रनक्रियावाचकसमभिव्याहारोभूतलेनघटइत्यादौतत्रनञःकथंक्रियाप्रतियोगिकाभावोबोधनीयोतआह तथाचेति अध्याहार्य्यमिति अस्तिर्भवतीपरइत्यादिभाष्ये क्रियान्तराभावेप्यस्तिक्रियामादायवाक्यपरिपूर्त्तिबोधनादितिभावः प्रकारतासंबन्धेनेति नञर्थाभावनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासंबन्धेनशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नंप्रतिविशेष्यतासंबंधेन धातुजन्योपस्थितेर्हेतुत्वस्यनत्वपचसीत्याद्यनुरोधेनक्लृप्तत्वात्तद्बोधोपपत्तयेऽस्त्यध्याहार आवश्यकइतिभावः नचत्वपचसीत्यादावविबाधापिनञः पर्युदासः

तथाचघटोनास्तीत्यत्राप्यस्तित्वाभावएवबोध्यते।नहिघटोनजायतेनास्तीत्यनयोर्धात्वर्थभेदमंतरेणास्तिविशेष तथाचभूतलेनघटइत्यत्राप्यस्तीत्यध्याहार्यम् प्रकारतासंबन्धेननञर्थविशेष्यकबोधेधातुजन्यभावनोपस्थितेर्हेतुत्वस्यक्लृप्तत्वात् शेषनञर्थनिर्णयेवक्ष्यते॥ १ योनकत्वाभ्युपगमात्सुब्लक्ष्यार्थत्वद्विस्वसमानाधिकरण्याबाधान्नपुरुषव्यवस्थानुपपत्तिः तस्यायासत्त्वाबाधान्नद्विवचनानुपपत्तिरपीति तादृशकार्य्यकारणभावस्यैवाप्रामाणिकतयाकथंतदनुरोधेस्त्यध्याहारनियामकः घटोनजायतेइति इत्यादौप्रसज्यप्रतिषेधार्थकनञस्यानुरोधेनुपपत्तिस्तथावक्ष्यते तथाचभूतलेघटोनेत्यादौभूतलवृत्तिर्घटाभावइतिबोधेबाधकाभावोतआह शेषमिति तथाचयदायुष्मदर्थभिन्नकर्तृकोनपाकस्तदात्वंपचसीतिप्रयोगानापत्तिः पर्युदासद्योतकत्वावादिमतेऽतस्तत्रप्रसज्यप्रतिषेधार्थकत्वमेवांगीकरणीयमित्युक्तसुत्याकार्य्यकारणभाः

साधुत्वाख्यानलाभादिति अयंभावः यस्य च भावेन भावलक्षणमिति सूत्रेण क्रियाज्ञापकक्रियाश्रयवाचकपदात्सप्तमी विधीयते भावलक्षणमित्युपादानाज्ज्ञापकत्वरूपसप्तम्यर्थस्य क्रियायामेवान्वयः अत एव गोषु दुह्यमानासु गत इत्यादौ दोहनक्रियाधारकालेन गमनपरिच्छेदकत्वं बुध्यत इति आयातीति समस्तसूत्रमेवात्रानुवर्त्तत इत्यर्थः तथा चानादरे गम्यमाने यन्निष्ठक्रियायाः क्रियांतरज्ञापकत्वं तद्वाचकतेतिनदर्थोत्र हि हितयोरपि तयोः क्रियायोगएव साधुत्वं लभ्यत इत्यर्थः ननूक्तानां क्रिया न्वयाभावेपि शक्तत्वरूपसाधुत्वं सुलभमतआह तत्स्वरूपमिति साधुत्वस्वरूपमित्यर्थः वक्ष्यत इति साधुत्वनिर्वचनावसर इति शेषः साधुत्वं न शक्तत्वमपशब्द

तथा यस्य च भावेन षष्ठी चेत्युदितं द्वयम् साधुत्वमष्टकस्यास्य क्रिययैवावधार्यताम् तथा च यस्य च भावेन भावलक्षणमित्यत्र भावनार्थकभावशब्देन तद्योगे साधुत्वाख्यानलाभात् षष्ठी चानादर इति तदग्रिमसूत्रेपि चकाराद्भावेनेत्यायातीत्यर्थः साधुत्वमिति तत्स्वरूपं तु वक्ष्यते क्रिययैवेति अयंभावः भूवादिसूत्रादिषु प्रायशः क्रियाशब्देन भावनाव्यपदेशात्तत्र तस्य सांकेतिकी शक्तिः फलांशे काचित्कः क्रियत इति यौगिकः प्रयोगः तथा च संज्ञाशब्दस्यानपेक्ष्य प्रवृत्तत्वेन बलवत्त्वाद्भावनान्वय एव साधुता लभ्यते॥ ११ इति बोधोदयात्किंतु व्याकरणैकव्यंजिकापुण्यजनकतावच्छेदकजातिरिति वक्ष्यत इत्यर्थः प्रकृते च व्याकरणेन क्रियान्विते षष्ठ्येव तद्बोध्यत इति तदन्यस्यासाधुत्वेवेति भावः ननु क्रिययैवावधार्यतामितिमूलेन क्रियान्वय एवोक्तानां साधुत्वं लभ्यत इति सत्यमेव तथापि भाष्ये क्रियापदस्य फलेपि प्रयोगात्साक्षात्परंपरया वा क्रियाफलान्वयेनापि तेषां साधुत्वोपपत्तौ नोक्तरीतिर्धातोर्व्यापारवाचकत्वसाधिकेत्याशंकाशयं प्रकाशयति अयंभाव इति सांकेतिकीति संकेताभिव्यंग्या रूढिरित्यर्थः तत्र नियामकमाह प्रायश इति क्रियाशब्देनेति तथा च प्रयोगबाहुल्यं रूढिसद्भावे प्रयोजकमिति

भावः यौगिक इति क्रियते व्यापारेण निष्पाद्य
त इति व्युत्पत्तेरिति भावः तत्र हेतुः काचित्क इति
अनपेक्ष्येति प्रकृतिप्रत्ययशक्तिमननुसंधायेत्य

अतएवेति संज्ञाशब्दस्यानपेक्ष्यप्रवृत्तिकत्वेन बलवत्त्वादेवेत्यर्थ. नवमे इति मीमांसानवमाध्याये इत्यर्थ तथाहि रथन्तरं हि पद्योत्सं तदुत्तरयोर्गीयते इति श्रूयते तत्र रथन्तरयोने पूर्वतोर्बृहद्योनेः पठितत्वाद्रथन्तरं तस्यां गेयं सुतोत्तराग्रन्थे तत्वा वामन्यनदृत्य स्य पठितत्वा त्तत्र गेयमिति संशये विशेषादुभयत्र गेयमिति पूर्वपक्षे उत्तराशब्दस्य सत्त्वरूपेण प्रसिद्धिरेतद्योनेः तु तस्याः पूर्वग्रन्थापेक्षित्वोत्तर त्वबलाद्यौगिकीसेति संज्ञाशब्दस्यानपेक्ष्यप्रवृत्तिकत्वेन बलवत्त्वादुत्तराशब्द संकेति तनत्वावामन्यनदूत्याराश्च्यवनत्रेयमिति नव

अतएव संज्ञाशब्दप्राबल्याद्रथंतरं सुत्तराग्रंथे पठितमप्यत्रैव गेयं ननु वेदे तदुत्तरपठ्यमानत्वं हि तिनवमे निर्णीतं
किंच फलांशोपि भावनायां विशेषणं कारकाण्यपि च. चिन्तया भूतानीति गुणानां च परार्थत्वादसंबंधः समत्वात्स्या
दिति न्यायेन सर्वेषां कारकाणामिव भावनायामेव परस्परनिरपेक्षाण्यन्वयंति न हि भिक्षुको भिक्षुकांतरं याचितु
मर्हति सत्यन्यस्मिन्नभिक्षुक इति न्यायेनापि फलस्य त्वको भावनायामेवान्वयंतीति मीमांसका अपि मन्वते ॥ ९ ॥

मे निर्णीत तद्वत्रापीति भाव ननु भावनाया क्रियापदस्य साकेतिकी शक्तिः फले तु यौगिक. प्रयोग इत्यर्थे वनद्वढनरं मानये नोक्ता धिकरणवतारसंभाव्येन प्रायेण तस्य तु यौगिकत्वेनाप्युपपत्तेरत आह किं चेति। तथाभूतानीति विशेषणानीत्यर्थ. कर्तोस्यात्तस्य दृष्टत्वादिति भावः गुणानामिति विशेषणानां परार्थत्वादन्योपकारकत्वात् तत एव समत्वात्समानधर्मत्वात् तेषां परस्परं संबंधो न भ वेदिति न्यायार्थ तथा च यथा फलस्योपकारकत्वा हि शेष्य भावनायामन्वयस्तथा कारकाणामपि साक्षात्परस्परं भावनायामेवान्वयो

न्यथाकारकत्वस्यैवानुपपत्तेर्नतु फले निराकांक्षत्वादितिभावः तदनुसारि लौकिकन्यायमप्युपन्यस्यति नहि भिक्षुक इत्यादि मीमां
सकाश्चपीति उक्तन्यायेन कारकप्रकारकबोधं प्रत्याख्यातजन्यभावनोपस्थितेर्हेतुतायाःक्लृप्तत्वादितिभावः॥ ६॥ ॥ कारक
कादीत्यादिना लडाद्यर्थकालपरिग्रहः गुणभूतेति तृजाद्यर्थकर्तृविशेषणीभूतेत्यर्थः एतेन पूर्वोक्तन्यायस्य तत्रासंभवो दर्शि
तः तस्यामेवेति धात्वर्थभावनायामेवेत्यर्थः प्रपंचितमिति फलांशे तु न कारकाणामन्वयः मीमांसकमतेपि तस्याव्युत्पन्नत्वा

एवं च विशेष्यतया [illegible] प्रकारकादिप्रकारकबोधं प्रति धातुजन्यभावनोपस्थितिर्हेतुरिति कार्यका
रणभावस्य क्लृप्तत्वात् यत्रापि पक्ता पाचक इत्यादौ भावना गुणभूता तत्रापि क्लृप्तकार्यकारणभावानुरोधा
त्तस्यामेवान्वय इत्यवसीयते इत्यादि भूषणे प्रपंचितं केचित्तु भूतले घटो देवदत्तो घटमित्यादावन्वय
बोधाकांक्षानिवृत्त्योरदर्शनान्न तद्व्यतिरेकेण साधुत्वलाभ इत्याहुः॥ ६ ॥ ६ ॥ ॥

दन्यथा कारकान्वितस्य कारकत्वासंभवेन यागरूपफलस्य करणतया क्रियायामनन्वयापत्तेरिति हि तत्रोक्तम् अदर्शनादि
ति सर्वं हि वाक्यं क्रियया परिसमाप्यत इति न्यायेन तत्रास्ति जानात्यादि क्रियामंतरेणान्वयबोधनिराकांक्षत्वयोरदर्शना
दित्यर्थः तत्र चैत्रः सुंदर इति क्रियासाकांक्षवाक्यस्यासाधुतापत्तिः फलांशान्वयलाभेनैवोपपत्तौ भावनावाचकत्वालाभश्चे
त्यस्वरस आहुरित्यनेन सूच्यते॥ १५॥

उपपत्तिमिति उक्तारकस्य भावनायामन्वयेसाधकोपपत्तिरूपानामुक्त्वाऽनन्वये बाधकोपपत्तिरूपांनामाहेत्यर्थः नतु सर्वोधनाम्
दीनां क्रियान्वय एव साधुत्वे पर्वतो वह्निमान्महानसवदित्यादौ वन्यर्थस्य हेतुसकर्थपर्वतेऽन्वयः कथं वा भूतलेन घट इत्यत्र सा
मान्यर्थ भूतलाधेयत्वस्य नञर्थाऽभावे इत्यत आह मूले यद्यपि पक्षेपीति पक्षे प्रतिज्ञावाक्यजन्यबोधविशेष्ये संदिग्धसाध्यके धर्मि
णि पर्वतादाविति यावत् कारकमधिकरणादि नञादिषु नञर्थाभावे इतरनामार्थे चेत्यर्थः तमेव विशदयति सारे पर्वतो वह्नि
मानित्यादिना आदिपदादिति नञादिष्वित्यादिपदादित्यर्थः तदेव विवृणोत्येवमादिष्विति भूतले घट इत्यादावित्यर्थः अन्वय

स्योपपत्तिमाह यद्यपि पक्षेपीत्यर्थः कारकवचनञादिषु अन्वेतीत्यज्ञानां नहि चतुर्थ्यास्तहिकल्पना पर्वतो वह्नि
र्धूमान्महानसवद्भूतलेन घटः भूतले घट इत्यादिपदात् एवमादिष्वनुशासनविरोधेपि यदि साधुत्वमन्वयश्चा
भ्युपेयते न हि चतुर्थ्याः स्वहिकल्पनापि त्यज्यतामित्यर्थः अनुशासनानुरोधतो त्वेऽङ्गीजरतीयमयुक्तमिति भावः

श्चेति महानससदृशः पर्वतो भूतलवृत्तित्वाभाववान् घटो भूतलवृत्तिर्घटाभाववदिति वा बोधश्चेत्यर्थः नेन तुल्यमित्यनुशासनेन
यागतसादृश्यबोधनमेव वते कारक इत्यधिकृत्यसप्तम्यधिकरणे चेत्यनुशासनेन क्रियान्वय एव सप्तम्याश्च साधुत्वबोधनात्
उक्तपदीति चतुर्थ्यादिति पुष्पेभ्यः स्पृहयतीत्यादौ सिद्धमिति विहितचतुर्थ्याः स्पृहयत्युपात्तार्थ एव स्वार्थान्वयबोधकत्वम् न पदान्तरोपात्ते
अभ्यां हेत्वानुदर्शनानुशासनविरोधादिति स्वसिद्धान्तस्त्यज्यतामित्यर्थः अर्द्धजरतीयमिति इदमर्थे गदादिन्यायः कचिदनुशासना
नुरोधः कचिन्नेत्यर्द्धजरतीसदृशमित्यर्थः मयाच स्वीयसिद्धान्तप्रच्युतिरूपबाधकमित्याशयापि पर्वतो वह्निमान् भवितुमर्हतीत्येवम्

कृतपूर्वीत्यत्र भावविहितक्तेन सिद्धावस्थापन्नो भाव उच्यते तद्विशेषणं च प्रकृत्यर्थक्रियेत्याशयेन मूलमवतारयति एवमित्यादिना क
र्त्रादावित्यादिना भावपरिग्रहः इत्यादीनामित्यादिना क्तानुमनादीनां संबध्यत इति कारकप्रकारकबोधं प्रति विशेष्यतया धातुजन्य भाव
नोपस्थिते र्हेतुतायाः पूर्वमुक्तत्वादिति भावः कृतपूर्वी कटमिति नन्वत्र कर्मणि क्ते कट शब्दादनभिहिताधिकारीय द्वितीयानुपपत्तिः भा
वे क्तस्तु सकर्मकाद्गगनकुसुमायमान एव तयोरेवेति नियमात् अत एव नपुंसके भावे पि न सः तथा च कथमुक्तदार्ष्ट्यं निकवाक्योप
पत्तिरिति चेदत्राहुः कर्मणो विशेषरूपेणाविवक्षयाऽकर्मकत्वाद्भावे प्रत्ययेन तदंतस्य पूर्व शब्देन समासे सपूर्वाच्चेतीनिः पश्चात्तु क

एवं कर्त्रादौ विहितानामित्यादीनां क्रियये वान्वय इत्याह अविग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्मभिः क्रिया संबध्यते
न इत कृतपूर्व्यादिषु स्थिता न विविच्य ग्रहो ग्रहणं यस्याः सा अविग्रहा गुणीभूतेति यावत् यथा च ग्रामं गत इत्यत्र क्तप्र
त्ययार्थगुणीभूतापि क्रिया ग्रामादिकर्मभिः संबध्यते तथा कृतपूर्वी कटमित्यत्रापि गुणभूता इ(त्या)दिभिरित्यर्थः ॥ ६० ॥

र्मणो विशेषरूपस्य विवक्षया तत्र द्वितीयेति इदं च कर्तृकर्मणोः कृतीति भाष्यस्पष्टं ईदृशविवक्षाविवक्षे च तद्भाष्यप्रामाण्यात् कृतपूर्वी
त्यादिविषये एव नान्यविषय इति बोध्यम् इत्यादिभिरिति तदर्थकर्त्रादिभिरित्यर्थः वस्तुतस्तु दार्ष्टांतिके स्ववाचकप्रकृतिकप्रत्य
यार्थेऽन्यस्मिन्वा गुणीभूतकटादिकर्मभावादिभिरिति व्याख्येयम् तान् कृतपूर्वीति प्रयोगघटकक्तस्य धात्वर्थानुवादकत्वे पि क्त
नीः पूर्वकालिकक्रियाकर्त्तेति ततो बोधेन तादृशक्रियाया इन्यर्थकर्त्तरि गुणत्वात् नाप्ययं भावाधिकारीयस्तान्त्र्येणाप्रयोगात् अत
एव भोक्तुं गतमेतेनेत्यादिप्रयोगोपपत्तिः भावानधिकारीयभावविहितप्रत्ययस्य धात्वर्थानुवादकत्वात्प्रकृत्यर्थक्रियाया अगुणत्वा
त् एवमव्ययकृतो भाव इत्युक्ते पाक इत्यादिप्रयोगस्थघञर्थानुमनाद्यर्थे वै लक्षणानुभवात्तुमुनादीनामपि साध्यमात्रस्वभाव भावा

वृत्तिमात्रेदृति मात्रपदं कृत्स्नार्थकम् वक्ष्यमाणत्वादिति समासे खलु भिन्नैवेत्यनेनेत्यादिः तत्र समासपदस्य वृत्तिसामान्यपरत्वेन
व्याख्यास्यमानत्वादिति भावः कथमिति गतइत्यादौ कृद्वृत्तिः सत्त्वे नगमनकर्तृरूपगतपदार्थैकदेशभावनायां कर्मान्वयासंभवा
दृष्टानासिद्धिरिति भाव नित्यसापेक्षस्थले हि यक्षद्वयी चैत्रस्य गुरुकुलमित्यत्र विशेषणस्य चैत्रादेर्गुर्वादिद्वारकसंबंधेन कुलादि
रूपविशेष्य एवान्वय इति नवैक पक्ष. सर्वो कोहरिणा समुदायेन सबंधो येषा गुरुकुलादिना संसृष्ट्याव यवालेनुयुज्यते तद्वृत्ता
सहेति उक्तस्थले समुदायनिरूपितसंबंध एव देवदत्तस्येति षष्ठी तत्रैव तदन्वयः उक्तं च संबंधिशब्दः सापेक्षो नित्यसर्वः सम
नच वृत्तिमात्रे समुदाय शक्तेर्वक्ष्यमाणत्वात्तदन्तर्गतभावनापदार्थैकदेश इति कथं तत्रान्वय इति वाच्यम्
नित्यसापेक्षेष्वेकदेशेपि देवदत्तस्य गुरुकुल चैत्रस्य नप्त्र्यादाविवान्वयाभ्युपगमात्॥ २ ॥ २ ॥
स्यते वाक्यवत्साव्यपेक्षा हि वृत्तावपि न हीयते इति नित्यमपि सापेक्षपदार्थान्वयी हि यतो देवदत्तस्य गुरोः कुलमित्यादिव्यस्तेप
व्यपेक्षा सा समासेपि न हीयत इति कारिकार्थः पदार्थः पदार्थेनान्वेतीति व्युत्पत्तिस्तु नित्यसापेक्षातिरिक्तविषये ति तद्भावः।
तत्रोतिम पक्षमभिप्रे त्य समाधत्ते नित्यसापेक्षेष्विति गतपाचगुरुत्वादेरन्यनिरूप्यत्वेन तदुपस्थितौ नियमेन जायमानाया
निरूपकाकाङ्क्षाया निवृत्तये देवदत्ताद्यन्वय एवं प्रकृते पि किं साधनकं गमनरूपसाध्यमिति साधनाकाङ्क्षानिवृत्तये ग्रामादिक
र्मान्वयस्यावश्यकत्वात् दृष्टान्तसंगतिरिति भावः आदिनाशरे शातितपभद्रत्यादे संग्रहः॥

अवतरणिकास्यादिपदयार्थं स्पष्टयति एवंभोक्तुमिति अत्राप्यादिपदयार्थं भुक्त्वापाकइति घञर्थभावगुणभूतायांपच्यर्थक्रिया यांतुमुनंतार्थक्रियान्वयइति बोध्यमित्यर्थः अत्रनव्यास्तु तुमुन्विधायके क्रियार्थायांक्रियायामित्युक्त्या प्रत्यासत्त्या क्रिययो रेकजातीयत्वलाभेन स्ववाचकप्रकृतिकप्रत्ययार्थप्रत्यगुणीभूतायाः साध्यमात्रस्वभावाया एव क्रियायामित्यनेन ग्रहणाद्भोक्तुं गतं भोक्तुंपाकइत्यसाध्वेव ध्वनितं चेदमुपपदमतिङिति सूत्रभाष्ये यत्र तु क्रियामात्रार्थकस्य ग्रहणं तत्र क्रियामात्रविशेष णादपीति गतपाकादियोगेपि सुच्क्त्वादीत्याहुः तेषामयमाशयः घञाद्यंतस्थले प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां विशेष्यविशेषणभावात् पन्नसत्त्वासत्त्वस्वभावक्रियाद्वयमुपस्थाप्यते तत्र प्रत्ययार्थक्रियायाः प्राधान्यं एवंच धातूपस्थाप्यक्रियायाः साध्यमात्रस्वभा

एवं भोक्तुं पाकः भुक्त्वा पाक इत्यत्रापि द्रष्टव्यम्

वत्वेपि तस्या घञर्थं प्रतिगुणत्वान्न तत्र तुमुनादीति तत्रेदं चिंत्यम् भावानधिकारीयथान्वर्यानुवादकप्रत्ययांतयोगे तुमुनो दुर्वा रत्वात् किंच सुञ्विधायके युक्तविशेषणविशिष्टायास्तस्या ग्रहणमावश्यकं तत्तद्विशेषणीभूतक्रियायाः साध्यमात्रस्वभावत्वे न तज्जन्मगणने द्वौ पाकावित्यत्र सुजापत्तेर् अशक्यवारणत्वात् नचतत्रेष्टापत्तिः क्रियापदोपादानवैयर्थ्यादभ्यावृत्तिपदसामर्थ्ये नैव क्रियायालाभादिति वक्ष्यमाणत्वात् किंच साध्यत्वेन क्रियानत्रेति हरिपद्यव्याख्यावसरे एकस्यैव संबंधिभेदादाचार्यत्वमातुल त्वादिवदेकस्या एव क्रियायाः प्रकृतिप्रत्ययरूपवाचकसंबंधिभेदादुपस्थितिरितिस्वोक्तिविरोधः क्रियाद्वयबोधांगीकारे द्वित्वा

अतिप्रसंगमिति गुणभूतक्रियामादायक्त्वोर्थापत्तिरूपमित्यर्थ तुमुन्नादीत्यादिनाक्तसंदर्शकोयातीत्यत्रएवुलः संग्रहः क्रिययोरित्य
स्लोरेस्पत्वरूपेणादर्थेऽइतिशेषः विधीयमानादित्यस्यद्योतकतयेत्यादि, द्विर्वचनमित्यादीत्यादिना द्विःप्रयोगपरिग्रहः तत्रलुङ् घञ
र्थेगुणीभूतक्रियामादायक्त्वोदर्शनादितिभाव तस्याएवेति क्रियायाएवेत्यर्थ एवकारेणद्रव्यगुणव्यवच्छेदः तयोस्सकृदेवो
अतिप्रसंगमाशंक्यसमाधत्ते क्त्वोर्थाः ण्वुल्तुमुन्वत्स्युरिति चेत्संनिहितकचित् अतिप्रसंगोनोद्भाव्यो भिधानस्यसमाश्र
यात् भोक्तुंपाक भुक्त्वापाक इत्यादौतुमुन्ण्वुलोक्रियायांक्रियार्थायामनकर्तृकयोः पूर्वकालइतिक्रियावाचकोपपदेक्रिय
योःपूर्वोत्तरकालेविधीयमानाअपितुमुनादयोगुणभूतामादाययथाजायतेनयाक्त्वोर्थोअपिस्युः एकःपाकइत्य
त्रएकस्यसकृत्त्वद्वौपाकौत्रयश्चत्वारइत्यत्रद्वित्रिचतुर्भ्यःसुच् पंचेमनकृत्वसुच्स्यातयाचसकृत्पाकः द्विस्त्रिश्चतुः
पाकइत्याद्यापत्तिरितिचेदित्याशयः द्विर्वचनमित्यादिदर्शनात् अतिप्रसंगस्त्वनभिधानान्नेत्याह अतीति नहिवक्ति
रतिपरःप्रयुज्यतेइत्याद्यभियुक्तोक्तरीत्यासमाधेयमितिभाव केचित्तु क्रियाभ्यावृत्तिगणनइत्यत्रक्रियाग्रहणव्यर्थ
तस्याएवाभ्यावृत्तिसंभवेनसामर्थ्यात्तल्लाभात्तथाचसाध्यमानस्वभावक्रियालाभात्पत्तदितिवाच्यंतच्चपाकइत्यादौता
दृशीतिनातिप्रसंग द्विर्वचनमितिचद्विःप्रयोगोद्विर्वचनमितिसूत्रस्याद्विर्वचनेचीतिज्ञापकत्वाभिन्त्योपपादनीयमि
क्तो क्रियायास्त्वनेकस्याअपिनिरुक्तिभेदायापातुवाच्यत्वोपगमेनतत्संभवादितिभावः साध्यमानेति यद्यपिधात्वर्थस्याख्यातत्वम
र्थगुणकृत्तेस्यापिसाध्यमानस्वभावपदस्योक्तमन्यार्थगुणीभूतसाध्यस्वभावमात्रपरमित्याशयः तादृशीति क्रमरूपेत्यर्थ त्वन्त
स्येति विवरणपरभाष्यकारप्रयोगविरत्यर्थः ज्ञापकमितिनात्रप्रकृतयोगस्तज्ञापिकाःप्राप्यतेइतिवदितिभावः आहुरितिसा

सिद्धान्त इति वैयाकरणसिद्धान्त इंद्रियाणां स्वविषयेष्वित्यादिना प्रतिपादिता बोधकतारूपा शक्तिराख्यातेप्यबाधितैव ततो भावनाबोधस्य
जायमानत्वादित्यर्थः साधुत्वपरेति तथा च हरिः साधुत्वज्ञानविषया सैषा व्याकरणस्मृतिरिति तत्र साधुशब्दे अवच्छेदकतया बोधज
नकतावच्छेदकतयेत्यर्थः अतिरिक्तशक्तिवादे साधुत्वं न शक्तिवादे साधुत्वं न शक्तत्वमसाधोरपि बोधात् किंतु बोधकत्वमिति वक्ष्य
माणसिद्धांतिमतेपीत्यर्थः असाधुतास्यादेवेति आख्यातांशक्तिभ्रमेण भावनाबोधेपि तत्र तस्यासाधुतास्यादेवेत्यर्थः तथा च भा

ननु सिद्धांते बोधकतारूपा शक्तिराख्याते शक्तिग्रहवतां बोधादावश्यकीति धातोरेव भावनावाच्यानाख्यातस्येति कथं
निर्णय इत्याशंकां समाधत्ते भेद्यभेदकसंबंधोपाधिभेदनिबंधनम् साधुत्वं तदभावेपि बोधो नेह निवार्यते भेद्यं विशेष्यं
भेदकं विशेषणं तयोर्यः संबंधस्तस्य यो भेदस्तन्निबंधनं साधुत्वम् अयमर्थः व्याकरणस्मृतिः शब्दसाधुत्वपरा तत्रैवाव
च्छेदकतया कल्प्यधर्मस्य शक्तत्ववदतो मीमांसकानां पुनः शक्तत्वं साधुत्वमित्येकमेवेति तद्रीत्या विचारे साधुत्वनिर्ण
य एव शक्तिनिर्णय उच्यते अतिरिक्तशक्तिवादे प्याख्यातानामसाधुता भावनायां स्यादेवं च चतुर्थ्यर्थे तृतीयाप्रयोगव
त् धात्वर्थभावनायामाख्यातप्रयोगे याज्ञिकमंत्रेष्वसाधुशब्दप्रयोगवत्त्वात् नैवं वदेदिति निषेधोऽपत्यप्रसक्तं प्रायश्चित्तं तद
र्शनान्तरीयत्वमित्यनतास्यादेवेति॥ ॥ख्यकतासिद्धे शब्दार्थसंबंध इत्यत्र समानायामर्थावगतौ साधुभिर्भाषितव्यं नासाधुभिरिति नि

म्याग स्येति वन्नियमः क्रियतेइति पस्पशायामुक्तम् एवं यादृशविशेषणान्वितयादृशविशेष्यबोधे यादृशानुपूर्व्याः ॥॥ सूत्रकृदादि
न्यतमसंमतत्वं तादृशबोधे तादृशानुपूर्वीकः शब्दः साधुर्नान्यत्र अत एवास्वशब्दोऽश्वेन साधुः किंतु निः स्वे अ॥ ॥स्वशब्दो निः स्वे न सा
धुः किंतु तुरग इति संगच्छते ननु स्तु साधुतेत्यत आह एवं चेति याज्ञिकमंत्रीत्यनेन नाहृतं वदेन्नापभ्रंशितं वा इत्यादिश्रुतिः क्रतुप्रक

मीमांसकः शङ्कते नन्विति त्वन्मते वैयाकरणमते नानृतमिति दर्शपूर्णमासप्रकरणे हि नानृतं वदेदिति श्रूयते तत्र किमयं प्रतिषे-
धः पुरुषार्थश्चाहोस्वित्क्रत्वर्थ इति संशये वदेदित्याख्यातात्कर्तृप्रतीत्या कर्तृवाचकत्वनिर्णये ल कर्मणीत्यनुशासनात्स्य कर्तृपर-
त्वलाभाच्च सत्यपार्थत्वेन वदनं प्रति प्राधान्याद्वदनेनानृतं पुरुषार्थेनः प्रतिषेधोपि पुरुषार्थः निषेधप्रतियोगित्वेन वदनक्रियाम
नुवदता वदेतिशब्देन पुरुषार्थेन यैव चोधनाचारशस्यैवानृतवदनस्यानिष्टसाधनताया विपरीतस्वभावबोधकत्वमाबोधनादन्या
द्रष्टानृतवदनस्यानुपस्थितत्वात् अत एवानारम्भाधीनस्मार्तवदननिषेधस्याप्येतदेव मूलं भवतीति लाघवं अन्यथा तन्मूलभू

ननु त्वन्मते नानृतमिति निषेधः क्रत्वर्थ एव न सिध्येत् आख्यातेन कर्तुरुक्तत्वात् श्रुत्या पुरुषार्थत्वेनैव स्यात् प्रकरणा
द्धि क्रत्वर्थता तच्च श्रुतिविरोधेन बाध्यत इति चेन्न॥ [illegible]नः पुरुषार्थो नञो निषेधः कल्प्य इति गौरवं प्रसज्येतेति पूर्वपक्षेऽनन्य

सम्भव एव शब्दार्थ इति न्यायाच्चावहेनाख्यातवाच्या कर्त्राख्यातवाच्यभावनायाश्चाविनाभावादेवोपलभ्य एवेति न तत्र तस्य श
कि उ कर्मणीत्यादिस्मृतिरपि द्विकयोरित्यनेनैकवाक्यतयानन्तराख्यातवाचित्वपक्षे पचति देवदत्त इत्यादौ चयोः शक्त इति व
न्सामानाधिकरण्यलक्षणयैवेति नाख्यातस्य कर्तृवाचित्वमिति कर्तुः श्रुतेरनुपस्थितत्वान्न पुरुषार्थता तस्य किन्तु प्रकरणात्क्रत्व
र्थत्वेनैवेति निर्णीतकर्माधिकरणे न्यायस्थितपूर्वपक्षमनुवदति आख्यातेनेति निरुक्तत्वात् तत्र [illegible] नवेति प्रकरणं चेत्यर्थः श्रुतिविरोध इ
ति निरपेक्षस्वरूपश्रुतिप्रातिकूल्यमित्यर्थः तथाहि श्रुतस्य यः पदार्थ इति नियोगस्य [illegible] तथा विरुद्धं यो रक्त्वोपनिपातेन सम्बन्धयद्यौ

र्भ्यादेकेनापरस्य बाधो वक्तव्यः स च बलवता दुर्बलस्येति कस्य दौर्बल्यमित्याकांक्षायां परदौर्बल्यप्रतिपादकं श्रुतिलिंगवाक्यप्र-
करणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादिति सूत्रं प्रणिनाय महर्षिर्जैमिनिः श्रुत्यादीनां पठितानां समवाये एक
त्रोपनिपाते पारदौर्बल्यमिति परं एव पारः उत्तरपठितं तथा चैषां मध्ये यदपेक्षया परत्वं तद्दुर्बलमित्यर्थः तत्र हेतुमाह अर्थवि
प्रकर्षादिति अर्थस्य विनियोजकस्य लिंगादितो विप्रकर्षादुत्तरत्र विलंबात् लिंगादेर्विलंबेन पूर्वापेक्षया विनियोजकत्वावगतेरि
ति यावत् तत्र श्रुत्यादीनामुदाहरणानि निरपेक्षाण्येव स्तुः इतरप्रमाणानधीनप्रामाण्यकत्वं च निरपेक्षत्वम् यथा व्रीहीनवहंती
ति अत्र क्रियाजन्यफलभागित्वं कर्मत्वं बोधयंती द्वितीया श्रुतिरितरनिरपेक्षैव व्रीहीणामवघातशेषित्वं प्रतिपादयति १ ॥ अर्थ
विशेषप्रकाशनसामर्थ्यं लिंगं यथा बर्हिर्देवसदनं दामीति अत्र लवनार्थप्रकाशकतया लवनस्य विनियोगः २ परस्पराकांक्षाव
शादेकस्मिन्नर्थे पर्यवसन्नानि पदानि वाक्यम् यथा देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् अग्नये त्वा जुष्टं
निर्वपामीति अत्र मंत्रलिंगेन निर्वापे प्रयुज्यमानस्य समवेतार्थभागस्यैकवाक्यताबलेन देवस्य त्वेत्यादिभागस्यापि तत्रैव वि
नियोगः ३ लब्धवाक्यभावानां पदानां कार्यांतरापेक्षावशाद्वाक्यांतरेण संबंधः आकांक्षापर्यवसन्नम् प्रकरणं यथा स
मिधो यजतीति अस्य हि दर्शपूर्णमासे कथम्भावाकांक्षायाः प्रकरणपाठवशाच्छेषत्वम् ४ स्थानं क्रमः स चानेकस्याम्नात
स्य सन्निधिविशेषाम्नानम् यथा दधि रसीत्यत्राग्नेयाग्नीषोमीययागाः क्रमेण पठिताः एवं मंत्रभागेऽपि क्रमेणानुमंत्रण
त्रयं पठितं तत्राग्नेयाग्नीषोमयोर्द्वयोर्लिंगेनैव विनियोगसिद्धिः दधि रसीत्यत्र तु न लिंगादि विनियोजकम् किंतु यस्मिन्प्रदे
शे ब्राह्मणउपांशुयागविधानं तस्मिन्प्रदेशे मंत्रेऽप्यस्य पाठ इति क्रमादुपांशुयागानुमंत्रणे तस्य विनियोगः समाख्यायोगबलं

यथा होत्रमौद्गात्रमित्यादि तत्र हि होतुरिदं होत्रमित्यादियोगबलेन होत्रादिसमाख्यानानि कर्माणि होत्रादिभिरनुष्ठेयानीति विरोधोदाहरण
ऽन्यथा श्रुतिलिङ्गयोर्विरोधे श्रुतिर्बलीयसी लिङ्गं तु दुर्बलं अर्थविप्रकर्षात् यथा कदाचनस्तरीरसीन्द्रदिकायामृचो विनियोजिका श्रुति
ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति इन्द्रप्रकाशनसामर्थ्याल्लिङ्गादिन्द्रोपस्थापने विनियोगः स्या प्रतिभाति अन्यप्रकाशकस्यान्यत्र विनि
योगायोगात् श्रुत्या गार्हपत्योपस्थापने सम्प्रतीयते गार्हपत्यमिति द्वितीया हि कर्मविभक्तितया काममपि क्रियामपेक्ष्य प्रवृत्त्यर्थस्य
शेषित्वं बोधयति क्रियाजन्येष्टफलभागित्वस्य तदर्थत्वात् एवमैन्द्र्येति तृतीया प्रकृत्यर्थस्य शेषत्वं क्रियाप्रति साधकतमत्वरूपक
रणत्वस्य तदर्थत्वात् तदनयोर्विरोधः तत्रायं पूर्वपक्षः सामर्थ्यज्ञानमपेक्ष्य श्रुतिर्विनियोजिका न ह्यसमर्थं श्रुतिसहस्रमपि विनि
योक्तुमलम् अतो लिङ्गस्य बलवत्त्वादिन्द्रोपस्थापने स्याद्विनियोगः तदविरोधितया द्वितीया सप्तम्यर्थतया व्याख्येया गार्हपत्यसमीप
इन्द्रोऽनयोपस्थातव्य इत्यर्थे पर्यवस्यतीति सिद्धान्तस्तु श्रुतिः स्वरूपसत्सामर्थ्यमपेक्षते न तु तज्ज्ञानमपि येन लिङ्गबलवद्भवेत् तस्य
च पूर्वं सत एव विनियोगान्यथानुपपत्त्या ज्ञानं पश्चादुपजायते लिङ्गं तु विनियोजने श्रुतिमपेक्षते तेन[illegible]न ऐन्द्र्या इन्द्र उपस्थातव्य इति लिङ्ग
स्वरसतः प्रतीयते किन्त्विन्द्र एतादृगित्येतावन्मात्रं तथा च प्रकरणाम्नानसामर्थ्यादिन्द्रप्रकाशनसमर्थया ऋचोऽन्यथानुपपत्त्या लि
गेनाऽनयैन्द्र उपस्थातव्य इति श्रुतिः कल्पनीया यथा विनियोगो भवेत्ततो यावल्लिङ्गं श्रुतिकल्पनाय प्रक्रान्तव्यापारं तावत्तत्र स्थ श्रु
त्या विनियोगः सिद्ध इति प्रकरणेनिराकाङ्क्षैकयानुपपत्त्या श्रुतिः कल्पनीया तस्माच्छ्रुतेर्बलवत्त्वात्तदनुगुणतया सामर्थ्यं नीयमान
इन्द्रपदं परमैश्वर्यार्थवाचकतया गार्हपत्यतात्पर्यकमित्यवधार्यते इति विरोधोदाहरणं तथापि त्वन्यतोऽवधार्य्योपि गौरवभया
न्नेह प्रपञ्चितानि तदर्थे निर्गलितोऽर्थः श्रुतिर्निरपेक्षत्वात्सर्वतो बलवती लिङ्गं तु विनियोगे एकान्तरितत्वाद् द्व्यन्तरितवाक्यादिदुर्बलतर

एवंवाक्यादवयूहो समाख्यातु पचातार तत्वात्तवताउपलान भक्ष्यताश्चाकाङ्क्षापयवसन्नप्रकरणनवाक्यम् कल्पनीयम् तेनचलिंगं
लिंगेनश्रुतिस्तयान्तवदन निषेधस्यक्रतौविनियोगः यावच्चप्रकरणंवाक्यकल्पनायैप्रक्रांतव्यापारं तावत्प्रत्यक्षयाकर्त्रर्थैकाख्या
तश्रुत्यातस्यपुरुषार्थत्वविनियुक्तेऽक्षमपिवाक्यायः किंचित्कारकमितिश्रुतिविरोधेबाध्यतइत्यस्यार्थः लिंगादीनामुक्तप्रकारेण
श्रुत्यपेक्षयादुर्बलत्वादितिभावः॥ ३॥ ॥समाधत्ते तिङर्थस्तु विशेषणमितीति तथाचाख्यातश्रुत्याकर्तृरुपस्थापनेपिनभाव

तिङर्थस्तु विशेषणमित्यनेन परिहृतत्वात् नहिगुणभूतः कर्त्ता निषेधं स्वांगत्वेनग्रहीतुमलं भावनातुप्रधानं तं ग्रही
तुंसमर्थेतिप्रकरणात्क्रत्वर्थतैव अस्तुवाक्रतुयुक्तपुरुषधर्मः अनुष्ठानेविशेषाभावात् जंजभ्यमानोनुब्रूयात्मयिद
क्षकतुरितिवाक्योक्तमंत्रविधिवदित्यादिभूषणेप्रपंचितम् नत्वाख्यातस्यभावनायामसाधुत्वेनतत्त्वबोधोनस्या
त्साधुत्वज्ञानस्यशाब्दबोधेहेतुत्वादित्यतआहबोधइति असाधुत्वेपिसाधुत्वभ्रमाद्बोधोस्तुनामापभ्रंशवत् असा
धुत्वंतुस्यादेवेत्यर्थः वस्तुतः साधुत्वज्ञानंनहेतुः तद्व्यतिरेकनिर्णयोपिनप्रतिबंधकइत्यसाधुरनुमानेनेत्यत्रवक्ष्या
मः रंगोजिभट्टपुत्रेणकौंडभट्टेननिर्मिते पूर्णोभूषणसारेऽस्मिन्धात्वाख्यातार्थनिर्णयः इतिश्रीमद्वैयाकरणभूषण
सारेधात्वर्थाख्यातसामान्यार्थयोर्निरूपणंसमाप्तम्॥ ८८ नावतस्यप्राधान्येनभानं येननिषेधस्यपुरुषार्थ्यनाशंक्येत किंतुविशेष
णतयैवतथोपस्थितस्यचविशेषणांतरनैराकांक्ष्येणकर्तुः श्रौतनञर्थसंबंधाभावान्नात्रश्रुत्याप्रकरणबाधइत्याशयं विशदयति स्वां
गत्वेनेति स्वविशेषणतयेत्यर्थः नन्वेवं निषेधस्यक्वापिश्रौतपुरुषार्थतानस्यात् नकलंजंभक्षयेदित्यत्राप्युक्तरीत्याकर्तरिनञर्था

यद्दिवकर्तुरप्राधान्येपि कर्तृवृत्तिभावनाया। प्राधान्यात्तस्यानर्थान्वयेन द्वारत्वानार्थकर्तुरप्यन्वयात्तस्य श्रौतपुरुषार्थत्वा
नुपपत्तिरिति विभाव्यते तदा प्रकृतेपितुल्यमत आह। स्तुवेति अनुत्थानदूर्तिनावृतंवदेदिति निषेधस्य क्रतुयुक्तपु
रुषधर्मत्वे यजमानस्य प्राधान्यात्प्रधानीभूतकर्मैवानृतवदनं वर्ज्यस्यात्क्रत्वर्थत्वे नयत्नप्रवृत्तेन यजमानेन निषिद्धवर्जनं सि
द्धातीति विशेषात्कथमेतदिति वाच्यम् श्रुतिप्रकरणाभ्यां क्रतुसंबंधपुरुषकर्तृकानृतवदनाभाव इति बोधेन क्रतुकर्तृके
तिबोधे मानाभाव इति क्रतुयुक्तेतिवदतोभिप्रेतत्वादिति दृष्टं कतूइति दर्शपूर्णमासप्रकरण एवैतन्मंत्रवचनं श्रूयते अंज
भ्यमानोनुब्रूयान्मयि दक्षक्रतू इति तत्र किमेतन्मंत्रवचनं पुरुषधर्म उत क्रतुयुक्तपुरुषसंस्कारकतया क्रत्वंगमिति
संदेहे वाक्येनैतावज्जंजभ्यमानपुरुषधर्मतयैवायं प्रतीयते शतृप्रत्ययस्य शानचः कर्तृवाचकत्वात् प्रकरणेन तु क्रत्वंगतया
प्रकरणं च वाक्यापेक्षया दुर्बलमिति पुरुषधर्मेनैवयुक्तो सत्याच फलाकांक्षायां प्राणापानावेवात्मान् धत्त इति वाक्यशेषे श्रुतस्य
फलस्यापि स्वन्यायेन कल्पनादिति पूर्वपक्षे सिद्धांतः वाक्यप्रकरणयोर्विरोधो बाध्यबाधकभावो न त्वस्ति विरोधः जंजभ्य
मानपदस्य कर्तृवाचकतयाहि पुरुषस्य क्रतावपि संस्कारमुखेन क्रत्वंगतासंभवादेव चार्थवादोपस्थितफलकल्पना
गौरवमिति नेति तथा च बलाबलचिंताया विरोध एवोचितत्वे जंजभ्यमानवाक्योनुवचनस्य वाक्यप्रकरणाभ्यां क्रतुयुक्तपुरुषधर्मता
वत्प्रकृतेप्यनृतवदननिषेधस्य श्रुतिप्रकरणाभ्यां क्रतुसंबंधपुरुषधर्मत्वेनोचिता उक्तं च भट्टपादैः स्त्युपायमासभक्षादिपुरु
षार्थमपि स्थितः प्रतिषेधः क्रतोरंगमिष्टः प्रकरणाम्नायादितीति मया प्रपञ्चितमिति मर्यंचस्तु उक्तः नन्वसाधुत्वस्थानं विनापि शा
स्त्रबोधोदयेन व्यभिचारात्कथमेतत् साधुत्वस्य ज्ञानकारणतायानिराकरिष्यमाणत्वाच्चात आह अधुनेति तदानिरंकनिर्णय

तकारसामान्यार्थे निरूपिते तद्विषये कजिज्ञासानिवृत्त्यावश्यंवक्तव्यत्वत्वा नादिशेषार्थनिरूपणेऽवसरस्य संगतित्वं सूचयन्ना
हप्रत्येकमिति दश लकाराणामिति लट् लिट् लुडित्यादिक्रमेण पठितानामित्यर्थः आदेशानां वाचकत्वमिति पक्षेपि तिङादावादेशानि
ष्ठबोधकतारूपा शक्तिं लडादिष्वारोप्यत ङिधानात् दर्थकत्वं तेषामक्षतमिति भावः प्रारब्धापरिसमाप्तत्वमिति विनष्टाद्यवयव
प्रागभावकत्वे सत्यनुत्पन्नध्वंसान्त्यावयवकत्वमित्यर्थः भाविभूतक्रिययोरतिप्रसंगवारणाय क्रमेण पदद्वयम् लक्ष्ये लक्षणं ग्राहयति पचतीति अधि
श्रयणादीति साध्यत्वप्रकारकप्रतीतिविषयपूर्वापरीभूतावयवसमुदायस्यैव क्रियात्वादिति भावः तदिति उक्तवर्त्तमानत्वमित्यर्थः यद्यपि भाव
कालकारकसंख्याश्च त्वारोऽर्था आख्यातस्येति निरुक्तभाष्यात् क्रियातिरिक्तकालस्यैव वर्त्तमानत्वादिकं प्रतीयते तथापि निरुपाधिकस्य तस्य वर्त्तमान

प्रत्येकं दश लकाराणामर्थं निरूपयति वर्त्तमाने परोक्षे श्वो भाविन्यर्थे भविष्यति विध्यादौ प्रार्थनादौ च क्रमाज्ज्ञेया ल
डादयः लडादयः श्लिष्टत्वः क्रमेणैष्वर्थेषु द्रष्टव्याः तथाहि वर्त्तमाने लडिति सूत्रात् प्रारब्धापरिसमाप्तत्वं भूतभ
विष्यद्भिन्नत्वं वा वर्त्तमानत्वम् पचतीत्यादावधिश्रयणाद्यधःश्रयणान्ते मध्ये तदस्तीति भवति लट् प्रयोगः ॥ ॥

त्वादिना प्रत्येतुमशक्यत्वादुपाधिभूतक्रियामादायैव तत्र तत्त्वस्य वक्तव्यतयावश्यकत्वात् क्रियायामेव तत्त्वमुक्तमित्यवधेयम् वस्तुतस्तु दंडमु
हूर्त्ताद्यात्मकः खंडकाल एव वर्त्तमानत्वादिना लडादिवाच्यः तद्गतं वर्त्तमानत्वं च तत्तच्छब्दप्रयोगाधिकरणत्वमेव तदादिन्यायेन शब्द
प्रयोगाधिकरणत्वेनानुगमाच्च न शक्यानंत्यं यद्येवमपि तत्तत्कालत्वेन तत्तत्कालबोधस्यानुपपत्तिरिति विभाव्यते तदा तु शब्दप्रयो
गाधिकरणवृत्तिकालत्वव्याप्यधर्मत्वेनोपलक्षिततत्तत्कालत्वावच्छिन्न एव लटः शक्तिः क्रियारंभात्पूर्वं समाप्त्युत्तरं चाधीते पचतीत्या
दिप्रयोगापत्तिस्तु स्ववृत्तिप्रागभावाप्रतियोगिवृत्तित्वस्ववृत्तिध्वंसाप्रतियोगि प्रकृतक्रियानुयोगिकत्वाभ्यां विशेषितेनाधेयतासंबंधे
नान्वयनियमोपगमेन वारणीया यत्र तु खंडक्रियैव धात्वर्थस्तत्र शुद्धाधेयतासंबंधेनैव तदन्वयान्नास्तीत्यादौ दोषः इति भूतभ

नतु सत्ताश्रयत्वादीनां धात्वर्थत्वे तन्नासंगतिः तेषामखण्डत्वेनावयवघटितोक्तलक्षणवर्त्तमानत्वासंभवात् तस्मात् आत्मास्तीति अनि
त्यत्वादिति सावयवत्वेन प्रागभावप्रतियोगित्वे सति ध्वंसप्रतियोगित्वादित्यर्थः तद्विशिष्टस्याः नित्यराजक्रियादिविशिष्टसत्तादिरूपा
र्थस्येत्यर्थः तथा च केवलसत्तादिरूपार्थेन तदसत्त्वेप्युक्तविशेषणविशिष्टे तस्मिन् विशेषणांशमादाय तत्सत्त्वे नानुपपन्नमिति भावः
यद्वा तद्विशिष्टस्य तदाश्रयव्यवहितत्वादनित्यत्वस्यैव परामर्शः तादृशक्रियागतवर्त्तमानत्वमारोप्य सत्ताद्यर्थको लडित्यर्थः तत्र
तन्त्रस्योत्प्रेक्षितत्वं निरस्यति उक्तं हीति तिष्ठतेरधिकरणमिति आधेयतासंबंधेन तादृशक्रियात्मककालविशिष्टत्वात्तास्यमिति ध्य

आत्मास्ति पर्वताः सन्तीत्यादौ तत्तत्कालिकानां राज्ञां क्रियाया अनित्यत्वात् तद्विशिष्टस्योत्पत्त्यादिकमादाय वर्त्तमान
त्वमूह्यम् उक्तं हि भाष्ये इह भूतभविष्यद्वर्त्तमानानां राज्ञां क्रिया तिष्ठतेरधिकरणमिति परतो भिद्यते सर्वमात्मा तु न
विकल्पते पर्वतादिस्थितिस्तस्मात् पररूपेण भिद्यते इति वाक्यपदीये च एवं तमआसीदित्युक्तेनाप्यपि हितं यदासीः
त् अहमेकः प्रथममासं वर्त्तामि भविष्यामि चेत्यादिश्रुतयो पि योज्याः ॥ १४ अनेन भाष्येण वस्तुतस्त्वित्यादिनोक्तकल्प

स्यैव साधुत्वं लभ्यते न त्वित्युक्तलक्षणलक्षित —— कालस्यैव सर्वत्र क्रियाया आधेयतयान्वयलाभात् परतो भिद्यत इति सर्वपच्या
दिधात्वर्थसामान्यपरतः स्वापेक्षयान्येन वर्त्तमानत्वादिना भिद्यते आत्मा त्वित्यत्रात्मादिपदमात्मसत्ताद्यर्थकं न विकल्पते सनात
नत्वेन निरवयवत्वादुक्तविशेषणसंबंधाभावेन भेदानुमितिविषयो न भवतीत्यर्थः तथा चात्मास्तीति प्रयोगानुपपत्तिरिति पूर्वा
र्द्धार्थ समाधत्ते तस्मादिति विशेषातिरिक्तपदार्थस्य समोत्पादनत्वासंभवादित्यर्थः पर्वतादीत्यादि आत्मादिपरिग्रहः पररूपेण
ति परमात्म... [illegible]

पक्षद्वयस्यैवाकारारूढतां प्रदर्शयन्प्रथमद्योतकत्वपक्षेऽउपपत्तिमाह नचेति क्रियासामान्येति कालसामान्यवृत्तिक्रियावाचकस्येत्यर्थः तद्विशि
ष्टेवर्त्तमानकालादिविशिष्टेवर्त्तमानत्वादिविशिष्टेवा व्यापारइत्यर्थः लडादेरित्यादिनालिडादिपरिग्रहः उपयोगादितिसचप्राकृप्रतिपादितः तथाचलडा
यादेशत्वे नतिवादीनांवर्त्तमानात्वादिद्योतकत्वात्तापाक्षीदित्यादौवर्त्तमानक्रियाप्रतीतिः क्रियासामान्यशक्तधातोस्तत्तद्विशिष्टेलक्षणयै
वतत्तद्विशिष्टक्रियाबोधोपपत्तौपृथग्वर्त्तमानत्वादौतेषांशक्तिकल्पनेगौरवादितिभावः वाचकत्वपक्षमवलंब्याह अन्वयव्यतिरेका
भ्यामित्यादि नचतत्कौंडिन्यन्यायात्कर्त्राद्यर्थबाधः शक्तताव‌च्छेदकभेदात् किंचैवंलः कर्मणीतिसूत्रंनिरवकाशंस्यात् स्थलांतरे।

नचवर्त्तमानत्वादिलडादिभिर्द्योत्यते क्रियासामान्यवाचकस्यतद्विशिष्टेलक्षणायांलडादेस्तात्पर्यग्राहकत्वेनोपयोगा
त् अन्वयव्यतिरेकाभ्यांतद्रूपंलडादिवाच्यमेव अन्यथा प्रत्ययानांवाचकत्वविलोपापत्तिरित्यपिपक्षांतरंलिडर्थमाहप
रोक्षइति परोक्षेलिडितिसूत्रात् कालस्तावद्द्यतनानद्यतनभेदेनद्विविधः द्विविधोपिभूतभविष्यद्रूपः तत्रानद्यतने
भूतेपरोक्षेलिडित्यर्थः तेनाद्यतनेभूतेऽनद्यतनेभविष्यतिभूतेप्यपरोक्षेचनलिट्प्रयोगः॥२२

ति पिविध्याद्यर्थैर्बोधसंभवादिति
भावः अन्यथाऽन्वयव्यतिरेकयोः शक्यग्राहकत्वे विलोपापत्तिरिति सर्वत्रप्रकृत्यैवतत्तत्प्रत्ययार्थत्वाभिमतबोधसंभवादितिभावः अ
धिकंसुबर्थनिर्णयेवक्ष्यते अनद्यतनेभूतइति भूतइति अनद्यतनेलङिति सूत्राभ्यांतत्तत्पदानुवृत्तिरितिभावः नलिट्प्रयोगइतिउक्ता
र्थस्यबाधात्पपाचेत्यादिजबोधानंतरमनद्यतनत्वादिसंदेहानुदयाद्वा तत्वादिवनयोरपितद्वाक्यजबोधेक्रियांशेविशेषणतयाभानं
मभ्युपेयम् नचवाचकतांद्योतकतांवाविनानुपपन्नमितिलिटस्तदभ्युपगमआवश्यकइतिभावः॥ ॥ ॥

ननु परोक्षत्वं प्रत्यक्षमन्यज्ज्ञानविषयत्वं तथा च प्रत्यक्षक्रियायामपि श्रुतानुमितत्वयोः सत्त्वात् पपाचेत्यादिप्रयोगापत्तिरत आह परोक्षत्वं चेति यथाश्रुतप्रत्यक्षाविषयत्वस्योपनीतक्रियायामभावेन तत्र पपाचेत्यादिप्रयोगानुपपत्तिरत आह साक्षात्करोमीति साक्षात्करोमीत्येतत्प्रतीतिसाक्षिकलौकिकविषयत्वाभाववत्त्वमित्यर्थः उक्तस्थले प्रत्यक्षविषयतासत्त्वेपि तादृशविलक्षणविषयत्वाभाववत्त्वमक्षुण्णमिति न तदनुपपत्तिः प्रत्यक्षतादृशशब्दप्रयोक्तृणां हृदयं दशमस्त्वमसीत्यादौ शाब्दज्ञानसहकृतमनसैव दशमसाक्षात्कारो न तु शब्दात् लौकिकविषयतानियामकेन्द्रियसंयोगादेरभावे शाब्देन तदुत्पत्त्यसंभवात् अत एव तत्त्वमसीत्याद्याचार्योपदेशश्रवणमारि

परोक्षत्वं च साक्षात्करोमीत्येतादृशविषयताशालिज्ञानाविषयत्वं न च क्रियानामेयमत्यंतापरदृश्या पूर्वापरीभूतावयवा न शक्या पिंडीभूता निदर्शयितुमिति भाष्यात्तस्याः अतीन्द्रियत्वेन परोक्षत्वव्यावर्त्तकमिति शंक्यम् पिंडीभूताया निदर्शयितुमशक्यत्वेपि अवयवशः साक्षात्करोमीतिप्रमितिविषयत्वसंभवात् अन्यथा पश्य मृगो धावतीत्यत्र तस्याः दर्शनकर्मता न स्यादिति प्रतिभाति ॥ ५ वस्तुतः मनश्चात्मदर्शने कारणमिति गीताभाष्ये उक्तमिति सर्वं समंजसं क्रियानामेयमिति भाष्ये सा सा अनुमानगम्येति शेषः क्रियासाध्यत्वेन प्रतीयमानाद्रूपपचतीत्यादिव्यवहारविषयीभूतायतः पूर्वापरीभूतात्मिकानेकव्यापारसमूहात्मिका अतोत्यंताऽपरदृश्या परेण प्रत्यक्षप्रमाणेनात्यंतमदृश्या तज्जन्यज्ञानाविषया द्रुतियावत् पिंडीभूतेति अवयवानामाशुविनाशित्वेन पिंडस्याभावादिति भावः ननु तर्हि तत्र किं प्रमाणमत आह सा सा इति विक्लित्त्यादिरूपकार्यानुमेयेति अन्यथेति क्रियायाश्चावयवशोपि साक्षात्कारानभ्युपगमे दृश्यत्वं प्रतिभासीति कार्येण सा सद्बुद्धिविषयीभवतीत्यर्थः ॥

ननु क्रियावयवा अपि क्रियावदतींद्रिया एव यथा पचेरुदकसेचनादयोवयवास्तथा तेषामप्यवयवास्तेपि समूहरूपेणैव धातुवाच्याः यस्तु क्षणावच्छिन्नस्तद्रूपोवयवः स तु न धातुवाच्यः किंत्ववयवसमूहात्मनैव आश्रितक्रमरूपत्वात्तद्वाच्यस्य एवं च सदसद्रूपा क्रिया न सद्विषयेंद्रियग्राह्याः तदुक्तं क्रमात्सदसतां तेषामात्मनानसमूहिनः सद्वस्तुविषयैर्यांति संबंधं चक्षुरादिभिरिति अत्यंतापरदृष्टेति भाष्यस्याप्यवयवरूपेण समूहात्मा चादृष्टेत्येवार्थः अत एव वर्त्तमाने लडिति सूत्रे भाष्ये ऽस्ति वर्त्त

व्यापारविष्ठानां क्रियानुकूलसाधनानामेवात्र पारोक्ष्यं विवक्षितमतो नोक्तदोषः अयं पपाचेत्याद्यनुरोधाद्व्यापारविष्ठानामितीत्यपि वदंति कथं तर्हि व्याने नेकिरणावलीमुदयनइति स्वक्रियायाः स्वप्रत्यक्षत्वादिति चेत् असंगतमेव ॥ ८ ॥

मानकालः परं त्वादित्यगतिवन्नोपलभ्यत इत्युक्तं तस्य प्रत्यक्षेणेति शेषः एवं च वर्त्तमानत्वाक्रांतक्रियाणां स्पष्टमेवाप्रत्यक्षत्वं नन उपलभ्यते पश्य मृगो धावतीत्यादौ तु दृशिर्ज्ञानार्थको धावतिर्वा फलपर इति न कश्चिद्दोषः किंच अवयवस्य प्रत्यक्षत्वे प्रकृतः कटमित्यादावव यवातीतत्वेन समुदायातीतत्वमादाय क्लाद्युपपादनवदवयवप्रत्यक्षत्वेन समुदायप्रत्यक्षत्वमादाय परोक्ष इत्यस्य चारितार्थ्ये भाष्यस्य पूर्वपक्षस्य निर्दलत्वापत्तिरित्यपरितोषान्मतांतरमाह व्यापारविष्ठानामिति एवं चातीत

न्व्यापारविषयपरोक्षकर्तृकक्रियात्वाद्वानो लिङ्ङिति परोक्षे लिङ्ङिति सूत्रार्थः अयंपपाचेति तदानीं कर्तुः पारोक्ष्येपि व्यापारदशायामप
क्ष्यासत्वादुक्तप्रयोगोपपत्तिरिति भावः इत्यपि वदन्तीति मतांतरानादरेणापि पूर्वोक्तार्थस्यापातरमणीयत्वमन्वानाभाष्यानुसारिणइति
घोष अत्राहुर्नैयायिकाः पूर्वापरीभूतावयवसमुदायात्मकपारिभाषिकक्रियायाश्चाप्रत्यक्षत्वं युक्तमेवसमुदायस्यैवाभावात् तदवयवा
नामपि पारोक्ष्यन्तु सर्वानुभवविरुद्धम् तत्प्रत्यक्षकारणचक्षुःसंयुक्तसमवायादेः सत्वात् यथा घटपुस्तकादेरप्यप्रत्यक्षत्वापत्ति
रितितदुव्याकोपः अपि च पचनंसाक्षात्करोमीति सार्वजनीनप्रतीतेश्च प्रतीतेः पदार्थासाध्यकत्वे व्यवहारमात्रोच्छेदापत्तिश्च सदसता
तेषामित्यस्यविद्यमानाविद्यमानावयवरूपाणामित्यर्थात्समूहात्मकक्रियायाः पारोक्ष्यप्रतिपादनपरत्वान्नहरिवाक्यविरोधोपि
अन्यथा क्रियासदसद्रूपेति वदतो व्याघातः स्पष्ट एव कालस्य प्रत्यक्षत्वाभावेन तदनुवादकमाख्यापदं मत्वासौ पित्तावयवानां पारो
क्ष्योपपादकः प्रकृतकूटमित्यत्राप्यवयवातीतत्वमादायैव प्रयोगोपपत्तौ समुदायातीतत्वारोपे मानाभावेन तद्दृष्टांतासंगतिश्च दा
तीत्यनेन लौकिकविषयताशास्त्रार्थकदर्शिकर्मत्वं धावतेः प्रतिपादितं कथमन्यथाऽऽसनांतरस्थितस्यतत्तादृशप्रयोगः स्वर्गकर्तृक
धावने ज्ञानविषयत्वरूपज्ञानकर्मत्वाबाधात् धावने संयोगरूपफलार्थकत्वे व्यापारवाचकत्वाभावाद्धातुप्रसंगश्च तज्जनकव्या
पारगतपौर्वापर्यारोपेण क्रियात्वोपपादने चाप्रत्यक्षत्वापत्तिजदवस्थैवेति न किंचिदेतत्तस्मात्पूर्वोक्तमतमेव निराबाधमिति

व्यासंगादिनेति यथा मत्तोहं किल विललापेत्यत्र मदादिना मनोऽसन्निधानात्क्रियापारोक्ष्यं तद्वदित्यर्थः लिडसंभवादिति अत्रेदं चिंत्यम्
न वास्तवं पारोक्ष्यादि लिडादि नियामकम् अध्यास्त सर्वर्तुसुखामयोध्यामित्यत्र लङो साधुतापत्तेः किंतु वैवक्षिकं न तथा वक्ष्यति च स्व
यमेव सारस्वत् अनद्यतनभूतत्वेन विवक्षिते लङ् तथैव पारोक्ष्यविवक्षायां लिडिति प्रकृते चानायासनिष्पन्नत्वशीघ्रनिष्पन्नत्वप्र
तीतिफलकभूतानद्यतनत्वविवक्षाया एवं सूक्ष्मकालेन करिष्यामि यत्र काले मयापि साक्षात्कर्तुमशक्यमिति प्रतीतिफलकपारोक्ष्य

स्यासंगादिना स्वव्यापारस्य परोक्षत्वोपपादने पि बहुतरमनःप्रणिधानसाध्यशास्त्रार्थनिर्णयजनकशब्दरचनात्मके ग्रं
थेऽनद्यतनत्वातीतत्वयोर्विस्तारक्रियायामसत्त्वेन लिटो योगात् लुडर्थमाह श्वो भाविनीति अनद्यतने भाविनीत्यर्थः अन
द्यतने लुडिति सूत्रात् यथा श्वो भवितेत्यादौ लृडर्थमाह भविष्यतीति भविष्यत्सामान्य इत्यर्थः लृट् शेषे चेति सूत्रात् य
था घटो भविष्यतीत्यादौ तत्त्वं वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगिसमयोत्पत्तिमत्त्वम् लेटोर्थमाह विध्यादाविति लिङर्थे लेडिति
सूत्रात् लिङर्थश्च विध्यादिरिति वक्ष्यते लोडर्थमाह प्रार्थनइति आदिना विध्याद्याशिषो गृह्यंते आशिषि लिङ् लोटौ लो
ट् चेति सूत्राभ्यां तथावगमात् यथा भवतु ते प्रसाद इत्यादौ एतयोरर्थो लिडर्थ एव त्रयाणां समानार्थत्वादिति तन्निर्णये नै

विवक्षायाश्च सत्त्वाल्लिडुपपत्तिसंभवादिति अनद्यतनइति अतीताव्यवहितरात्रिपश्चार्द्धविशिष्टागामिरात्रिपूर्वार्द्धोपेतं दिनमद्यत
नं तद्भिन्नकालत्वमनद्यतनत्वमिति वृत्तिकारादयः कैयटस्तु लुङ्सूत्रेऽतीतरात्रेरंत्ययामेनागामिरात्रेराद्ययामेन सहितो दिवसोऽद्यतन
इत्यूचे अत्रेदमवधेयम् अनद्यतनभूते यदा भूतत्वमात्रविवक्षा न तदा लुङेवानेन ह्योपाक्षीदित्यादौ भूतत्वमात्रविवक्षायां लुङि

॥लकारार्थ॥

पश्चात्तु परेनसंबंधेन यतनत्वप्रतीतिरिति नलुङोः साधुता एवमनद्यतनभविष्यति भविष्यत्त्वमात्रविवक्षयाद्य लृट् श्वोपक्ष्यमाणे देवतावः
सतीत्यत्र पश्चाद्य नयतनत्वप्रतीतिरिति परेतु सागयागस्य द्व्यहात्मककालसाध्यत्वात्तदधिकरणद्व्यहात्मककालस्यानद्यतनत्वाभावे
नलुटोनवसरा लृडुपपत्तिः अद्यप्रभृति मेदाशब्ब्रह्मचर्य्यं भविष्यतीतिवदित्याहुः नन्वहमेकः प्रथममासवर्त्तामि भविष्यामि चेः
त्मधात्वर्थसत्तायावर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वस्य भविष्यत्त्वस्य बाधात्तदर्थकाद्भविष्यदर्थकप्रत्ययाप्रसक्तिरत आह नन्व
वेति वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोग्युत्पत्तिकसमयवत्त्वमिति पाठः तथा च तदर्थव्यापाराधिकरणस्य कालस्यानित्यराजक्रियायात्मका
स्योक्तभविष्यत्त्वात्तदा तदर्थे वलृडुपपत्तिरिति पथ्यास्तुनार्थानुसारिणः अन्येतु ननु येषां मतेन नश्यत्यादिधातूनां नाशमात्रमर्थस्तेषां म॰
विष्यत्वस्य वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वस्तत्वे श्वोभाविनाशके परश्वो नंक्ष्यतीति प्रयोगापत्तिः वर्त्तमाननाशप्रागभावप्रतियोगिनित
न्नाशे परश्वस्तनकालवृत्तित्वसत्वात् न च परश्वस्तनकालस्य भविष्यत्त्वघटकप्रागभावेन्वयास्तु परमात्तस्य च तत्प्रागभावे बाधश्चे
क्तप्रयोगापत्तिरिति वाच्यं तथा सति श्वोभाविनाशके पि श्वो नंक्ष्यतीति प्रयोगानुपपत्तिः तन्नाशप्रागभावे श्वस्तनकालसंबंधबाधा
द तथाह तत्रत्वेति अत्र समयपदोपादानं कालेसड्डाद्यर्थे उत्पत्तिभिन्नेत्यनतुतस्य लक्षणे निवेशः प्रयोजनाभावाद्व्रियमानप्रागभाव
प्रतियोग्युत्पत्तिकत्वस्यैव सम्यक्त्वात् यतनूत्पत्तिरेव धात्वर्थस्तत्र तद्घटितमेव तन्निर्वक्तव्यं अन्यथोत्पत्तेर्द्वैधामानप्रसंगात्
एवं चोक्तस्थले भविष्यत्त्वघटकोत्पत्तौ परश्वस्तनकालवृत्तित्वबाधान्नोक्तप्रयोगापत्तिरितीत्यमवतारयंति अत्रेदमवधेयम्
द्व्यहाद्यघटो भविष्यतीत्यादौ देशकालविशेषादेरधिकरणत्वेन धात्वर्थोत्पत्तावेवान्वयः नतु भविष्यत्त्वघटकप्रागभावे उत्पत्तिम
त्तिवा तथा सति कपालनाशजन्यघटनाशस्थले इह कपाले घटध्वंसो भविष्यतीति प्रयोगापत्तेर्घटरूप प्रतियोग्यात्मकघटध्वंसप्रा

गभावस्यकपालेसत्वादेवंश्वोभाविन्यद्यभविष्यतीति प्रयोगप्रसंगश्च अद्यतनकालवृत्तित्वस्यप्रागभावेसत्वात्तथाभवनेश्वःसमुत्प
द्यप्रांगणेपरश्वोगमिष्यति मैत्रेप्रांगणेपरश्वोभविष्यतीतिप्रयोगापत्तिरुत्पत्तिमतोमैत्रस्यप्रांगणवृत्तित्वात्परश्वस्तनकालवृत्तित्वाच्च य
थात्वेतुतस्यपरश्वस्तनकालवृत्तित्वेप्युत्पत्तेस्तत्कालवृत्तित्वान्नकश्चनदोषः एवंचवर्त्तमानप्रागभावप्रतियोग्युत्पत्त्यनुकूलोघटाश्रयको
व्यापारइतिबोधस्तथाचोत्पत्त्यघटितेभविष्यत्वेऌडादेः शक्तिलाघवात्तदघटितेनुलक्षणेतिन नंक्ष्यतीत्यादुक्तस्थलउत्पत्तिबोधानु
पपत्तिरिति विध्याशिषाविति आशीस्तुहितविषयकलोडाद्यंतशब्दप्रयोक्तिच्छा भवतुतेइति हितविषयकमदिच्छाविषयत्वत्संबंधि
शिवप्रसादकर्त्तृकंभवनमितिबोधः एतयोरिति लेट्लोटो रित्यर्थः त्रयाणांलेट्लोट्लिङामित्यर्थः तन्निर्णयेनैवेति लिङर्थनिर्ण

लङादिक्रमेणङितामर्थमाह ह्योभूतेप्रेरणादौचभूतमात्रेलङादयः सत्यांक्रियातिपत्तौचभूतेभाविनिऌङ्स्मृतः
लङर्थमाह ह्योभूतइति अनद्यतनेभूतइत्यर्थः अनद्यतनेलङितिसूत्रात् यथास्यपुत्रोभवदित्यादि लिङर्थमाह प्रे
रणादाविति विधिनिमंत्रणामंत्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषुलिङितिहिसूत्रंतत्रविधिःप्रेरणंभृत्यादेर्निकृष्टस्यप्रवर्त्तनं

येनइत्यर्थः॥८॥ ॥ह्यःपदस्याव्यवहितातीतदिवसेरूढतयातदात्मककालस्यलङर्थत्वेनैकदिनांतरितभूतेलङनुपपत्तिरतआह
अनद्यतनइति तथाचह्यःपदंलक्षणयानद्यतनत्वेनाद्यतनमात्रबोधकमितिनोक्तदोषावकाशः एवंश्वोभाविनीत्यत्रापिबोध्यम् अ
स्यपुत्रइति वर्त्तमानध्वंसप्रतियोग्यनद्यतनकालवृत्तिरेतत्संबंधिपुत्रकर्त्तृकोत्पत्त्यनुकूलोव्यापारइतिबोधः अध्यास्तेत्यादौतुभूता
नद्यतनत्वमात्रविवक्षयालङुपपत्तिः स्वत्वाद्धित्यादीनांलिङर्थत्वप्रतीतेः कथंप्रेरणादेर्विध्यर्थत्वमतआह तत्रेतितेषुमध्येइत्यर्थःवि
धिःप्रेरणमिति प्रेरणापर्यायोविधिशब्दइत्यर्थःप्रेरणायाःलिङादिशब्दस्वरूपतांवदतांमतंनिराकर्त्तुंप्रेरणायाःस्वरूपंदर्शयति भृ

त्यादेरित्यादि अयमभावः यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्य प्रवृत्तिजनकत्वं सैव प्रवर्त्तना तादृशविषयतानिरूपकत्वं चेष्टसाधनताया एवं न तु लिङादीनां तद्विषयकज्ञानाप्रवृत्त्यनुदयात् सा यदि वक्त्रपेक्षया यत्किञ्चिदेष्यकप्रवर्तकज्ञानविषयीभूता तदा प्रेरणेत्युच्यते अन्यादृक् तु निमन्त्रणादिपदव्यपदेश्या तथा च स्वाभिलषितोपायज्ञानाद्‌ प्रवृत्ताप्रवृत्तपरस्य तदुपायविषयकप्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारः प्रेरणेति पर्यवसन्नमिति अधिकमग्रे वक्ष्यते तत्र वैदिकमुदाहरणं स्वर्गकामो यजेतेत्यादि स्वर्गकामाभिन्नकर्तृकयागभावना स्वर्गादीष्टसाधनमिति वैयाकरणमते बोधः भावनाया इष्टसाधनत्वं तु प्रत्यासत्त्या स्वर्गकामस्यैव तादृशश्राद्धमिति अभिसन्धाय यागादेर्नियोज्यस्य प्रवृत्तिर्भवेदिति लौकिके तु जलमाहरेत्यादि बोधः स्वयमूह्यः ॥५॥ ॥नियोगकरणमिति विप्रनिमन्त्रयत इत्यादितो विप्राश्रयकप्रवृत्तिजनकभाव

पाठ

निमन्त्रणं नियोगकरणमावश्यके प्रेरणेत्यर्थः आमन्त्रणं कामचारानुज्ञा अधीष्टः सत्कारपूर्वको व्यापारः १॥

नानोधेन मन्तते विनियोगपदार्थः प्रवृत्तिसत्कारणतदनुकूलो व्यापार इत्यर्थः अकरणे प्रत्यवायजनकत्वे इति भावः भोजनादिसमया प्रेरणेति प्रवर्तनेत्यर्थः अस्मदीहितादेरित्यादि तथा प्रवर्तनस्य प्रवृत्त्यनुकूलव्यापार इति यावत् यथेह भुञ्जीत भवानित्यादि कामचारानुज्ञेति स्वेच्छया प्रवृत्तस्येतरत्र प्रवृत्तिप्रतिबन्धफलकस्वाभिलषितविषयकप्रवृत्त्यनुकूलो व्यापार इत्यर्थः यथेह आसीतावधिकुरुत न तु कुरु यथा पाहि नमित्यादि उपवेशनादिव्यापार इष्टसाधनता ज्ञानात्प्रवृत्ताविनाशाप्रवृत्तिनिर्णीतः फलति सत्कारपूर्वको व्यापार इति अध्यापनादिव्यापारे संमान पूर्वकप्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारो धीष्टपदार्थ इत्यर्थः अयमेषामर्थो नेत्युच्यते उक्तेषु इष्टसाधनत्वे मनुकूलत्वं च प्रवृत्तिजनकतावच्छेदककोटिप्रविष्टतया बोधसंप्रकारणमिति उपस्थितत्वेषु एकतरक्रियाधर्मिके इष्टसाधनत्वनिर्णयस्येत्यर्थः यथा

श्रावेदमधीयीयोतनकेमिति स्वोद्देश्यकत्वसंबंधेन संबोध्य विशिष्टामन्निस्वाचवेदाध्ययनतर्कोध्ययनान्यतरभावनेष्टसाधनत्वप्र
कारकनिर्णयेच्छाविषयइतिबोधः एवमग्रेपि विधिः प्रेरणमिति प्रेरणं प्रवर्त्तनमित्यर्थः अप्रवृत्तप्रयोज्यस्याज्ञातस्वाभिलषितो
पायइष्टसाधनताबोधनमितियावत् अपकृष्टोद्देश्यकतादृशेष्टसाधनत्वबोधविषयाप्रयुक्तम् लिङादिघटितंवाक्यमेवाज्ञोप
देशपदाभ्यांव्यपदिश्यते तदेवाह भृत्यादेरिति आदिनाशिष्यादिपरिग्रहः तत्रलौकिकमुदाहरणम् भवाञ्जलमानयेदित्यादि
वैदिकेस्वर्गकामोयजेतेत्यादि नियोगकरणमिति निमंत्र्यतेनियुज्यतेऽनेनेतिव्युत्पत्त्यानियोगानुकूलोव्यापारोनिमंत्रणपदार्थइ
त्यर्थः आवश्यकइतिश्राद्धभोजनादावित्यर्थः प्रेरणेत्यस्यदौहित्रादेरित्यादिः तथाचावश्यकेश्राद्धभोजनादौदौहित्रादेरिष्टसाधनताबो
धनंनिमंत्रणमितिफलितं यथेहभुंजीतभवानिति कामचारेति स्वाभिलषितेकामचारेणप्रवृत्तस्येष्टसाधनताबोधनमित्यर्थः यथे
हासीतेति अनुज्ञातुःप्रवृत्तप्रयोजनस्येतरप्रवृत्तिप्रतिबंधेनतत्प्रवृत्तिविषयेइष्टसाधनताबोधनम् यथारथ्यंकुरुतनकुरुतवय
थाहितमितिच एतदादिसर्वोपलक्षणम् सत्कारपूर्वकोव्यापारइति संमानपूर्वमध्यापनादिव्यापारइष्टसाधनमित्यर्थः अयमेव
चाभ्यर्थनेतिव्यवह्रियते उदाहरणं माणवकमध्यापयेद्भवानिति संप्रश्नःसंप्रधारणम् प्रार्थनानुस्वाभिलषितवस्तुदानादौस्वीये
च्छाबोधनम् यथाभोजनंलभेयेति॥९॥ ॥एतच्चतुष्टयेति विध्यादिचतुष्टयेत्यर्थः लाघवादिति तस्यशक्यतावच्छेदकत्वकल्प
नेलाघवादित्यर्थः विधिवाक्याद्विध्यादीनांबोधस्यसर्वसिद्धत्वेपितत्तद्रूपस्यशक्यतावच्छेदकत्वकल्पनेगौरवादुक्तानुगतरूपस्यै
वशक्यतावच्छेदकत्वमुचितमितिभावः नव्यहरिसम्मतिमाहउक्तंचेति किंभेदस्येति तत्तद्रूपेणपार्थक्यस्येत्यर्थः तत्तद्रूपेणश
केरनंगीकारादितिभावः तर्हितथोपादानंस्वलक्षताकिमितिकृतमतआह न्यायेति न्यायःशक्तिःतद्व्युत्पत्तयेतद्ग्रहायेत्यर्थः॥ ९॥

ननु प्रवर्त्तनात्वेन प्रवर्त्तनापाशक्तिपक्षे विध्यादिसमस्तधर्मिक एवेत्यत आह अपपंचार्थमिति प्रवर्त्तने तिव्युत्पत्ते एवं नाद्युचितिनिष्पन्नप्रवर्
त्तनाशब्दात्प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारलाभ इत्याहत्वेति निरुक्तावच्छेदकावच्छेदकत्वावचेत्यर्थः तदेवेति इष्टसाधनत्वमेवेत्यर्थ एवकारेण कृतिसाध्यत्वा
दिव्यवच्छेदः इष्टत्वं च समभिव्याहृतपदोपस्थापितकामनाविषयत्व स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र स्वर्गकामपदोपस्थापितकामनाविषयत्व
स्य स्वर्गे सत्त्वादिष्टत्वं तस्याक्षतम् तेनैव च स्वर्गादीनामनुगमः यदि च सामान्यत इष्टसाधनत्वज्ञाने प्रवृत्त्यनुदयात्तद्रूपेण स्वर्गत्वा
दिना स्वर्गसाधनताज्ञानं तथावाच्यं तथाप्यनेन रूपेणेष्टसाधनत्वस्य श्रुतेरनवगमाद्विधिवाक्यात्कथं प्रवर्त्तकज्ञाननिर्वाह इति विभा

एतच्चतुष्टयानुगतप्रवर्त्तनात्वेन वाच्यता लाघवात् उक्तं च प्राक्प्रवर्त्तनारूपमनुस्यूतं चतुर्ष्वपि तत्रैव लिङ्घानत्र
किं भेदस्य विवक्षया १ न्यायस्तुत्यादरार्थेवा प्रपचार्थमथापि वा विध्यादीनामुपादानं चतुर्णामादितः कृतमिति २ प्रवर्त्त
नात्वं प्रवृत्तिजनकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वम् तच्चेष्टसाधनत्वस्यास्तीति तदेव विध्यर्थ । ॥ व्यते तर्हीष्टतावच्छेदकत्वेन

स्वर्गत्वादीननुगमय्य तदवच्छिन्नसाधनत्वे विधेः शक्तिरुपगन्तव्या एवं च न विधेर्नानार्थत्वमपि तदादिवत् इष्टतावच्छेदकत्वस्योप
लक्षणत्वोपगमाच्च न स्वर्गत्वादीनां तद्रूपेण भानापत्तिः अपवर्गकामो ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यत्र श्रुत्या स्वर्गसाधनत्वं ज्योतिष्टोमे बोधनी
यम् तच्च न संभवति वाजपेयादिपि स्वर्गोत्पत्तेर्व्यभिचारात् तैजसस्य चोत्तरकालकल्प्यत्वेन पूर्वमनुपस्थितत्वादिति चेन्न यथा द्रव्यत्वेनै
व जानाति इत्यादौ घटत्वोपलक्षितव्यक्तिर्हि विशेष्यकद्रव्यत्वप्रकारकज्ञानावगमः स्वर्गत्वाश्रयत्वं किंचिद्धर्मसमानाधिकरण्यमावाप्र
ति योगित्वमेव श्रुत्याप्यवगम्यतेऽथवा यागानन्तरकालावृत्तित्वमेव स्वर्गत्वसामानाधिकरण्येनेति न कश्चिद्दोषः अत एव साध्येष्टकात्व

स्यविध्यर्थत्वमामनंति अन्यथासिद्धत्वंतु विधेः प्रवृत्तितात्पर्यकत्वावधारणादुत्तरकालकल्प्यम् इत्थंचग्रहणश्राद्धादौ नित्यत्वनैमित्ति-
कयोरिव नित्यश्राद्धसंध्यादौ नित्यत्वकाम्यत्वयोरप्यविरोधात् लाघवाद्रात्रिसत्रन्यायेनदर्थवादहरहः श्राद्धं पितृभ्यः प्रीतिमावहन् संध्या
मुपासते ये तु सततं संशितव्रताः विधूतपापास्ते यांति ब्रह्मलोकमनामयमित्याद्यर्थवादोपस्थितपितृतृप्तिब्रह्मलोकावाप्त्यादिकमेव फ
लं कल्प्यते यद्यप्यन्यत्र समवायघटितसामानाधिकरण्येनैव यागस्वर्गयोः कार्यकारणभावः क्लृप्तस्तथाप्युक्तवाक्यप्रामाण्याच्छ्राद्धपितृ
तृप्त्योरुद्देश्यत्वसमवायघटितसामानाधिकरण्येन संकल्पनीयः कर्तृनिष्ठादृष्टस्य तु न पितृतृप्तिजनकत्वम् व्यधिकरणत्वात् श्रा
द्धानंतरं तत्कर्मनाशाजलस्पर्शादिना तन्नाशेन पित्रादिस्वर्गानापत्तेश्च पितॄणां मुक्तत्वे तु स्थानार्थ्येव तत्कल्प्यताम् अत एव शास्त्र
देशितं फलमनुष्ठातरीत्युत्सर्गइतिवृद्धाः स्वतः पुरुषार्थदुःखप्रागभावः प्रत्यवायानुत्पादो वा न तथा कल्पनीयः तत्साधनत्वं च योग
क्षेमसाधारणम् नित्यकृते प्रत्यवायानुत्पाद नियमात्तत्त्वेदुःखप्रागभावावश्यंभावाच्च तथा च सर्व शक्तौ प्रवृत्तिः स्यात्तथाभूतो
पदेशादिति सर्वशक्त्यधिकरणपूर्वपक्षसूत्रपुरुषार्थस्य माध्यस्यो भयत्र तौल्येन यथा काम्ये फलापातं तथा नित्यमपीतिव्याख्यान
भेदः नन्विष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वे साधनत्वस्याख्यातेनाभिधानाज्ज्योतिष्टोमेनेत्यत्र तृतीयानुपपत्तिरिति चेन्न द्रव्यं कारकमिति
पक्षे शंकानवकाशात् शक्तिः कारकमिति पक्षेपि फलार्थव्यापारनिष्ठभावनाभाव्यनिर्वर्तकत्वरूपकरणत्वस्याभिधानेपि याग
निष्ठस्य तस्यानभिधानेन तत्समानाधिकरणज्योतिष्टोमपदात्तदुपपत्तेः न कलंजं भक्षयेदित्यादे निषेधविधित्वोपपत्तये नञ्स
मभिव्याहारे विधेरनिष्टसाधनत्वे शक्तिरुपगंतव्या तस्यापि धात्वर्थेन्वयः नञ्तात्पर्यग्राहकः कलंज कर्मकभक्षणमनि-
ष्टसाधनं इति बोधः यद्वा नञर्थाभावविशेष्यक एव बोधः तेन च स्वप्रतियोगिन्यनिष्टसाधनत्वाक्षेपात्ततो निवृत्त्युपपत्तिरिति भावः

२

बलवदनिष्टाजनकेष्टसाधने चंद्रमंडलानयने बलवदनिष्टाननुबधिनि साध्ये निष्फले न प्रवृत्तेरिष्टसाधने कृतिसाध्यमधुविषसं
पृक्तान्नभोजने च प्रवृत्त्यदर्शनात्प्रवर्तकज्ञाने विषयतावच्छेदककोटौ निवेशस्यावश्यकतया विधिवाच्यत्वं श्रुतेः प्रवर्त्तकत्व
निर्वाहार्थमावश्यकमिति नैयायिकमतं निराकर्तुमाशंकते यद्यपीति एतेन प्रवर्तकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वम् मत्समन्वेपुर्तिः
माह तज्ज्ञानस्येति कृतसाध्येऽपि तज्ज्ञानात्प्रवृत्तिदर्शनादिति भावः। निराचष्टे तथापीति लोकत एवेति लौकिकप्रमाणादेवेत्यर्थः
अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थ इति न्यायादिति भाव वस्तुतस्तु उक्तन्यायस्य फलान्तरलभ्ये च शक्तिरन्यथा कस्यापि पदस्य शक्तिर्न सिद्ध्ये

मद्य्येन तत्कृतिसाध्यत्वस्यापि तज्ज्ञानस्य प्रवर्त्त- कत्वात् तथापि यागादौ सर्वैर्न लोकत एव वागम्यत इत्यनन्यलभ्य
त्वान्न तत्क्षतम् बलवदनिष्टाननुबंधित्वज्ञानं च न हेतुः द्वेषाभावेनान्यथासिद्धत्वात् व्यालिककामुकस्य न(?)
धनताज्ञानदशायामप्युत्कटे द्वेषाभावदशायां प्रवृत्तेर्व्यभिचाराच्च तस्मादिष्टसाधनत्वमेव प्रवर्त्तकता ॥ २ ॥

त्वर्वस्यापि शब्दातिरिक्तप्रमाणगम्यत्वात् किंच इष्टसाधनत्वादीनां सामान्येण यदि शक्यत्वं तदा स्वर्गपुत्रकरीति निर्णयकरण
क्षमा किन्तु प्रवर्त्तकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षणानुगतीकृते पुंसाद्यपलक्षण स्य च कृतिसाध्यत्वस्साधारणतया तन्मापि सि
ध्यंती शक्तिः केन प्रतिषेध्येति सत एवावधारयतु यत्तु कृतिसाध्यत्वे वेदादवगतेप्यशक्तस्य यागादौ प्रवृत्त्यनुदयादर्शयाविधि
एतज्ज्ञानस्यैव प्रवृत्तिहेतुत्वावश्यम् तस्य च यागो मत्कृतिसाध्यो मत्कृतिसाध्यत्वविरोधिधर्मानधिकरणत्वान्मत्कृतिसाध्यपा-
कवदित्यनुमानेनैवागमान्नास्य शक्यत्वमित्याशय इति तन्न इष्टसाधनताज्ञानस्यापि मरणविषयकस्यैव प्रवर्त्तकत्वापत्तेस्त

विधिवाक्यादलाभेनेष्टसाधनत्वेशक्त्यभ्युपगमेपिप्रवर्त्तकत्वानुपपत्तेरपरीहारात् यदितुप्रतिपुरुषविधेय [illegible] नेनैवतत्पु-
रुषीयेष्टसाधनताबोधकत्वात्प्रवर्त्तकत्वोपपत्तौ नानुमानावश्यकत्वमितिविभाव्यतेतदाकृतिसाध्यत्वेपितुल्यमिति बलवद् निष्टाननु-
बंधित्वस्यविध्यशक्यत्वेनकलंजंभक्षयेदित्यत्रभक्षयेदित्यस्यभक्षणेऽनिष्टसाधनत्वाबोधकतयानिषेधविधित्वानुपपत्तिरिति
तत्रापिविधिशक्तिरभ्युपेया अनिष्टेबलवत्त्वंचेशेन्यनिनांतरीयकदुःखातिरिक्तत्वं तेननायाससाध्येकर्मणिप्रवृत्त्यनुपपत्तिःक-
ष्टंकर्मेतिन्यायेनसुखमात्रजनककर्मासंभवात्तनोकार्थस्यसिद्धिः यदिचकदाचित्तत्संभवस्तदेशेन्यत्वनांतरीयकत्वमेवतद्वाच्यं
एतेनबलवदनिष्टाननुबंधित्वज्ञानस्यप्रवर्त्तकत्वमेवनबह्वायाससाध्येकर्मणिप्रवृत्त्यनापत्तेः बहुतरदुःखस्यतत्रजायमानत्वा
दल्पदुःखस्यापिकुतश्चिद्बलवत्त्वेनानुगतबलवत्त्वस्यनिर्वक्तुमशक्यत्वाच्चेति कृतस्यविधिशक्यत्वसंभावनेतिकेचित्तल्लपितं
[illegible] अथोक्तयुक्त्यानिष्टत्वेनानिष्टसाधनत्वाभावज्ञानस्यनप्रवर्त्तकत्वं किंत्वगम्यांनगच्छेत्कलंजंनभुंजीतेत्यादिवाक्या
नो [illegible]पपत्तयेविशिष्यनरकत्वादिरूपेणतदसाधनस्यतथात्वंवाच्यम् तथाचशक्यानंत्यंशक्तिग्रहानुपपत्तिश्चेतिचेन्न द्वे-
षविशेषतावच्छेदकत्वोपलक्षितनरकत्वाद्यवच्छिन्नसाधनतात्वावच्छिन्नाभावकूटे तादृशाभावत्वेनानुगतएवविधिप्रत्यय
स्यशक्तिःउपलक्षणत्वादेवचद्वेषविषयतावच्छेदकत्वंपरित्यज्यनरकत्वाद्यवच्छिन्नसाधनत्वमात्रंप्रतीयते क्वचिन्नरकासा-
धनत्वंक्वचिद्दुःखासाधनत्वंप्रतीयतेइत्यत्रतात्पर्यमेवनियामकम् नचातिप्रसक्तस्योपलक्षणत्वाभ्युपगमेप्रमेयत्वस्यैवतथात्वमस्तु
[illegible]त्वादितिवाच्यं सुखाद्यसाधनत्वस्यविध्यर्थताविरहेणतत्साधारणप्रमेयत्वस्योपलक्षणत्वासंभवात् अन्यतानजनकसाधारणरू-
[illegible]साधारणतावच्छेदकत्वाद्द्विष्टसाधारणरूपस्यापिद्विष्टोपलक्षणताकल्पनानौचित्यात् तात्पर्याभावादेवसुखाद्यसाधनता-

वोधनापत्तौ तस्य विध्यर्थत्वे पि न क्षतिरिति गुरुमतयुक्तं तथा सति तात्पर्येण पुरुषकामनां न भुंजीतेति प्रयोगापत्ते तस्माद्द्वेषविषयतावच्छे
दकत्वोपलक्षितनरकत्वाद्यवच्छिन्नसाधनतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेनानुगतेनारण्याभावे विधिप्रत्ययस्य शक्तिरिति प
रिष्कृतप्राचीननैयायिकमतं नव्यरीतिमवलम्ब्य दूषयति बलवदनिष्टेति निरुक्तस बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानं चेत्यर्थः न हेतुः
न प्रवृत्तिहेतु कश्चित्तु एवं पाठः तथा च न तद्विषयस्य विधिवाच्यत्वमिति भावः तस्य प्रवृत्त्यजनकत्वे हेतुमाह द्वेषाभावेनेति मधुवि
षसंपृक्तान्नभोजने इष्टसाधनताज्ञानाद्द्वेषविषये प्रवृत्तिवारणाय तद्विषयकप्रवृत्तिं प्रति तद्विषयकद्वेषस्य प्रतिबन्धकतया
प्रतिबन्धकाभावविधया अवश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्तिताकद्वेषाभावेनैवोपपत्तेर्बलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानस्य न हेतुत्वं तेनान्यथासि
द्धेरित्यर्थः ननु अन्वयव्यतिरेकसहचारज्ञानस्य कारणताग्राहकस्य भयत्रसत्त्वात्तेनैवास्यान्यथासिद्धिर्दुर्वारेत्यत आह आस्तिकेति सच
परलोकाङ्गीकारवान् तदनङ्गीकर्तुर्नरकसाधनताज्ञानासंभवात्तद्विशेषणमुपात्तम् आस्तिकस्य नरकसाधनताज्ञाने ततो द्वेषाव
श्यंभावेन प्रवृत्त्यसम्भवादाह कामुकेति तत्त्वचोत्कटरागवत्त्वं रागे उत्कटत्वं जातिविशेषो विषयिताविशेषो वा प्रवृत्तेरित्यस्यागं
म्यागमने इत्यादिः द्वेषाभाववद्भार्यामित्यनेन द्वेषसामग्रीवैकल्यं दर्शितं तच्च विषयतया द्वेषं प्रति उत्कटेच्छासामग्रीविरहविशि
ष्टइष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुतया तादृशसामग्र्याः तेन रूपेण प्रतिबन्धकतया बोध्यम् व्यभिचारादेवेति न हेतुरिति पूर्वेणान्वितं
अत एव स्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यत्र न विध्यर्थबाध. बलवदनिष्टाननु बन्धित्वज्ञानस्याप्रवर्तकत्वेन तद्विषयस्य तस्य विध्य
र्थत्वस्यैकाभावादिति भाव उपसंहरति तस्मादिति इष्टसाधनत्वमेवेत्येवकारेण कृतिसाध्यत्वबलवदनिष्टाननुबन्धित्वयोर्व्यव
च्छेदः आद्यस्य लौकिकप्रमाणेनैवावगमादन्त्यस्य प्रवर्तकज्ञानाविषयत्वादिति भाव प्रवर्तनेति लिङाद्यर्थ इत्यर्थ ॥

इष्टाभ्युपायत्वादित्यादि इष्टसाधनत्वादन्यः कृतिसाध्यत्वादिः क्रियासु यागादिरूपासु पुंसां प्रवर्त्तकोन ज्ञाननिष्ठप्रवृत्तिजनक
तायां विषयतयावच्छेदकोनेत्यर्थः यजेतेत्यादिवाक्यांतर्गतलिङादिशक्योनेतियावत् चोहेतौ यतः प्रवृत्तिहेतुं तद्धेतुतावच्छे
दकमेव प्रवर्त्तनापदेन व्यपदिशंतीत्यर्थः परेतु बलवदनिष्टाननुबंधित्वज्ञानस्य द्वेषाभावेनान्यथासिद्धतयाऽप्रवर्त्तकत्वेपिकृ
तिसाध्यताज्ञानस्य प्रवर्त्तकतायाः सर्वसिद्धत्वेन तद्विषयस्य तस्य विध्यर्थत्वमावश्यकम् नच तद्धेतुतायामेव मानाभावः कृ
त्यसाध्ये प्रवृत्तिस्तु कृत्यसाध्यता ~~~ ज्ञानस्य प्रतिबंधकतया तत्र तदभावादेव नेतिवाच्यं कृत्यसाध्यताज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वे

उक्तंच मंडनमिश्रैः पुंसां नेष्टाभ्युपायत्वात्क्रियास्वन्यः प्रवर्त्तकः प्रवृत्तिहेतुं धर्मंच प्रवदंति प्रवर्त्तनामिति प्र
पंचितं चैतद्वैयाकरणभूषणे॥

ऽऽकृतिसाध्यत्वाभावतद्व्याप्यतदवच्छेदकधर्मदर्शनादीनां प्रतिबंधकत्वस्य वक्तव्यं
तया तावदभावानां प्रवृत्तिंप्रति हेतुताकल्पनापेक्षया कृतिसाध्यताज्ञानत्वेन हेतुतायां लाघवस्य स्फुटतरत्वात् कृतिसाध्यताज्ञा
नाभावस्य सर्वदा सत्वेन प्रवृत्त्यापत्तेश्च अपिच कृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वे कृतिसाध्यत्वप्रकारक पाकविशेष्यकज्ञानत्वा
वच्छिन्नाभाव मानसं प्रति पाकादिगोचरप्रवृत्तिसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वं न कल्प्यते इति लाघवं तादृशप्रवृत्तिसामग्रीकाले पाक
विशेष्यक कृतिसाध्यत्वप्रकारक निर्णयस्यावश्यकत्वेन तस्य च स्वरूपसत एवोक्तज्ञानाभावमानसेल्कप्त प्रतिबंधकतयैवो
पपत्तेः भवन्मते तादृशमानसे तादृशप्रवृत्तिसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वकल्पनेन गौरवं स्पष्टमेव एवमप्रामाण्यविशिष्टपाक

रकज्ञानवानहमिति मानसे पाकगोचरप्रवृत्तिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वाकल्पनेनापि लाघवम् तादृशविशिष्टविषयिताशालिमानससा
मग्रीकाले प्रामाण्यज्ञानास्कन्दितो कृज्ज्ञानस्यावश्यकत्वेनाप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितपाकादिविशेष्यककृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानघ
टिततादृशप्रवृत्तिसामग्रीतादृशमानससामग्र्योर्मेलनस्यैवाभावात् भवन्मते कृतिसाध्यत्वाभावप्रकारकपाकादिविशेष्यकज्ञानाभा
वघटिततादृशप्रवृत्तिसामग्रीतादृशमानससामग्र्योर्मेलने बाधकाभावेन तादृशमानसेन तादृशप्रवृत्तिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वस्यावश्य
कल्पनीयत्वेन गौरवस्यातिस्फुटत्वात् न चैवं दिशानिष्टसाधनत्वज्ञानाभावादीनामपि हेतुता निरसनीयेत्याहुः गुरुमतेनेष्टसाधनत्वनि
ष्पर्थे क्षणिकतयावगते यागे तस्य बोधयितुमशक्यत्वादेव परम्परासाधनत्वमपि तथा द्वारानुपस्थितेः शाब्दबोधप्रयोजकान्वय
प्रयोजकरूपवत्त्वयोग्यतायास्तत्राभावात् साधनतासामान्यबोधस्त्वेकविशेषबाधे तदितरप्रकारकत्वनियमादस्तु भवतु किंकः
किंच यागेन कर्तव्यतया प्रतीयते काम्यादन्यत्काम्यं हि न पूर्ववर्त्ति साधनमेव कामीकर्तव्यतया वेतीत्यस्यान्यत्र स्फुटत्वात् तस्माद्धु
रीभूतकाम्याव्यवहितपूर्ववर्त्तिसाधनमपूर्वमेव कार्यत्वेन शाकाम् कार्यत्वं च कृत्युद्देश्यत्वं तत्र विशेषणीभूतकृतेराश्रयविषय
योराकाङ्क्षाया विषयतया यागाश्रयतया स्वर्गकामः संबध्यते सुखदुःखाभावादेर्लौकिकप्रमाणेनैवापूर्वस्यापि वेदेन कृत्युद्दे
श्यत्वबोधनादपौरुषेयेन स्विन्नप्रामाण्यशङ्कानवकाशात् तस्य तत्त्वम् तथा च स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र स्वर्गकामवत्कृत्युद्देश्यो या
गविषयको नियोग इति बोधः अत्रापूर्वस्य यागविषयककृत्युद्देश्यत्वमेव यागविषयकत्वम् यागस्य तादृशकृतिविषयत्वे पु
रुषस्याश्रयत्वे चान्वयितावच्छेदकमपूर्वकारणत्वस्यैव योग्यता यथा घटेन जलमाहरेत्यत्र छिद्रेतरघटत्वं योग्यतावच्छेदकोप
स्थितिर्घटेनेत्यादावर्थाध्याहारात् प्रकृते चोपादानिकप्रमाणवशात् चकोव तच्छक्यैव वा शक्योपस्थितिमभ्युपगमे लक्षणोच्छेदः

तिनसां प्रतं स्वशक्यान्वयबोधकस्यैव स्वोपपादकसकलपदार्थबोधकत्वोपगमान्नच गंगायां घोष इत्यादौ गंगादिपदानां स्वशक्या-
न्वयबोधकत्वं येन तदुपपादकसकलपदार्थबोधनायौपादानिकप्रमाणावकाशः स्यात् अजहत्स्वार्थलक्षणानुनासन्मतसिद्धा-
तथा च लीयत्वेन कार्यबोधो नियोज्यः समभिव्याहृतपदोपस्थापितफलकामश्च तथेति काम्ये स्वर्गकामो नियोज्यः एवं च वेदबो-
धितमपूर्वमुद्दिश्य पुरुषप्रवृत्त्युपपत्तौ नेष्टसाधनत्वं विध्यर्थः इच्छाविषयसाधनतात्वेन तत्र शक्तौ प्रवर्त्तकाज्ञानानिर्वाहः स्वर्ग-
जनकतात्वेन शक्तौ नानार्थतापत्तेरिति तन्मतस्य विकल्पग्रस्तत्वाच्च अपि च नित्यनैमित्तिकस्थलेषु चित्वकालजीवितोराहूप
रागवतश्च मम संध्यास्नानविषयको नियोग इति बोधात् फलापेक्षाभवन्मा तेन तु चंद्रसूर्यग्रहे स्नायादहरहः संध्यामुपासीतेत्या-
दौ फलाश्रवणाद्विध्यर्थबाधः प्रसज्येत मम तु वैदिककर्मणि वेदबोधितमपूर्वमुद्दिश्यैव पुरुषः प्रवर्त्तते तस्यैव वेदेन पुरुषार्थ-
त्वबोधनात् काम्ये फलावाप्तिरानुषंगिक्येव अत एव नित्येपि तदुद्देशेन प्रवृत्तिरुपपद्यते इत्याहुः तदपरे न क्षमंते लौकिकप्रवर्त्तक-
त्वेन सर्वसंमतं यदिष्टसाधनत्वज्ञानं तद्विषये इष्टसाधनत्वे विधिशक्तिकल्पनयैव विधेः प्रवर्त्तकत्वोपपत्तौ नियोगस्य विधिवा-
च्यत्वे मानाभावात् वेदबोधितस्वर्गसाधनत्वानुपपत्त्या हि तत्कल्पनं न च तस्य पूर्वमुपस्थितिरस्ति येन तत्र शक्तिग्रहः एकविशे-
षबाधे सामान्यज्ञानस्य तदितरप्रकारकत्वनियमेपि साक्षात्साधनतातिरिक्तसाधनतात्वेन बोधे बाधकाभावात् तादृशसाधन-
तायोग्यतावच्छेदकं च परंपराघटकमपूर्वं तथा च स्वर्गसाधनत्वशक्त्यैव निर्वाहे औपादानिकप्रमाणवशादपूर्वोपस्थितावपि
न तद्वाच्यम् अपूर्वानुपस्थितौ परंपरासाधनत्वमपि कथं वेदो बोधयेदिति त्वनुपस्थितेः पूर्वं कथं शक्तिग्रह इत्यनेन तुल्ययोग-
क्षेमम् एवं काम्याव्यवहितपूर्वं साधनं कामी कर्त्तव्यतया वेत्ति नित्यपि नकाम्यसाधनताज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वान्नतु तत्राव्यव-

द्वितत्वनिवेशोपिगौरवान्मानाभावाच्च दृश्यतेचतदर्थिनस्तत्प्रयोजकेजलाहरणादौप्रवृत्ति इष्टसाधनत्वेयथाशक्तिप्रहस्तयोक्त
अपूर्वस्याशक्यत्वेपि यथानित्यनैमित्तिकेप्रवृत्तिस्तथोपपादितम् अस्तुननच नत्वेवसादुरुपपादा निष्फलत्वात्‌दुःखैकफलत्वाच्चप्र
त्तिमात्रदृष्टसाधनताज्ञानस्यहेतुत्वावधारणात् प्रवृत्तिविषयसाध्यत्वेसतीष्टत्वरूपसाध्यत्वमपिनापूर्वस्येननदुद्देशेनापिप्र
वृत्ति. सम्भाव्येत निष्फलतयावगतेप्रवृत्तिस्तुश्रुतिसहस्रेणाप्युत्पादयितुमशक्येतिवेदबोधितत्वान्नित्येप्रवृत्तिरितिचेन्नतारण
मात्र अतएवयज्ञोदानंतपः कर्मेत्यादिनाऽनिर्दिष्टोपिप्रत्यवायपरीहारः स्वर्गादिफलमनुद्दिश्यक्रियमाणानामेषांफलंभवतीत्यर्थ
केनाष्टादशाध्यायेभगवद्गीतासुपावनत्वमुक्तं किंचपचेतेत्यादिलौकिकविधेरिष्टसाधनत्वबोधकत्वेनप्रवर्त्तकत्ववद्वैदिकविधे
रपितत्त्वमेवप्रवर्त्तकत्वात्ज्ञाननिर्वाहेतस्यानुपस्थितापूर्वशक्तिकल्पनंनिष्प्रमाणकमेवेति परेतुलिङादिश्रवणेऽयंमांप्रेर
यतीतिनियमेनप्रतीतेरभिधानामकः प्रेरणापरपर्य्यायोव्यापारोलिङादिवाच्यः साचलिंगसंख्यानन्वयित्वाद्व्यापारपदेनप्रव
र्त्तकनिष्ठत्वात्प्रवर्त्तनापदेनचव्यवह्रियते प्रेरणात्वेनतस्याःसविषयत्वमपिशक्यतावच्छेदकंच प्रैष्यादिधात्वर्थतावच्छेदक
यासिद्धप्रेरणात्वमखंडोपाधिः सचव्यापारः सम्भवाल्लोकेप्रवर्त्तकपुरुषनिष्ठोभिप्रायविशेषएवततःप्रवर्त्तकत्वंचसिद्धान्तमु
चारयितृत्वम् वेदेतुअपौरुषेयवाल्लिङ्श्च तच्छब्दस्वरूपएव तत्वेसतिस्वतंत्रत्व राजादिप्रेरितपदानेलिंङगुच्चारयितृत्वे
पिप्रवर्त्तकत्वेनाव्यवह्रियमाणत्वात्स्वतन्त्रेति अदृष्टयाप्रोक्तयाचतयास्वविषयेइष्टसाधनत्वानुमानंततश्चप्रयोज्यप्रवृत्तिःश्रा
श्राद्धभुंक्ष्वेत्यतो विषभोजनेइष्टसाधनत्वानवगते एष्टोक्तयेति आप्तोक्तयापि विषंभुंक्ष्वमाचास्यगृहेभुंक्थाइत्यादि
कयापितस्मिन्निष्टसाधनत्वानुमानादृष्टेति तत्रविषभोजनविषयकाभिप्रायस्यतदीयद्वेषविशिष्टत्वान्नव्यभिचार ॥

भवतु वा लिङादिसमभिव्याहारे व्यापारांतरस्यानुभवात्सर्वत्र लिङार्थं न शब्दस्वरूपेव सा अतएव हेतुमति चेति सूत्रे भाष्ये लिङादिश
ब्दाप्रयोगरूपप्रयोजककर्त्तृव्यापारस्य सत्त्वादित्याशयेन पृच्छतु मां भवानित्यत्र णिच् कस्मान्न भवतीति प्रश्ने अकर्तृत्वादित्युत्तरं स
क्रियप्रेरणायां णिच् निष्क्रियप्रेरणायां लोडादि न त्वप्रयोजकइत्यत्र तत्पदेन व्यापारविशिष्टः कर्त्तोच्यत इति तद्भावः अथापि कथं चि
कर्त्ता स्यादेवमपि न दोषो लोटोक्तत्वात्प्रेषणस्य णिज्न भविष्यतीत्युक्तम् ततश्चाह त्वेव प्रेरणाया विध्यर्थत्वं लभ्यते विधिनिमंत्रेति
सूत्रभाष्येपि विधिः प्रेरणमित्युक्तेश्च तस्मान्नेष्टसाधनत्वादि विध्यर्थः किंचेदं तेइष्टसाधनं तस्मात्त्वं कुर्विति सांसारिकव्यवहाराद
पि न तस्य विध्यर्थत्वं पौनरुक्त्यापत्तेः पौनरुक्त्यस्य सर्वत्रेष्टसाधनत्वबोधनतात्पर्यकत्वेपि तस्मादित्यस्यानन्वयापत्तेश्चेत्याहुः न
चप्रायशो भट्टमतानुवाद एव यतो भट्टमते लिङर्थोभिधाख्यो व्यापारः स च लोके प्रयोक्तृपुरुषनिष्ठोभिप्रायविशेष एवेत्यादि प्रा
ग्वत् वेदे त्वन्यस्यासंभवाल्लिङाद्यं तशब्दनिष्ठ एव सः स मवेतश्चात एव सा शाब्दी भावनेति व्यवह्रियते भावनायाः शब्दार्थभेदेन
द्वैविध्यादाख्यातवाच्यार्थीति व्यवह्रियते भावनात्वेन लिङर्थशाब्दीभावनायाः सविषयत्वमपि भावनाया भाव्यकरणेतिकर्त्तव्यतारू
पांशत्रयविशिष्टत्वादभिधाभावनायाः सविषयकत्वेनावगतायाः किं भावयेदिति भाव्याकांक्षायां समानप्रत्ययोपात्तत्वप्रत्यासत्त्यांश
त्रयविशिष्टास्वविषयप्रवृत्तिरूपाख्यातवाच्यार्थीभावनाविषयत्वेनोपतिष्ठते इयमेव साध्याकांक्षेति व्यवह्रियते साध्यताख्यविष
यतयेव तस्याः सविषयत्वात् एवं च तस्याः साध्यत्वेवगते केनेति करणाकांक्षायां लिङादिपदज्ञानं करणत्वेनान्वेति करणत्वं च
भावनाभाव्यनिर्वर्त्तकत्वमेव कुठारादेरपि पुरुषव्यापारनिर्वर्त्यच्छिदानिर्वर्त्तकत्वेनैव करणत्वात् इयमेव भावनाकरणाकां
क्षेत्युच्यते कथंकर्मेतिन्यायादुपाये द्वेषेणालस्यादिना वा प्रवर्त्तमानपुरुषं प्रति प्रशस्तफलवत्ताबोधनेन द्वेषाद्यपसारणेनार्थ

वाद्वाक्यजन्याभावनारूपास्तुतिः सहकारिकारणमितीयमितिकर्तव्यतेत्युच्यते एवमार्थीभावनायाः अप्यत्र यत्नेशिष्टोनन्तर
वगतौ किंभावयेदित्याकांक्षायां स्वर्गकामादिपदसन्निधानात्स्वर्गो भाव्यतयान्वेति स्वर्गं भावयेदिति यद्यपि तद्व्यापारस्त्यागविष
योपितयापितस्यापुरुषस्वरूपतयापुरुषार्थत्वेनकरणत्वेनैवोपस्थित्याचनभाव्यत्वम् अतएवतत्समानाधिकरणज्योतिष्टोमादि
पदान्नतीया केनेत्याकांक्षायांत्याग. करणत्वेनान्वेति करणत्वंतूक्तमेव सहकार्याकांक्षारूपकथंभावाकांक्षायांचसमिधोयजती
त्यादिवाक्यावगतसमिन्नामकयागादिक्रियाजातमितिकर्तव्यतयान्वेतीत्यधिकमन्यत्रोपपाद्यम् तदुक्तं अभिधाभावनामाहु
रन्यामेवलिङादयः अर्थात्मभावनात्वन्यासाचात्मातस्यगोचरः १ सिद्धोभिधासेवचशब्दभावनाभाव्याचतस्याः पुरुषप्रवृ
त्ति. सबंधबोधः करणंतदीयप्ररोचनाचागतयाप्रयुज्यनइति २ उक्तोर्थः तत्रपूर्वोक्तमते भट्टमतादियान्विशेषोयद्भट्टमते
ऽभिधाख्योवैदिकलिङर्थोव्यापारः शब्दसमवेतस्तदतिरिक्तश्च तस्मिंश्च लिङाद्येतच्छब्दात्मकएवलोकवेदसाधारणश्च
सविषयकत्वंतुमतद्वयेप्यविशिष्टमिति अत्रवदंति अभिधालिङादिनिरूपिताशक्तिरेव नतुतदतिरिक्तः कश्चनशब्दस
मवेतोव्यापारः मानाभावात् विधेः प्रवर्तकत्वस्यपूर्वमुपपादनात्तदनुपपत्तेरप्यभावात् अन्यथाशब्दातिरिक्त. शब्दसम
वेतएकोव्यापारः कल्पनीयस्तस्यचस्वप्रवृत्तौ परप्रवृत्तौवाकारणत्वेमास्तुप्रसक्तत्वेनकारणत्वम् प्रवर्तनात्वेनपरनिष्ठव्याप
रबोधकत्वेनक्लृप्तस्यशब्दस्यस्वनिष्ठव्यापारबोधकत्वसविषयकत्वंपूकल्पनीयमिति गौरवस्यस्फुटत्वाच्च प्रेरणायाविध्य
र्थत्वेपिसामान्यस्यविशेषेपर्यवसानात् कोसौव्यापारइति विशेषगवेषणायां समीहितसाधनत्वमेवसइत्येवचसकृत्सुधियं
लिङः स्वदर्थकत्वं विनाप्रवर्तकत्वस्यैवासंभवात् प्रेरणाविषय यावदिति बोधस्येष्टसाधनत्वाद्यः विषयकस्यप्रवर्तकत्वम्॥

लोकविरुद्धमेव मखकारणस्य स्वनिष्ठव्यापारद्वारैव फलजनकत्वमिति नियमस्तु नास्त्येव व्याप्तिज्ञानादौ व्यभिचारात् नस्मात्लिङादि
जन्यबोधविषयाभिधायाइष्टसाधनत्वादिज्ञाननिरपेक्षायाः प्रवर्त्तकत्वं निर्युक्तिकमेव शब्दरूपप्रेरणावादिनापि तद्विषयइष्टसा
धनत्वानुमितिद्वारैवोक्तयुक्त्या प्रवर्त्तकत्वं वाच्यम् तच्च वैदिकविधिस्थले न संभवति तस्यैव महाभूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वे
दो यजुर्वेदः सामवेद इति श्रुत्युपष्टंभेन निश्वसितवद्वेदे तैर्जन्यत्वांगीकारेण यथार्थज्ञानवदुच्चरितत्वरूपोक्तत्वरूपविशेषणवै
कल्येनोक्तानुमानाप्रवृत्तेः एवं सविषयत्वमप्यात्मविशेषगुणातिरेकिण्यास्तस्याः सर्वतंत्रविरुद्धं न च प्रेरणैव स्वातंत्र्येण प्रवृत्ति
हेतुः स्वतंत्रप्रवृत्तौ व्यभिचारात् सर्वद्रुमेस्वभूत्यर्थे प्रवर्त्तेनद्रुति समीहितसाधनताज्ञानप्रवर्त्तकताप्रतिपादकहेतुमतिचेति सू
त्रभाष्यविरोधाच्च कः प्रयोज्यस्य प्रेरणपार्थो यदभिप्रायेषु सज्जनद्रुति तत्सूत्रस्य भाष्येण णिजर्थप्रेरणायाश्च पिस्वातंत्र्येणा
प्रवर्त्तकत्वबोधनाच्चेति वैदिकविधेः प्रेरणार्थकत्वासंभवेन प्रवर्त्तकत्वानुपपत्त्येष्टसाधनत्वार्थकत्वमेवांगीकरणीयमेवं चा
लौकिकविधेरपि तच्छक्त्यैव प्रवर्त्तकत्वोपपत्तौ न तदर्थोऽपि साभिप्राय एव न तत्र विध्यर्थ इति कल्पस्तु वक्ष्यमाणाचार्यमतनिं
रासेनैव निरस्तः विधिः प्रेरणमिति भाष्यं तु प्रेर्यते प्रवर्त्यते अनेनेति व्युत्पत्त्या प्रवर्त्तकज्ञानविषयेष्टसाधनत्वपरम् ज्ञानस्य त
द्विषयकत्वेनैव प्रवर्त्तकत्वात् यदपि तदुपष्टंभकतया पृच्छतु मां भवानित्यादि भाष्योपन्यसनं तदपि नास्माकं प्रतिकूलं यत
स्ते न प्रवर्त्तकज्ञानजनकत्वेन प्रवर्त्तनापदव्यपदेश्याया लोडाद्यं तशब्दप्रयोगरूपायाः प्रेरणाया णिजर्थत्वं प्रतिपाद्यते ननु वि
ध्यर्थत्वमपि अर्थभेदस्य दर्शितत्वात् अकर्त्रत्वादित्यनेनापि गमयत्यादेर्गच्छंतं प्रेरयतीति व स्यच्छतुद्रुत्यस्य प्रच्छंतं
प्रेरयतीति विग्रहस्यादर्शनेन कर्त्रसंबद्धधात्वर्थविषयकप्रवृत्तिजनकज्ञानानुकूलायास्तस्या णिजर्थत्वाभावप्रतिपादना

तद्विरोधाभावात् अथापीत्याद्युक्तिस्त्वेकदेशिन विध्यर्थप्रत्ययप्रकृत्यर्थस्य स्वाभाव्येन भविष्यत्तयैव प्रतीते तदानीं प्रयोज्यस्य निर्व्यापारत्वे
न कर्तृत्वासंभवादेव लोटा प्रेषणस्य धात्वर्थविशेषणतयैव भानात् तद्विशेष्यतया प्रेरणविवक्षायां णिचो दुर्वारत्वात्तु लोडन्तात् धात्वर्थविशे
षणतया प्रेरणाया प्रतीतिः पूर्वपक्षस्यैव निर्दलतापत्तेश्च इष्टत्वेनेष्टसाधनमित्याद्युक्तिस्तु सर्वथेष्टसाधनत्वबोधनपरैव इष्टसाधनत्वस्य
प्रवर्तनात्वेन विधिवाच्यत्वमितिपक्षे पौनरुक्त्यासंभवात् नैयायिकमनेकान्त्यात्मकव्यापारस्य पच्याद्यर्थत्वाभावेन तन्मते इष्टसाध
नतात्वेनेष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वे पौनरुक्त्यापादनानवकाशश्चेति सम्यक् तत्तु भाष्येव दृष्टस्थलेषु प्रेरणाया विध्यर्थत्वकथनात् आमा
ण्याच्चिह्नादौ न शब्दप्रयोगरूपायाश्चेत तस्या विध्यर्थत्वमुचितम् श्रुतेस्तु तस्माद्यज्ञात् सर्वहुत ऋचः सामानि यत्रिरेङ्गस्यादिश्रुतिव
त्पौरुषेयत्वमभ्युपेत्यैकरूपेणैव लोकवेदयोः तद्विषये इष्टसाधनत्वानुमानेन विधेः प्रवर्तकत्व निर्वाह्यमिति सर्वं चतुरस्रमि
ति आचार्यास्तु आशाभिप्रायो विध्यर्थः पाककुर्याः पाककुर्यामिति मध्यमोत्तमपुरुषयोर्लिङ इच्छाविशेषात्मकाज्ञाध्येषणानुज्ञा
प्रश्नप्रार्थनार्थकतया प्रथमपुरुषेपीच्छायामेकशक्तेरुचितत्वात् तच्च भयजनिकेच्छाज्ञा अध्येषणीयेप्रयोक्तुरनुग्रहद्योतिका सा
ध्येषणा निषेधाभावव्यञ्जिकेच्छानुज्ञा उत्तरप्रयोजिका तु प्रश्नः प्राप्तीच्छा प्रार्थनेति विवेकः तथाच स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र यागः स्व
र्गकामनिष्ठतया प्तेच्छाविषय इति बोधः पद्य कर्तव्यत्वेनेच्छैव विध्यर्थः तथाचेष्टसाधनत्वानुमानं तथा स्वर्गकामस्य मम याग
इष्टसाधनं कर्तव्यत्वेनाप्तोक्तलिङ्गबोध्येच्छाविषयत्वात् मन्त्रिवेष्यमाणमद्भोजनवत् विषभोजनादेरपि कस्यचित्कृतिसाध्यत
यो कर्तव्यत्वेनेश्वररूपाप्तेच्छाविषयत्वेन तत्रेष्टसाधनत्वरूपसाध्याभावाद्व्यभिचारवारणाय लिङ्गपरमोघेपि आप्तपदे कर्त
लेईश्वर एव न सन्निधिरेयतावत्कुमार्यागर्भस्वप्नयोगेमानमित्याहुः तत्र विन कन्यसाध्य [illegible]

धनतादिज्ञानहेतुतायाआवश्यकत्वेनतद्विषयेष्टसाधनत्वादीनांविध्यर्थत्वोपगमेनैवप्रवृत्तिनिर्वाहेऽस्माभिप्रायस्यविध्यर्थत्वे
मानाभावात् नहीष्टसाधनत्वज्ञानमंतरेणाप्रेच्छाविषयत्वज्ञानमात्रात् प्रवृत्तिः कस्यापिदृश्यतेस्वतंत्रप्रवृत्तौव्यभिचारेणनाभिप्रा
यज्ञानस्यप्रवर्त्तकत्वासंभवाच्चेत्यलम् प्रकृतमनुसरामः प्रपंचितंचैतदिति बलवदनिष्टाननुबंधित्वज्ञानस्यप्रवर्त्तकतानिराक
रणमिष्टसाधनताज्ञानस्यप्रवर्त्तकत्वावधारणंचेत्यर्थः प्रपंचसूक्तप्रायः॥ ॐ ॥आदिनेति प्रेरणादौचेत्यत्रोपात्तादिशब्देनेत्यर्थः

आदिनाहेतुहेतुमतोर्लिङ् आशिषिलिङ्लोटाविति सूत्रोक्ताहेतुहेतुमद्भावादयोगृह्यंते योब्राह्मणायावगुरेत्तं शा
तेनयातयेदितियथा लुङर्थमाह भूतमात्र इति भूतसामान्य इत्यर्थः भूते इत्यधिकृत्यलुङिति सूत्रात् अत्रविद्य
मानध्वंसप्रतियोगित्वं तच्चक्रियायां निर्बाधमिति विद्यमानेपिघटेघटोभूदितिप्रयोगः विद्यमानध्वंसप्रतियोगि
घटाभिन्नाश्रयकउत्पत्त्याद्यनुकूलोव्यापार इतिबोधः अयमत्रसंग्रहः कालोद्विविधः अद्यतनोऽनद्यतनश्च आ
द्यस्त्रिविधः भूतभविष्यद्वर्त्तमानभेदात् अन्त्योद्विविधः भूतोभविष्यंश्च तत्रवर्त्तमानत्वेलट् भूतत्वमात्रेलुङ् भ
विष्यत्त्वमात्रेलृट् हेतुहेतुमद्भावाद्यधिकार्थविवक्षायामनयोर्लृङ् अनद्यतनेभूतत्वेनविवक्षितेलङ् तत्रैवपरो
क्षत्वविवक्षायांलिट् तादृशेभविष्यतिलुट् इतिद्रष्टव्यः॥ ११ योब्राह्मणायावगुरेदिति यत्कर्तृकोब्राह्मणोद्देश्यकोवधोद्य
मस्तत्कर्मिकाताडशब्दबोध्यमजन्यात्रासंवत्सरयातनेतिबोधः हेतुहेतुमतोर्लिङि त्यनेनप्रकृत्यर्थयोः भावेलिङोविधानात्॥ ॥

वर्त्तकत्वेननिवर्त्तकत्वेनवावेदस्यप्रामाण्यात्तेनन्नधोद्यमनिवृत्तिपरत्वग्रहेनस्नान्तावगुरितव्यमितिविधि॰ कल्प्यतइतिभाव मा॰
नपदंरूढत्वार्थकमित्यभिप्रायवानाह भूतसामान्यइति तेनविशेषविवक्षायालङादीनामवकाशसूचयति भूतेलुङिति भूतइत्यं॰
धिकृत्यलुङ् इतिसूत्रादित्यर्थः ननुवर्त्तमानध्वंसप्रतियोग्युत्पत्तिकत्वंभूतत्वम् अतएवनाशस्यविद्यमानतादशायामपिवि
नष्टोघटइतिप्रयोगस्तदुत्पत्तेर्वर्त्तमाननाशप्रतियोगित्वात् तथाचयत्रोत्पत्तिरेव धात्वर्थस्तत्रोत्पत्तेर्ध्वंसाभानप्रसंगोऽतआह॰
वर्त्तेति भूतइतिसूत्रेइत्यर्थः वर्त्तमानेत्यादि नचोक्तरीत्या. असन्मतेनष्टस्यादेर्नाशानुकूलव्यापारार्थकतयाकालान्वयस्या
ति व्यापारएवसमर्थितत्वेनचतदप्रसक्तेरुत्पत्त्यघटितत्वेनध्वंसाभानासंभवाच्च क्रियायामिति फलानुकूलायांतस्यामित्यर्थः
द्यमानेपीत्यपिनासमानप्रत्ययोपात्तत्वप्रत्यासत्त्याख्यातार्थेकारकेकालान्वयोपगमेउक्तप्रयोगानुपपत्तिः सूच्यते नैया
यिकास्तु उत्पत्तिघटितत्वेनलाघवादुक्तार्थएवभूतपदस्यशक्तिः परंतुनष्टस्त्यादौवानाशातिरिक्तस्यव्यापारांतरस्यानतुभव
त्तेनोत्पत्तिघटितेप्रत्ययस्यलक्षणावश्यकीत्याहुः॥

भूते भाविनीति कार्यकारणभावापन्नप्रकृत्यर्थयोर्भूतत्वे भविष्यत्वे वा गम्यमान इत्यर्थः हेतुहेतुमद्भावादीति आदिना शक्यादिपरिग्रहः तत्र भविष्यदर्थे उदाहरणमाह सुवृष्टिश्चेदिति अत्रैकस्यैव धात्वर्थस्य कर्त्तृरूपोपाधिभेदेन कार्य्यकारणभावावगतिरु

लृङर्थमाह। सत्यामिति क्रियायाअतिपत्तिरनिष्पत्तिः तस्यां गम्यमानायां भूते भाविनि हेतुहेतुमद्भावे सतिलृङित्यर्थः लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्ताविति सूत्रात् लिङो निमित्तं हेतुहेतुमद्भावादि यथा सुवृष्टिश्चेदभविष्यत् सुभिक्षमभविष्यत् वह्निश्चेत्प्राज्वलिष्यत् ओदनमपक्ष्यदित्यादौ अत्र वृष्ट्यभिन्नाश्रयकप्रज्वलनानुकूलव्यापाराभावप्रयुक्त ओदनाभिन्नाश्रयकविक्लित्त्यनुकूलव्यापाराभाव इति शाब्दबोध इति रीत्या द्रष्टव्यम् अस्य स्वार्थनिर्देश उपलक्षणम् अर्थान्तरेपि बहुशो विधानदर्शनात् प्रसिद्धत्वादेष्वेवार्थेषु शक्तिरन्यत्र लक्षणेति मतान्तररीत्या चोक्तम् एतेषां क्रमनियामकश्चानुबन्धक्रम एव अत एव पञ्चमो लकार इत्यनेन मीमांसकैर्लेड् व्यवह्रियत इति दिक्॥॥ इति वैयाकरणभूषणसारे लकारविशेषार्थनिरूपणम्॥॥ ॥

तत्र तु स्वरूपतोभिन्नयोस्तयोरिति विशेषः व्यापाराभावेति धात्वर्थयोर्भविष्यत्त्वप्रदर्शनार्थं परमभावविशेष्यकबोधोत्कीर्तनं वृष्ट्यभिन्नाश्रयकभाविप्रज्वलनजन्यौदनाश्रयकविक्लित्त्यनुकूलव्यापार इति शाब्दबोधः सूचितः प्रयोज्येति व्यापाराभावान्वयिप्रयो

ज्यत्वोक्तौ र्नेनचवह्निप्रज्वलनौदनपाकयोः कार्य्यकारणभावप्रदर्शनाय यदभावोयदभावप्रयोज्यस्तत्तज्जन्यइतिनियमात् तथाचप्र
ज्वलनौदनपाकाभावेवह्निप्रज्वलनाभावप्रयोज्यत्वेऽवगतेतत्प्रतियोगिनोस्तयो कार्यकारणभावःसुबोधोभवतीतिभावः एवंभू
ते परस्परेणस्पृहणीयशोभं नचेदिदद्वंद्वमयोजयिष्यत् अस्मिन्द्वयेरूपविधानयत्नः परस्तु प्रजानांविफलोभविष्यद्यदिदं
वद्वतोनाभविष्यदित्यादिबोध्यमित्याह एवरीत्येति अयचेतिवर्त्तमानेलडित्यादिनोपात्तइत्यर्थः अर्थांतरेपि अर्हप्रशं
साप्राप्तकालाद्यर्थेपीत्यर्थः एषु वर्त्तमानत्वादिषु शक्ति तत्तेतद्रूपापदार्थांतररूपावा अन्यत्र अर्हाद्यर्थे मतांतररीत्याचे
बोधकत्वमेवशक्तिरितिवदतामस्माकंतुकेषांचित्प्रयोगोपाधित्वमितरेषामशक्यत्वमेवेतिभाव. अनुबंधकमइति अकार
ाद्यनुबंधकमइत्यर्थः ननुयत्रप्रत्ययस्यतिबादेरदर्शनंतत्रद्योतकत्ववाचकत्वंवेतिपक्षद्वयेप्यनुपपत्तिः वाचकस्य
तकस्यवाऽसत्त्वेनवर्त्तमानत्वादिबोधस्योपपादयितुमशक्यत्वादतआह द्विगिति तदर्थेस्तुपदंवाचकमितिपक्षे प्रकृ
प्रत्ययविभागकल्पनयावाचकत्वंतत्रारोप्यपदशक्तिरेवव्युत्पाद्यते यत्रप्रत्ययस्यप्रकृतेर्वाऽश्रूयमाणत्वंतत्रश्रूयमाण
स्यैवतदर्थकत्वंकल्प्यते तदाहुः श्रियमाणंलुप्यमानार्थाभिधायीति अतएवव्यतिसेइरित्यादावित्यादौप्रत्ययमात्रात्प्र
कृत्यर्थविषयकोबोधइत्यादिः ॥२१॥ ॥ ॥इतिभूषणसारदर्पणेलडाद्यर्थनिर्णयः॥ ॥ ॥ ॥

अवसरसंगत्या सुबंतार्थे निरूपणीये प्रातिपदिकार्थविशेष्यत्वात् क्रियाकांक्षितत्वाच्चादौ विभक्त्यर्थनिरूपणमित्यभिप्रायवानाह
सुबर्थमिति आश्रयो र्थ इति किंचिद्धर्मानवच्छिन्नाश्रयतावानित्यर्थः तेन चतुर्थीपंचम्योरर्थयोरुद्देश्यावध्योराश्रयात्म
कत्वेपि न क्षतिः तत्र द्वितीयाया आश्रयार्थकत्वे मानमाह तथाहीत्यादिना ननु यथाश्रुते कर्तुरीप्सिततममित्यनेन कर्त्र
संबंधि आप्तीच्छाविशेष्यस्यैव कर्मत्वं प्रतिपादनेन तु क्रियाजन्यफलाश्रयस्येत्यत आह क्रियाजन्यफलाश्रयत्वेनेति अयं

सुबर्थमाह आश्रयोवधिरुद्देश्यः संबंधः शक्तिरेव वा यथायथं विभक्त्यर्थाः सुपां कर्मेति भाष्यतः
२४ द्वितीयातृतीयासप्तमीनामाश्रयोर्थः तथाहि कर्मणि द्वितीया तच्च कर्तुरीप्सिततमं क्रियाजन्यफ
लाश्रय इत्यर्थः क्रियाजन्यफलवत्त्वेन कर्मण एव कर्तुरीप्सिततमत्वात् तथायुक्तं चानीप्सितमित्या
ऽऽदिसंग्रहाच्चैवमेव युक्तम् ॥ ९ ॥

भावः सूत्रे ईप्सिततमशब्दः आप्तोतेरिच्छा सन्नंतात्कर्मक्तांतात्प्रकृत्यर्थातिशय
द्योतकेन तमपि निष्पन्नः लडादौ गाच्च कर्तृशब्दात्तस्य च वर्तमाने इति कर्तरि षष्ठी तथाच कर्त्रोपस्थितत्वात्स्वीयव्यापारेण
व्याप्नुमिष्यमाणतमं व्यापारजन्यफलसंबंधितया कर्तृनिष्ठोत्कटेच्छाविषयः कर्मेति पर्यवसानात् क्रियाजन्यफला
श्रय स्य कर्मतालाभ इति न चैवं अकर्मीभूतार्थधातोरेव धातोः कर्मण इति सूत्रेणेच्छायां सनो विधानाद्आप्तीच्छार्थकसन्नंतधा

तुनाव्याप्तिरूपकर्मोपसमर्हो जीवत्यादिवदकर्मकतयाननं कथं कर्मक्तोपपत्तिरिति वाच्यम् धात्वर्थोपसंगृहीतकर्मत्वमित्यनक
र्मणानन्धात्वर्थीयकर्मान्तरानाकाङ्क्षत्वविशेषणेन सन्प्रकृतिधात्वर्थकर्मण. कर्मान्तरसाकाङ्क्षत्वेनोक्ताकर्मकत्वस्य सन्नतेऽसंभवात्
एवं सन्नन्तस्य वृत्तिनयानद्ध घटककर्मादायकर्मसंज्ञकान्वय्यर्थकत्वरूपसकर्मकत्वाभावेऽपि न दुहिभूतकर्मान्वयित्वमादायैवस॰
कर्मकत्वबोध्यमेव फलेनावच्छेदकसंबंधेन तद्धात्वर्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वरूपं तदपीति नेऽसत्यादिन. कर्मप्रत्य
यानुपपत्तिः जिघ्रतेरपि स्वार्थान्तरभूतकर्मणस्तदीयपुष्पादिकर्मान्तरसाकांक्षत्वमस्त्येव गंधनिरूपितलौकिकविषयितास्य
पुष्पादेराधेयत्वीयसांसर्गिकविषयतानिरूपितप्रकारतानिरूपकत्वेनान्वयेनाकर्मत्वात् क्तसायराध्यतीत्यस्य क्तसस्य शुभाशु
पर्यालोचयतीत्यर्थात् धात्वर्थान्तर्भूतशुभकर्मणः कर्मान्तरसाकाङ्क्ष त्वमिति न तत्राप्रसंगः बुभूषत्यादीनानुभवनादिकर्मण.
कर्मान्तरानाकांक्षस्य धात्वर्थतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वादकर्मकत्वं व्यक्तमेव एवं स्वयंतद्गु तिभाष्यप्रयोगस्य स्वरवद्रूपं
विकृतिकर्मण सन्निहितशब्दरूपप्रकृतिकर्मसाकाङ्क्षतया करोत्यर्थ णिजन्तात्कर्मप्रत्ययोपपत्तिरिति बोध्यम् केचित्तु सना
द्यंतस्य धात्वर्थोपसंगृहीतत्वेनाकर्मकत्वेऽपि नप्रकृते. सकर्मकत्वमादाय तस्मात्कर्मप्रत्ययोपपत्तिमाहुः ननु तथापीष्टाऽघटि
तस्य भवदुक्तस्य कथं कर्मलक्षणत्वमतआह तथायुक्तमिति कर्मव्यवहारस्य द्वेष्योदासीनयोरप्यविशिष्टत्वात् तत्साधारणस्यैव
लक्षणत्वमुचितम् इच्छाघटितस्यैव तस्य लक्षणत्वे तु द्वेष्यादिकर्मण्यव्याप्तिः स्यात् तथा च तत्साधारण्यापेदमेवाश्रयितुं युक्त
मिति भावः एवमेषेति द्वयमेवेत्यर्थः॥ति

ननुद्वितीयायाउक्तकर्मार्थकत्वेहरिंभजतीत्यादौहर्य्यादेरीप्सितत्वादिनाभानानुपपत्तिरतआह ईप्सितानीप्सितत्वयोरिति भानाभावेने
ति सार्वजनीनतयानुभवादितिभावः ननुतर्हिक्रियाजन्यफलाश्रयः कर्मेत्येवसूत्र्यतामतआह संज्ञायामेवेति अयमाशयः क्रियाजन्य
फलाश्रयः कर्मेतिसूत्रप्रणयनेयद्यपीप्सितानीप्सितयोरविशेषेणसंज्ञासिद्धास्तिनथाप्यग्नेर्माणवकंवारयतीत्यादौक्रियाजन्यफलभा
गित्वेनेष्यमाणवकस्यापिविशेषविहितेनवारणार्थानामित्यनेनापादानसंज्ञाप्रसज्येत सूत्रंतुहरिंभजतीत्यादौचरितार्थं तत्परि
हारायेप्सिततमत्वस्यसंज्ञिकोटौनिवेशःप्राप्तद्वेष्योदासीनसंज्ञाविधानार्थमुत्तरसूत्रमिति तथानोक्तमिति ननुतथापिपंचम्यादिव

ईप्सितानीप्सितत्वयोः शाब्दबोधेभानाभावेनसंज्ञायामेवतदुपयोगोनतुवाच्यकोटौतन्निवेशः तथाचक्रिया
याःफलस्यचधातुनैवलाभादनन्यलभ्यआश्रयएवार्थः तत्त्वंचाखंडशक्तिरूपमवच्छेदकम् ओदनंपचतीत्यत्र
विक्लित्त्याश्रयत्वात्कर्मता घटंकरोतीत्युत्पत्त्याश्रयत्वात् उत्पत्तेर्धात्वर्थत्वात्॥ ११ नद्वितीयायाआश्रयमात्रार्थकता

किंतुविशिष्टस्यैवेत्यतआह तथाचेति आश्रयएवेत्येवकारेणविशिष्टार्थस्यशक्यत्वव्यवच्छेदः नन्वाश्रयत्वस्यतत्तत्स्वरूपात्मक
स्यतत्तदाश्रयभिन्नत्वात्कथंतस्यशक्यतावच्छेदकत्वमनुगतधर्मस्यैवतत्त्वादतआह तत्त्वंचेति आश्रयत्वंचेत्यर्थः अखंडशक्तिरू
पमिति शक्तिर्धर्मः इतरपदार्थाघटितमूर्तिकधर्मरूपमितियावत् आश्रयइत्यनुगतव्यवहारादाश्रयपदशक्यतावच्छेदकत्वा
च्च तत्सिद्धिर्द्रव्यत्वादिवदितिभावः नैयायिकास्तु आश्रयतायानियतान्यनिरूपितस्वरूपायाअनुगमकत्वासंभवः शक्यतावच्छे

दकत्वस्यापि विभुत्वान्यतरत्वादौ व्यभिचारेण नाखण्डत्वसाधकत्वमिति न द्वितीयाया आश्रयोऽर्थः तस्य प्रकृत्यैव लाभात् प्रकृत्यर्थभिन्नत्वे
ननत आश्रयस्याननुभवाच्च किंतु फलान्वयिनी कृतिरेव तदर्थः कर्मणि द्वितीयेत्यस्य फलनिष्ठाधेयत्वान्वये प्रकृतितात्पर्यं तदुत्तरं द्वि
तीयेत्यर्थात् तद्विरोधोपि अनादितात्पर्यग्राहकत्वेन परं — परया शक्तिग्राहकत्वाच्च न तद्द्वैयर्थ्यं आश्रयत्वं तु ननु च्छेदकतया निरू
पकतासंबन्धेनैव फलान्वयित्वस्याभ्युपगन्तव्यतया निरूपकत्वस्य च वृत्त्यनियामकतयाऽभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन विहगो
भूमिं गच्छति न महीरुहमित्यादौ धात्वर्थफलसंयोगे महीरुहनिष्ठाश्रयताया स्तेन संबन्धेनाभावस्याप्रसिद्धतया तद्बोधनासंभवा
न च स्वरूपसंबन्धः शक्तिः कारकमिति पक्षे तद्योगात् आधेयताया अपि निरूपकतया कारकत्वमेवेत्याहुः विभक्त्यर्था
यत्वात् कर्मतेति कर्मसंज्ञेत्यर्थः एतेन कर्तृगतप्रकृतधात्वर्थव्यापार — प्रयोज्यतदधिकरणप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वं कर्मत्वम्
भवतिपदस्यानुक्तप्रायत्वादिति अपेनोमाणवकं वारयतीत्यादावग्न्यादावतिव्याप्तिनिरासाय व्यापारे कर्तृगतत्वमुपात्तम् वारयतेश्च संयो
गानुकूलव्यापाराभावानुकूलव्यापारोऽर्थः चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यादौ चैत्रादेर्वारणाय व्यधिकरणेति वैयधिकरण्यं च तदनधिक
रणवृत्तित्वम् न तु तदधिकरणावृत्तित्वम् तस्य संयोगस्य चैत्रेन ग्रामादावव्याप्ते तादृशवैयधिकरण्यविशिष्टाधिकरणता
पार्थ्वे ग्रामादावसत्त्वान्नातिप्रसङ्गसंभावनापि माषेष्वश्वं बध्नातीत्यादौ बन्धनप्रयोज्यभक्षणाश्रयमाषाणां तत्त्ववारणाय प्रकृत
धात्वर्थत्वं फलविशेषणम् प्रकृतत्वं च तत्र तत्र विशिष्योपादेयम् पयसौदनं भुङ्क्ते इत्यादौ तु कर्मत्वाविवक्षणान्न द्वितीया कृ
तभोजनस्य पयोलोभेन प्रवृत्ताविच्छितं तत्मत्त्वस्यापि पयसि संभवादिति नव्याः कृतो यत्न मात्रार्थकत्वाभ्युपगमात्कर्मत्व
मि० प्रकृतधात्वर्थत्वमतस्याहोत्पत्तेरिति तथा च कृञ्जन्यनिरूप फलार्थकत्वस्य प्रागुपपादनान्नाव्याप्तिसंगतिरिति भाव धात्व

आवरणभंगेति प्राचीनमतानुसारेणेदं निष्कृष्टमते तु ज्ञानरूपफलस्य विषयतया घटादौ सत्त्वात्कर्मतेति बोध्यम् नचाकर्मकता
पत्तिः फलतावच्छेदकसंबंधेन सामानाधिकरण्याभावात् नैयायिकमते त्वेतादृशस्थलेयथाघटादीनांकर्मत्वम् तथोपपा
दितम् धात्वर्थनिरूपणावसरे ननु विद्यमानघटे ज्ञानजन्यावरणभंगस्य संभवेपि भाविविनष्टघटे निराश्रयस्य तस्यासंभवे
न तस्य कर्मत्वानुपपत्तिरत आहातीतानागतेति तत्राश्रयतांगीकारे युक्तिमाह अन्यथेति तत्रावरणभंगास्वीकार इत्यर्थः
यथापूर्वमिति जानाति क्रियाविशेषणम् पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावः पूर्वमनतिक्रम्येति पूर्वज्ञानानतिक्रमोयस्मिंस्तदिति
यावत् घटस्य विद्यमानतादशायां तात्कालिकज्ञानस्य न दृष्टे आवरणभंगजनकतयातीतदशायामाधुनिकज्ञानस्य तज्ज

जानातीत्यत्रावरणभंगरूपधात्वर्थफलाश्रयत्वात् अतीतानागतादिपरोक्षस्थलेपि ज्ञानजन्यस्य तस्याव
श्यकत्वात् अन्यथा यथापूर्वं न जानामीत्यापत्तेः अतीतादेराश्रयता च विषयतया ज्ञानाश्रयतया नैयायिका
ऽऽनामिव सत्कार्यवादसिद्धांताद्युपपद्यत इति

नकत्वेन पूर्वातिक्रमस्य तत्त्वात्पूर्वानतिक्रांतज्ञानाभावस्य विषयस्याबाधा
तादृशप्रयोगस्याप्रामाण्यापत्तेरित्यर्थः अतीतघटे आधुनिकज्ञानेनावरणभंगोत्पादाभ्युपगमे तु तेन पूर्वज्ञानानतिक्रमात्तद
भावस्य बाधाद्भवति तस्याप्रामाण्यमिति भावः ननु विनष्टे घटे वास्तवतदाश्रयत्वे च कथमत आह अतीतादेरिति आदिनाभावि
परिग्रहः नैयायिकानामिवेति यथानुभवानुरोधेन तस्मिन्विषयतया ज्ञानाश्रयतांगीकारस्तेषां तथास्माकमपीति भावः नन्वती
तो घटो ज्ञानविषय इति प्रतीतेरस्तु नाम तादृशघटस्य विषयतया ज्ञानाश्रयता आवरणभंगाश्रयतायां तु न तथा साधकोपलब्धि
रतत्राह सत्कार्येति॥

नमैवदर्शयति उक्तञ्चेति सदेव सोम्येदमग्र आसीदिति श्रुतेः कार्यजातं सूक्ष्मरूपेण प्रागवस्थितमेव परमतेजनकत्वेनाभिमतसामग्रीस
न्निधानात्तु तदभिव्यक्तिर्भवति कारणे सूक्ष्मरूपेणावस्थानमेव तत्प्रागभावः तस्यामेवावस्थायां सम्भविष्यतीति व्यवह्रियते ततः प्रच्यु
तमभिव्यक्तिलक्षणधर्मं सम्प्राप्य जायत इति प्रागभिव्यक्तिस्त्वसतीति ननु सर्वदैव सति तस्मिन्कथं नास्ति नश्यतीति व्यवहारोऽत
आह तिरोभावाभ्युपगमादिति तिरोभावाभिव्यञ्जकसामग्र्या तिरोभावेऽभिव्यज्यते सति नास्ति नष्ट इति व्यवहारो लब्धक्रमायास्तु तस्या
नश्यतीति सत्कार्यवादसिद्धान्तः प्रकृते घटस्य तिरोभावेऽपि सूक्ष्मरूपेण सत्त्वं तथा चावरणभङ्गफलकप्रयत्नस्तु सफल इति भावः उक्तमिति स्फु

उक्तञ्च तिरोभावाभ्युपगमे भावानां सैव नास्तिता लब्धक्रमे तिरोभावे नश्यतीति प्रतीयत इति ननु ग्रामं गच्छतीति चैत्र
इव ग्रामस्यैव चैत्रस्यापि क्रियाजन्यग्रामसंयोगरूपफलाश्रयत्वात्कर्मतापत्तौ चैत्रश्चैत्रं गच्छतीत्यापत्तिः प्रयागतः
काशीं गच्छति चैत्रे प्रयागं गच्छतीत्यापत्तिश्च क्रियाजन्यसंयोगस्य काश्यामिव विभागस्य प्रयागेऽपि सत्त्वात् इति चेन्न
ग्रामस्येव चैत्रस्यापि फलाश्रयत्वेऽपि तदीयकर्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञाया बाधेन चैत्रश्चैत्रमिति प्रयोगासम्भवात् द्वितीयो
न्मेषसंज्ञाया एव नियामकत्वात् अन्यथा गमयति कृष्णं गोकुलमित्यत्रेव पाचयति कृष्णेनेत्यत्रापि कृष्णपदाद् द्वितीयापत्तेः
कर्मत्वविवक्षायां कर्तुराख्यातेन नन्वितिविभागस्येत्यस्य क्रियाजन्येत्यादि नन्तु कर्मसंज्ञायाः परया कर्तृसंज्ञया बाधनेऽपि तत्र कर्मत्वस्य
तथाबाधात्स्यादेव तादृशप्रयोगोऽत आह द्वितीयेत्यत्राविति इदं च प्रकृताभिप्रायेण कारकविभक्त्युत्पत्तिमात्रस्यैव तन्नियम्यत्वात् अ
न्येति संज्ञायाश्च नियामकत्वमित्यर्थः द्वितीयापत्तेरिति गमयति कृष्णं गोकुलमित्यत्र णिच् प्रकृत्यर्थव्यापारजन्यसंयोगानुकूलव्यापाररू
पधात्वर्थफलाश्रयत्वस्यैव पाचयति कृष्णेनौदनमित्यत्रापि ताद्दशव्यापारजन्यविक्लित्त्यनुकूलव्यापाराश्रयत्वस्य [illegible]
थेर

शाब्दबोधइति चैत्रनिष्ठसंयोगानुकूलश्चैत्रकर्तृकोवर्तमानोव्यापारइतिशाब्दबोधइत्यर्थः तद्विषयस्याबाधादितिभावः तथाव्युत्पन्ना
नामिति सामान्यतोधात्वर्थफलविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासंबंधेनशाब्दबोधेऽन्याश्रयोपस्थितेर्हेतुत्ववादिनामित्यर्थः बोधस्यस्वस
व्युत्पत्त्यनुसारित्वादितिभावः चैत्रकर्मकचैत्रकर्तृकव्यापारशाब्दबोधस्यचैत्रोग्रामंगच्छतीत्यादावननुभवादाह उच्यतांवेति
कार्यकारणभावांतरमिति सामान्यतः कार्यकारणभावकल्पनेउक्तातिप्रसंगेनाश्रयंप्रकृतधात्वर्थव्यापारानधिकरणत्वेनविशे

शाब्दबोधश्चैत्रश्चैत्रमित्यत्रस्यादितिचेन्न तथाव्युत्पन्नानामिष्टापत्तेः उच्यतांवाद्वितीयार्थाश्रयप्रकारकबो
धंप्रतिधात्वर्थव्यापारव्यधिकरणस्यधातुजन्योपस्थितिर्हेतुरितिकार्यकारणभावांतरम् प्रकृतेचैत्रनि
ष्ठसंयोगस्यतदीयव्यापारव्यधिकरणत्वाभावान्नदोषः प्रयागस्यकर्मत्वंतुसंभावितमपिन समभिव्या
हृतधात्वर्थफलशालित्वस्यैवक्रियाजन्येत्यनेनविवक्षणस्योक्तप्रायत्वात् ॥ ६ ॥ ६ ॥ ॥

व्यतादृशाश्रयोपस्थितेर्हेतुत्वस्यकल्पनान्ननादृशशाब्दबोधापत्तिरितिभावः समभिव्याहृतेतिप्रकृतेत्यर्थः उक्तप्रायत्वादिति धा
त्वर्थव्यक्तित्वाश्रयत्वात्कर्मेत्यादिग्रंथेनेत्यस्यादिः गमेस्तत्रपार्थक्येनानुपादानादुक्तप्रायेति वस्तुतस्तुफलव्यापारयोरित्यत्रफ
लत्वस्यतद्धात्वर्थजन्यत्वेसतितद्धातुजन्योपस्थितिविषयत्वरूपस्यनिर्वचनाद्व्यापारव्यधिकरणफलाश्रयत्वरूपकर्मत्वोक्त्यै
वानतिप्रसंगेनोक्तविशेषणपार्थक्येननिवेशइतिध्येयम् ॥

नैयायिकमतदूषयितुमुपन्यस्यति नैयायिकास्त्विति आद्यदोषेति चैत्रश्चैत्रं गच्छतीति प्रयोगापत्तिरूपेत्यर्थः द्वितीयेति प्रयागात्काशी
गच्छतीति प्रयोगोपनिरूपेत्यर्थः धात्वर्थतावच्छेदकत्वमिति फलावच्छिन्नव्यापारस्य धात्वर्थत्वमिति सांप्रदायिकमतेनेदम् तथा च तन्म
ते धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वं द्वितीयार्थः पर्यवस्यति कार्यकारणभावेति द्वितीयार्थपरसमवेतत्वस्य निष्ठप्रकार
तानिरूपितविशेष्यतासंबंधेन शाब्दबुद्धिं प्रति भावनात्वावच्छिन्नविशेष्यतासंबंधेन धातुजन्योपस्थितेर्हेतुत्वान्तरकल्पनादि
त्यर्थः ननु भेदस्यकेवलान्वयितया सर्वस्यैव परत्वेन चैत्रक्रियायाश्च अपि भिन्नसमवेतत्वात् तद्दोषतादवस्थ्यम्

नैयायिकास्त्वाद्यदोषवारणाय परसमवेतत्वं द्वितीयवारणाय धात्वर्थतावच्छेदकत्वं फले विशेषणं द्वितीयावाच्य
मित्युपाददते परसमवेतत्वधात्वर्थक्रियया समन्वेति तथैव कार्यकारणभावान्तरकल्पनात् परत्वमपि द्वितीयया
स्वप्रकृत्यर्थापेक्षया बोध्यते तथा च चैत्रस्तंडुलं पचतीत्यादौ तंडुलान्यसमवेतव्यापारजन्यधात्वर्थतावच्छेदक
विक्लित्तिशालित्वात् तंडुलस्य कर्मता शाब्दबोधस्तु तंडुलसमवेतधात्वर्थतावच्छेदकविक्लित्त्यनुकूलतंडुलान्यसम
वेतक्रियाजनकः कृतिमांश्चैत्र इत्याहु ॥१२॥ ननु मतन्यायेन परत्वं चेति प्रत्ययनिवेचिप्यात्तु पदार्थैकदेशेऽपि प्रतियोगितया प्रकृ
त्यर्थान्वय प्रकृते चैत्रसंयोगजनकक्रियायां चैत्रभिन्नसमवेतत्वस्य धात्वर्थे चैत्रश्चैत्रं गच्छतीति प्रयोगः यत्र चोभयकर्मक्रियोत्पत्ति
योः संयोगस्तत्र मल्लान्तरक्रियायाः स्वनिष्ठसंयोगजनिकायाः स्वभिन्नसमवेतत्वेऽपि मारयुक्रियायाः स्वभिन्नाभावात्तत्र मल्ल
स्वं गच्छतीति प्रयोगः स्वनिष्ठसंयोगजनकस्वक्रियायां स्वभिन्नसमवेतत्वस्य [illegible]
कृत्याभिचरन्यजेनेत्यादावेव शाब्दबोधस्य भवान्तरं [illegible]

तत्वांशाविषयकस्य द्वितीयाधीनफलजनकत्वबोधस्य कुत्राप्यनभ्युपगमेन तादृशबोधे तज्ज्ञानसामग्र्या अप्यपेक्षणात्स्याश्च प्रकृ
तेऽसत्वात् अथ स्वस्यापि द्वितीयावच्छिन्नभिन्नत्वात्स्वं गच्छतीति प्रयोगवारणाय द्वितीयाप्रकृत्यर्थस्य प्रकृत्यर्थतावच्छेदकाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेनान्वयो वाच्यस्तथा च चैत्रो द्रव्यं गच्छति मल्लो मल्लं गच्छतीत्यादिवाक्यानामप्रामाण्यापत्तिश्चेन्न म
त्वादिनिष्ठक्रियाया द्वितीयाप्रकृत्यर्थतावच्छेदकद्रव्यत्वमल्लत्वावच्छिन्नभिन्नासमवेतत्वात्तद्व्यक्तित्वानुपस्थितावपि शाब्दबोधस्यान
त्वसिद्धत्वात्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगितयान्वयासंभवात् तद्व्यक्तित्वोपस्थापकत्वाभावाच्च एकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया अन्य
धर्मावच्छिन्नसंसर्गत्वे मानाभावाच्च प्रतियोगिविशेषिताभावबुद्धेर्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वनियमात्तदुक्तं दीधितिकृता प्रतियोगिवि
शेषिताभावभानं तु विशिष्टवैशिष्ट्यमर्यादां नातिशेत इतीति चेन्नहि क्रियान्वयि भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं द्वितीयार्थः भेदे प्रकृ
त्यर्थस्याधेयतयान्वयान्न पूर्वोक्तापत्त्यनुपपत्ती नञ्समभिव्याहारे च नञाताद्यर्थस्यैव प्राच्चैत्रश्चैत्रं न गच्छतीत्यादौ द्वितीयाप्रकृ
त्यर्थवृत्तित्वविशिष्टतद्यरार्थभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावः क्वचित्तु चैत्रो ग्रामं न गच्छतीत्यादौ द्वितीयार्थवृत्तित्ववि
शिष्टधात्वर्थसंयोगजनकत्वाभावः क्रियायां बोध्यते येन प्रकृत्यर्थवृत्तित्वविशिष्टसंयोगादिरूपफलस्यैव जनकत्वस्याश्रय
निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वोभयसंबंधेन क्रियायामन्वयोपगमाद्भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य द्वितीयार्थत्वमतेरे
णाप्युक्तापत्तिमुद्धरंति तन्मते वृत्त्यनियामकसंबंधस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतयोक्तस्थलउक्तसंबंधेनासंयोगा-
भावबोधानुपपत्तिः परसमवेतत्वं द्वितीयार्थ इति दीधितिविरोधश्च एवं च चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यत्र ग्रामवृत्तिसंयोगजनि
का ग्रामवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदिका च या क्रिया तदनुकूलकृतिमांश्चैत्र इति नैयायिकमतपरिष्कारः अत्र प्रत्यवतिष्ठंते न

७० नर्थप्रसज्यप्रतिषेधस्यप्रतियोगितयाक्रियान्वयित्वमितिव्यवस्थापनात्कथंचैत्रोग्रामंनगच्छतीत्यादौनञः संयोगजनकत्वाभाव
बोधकत्वं उक्तंच पर्य्युदासः सविज्ञेयोयत्रोत्तरपदे नञ्प्रसज्यप्रतिषेधस्तु क्रिययासहयत्रनञिति यत्रनञर्थाभावः क्रिययाधा
त्वर्थव्यापारेणप्रतियोगितयासंबद्धोभवतीत्युक्तएवार्थः तस्मात्तिङ् तेनञ्समभिव्याहारे क्रियाप्रतियोगिकाभावबोधएवन्याय्यो
नतुक्रियायाफलाभावस्यविभक्त्यर्थाभावस्यवाश्रूयमाणार्थेवातिङ् र्थाभावस्यलक्ष्मकारणविरहादितिश्चेदच्यते यद्धर्मावच्छिन्नेय
र्मावच्छिन्नत्वंयेनसंसर्गेणनञ्समभिव्याहारेप्रतीयतेतद्धर्मावच्छिन्नेतद्धर्मावच्छिन्नस्यतत्संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावोनञ्सम
भिव्याहारेबुध्यते इतिसकललोकानुभवसिद्धोयमर्थः प्रतियोग्यभावान्वयोस्तुल्ययोगक्षेमाविनिबद्धनादीधितिकृतोपनिबद्ध
एवंचचैत्रोग्रामंगच्छतीत्यत्रनञ्समभिव्याहारे क्रियायाद्वितीयार्थवृत्तित्वविशिष्टसंयोगजनकत्वस्यबोधात्तत्समभिव्याहारेत
त्तदभावस्यबोधोजायमानः केनवार्य्यतीय नचकारणाभावः नञर्थाभावप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबन्धेनशाब्दबोधे
प्रतियोग्यन्वययोग्यार्थोपस्थितेर्हेतुतयातत्स्याच्च क्रियायासत्त्वात् नतुनञर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारता
संबन्धेनबोधेधातुजन्यभावनोपस्थितेर्हेतुताचेत्र्थैत्रनगच्छतीत्यादिवाक्यानामप्रामाण्यापत्तेः चैत्रकर्मकचैत्रकर्तृकग
मनक्रियारूपप्रतियोगिनोऽप्रसिद्ध्यानञातदभावस्यबोधयितुमशक्यत्वात् मन्मतेतुचैत्रकर्तृकक्रियायांचैत्रवृत्तिसंयोगजनक
त्वेपिचैत्रवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यतस्यामसत्त्वेननञातदभावस्यप्रत्यायनात्प्रामाण्योपपत्तेरतएवपरसमवेतत्व
स्यद्वितीयार्थत्वमप्यावश्यकम् नचतन्मतेपिचैत्रस्याकर्मत्वात्कथंतद्वाचकाद्द्वितीयोपपत्तिरुक्तस्थलइतिवाच्यम् चैत्रोगच्छ
तिचैत्रेणचैत्रइत्यत्रचैत्रक्रियावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वतदीयसंयोगाश्रयत्वयोरुभयोर्द्वितीयार्थयोरभावेनतदुपपत्ते

रधिकमग्रेवक्ष्यते तस्माच्चैत्रो गच्छतीत्यादौ चैत्रो न कर्मेति व्यवहाराच्च सर्वथा कर्तृव्यावृत्तं धात्वर्थव्यापारप्रयोज्यतद्व्यधिकरण
धात्वर्थफलाश्रयत्वं कर्मत्वं निर्वाच्यम् तत्र फलव्यापारयोर्धातुलभ्यत्वेपि वृत्तित्वभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्य्यवसिते वैय-
धिकरण्ये च द्वितीयादेः शक्तिरनन्यलभ्यत्वात्स्वीकरणीयेति प्रकृतमनुसरामः विक्लित्त्यनुकूलेति तंडुलान्यसमवेतक्रियान्व
यित्वं यथाश्रुतं दूषयति तन्न रोचयामहे इत्यादिना तत्र परसमवेतत्वस्य द्वितीयार्थत्वं विनातिप्रसंगानिरासाद्गौरवं न दोषायेत्य
तआह अतिप्रसंगः किमिति तावदिति परसमवेतक्रियाजन्यधात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वरूपकर्मत्वस्य द्वितीयार्थत्वस्वी-

तन्न रोचयामहे परसमवेतत्वादेर्गौरवेणावाच्यत्वात् अतिप्रसंगः किं द्वितीयायाः शाब्दबोधस्यवानाद्यः तावद्वा
च्यकथनेपि तत्तादवस्थ्यात् गमयति कृष्णं गोकुलमितिवत् पाचयति कृष्णं गोपइत्यापत्तेस्तंडुलं पचति चैत्र इति
वत् तंडुलं पच्यते स्वयमेवेत्यापत्तेश्च विक्लित्त्यनुकूलतण्डुलान्यसमवेताग्निसंयोगधात्वर्थाश्रयत्वात् शाब्दबोधा
तिप्रसंगोप्युक्तरीत्यैव निरस्तः ॥ २२ ॥

कारेपि द्वितीयातिप्रसंगस्य तादवस्थ्यादित्यर्थः तमेवाह गमयति कृष्णमित्यादिना द्वितीयापत्ते
यापत्तेरिति द्वितीयोत्पत्तावुक्तकर्मत्वस्य तंत्रत्वे गमयति गोकुलं कृष्णमित्यत्र णिजर्थनिरूपितनिरुक्तकर्मत्वस्येव पचि प्रकृतिक-
णिजर्थकर्मत्वस्य कृष्णे सत्त्वेन पाचयत्यादिप्रयोगेपि प्रयोज्यकर्तृवाचकाद्द्वितीयापत्तेरतः संज्ञाया एव द्वितीयोत्पत्तौ प्रयोजकतांगी
करणीया एवं च तत एवातिप्रसंगभंगे कृतं तत्र द्वितीयाशक्त्येति भावः ननु तादृशकर्मत्वमेव द्वितीयानियामकं निरुक्तस्थले कृष्णे
तत्सत्त्वेप्युपात्तगत्यर्थकाद्यतिरिक्तणिजंतधातुयोगे गतिबुद्धीति सूत्रेण तद्विवक्षाबोधनात्तोक्तापत्तिः विवक्षाया एव विभक्त्युत्प

नैनियामकतायावत्प्रमाणत्वादतआह तंडुलंपच्यतइति तत्र तंडुलेभवदुक्तद्वितीयानियामककर्मत्वस्य सत्त्वात्तदापत्तिर्मन्मतेतुक
र्तृसंज्ञयाकर्मसंज्ञायाबाधान्नतदापत्तिरितिभावः तंडुलान्यसमवेतेत्यनेन परसमवेतक्रियाजन्यत्वविशिष्टतावत्तीति बोधितम् धा
त्वर्थाश्रयत्वादित्यनेन कर्तृसंज्ञासत्त्वमावेद्यते उक्तरीत्यैवेति तथाव्युत्पन्नानामित्याद्युक्तरीत्यैवेत्यर्थः धात्वर्थव्यापारानधिकर
णाश्रयोपस्थितिरूपहेत्वभावादिति भावः ॥ ९ ॥ ॥ननुमास्मन्मतेप्युक्तप्रयोगापत्तिः तत्र व्यापारत्वेन फलस्यैव भानांगीकारेण तंडु
लस्य धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वाभावात् निष्कृष्टभवन्मतेपि व्यापारगतपौर्वापर्यारोपेण फलस्य व्यापारतायाः स्वीकारेत्यतो
दूषणान्तरमाह परसमवेतत्वस्येति दृष्टान्वयेति दृष्टस्य प्रकृत्यर्थस्य प्रतियोगितासंबन्धेन परसमवेतत्वस्यैकदेशे परत्वे परसमवेत

परसमवेतत्वस्य ग्राहकत्वेपि परसमवेतत्वस्य चेष्टान्वयलाभायानेकधाः कार्यकारणभावाभ्युपगमे गौरवान्त
॥वत्त्वादिति सर्वं भूषणे १

त्वस्य चाश्रयतया क्रियायामन्वयस्य लाभाय भानायेत्यर्थः अनेकधा इति प्रकृत्यर्थप्रकारकशाब्दबु
द्धिप्रति द्वितीयाधीनाधेयत्वोपस्थितेरिव तदधीनपरसमवेतत्वोपस्थितेः प्रकारतासंबंधेन एवं परसमवेतत्वप्रकारकबुद्धिंप्र
ति धातुजन्योपस्थितेर्व्यापारत्वावच्छिन्नविशेष्यतासंबन्धेन हेतुत्वकल्पने चातिगौरवादित्यर्थः मन्मते तु फलप्रकारकशाब्दबो
धं प्रति हेतुताकव्यापारोपस्थितिविषयव्यापारे द्वितीयाप्रकृत्यर्थोपस्थितित्वेन विशिष्य निवेशो नैव नातिप्रसंग इति भावः नन्वेवं चै
त्रमैत्रश्च परस्परं गच्छत इत्यादौ धात्वर्थव्यापारस्य द्वितीयाप्रकृत्यर्थवृत्तित्वात्तत्फलानन्वयप्रसंगो नत्राह स्पष्टमिति तथा च द्वि
तीयाप्रकृत्यर्थावृत्तित्वेन द्वितीयाप्रकृत्यर्थप्रतिभेदप्रतियोगितावच्छेदकस्य तस्याविवक्षणात्परस्परं गच्छत इत्यादौ क्रियायाः परस्

हरिकृतं कर्मविभागमाह तच्चेति क्रियाजन्यफलाश्रयरूपं कर्मेत्यर्थः यदसज्जायत इति असत्कार्यवादमवलंब्य सद्वेत्यादि तु सांख्यमतेन
प्रकाशत इत्यनंतरं प्रकृतेस्तु विवक्षायां विकार्य्यम् केश्चिदन्यथात न्निर्वर्त्यमित्येव वाक्यपदीयपाठः अन्यथा सामान्यधर्मेण लक्षितस्य॰
विकार्य्यस्य विशेष्यरूपेण प्रदर्शने थीतरतापत्तेः तदर्थस्तु केश्चित्प्रसिद्धेराचार्यैः प्रकृतिविवक्षायां निष्पाद्यं विकार्य्यमित्युच्यते ऽन्य
थात दविवक्षायां तन्निष्पाद्यं निर्वर्त्यमिति तदर्थः तत्र घटं करोतीत्यादौ सत्या अपि मृदादि प्रकृतेः परिणामित्वेनाविवक्षा भस्मक

तच्च सप्तविधम् निर्वर्त्यं च विकार्यं च प्राप्यं चेति त्रिधा मतम् तच्चेप्सिततमं कर्म चतुर्धान्यत्तु कल्पितम् १ औदासि॰
न्येन यत्प्राप्यं यच्च कर्तुरनीप्सितम् संज्ञांतरैरनाख्यातं यद्यच्चाप्यन्यपूर्वकम् २ इति वाक्यपदीयात् यदसज्जायते सद्वा
जन्मना यत्प्रकाशते तन्निर्वर्त्यं विकार्यं तु द्वेधा कर्म व्यवस्थितम् १ प्रकृत्युच्छेदसंभूतं किंचित्काष्ठादि भस्मवत् किं
चिद्गुणांतरोत्पत्त्या सुवर्णादि विकारवत् २ क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमि
ति कथ्यते इति च तत्रैवोक्तम् ॥ ॥रोतीत्यादौ च सत्या एव तस्यास्तत्त्वेन सा यद्यपि निर्वर्त्यं ते निष्पाद्यत इति व्युत्पत्त्या निर्वर्त्य॰
वोडुस्तानोदनं पचतीत्यादावोदनादौ विकार्यकर्मण्यप्यस्ति तथापि प्रकृतिवाचकपदासमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यत्वे सति निष्पा
[illegible]रिभाषिकनिर्वर्त्यत्वस्य विवक्षणान्न दोषः तदुक्तं सती वा विद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी यस्य नाश्रीयते तस्य निर्वर्त्यतं
[illegible]स्य विकृतिकर्मणः नाश्रीयते न प्रयुज्यते न विवक्ष्यत इति यावत् अन्यत्तु कार्यं विकार्यं त्विति तल्लक्षणं तु प्रतीयमान
[illegible]भागकत्वे सति क्रियानिर्वाह्यविशिष्टासत्त्वोत्पत्त्यन्यतर फलवत्त्वं घटं करोतीत्यादि निर्वर्त्ये क्रियानिर्वाह्योत्पत्तिमत्त्व॰

त्विप्रकृतिविकृतिभावाभावानान्तातिप्रसङ्गः प्रकृतिकर्मणस्तादृशविशिष्टासत्त्वाद्विकृतिकर्मणश्चतादृशोन्यत्वाश्रयत्वाल्लक्षणसङ्गः
ति इदं तावत्स्थलेफलद्वयप्रयोजकव्यापारार्थकत्वधातोरावश्यकम् उक्तंच भाष्येद्वयर्थः पचिरिति अन्यथैकफलैकव्यापारार्थका
त्वस्याकर्मकेष्वपिसत्त्वाद्विशेषोपादानानर्थक्यप्रसङ्गात् परंतुद्व्यर्थः पचिरिति भाष्याद्विक्लेदननिर्वर्त्तनंच पचेरर्थः तण्डुलानोदनं
पचतीत्यस्यतण्डुलान्विक्लेदयन्नोदनंनिर्वर्त्तयतीति विवरणात् तथाचप्रकृतेतण्डुलाश्रयविक्लित्त्यनुकूलव्यापारः अयाश्रयकश्चोदना
श्रयकोत्पत्त्यनुकूलोव्यापार इतिबोधः एवंकार्यंभस्मकरोतीत्यादावप्यूह्यमित्याहुः तदसत् भावनाप्रकारकबोधेहेतुत्वेनक्लृप्ताः
याः कृदन्यतरजन्योपस्थितेर्विशेष्यतासंबंधेनाख्यातार्थैः भावेनतादृशबोधासंभवात् एकयैवक्रियया फलद्वयोत्पत्तिसंभवे
नतद्व्यजन्यबोधस्यव्यापारद्वयविषयकत्वकल्पनानौचित्यादाख्यातशब्दान्निरुक्तभेदापाएव क्रियायाअवगमादितिरूप पूर
वीयकैयटाच्च किंच पचेर्व्यापारद्वयार्थकत्वेनव्यमते क्रियायाद्वित्वाबाधेनद्विवचनापत्तिर्दुर्वारा वस्तुतस्तु विक्लेदनं विक्लित्ति नि
र्वर्तनमुत्पत्तिरेवोक्तपदयोर्भावल्युडन्तत्वात् तथाचफलद्वयानुकूलएकएवव्यापारो भाष्यार्थनयाभाष्यकृत्संमतः व्यापारद्वयार्थ
कत्वोक्तिस्तुकेषांचिन्मतदयोर्णिजंतप्रकृतिकल्युडंतत्वभ्रमनिबंधनैवेत्यवधेयम् यद्यपि विकार्यद्विधा प्रकृतिर्विकृतिश्चेत्येवं
वकृस्यचितम् तथापिविकृतिद्विविध्येऽवगते प्रकृतावपि विकार्यत्वस्पष्टनप्राप्नभवतीत्याशयेन तदनुक्त्वैव विकृतिकर्म विभजते प्र
त्युच्छेदेति एतेनक्रियानिर्वाह्याभावः प्रतियोगितावच्छेदकधर्मवत्त्वंप्रकृतिकर्मत्वमिति ध्वनितं काष्ठान्यस्तंकरोति कुसुमानिस
जंकरोति सुवर्णंकुण्डलंकरोति मृदंघटंकरोति काष्ठंभस्मकरोति तण्डुलानोदनंपचतीत्यादौक्रियानिर्वाह्योयः पूर्वभावविशिष्ट ए
काष्ठकाष्ठादिप्रतियोगिकाभावोविशिष्टासत्त्वरूपस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकवैशिष्ट्यवत्त्वकाष्ठकाष्ठादेरितिनतत्प्रकृतेलक्ष

णसंगतिः सर्वत्र विशिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकवैशिष्ट्यत्वादतिप्रसंगवारणाय क्रियानिर्वाह्येति प्रकृत धात्वर्थव्यापारनिर्वाह्यार्थकम् कचित्काष्ठतंडुलादिधर्मिनाशादेव विशिष्टाभावो भस्मौदनादिसंपादकः कचिद्धर्मिणः सत्त्वेपि कटस्रगादिसंदर्भविशेषविरहरूपपूर्वभावविशिष्टासत्त्वं कटसंदर्भादिनिष्पादकं क्रियातो निर्वहति संभूतमिति प्रकृतिनाशप्रयोज्योत्पत्तिमदित्यर्थः इदं च भस्मवदित्यन्वयि काष्ठादीति पृथक्पदं अन्यथा काष्ठसुवर्णादेस्तु[illegible]मापत्तेः भस्मवदिति तत्तोत्येन वर्तमानमन्यदपि विकारजातमित्यर्थः सादृश्यं च प्रकृतिनाशप्रयोज्योत्पत्तिसत्त्वेनैव एवमग्रेपि तथा च प्रकृतिविकृतिभावापन्नकाष्ठभस्मादि विकार्यमित्यर्थः पर्यवस्यति एवं च काष्ठं भस्म करोतीत्यत्र करोतेर्नाशजन्यत्पत्तिश्च फलद्वयम् तदनुकूलं व्यापारश्चार्थः नाशे प्रतियोगितया काष्ठस्योत्पत्तौ भस्मन आधेयतया काष्ठप्रतियोगिकनाशानुकूलो भस्मोत्पादको वर्तमानो व्यापार इति बोधः एवं तंडुलानोदनं पचतीत्यादावपि नैयायिकास्तु तंडुलानोदनं पचतीति विकार्यस्थले प्रकृतिकर्मोत्तरद्वितीयाया नाशकत्वमर्थः विकृतिकर्मोत्तरद्वितीयायाश्चोत्पादकत्वम् तंडुलाद्यन्वितं नाशकत्वं च पाकेन्वेति ओदनान्वितोत्पादकत्वस्य नाशकत्वविशिष्टे पाकेन्वयः नाशे चोत्पत्तेः प्रयोजकत्वमुद्देश्यविधेयभावमहिम्ना भासते तेन पाकस्य तंडुलारंभकसंयोगनाशकत्वेपि संयोगमोदनम् पचतीति न प्रयोगः तंडुलारंभकसंयोगनाशस्योदनोत्पत्तौ तंडुलनाशेनान्यथासिद्धतया प्रयोजकत्वात् वस्तुतस्तु विकृतिकर्मसमभिव्याहृते तंडुलं पचतीति वत्संयोगं पचतीति प्रयोगवारणाय नाशद्वारा नाशकत्वमेव द्वितीयार्थो वाच्य इति प्रकृते प्रयोज्यप्रयोजकभावाभानेपि न क्षतिः तथा च तंडुलनाशकश्चोदनोत्पाद

कोयंव्यापारस्तदनुकूलकृतिमानितिबोधः ईदृशस्थलेचकर्माख्यातेनप्रकृतेःकर्मत्वमेवाभिधीयते।नएवंकाष्ठानिभस्मराशि.
क्रियतइत्यादौकाष्ठपदसमानवचनत्वमाख्यातस्यनतुभस्मादिविकारवाचकपदसमानवचनत्वम् भावनान्वयिनिसंख्यान्वय
नियमात् ननुप्रधानाप्रधानकर्मवाचककर्मपदसमभिव्याहृतनीवहादिदुहादिप्रकृतिककर्माख्यातस्यैवाप्रधानेनीहृकृष्वहामि
त्यनुशासनात्कर्मत्वद्वयानभिधायकत्वानियमेनप्रकृतेकर्मत्वद्वयस्यैवतुल्यतयाविकृतिगतकर्मत्वस्यैवाभिधानेबाधकाभा
व आख्यातस्यविकृतिसमानवचनत्वप्रसंगस्तुटह्णानिवाचकः संख्यांप्रकृतेर्विकृतेर्नेहीत्यनुशासनसिद्धविकृतिसंख्यान्व
यतुङ्प्रतिप्रकृतिसंख्यान्वयपरत्वेनागृह्यमाणाख्यातजन्योपस्थितेर्हेतुत्वकल्पनयानिरसनीयः कथमन्यथाभस्मीभवन्तिकाष्ठानीत्यादिप्रयोगइति
चेन्न घटपटौद्रक्ष्यतेइत्यत्रद्वित्वस्यैवोभयसाधारणविशेष्यतावच्छेदकापरिचयेनविकारविकारिणोर्द्वयोरेवाख्यातार्थविशेष्य
त्वेवावाक्यभेदापत्ते नचेष्टापत्तिस्तथासतिकाष्ठनाश्यतेभस्मक्रियतइतिवाक्यजबोधस्येवकाष्ठंभस्मक्रियतइतिवाक्यजबो
धस्यापिभस्मकाष्ठविकृतिरन्यविकृतिर्वेतिसंशयनिवर्तकत्वानुपपत्तेः समूहालम्बनजनकत्वाविशेषेणकाष्ठभस्मनोः प्रकृतिवि
कृतिभावस्योक्तवाक्यादलाभात् तस्मादेवैकवाक्यतायांकर्मप्रत्यये प्रयोज्यप्रयोजकभावस्यविशिष्टान्वयविवक्षानियमेनला॰
भद्वयकर्मप्रत्ययस्थलेपितथाविवक्षायानियमवशादेवकर्मात्मनेपदेभस्मानिकाष्ठोच्छेदप्रयोज्योत्पत्तिकत्वरूपकाष्ठविकृति
त्वस्यलाभात् नचविकृतिवाचकाद्वितीयापत्तिः लकारेणविकृतिकर्मत्वस्यानभिधानेपिकर्मत्वानरविशेषणतापन्नक्रियायामतस
विकृत्यर्थसंसर्गत्वाभ्युपगमेनैवद्वितीयाप्रत्ययसम्भवात्प्रातिपदिकार्थविशेष्यतयाकर्मत्वादिविवक्षायामेवद्वितीयाप्रसरात्

नचैवं घटं करोतीत्यापत्तिः कर्मत्वांतरविशेषणतानापन्नक्रियायां क्रियांतरकर्तृत्वविशेष्यतापन्नार्थस्यैव कर्मतासंसर्गेण भानाभ्युपग
मादत एव काष्ठं भस्मराशिः करोतीति न प्रयोगः भस्मराशेः क्रियांतरकर्तृत्वविशेष्यतानापन्नत्वादुपपद्यते च पश्य मृगो धावतीत्यादिः
प्रकृते च नीलो घटो भवतीत्यादावसाधारणधर्मरूपभवने नीलादेराधेयत्वरूपकर्तृतासंबंधेनान्वयोपगमेनैकवाक्यत्वोपपत्त्योक्त
संशयनिवर्तकत्वोपपत्तेः तथा चोत्पादकत्वेन भस्मसंबंधिकृतिप्रयोज्यनाशप्रतियोगीनि काष्ठानीति काष्ठं भस्मराशिः क्रियत इ
तिवाक्यजो बोधः संबंधस्य प्रातिपदिकार्थविशेष्यतयाऽविवक्षणादेव न तत्र षष्ठ्यपि एवमर्चीनमो घटो नेत्यत्रापि प्रकृतिविकृ
तिभावस्थले कर्मत्वांतरविशेषणतानापन्नधात्वर्थान्वय्यर्थबोधने द्वितीयायाः साधुत्वमिति नियमोपगमेन नोक्तस्थले द्वितीयाप्र
संगो नापि जह्यते गौः क्षीरमित्यादौ तदनुपपत्तिः एवमेकत्वावच्छिन्ने द्वित्वावच्छिन्नारोपस्थलेऽप्येको द्वौ ज्ञायत इत्यादावारोप्य
विशेष्यवाचकसमानवचनत्वमाख्यातस्य प्रयुंजते च कवयः एकोऽपि त्रय इव भाति कंदुकोऽयमिति नचैतत्रापि भांतीत्येव पाठः
कथमन्यथाऽमानितनेन निजायशोयुगं द्विफालबद्धाश्चिकुराः शिरःस्थितमित्यत्रारोप्यनिजायशोयुगसमानवचनममानीत्या
ख्यातं प्रयुक्तं श्रीहर्षेणेति वाच्यम् तत्रापि पूर्वार्द्धे समर्थितायशोयुगस्य वास्तवत्वेन तस्मिन् फालद्वयबद्धचिकुराणामेवारो
प्यत्वेन कवेरपेक्षितत्वात् अत एव न तत्राविमृष्टविधेयांशतादोषावकाश इत्याहुः अत्र केचित्तु नरावृत्तः सुवर्णपिंडः पुन
रपरयाऽऽकृत्यायुक्तः खदिरांगारसवर्णे कुंडले भवत इति महाभाष्यप्रयोगादाख्यातस्य विकृतिसमानवचनत्वमेव गृह्णाति
वाचकः संख्यां प्रकृतेर्विकृतेर्नहीति तु च्विप्रत्ययमात्रविषयकमेवं च काष्ठानि भस्मराशिः क्रियंत इत्यादिप्रयोगाणामसाधुत्वमे
वेति अपरे तु खदिरांगारसवर्णे इति विशेषणेन तत्कुंडलयोः प्रकृतित्वं गम्यते सिद्धाया विकृतेः पाकानपेक्षणात् पुनरपरयाकृ

सुकुंडइति विशेषणेन तु सुवर्णपिंडस्य विकृतित्वम् आकृत्यंशारयोगस्य प्रकृतित्वाप्रयोजकत्वात् युज्यते चैतत् मृत्पिंडकेत्ववसत्वामेन
वार्त्तहतिसुखेन पुनरारम्भ इति विशेषणेनापि सुवर्णपिंडस्य विकृतित्वं गम्यते तथाहि पूर्वोपक्रान्ताकृति परं परपालं त्वर्थ्यवसायित्वेनसि
साधयितिन सुवर्णनित्यत्वस्य सिद्धे तस्मात्पूर्वनिर्दिष्टाकृतिविशिष्टसुवर्णस्य कुंडलादिप्रकृतेरप्यनिर्दिष्टपराकृतिविशिष्टस्य तस्य
विकृतित्वमेव माष्येकृतान्यपर्यविषयद्रव्यस्यापि चकुं शक्यतया नतन्निर्देशश्चाख्यातस्य विकृतिसमानवचनत्वेउपपर्यंमंकइति च
त्रेदमाभाति वैयाकरणमते प्रकृते प्रकृतिविकृत्योर्द्वयोरपि कर्तृत्वेनाख्यातेन कर्तृद्वयमेवाभिधानीयमेवं च न संख्यापि तन्मैकं
नाख्यातेन विरुद्धसंख्यावतोस्तयोः संख्यायाश्च भिधातुमशक्यतया भगवतां कुंडले भवत इति विकृतिसंख्यैवोक्ता ननु प्रकृतिगतानां
ख्यात प्रतिपाद्येति सुनिश्चयस्याच्चास्ति एवं च प्रयोगवशेन पर्यायेणान्यतरसमानवचनत्वमाख्यातस्य निराबाधमिति क्रियाकृतेति
क्रियाप्रयोज्यासाधारणधर्मप्रकारकप्रतीतिविषयतानाश्रयत्वे सति फलाश्रयत्वम् निर्ष स्थीदावतिव्याप्तिवारणाय सत्यंतम् तत्रा
पि विषयतानाश्रयत्वस्य धर्मप्रकारकप्रतीतिविषयतानाश्रयत्वस्यासाधारणधर्मघटितत्स्वचानस्य घटं जानातीत्यादौ घटादावसंभवः
इति प्रयोज्यात धर्मविशेषणम् तत्रैव क्रियाप्रयोज्यासाधारणधर्मसंयोगप्रतीतिविषये ग्रामादिकर्मण्यव्याप्तिरितरसापासाधार
णेति क्रियाजन्यफलानाश्रये तिप्रसक्तिनिरासाय विशेष्यम् न च घटं जानातीत्यादौ क्रियाजन्यफलाभावात्सामान्यलक्षणस्याव्याप्तिस्त
द्वारणाय तत्र आवरणभंगाभ्युपगमेन तस्यैव क्रियाप्रयोज्यासाधारणधर्मतया घटएतेन ज्ञानएतद्व्यवहारविषयत्वेन सत्त्वेन स
त्वंनाभावादिशेषलक्षणाव्याप्तिरितिवाच्यम् कर्तृभिन्नत्वे सति कर्तृकर्मोभयसाधारणक्रियाजन्यफलाश्रयत्वेक्ष्य लक्षणवाक्य
तात्पर्याद्विषयतया ज्ञानरूपफलाश्रयत्वाच्च न सामान्यलक्षणाव्याप्तिरावरणभंगफलमादाय ज्ञानात्यादिकर्मणि लक्षण

पीळ्यादिकर्मण्यव्याप्तिवारणायो

निर्द्देशक्रमेणोदाहरणान्याह घटमिति आद्यमिति निर्वर्त्यमित्यर्थः एवमग्रेपि संज्ञान्तरैरनुक्तमिति अपादानत्वादितत्तद्भावशेष
रविवक्षितमित्यर्थः अकथितंचेत्यत्राकथितशब्दोऽविवक्षितपरो नत्वप्रधानपरस्तथा सति पाणिना कांस्यपात्र्यां दोग्धीत्यत्र करणाधि
करणयोः कर्मसंज्ञाप्रसज्येत दुहादीनां परिगणनाच्च तत्संज्ञयोः कर्त्रेत्यादियोगे सावकाशत्वादिति भावः तथा च पूर्वविधिप्रसक्तिपूर्व
कं तद विवक्षायां सर्वथा पूर्वविधेरप्रसक्तौ च तत्परिग्रह इति बोध्यम् यद्यपि विभागानुकूलव्यापारस्यापि दुह्यर्थत्वेन कर्त्तुरीप्सिततम
मित्यनेनैव कर्मसंज्ञा सिध्यति कर्त्तृनिष्ठव्यापारविशेषणफलाश्रयतया गोः प्रधानकर्मतेयानतत्वलाद्यनुपपत्तिः पयोनिष्ठविभा
गानुकूलगोनिष्ठव्यापारानुकूलव्यापारस्य शब्दतः प्राधान्यादन्यथासिद्धप्रयोजनकमेतत्सूत्रमित्याभाति तथापि विभागानुकूलव्या

घटं करोतीत्याद्यं काष्ठं भस्म करोतीति सुवर्णं कुण्डलं करोतीति च द्वितीयम् घटं पश्यतीति च तृतीयम् तृणं स्पृशती
त्युदासीनं विषं भुंक्त इति द्वेष्यम् गां दोग्धीति संज्ञान्तरैरनाख्यातम् क्रूरमभिक्रुध्यतीत्यन्यपूर्वकम्॥ ४ ॥ ॥

पार एव यदि धात्वर्थस्तदापादानत्वाद्यविवक्षायामन्यत्सूत्राप्राप्तकर्मत्वार्थमिदमावश्यकम् एतस्मिन्नर्थे त्वप्रधाने दुहादीनामित्यनु
शासनाद्गवादावेवलादयः अप्रधानकर्मत्वंचोक्तकर्मभिन्नत्वम् तच्चोक्तार्थे गवादीनामक्षतं धात्वर्थफलानाश्रयत्वात् तथा चैतत्कं
त्वेन स्थितं द्रवद्रव्यनिष्ठविभागानुकूलव्यापारो दुहेरर्थः तत्र गोरपादानत्वाविवक्षायामनेन कर्मत्वम् तद्विवक्षायां पंचमी गोः पयः
स्यन्वयेतु षष्ठी एवं च गोकर्मकपयोनिष्ठविभागानुकूल एककर्त्तृको व्यापार इति बोधः विभागावधित्वमेव गोः कर्मत्वमाद्यकल्पेतु
पयोनिष्ठविभागानुकूलगोनिष्ठव्यापारानुकूल एककर्त्तृको वर्त्तमानो व्यापार इति तत्र विभागाश्रयत्वात्पयसः कर्मतान्तरनुकूलव्या

पाराश्रयत्वात्तु गौः नतु विभागाश्रयत्वेन पयो निष्ठविभागीयसंबंधस्यैव फलतावच्छेदकत्वादेव मन्यताम्पूह्यम् अन्यपूर्वं कामातन्त्रन्यसत्ता। न
धनपूर्वं शालचोधितमित्यर्थः क्रूरमभिक्रुध्यतीत्यत्र क्रुधद्रुहेर्ष्येति सम्प्रदानसंज्ञाया क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयो॰ कर्मेति बाधनादेवं वैकु
ण्ठमधिशेते इत्यादावपि बोध्यम् अजां ग्राममं नयति शिष्यम् शास्त्रं बोधयति ब्राह्मणमन्नं भोजयति यजमानं मंत्रं पाठयति घटं जनयति ना
शयतीत्यादौ गतिबुद्धीति सूत्रेण गम्यादिधात्वर्थकर्तुः कर्मसंज्ञाविधानात् गम्यादिप्रकृतिकणिजन्तधातुसमभिव्याहृतद्वितीयाया आश्र
योर्थः यद्यपि णिजन्तधात्वर्थप्रेरणजन्यव्यापाररूपफलाश्रयत्वादजादीनामपि कर्मत्वं कर्तुरीप्सिततममित्यनेनैव सिद्धम् तथापि
णिजन्तेनाप्यमानस्य चेद्भवति गत्यर्थव्यापाराश्रयस्यैवेति नियमार्थं सूत्रं तेन पाचयत्योदनं देवदत्तेनेत्यादौ न तदुक्त गुणक्रिया
यात्मतन्त्रान्वेषणे कर्मता गत नियमात् कर्मसंज्ञाया॰ स धर्मेणाभिधीयत इति वाचकतासंबंधेन स्वनिष्ठ्यान्तृतीययेत्यर्थः यद्यपि
कर्तृसंज्ञायाः परत्वाद्धेतुमति चेत्यनुशासनात्स्वकारकविशिष्टक्रियायां णिजर्थसंबंधावगतेरन्तरंगत्वाच्च कर्मसंज्ञायास्तया बाध
एवोचित तथाप्यन्यानधीनत्वलक्षणार्थप्राधान्यशाब्दप्राधान्ययोः प्रयोजकव्यापारे सत्त्वेन प्रधानकार्यस्य च सर्वतो बलवत्त्वा
त्स्वाकडारसूत्रेकैपदेनोक्तत्वाद्धेतुमति चेति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्याच्च तदनुरोधिकर्मत्वस्यान्तरंगादपि कर्तृत्वाद्बलवत्त्वान्निय
मत्वमेव साम्प्रतम् परेतु हेतुमति चेत्यनुशासनादन्यनिष्ठकर्तृत्वनिर्वाहकव्यापाररूपास्वतन्त्रप्रेरणा णिजर्थः कर्तृत्वं च क्वचि
त्प्रयत्नः क्वचिदाश्रयत्वादि यादृशधात्वर्थनिरूपितेत्यानेनयादृशं कर्तृत्वमभिधीयते तादृशधातूत्तरणिज्प्रत्ययेन तादृशकर्तृत्वनि
र्वाहको व्यापारोभिधीयते निर्वाहकत्वं च स्वरूपसम्बन्धविशेषो नानो नाशयतीत्यादावन्वयानुपपत्तिः एवं च पाकादिकर्तृसत्क
र्मत्वविरहेपि णयन्तधातुप्रतिपाद्यतावच्छेदककर्तृत्वस्य फलत्वेन तदाश्रयत्वात्पाकादिकर्तुः कर्मत्वं तादृशकर्तृत्वविशेष

नसहायामन्यपिप्रयोगः साधुरेव अतएवाजिमुहतं जनको धनुस्तं
तत्रकर्तृत्वविवक्षायांपाचयत्योदनसहायामन्यपि प्रयोगः यदातु णिच्प्रकृत्यर्थव्यापारे स्वतंत्रकर्तृ
नयोगः स्वरसतः संगच्छते यद्वेर्ज्ञानलाक्षणिकतयानदुपपादनंत्वगतिकगतिः धातुयोगेनादृशाकर्तृत्वविशेषणतयास्वतंत्रक
त्वस्यविशेषणतयाविवक्षानदासहायेनेत्येवगतिबुद्धीतिसूत्रंगत्याद्यर्थकधातुयोगे नेनपाचयत्योदनंसहायेनेतिवदजयाग्रा
र्तृत्वविवक्षानियतानान्यत्रेत्यर्थबोधनद्वारातत्रकर्तृमन्यथासाधुत्वज्ञापकम् तेनपाचयत्योदनंसहायेनेतिवदजयाग्रा
मंगमयतीतिन एवंचाजांग्रामंगमयतीत्यत्रग्रामनिष्ठसंयोगानुकूलव्यापारस्ययदजानिष्ठकर्तृत्वंनिर्वाहकत्वसंबंधेनतद्वि
शिष्टोयोव्यापारस्तदनुकूलकृतिमानितिबोधः पाचयत्योदनंसहायेनेत्यत्रतुसहायकर्तृकोयोविक्लित्त्यनुकूलोव्यापारो निर्वाह
कत्वसंबंधेनतत्कर्तृत्वसंबंधेनतत्कर्तृत्वविशिष्टव्यापारानुकूलकृतिमानितिबोधः चैत्रेणग्रामंगम्यतेजेत्यत्रकर्माख्यातेनुता
दृशाव्यापारनिर्वाह्यकर्तृकव्यापारनिर्वाह्यकर्तृत्वनिरूपकंपदग्रामवृत्तिसंयोगानुकूलंगमनंतत्कर्त्र्यजेतिबोधः सहायेनपाच्य
तेतंडुलश्चैत्रेणेत्यत्रतुचैत्रकर्तृकप्रेरणानिर्वाह्यकर्तृत्वनिरूपकोयः सहायरूपस्वतंत्रकर्तृवृत्तिव्यापारस्तज्जन्यविक्लित्त्याश्रय
स्तंडुलइतिबोधः अर्थविवेकः स्वयमूह्यः येत्वनुकूलव्यापारएवणिजर्थस्तदन्वयिनीगमनादिक्रियेव धात्वर्थतावच्छेदकंफलंन
त्वालितयाजादीनांप्राप्तमेवकर्मत्वंगतिबुद्धीतिसूत्रेणनियम्यतइतिवदंति तेषांमतेपाचयत्योदनंसहायेनेत्यादौद्वितीयातृतीय
योर्नियामकालाभोधिकमन्यत्रानुसंधेयमित्याहुः वैकुंठमधितिष्ठतीत्यादावपिद्वितीयायाआधारएवार्थः अध्याद्युपसृष्टशीङा
दियोगेऽधिशीङित्यादिसूत्रेणाधारस्यकर्मसंज्ञाविधानात् यद्यपिकृञर्थव्यापारांतर्भावेणाध्याद्युपसृष्टशीङादीनांलक्षणामुप
गम्यकर्तुरीप्सिततममित्यनेनैवकर्मसंज्ञासुसाधातथापिमुख्यार्थकतद्योगेपिकर्मप्रत्ययसाधुत्वबोधनार्थमधिशीङ् स्थासामि

पपदविभक्तिनातुपञ्चम्यपवादत्वात्तथैवार्थः कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगइति विहित द्वितीयाया व्यापकत्वमर्थः मासमधीतइत्या
दौ मासव्यापकाध्ययनमितिबोधात् द्वितीयादीनामाश्रयोर्थइत्यत्र विभक्तिपदस्य कारकविभक्तिपरत्वेनतदविरोधादित्यन्यत्र विस्तरः
क्रमप्राप्तं तृतीयार्थं निरूपयति कर्त्तृतृतीयाया इति करणतृतीयाया व्यापारार्थत्वस्यापि वक्ष्यमाणत्वादुक्तं कर्त्रिति आश्रय इति आश्र
मात्रमित्यर्थः आश्रयार्थकत्वे मानमुपन्यस्यति तथाहीत्यादिना ननु स्वातंत्र्यमितरव्यापारानधीनव्यापारवत्त्वम् तच्च काष्ठं पचती
त्यादौ काष्ठस्य न संभवति पाकस्य नव्यापारस्य चेतनव्यापाराधीनत्वात्तत्राह स्वातंत्र्यं चेति व्यापाराश्रयत्वस्य करणे आन्नयोश्रयत्वस्य कर्मण्यतिप्र
सक्तत्वात्तद्वारणाय क्रमेणोभयं अन्यत्तु कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे व्यापारतावच्छेदकसंबंधेन धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रयत
द्धात्वर्थाश्रयत्वं स्वातंत्र्यं तदेव च कर्तृत्वं कालिकसंबंधेन व्यापाराश्रये अतिप्रसङ्गवारणाय व्यापारतावच्छेदकसंबंधेनेति ग्रामं गच्छती
त्यादौ कर्तृतृतीयायाआश्रयोर्थ तथाहि स्वतन्त्रः कर्त्ता स्वातंत्र्यं च धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वम् धातुनोक्तक्रियेनित्यकारकेः
त्यादावुत्तरसंयोगात्मकफले तादृशधात्वर्थत्वाभावात्तत्राश्रये अतिप्रसङ्गः कर्त्तृतेध्यते इतिवाक्यपदीयात् ॥
गौरैवदत्तेनेत्यादौ फलस्य विशेष्यत्वेन देवदत्ते अव्याप्तिपरिहाराय कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहार इति सामग्रीसाध्यायां क्रियायां सर्वेषां
तद्व्यापारे स्वातन्त्र्ये युक्तस्वातन्त्र्यस्य युगपत्सर्वेष्वभावान्न सूत्रानर्थक्यमिति कर्तृ कर्मप्रत्ययसमभिव्याहृतकर्तृव्यावर्त्तनाय
तत्र व्यापाराश्रयत्वस्यैव सम्यक्त्वाद् विशेषणस्यातिप्रयोजनकत्वात् चो येषु कर्मकर्त्तरि तु नव्यमते फले व्यापारत्वारोपान्नाव्याप्ति
पारत्वेन तत्रैव संग्रहात्तदाश्रये अधिकरणे स्वरसतः कर्तृव्यवहारः सर्वतिरिक्तव्यापारस्य धातुनाविवक्षयां तु कचिन्नकर्तृत्व
हारोपि वक्ष्यतिच मदीयदीपो व्यापारस्यापि एषमेव ननोभूतनतु मयातनमित्याद्युपपाद्यमिति मामः नत्रहरिमार्थ्यं भमा

अतएवेति उक्तस्वातंत्र्यस्यकर्तृत्वादेवेत्यर्थः संगच्छतेइति कृत्याश्रयत्वादेस्तत्वेतुनदसंगतिरितिभावः उक्तविवक्षायाः प्रयोगनियामकत्वंदृढयितुं पृच्छति नन्वेवमिति एवंविवक्षायाएवप्रयोगनियामकत्वे मनोमयस्य मनोमयशब्दप्रतिपाद्यस्येत्यर्थः जीवत्वेसंकल्पकर्तृरूपत्वेब्रह्मभिन्नत्वेइतियावत् एतमितइत्यादेरितः शरीरात्प्रेत्यनिःसृत्य एतच्छरीरंपरित्यज्येतियावत् एतंस्वप्रकाशत्वादिगुणविशिष्टंपूर्वोक्तमात्मानं अभिसंभवितास्मि प्राप्तास्मीत्यर्थः कथंसंगच्छतामिति भवन्मतेवैवक्षिकयोः कर्तृत्वकर्मत्वयोरेकस्मि

अतएवयदायदीयोव्यापारोधातुनाभिधीयते सतदाकर्तेति स्थालीपचति अग्निःपचतितंडुलःपच्यतेस्वयमेवेत्यादिसंगच्छते नन्वेवंकर्तृकर्मव्यपदेशाच्चेतिसूत्रे मनोमयःप्राणशरीरइतिवाक्यस्य मनोमयस्यजीवत्वेवाक्यशेषेनस्यएतमितःप्रेत्याभिसंभवितास्मीतिप्राप्तिकर्मत्वकर्तृत्वव्यपदेशोविरुद्धइति भगवताव्यासेननिर्णीतंकथंसंगच्छताम् उच्यतेजीवस्यज्ञेयत्वेप्राप्तिकर्मत्वमपिवाच्यम् कर्तृत्वंचतस्याख्यातेनोक्तम् नचैकस्यैकदासंज्ञाद्वयंयुक्तम् कर्तृसंज्ञयाकर्मसंज्ञायाबाधात् तथाचैतमितिद्वितीयानस्यात् कर्मकर्तृतायांचयगाद्यापत्तिरिति शब्दविरोधद्वाराभवतिसभेदहेतुः ॥ ५ ॥

नपिसंभवादितिभावः संज्ञानिबंधनविरोधंसमर्थयन्कर्तृत्वकर्मत्वयोर्वास्तवाविरोधंदर्शयति उच्यतेइत्यादिना जीवस्यैवज्ञेयत्वेइतिसक्रतुंकुर्वीतेत्यनेनजीवस्यैवोपास्यत्वबोधनेइत्यर्थः प्राप्तिकर्मत्वमिति अन्योपासनायाअपरप्राप्तिफलकत्वादितिभावः आख्यातेनेति अभिसंभवितास्मीत्यनद्धाटकेनेत्यर्थः बाधादिति संज्ञयोरेकदाशीयतयासमावेशासंभवेनपरयाकर्तृसंज्ञयाबाधादित्यर्थः यगापत्तिरिति अभ्युच्चयवादः प्राप्येकर्मवद्भावाप्रसक्तेः शब्दविरोधद्वारा एकदासंज्ञाद्वयप्रयुक्तकार्यानुत्पत्तिद्वारा सःसंज्ञाद्वयविरोधःतत्रकर्तृकर्मत्वव्यवहारहेतुरित्यर्थः नतुकर्तृत्वकर्मत्वयोःपारमार्थिकंभेदमादायेतिभावः॥

पपद्विभक्तीनां तु पक्ष्यपवादकत्वात्संबंध एवार्थो कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग इति विहितद्वितीयाया व्यापकत्वमर्थः मासमधीत इत्यत्र
मासव्यापकाध्ययनमिति बोधात् द्वितीयादीनामाश्रयोर्थ इत्यत्र विभक्तिपदस्य कारकविभक्तिपरत्वेन तद्विरोधादित्यन्यत्र विस्तरः
क्रमप्राप्तं तृतीयार्थं निरूपयति कर्त्तृतृतीयाया इति करणतृतीयाया व्यापारार्थत्वस्यापि वक्ष्यमाणत्वादुक्तं कर्त्रिति आश्रय इति आश्रय
मात्रमित्यर्थः आश्रयार्थकत्वे मानमुपन्यस्यति तथाहीत्यादिना ननु स्वातंत्र्यमितरव्यापारानधीनव्यापारवत्त्वम् तच्च काष्ठं पचती
त्यादौ काष्ठादावसत्त्वं तद्व्यापारस्य चेतनव्यापाराधीनत्वादत आह स्वातंत्र्यं चेति व्यापाराश्रयत्वस्य करणे धात्वर्थाश्रयत्वस्य कर्मण्यतिप्र
सक्तत्वात्तद्वारणाय क्रमेणोभयं अन्यत्र कर्त्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे व्यापारतावच्छेदकसंबंधेन धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रयत्व
इत्यर्थाश्रयत्वं स्वातंत्र्यं तदेव च कर्तृत्वं कालिकसंबंधेन व्यापाराश्रये ऽतिप्रसङ्गवारणाय व्यापारतावच्छेदकसंबंधेनेति ग्रामं गच्छती
कार्यतृतीयायास्त्वाश्रयोर्थः तथाहि स्वतन्त्रः कर्ता स्वातन्त्र्यं च धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वम् धातुनोक्तक्रिये नित्यकारके
॥ कर्तरीष्यते इति वाक्यपदीयात् ॥
त्यादौ तु तरसंयोगात्मके फले ऽतादृश धात्वर्थत्वाभावान्न तदाश्रये ऽतिप्रसङ्गः पक्वलड
चैत्रेण देवदत्तेनेत्यादौ फलस्य विशेष्यत्वेन देवदत्ते ऽव्याप्तिपरिहाराय कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहार इति सामग्री सा व्यापाक्रियायां सर्वेषां
स्वस्वव्यापारे स्वातंत्र्ये युक्तं स्वातन्त्र्यस्य युगपत्सर्वेषु भाषान्तरसूचनार्थकामिति कर्त्तृ कर्मप्रत्ययसमभिव्याहृतकर्तृव्यावर्तनाय
त्वर्थव्यापाराश्रयत्वस्यैव सम्यक्त्वाद्गुरुविशेषणस्यानतिप्रयोजनकत्वात् योपेक्ष्य कर्मकर्त्तरि तु नव्यमते फले व्यापारत्वारोपान्न व्याप्ति
भारत्वेन कर्मणि संप्रदानन अनाश्रये ऽपि तेन नेश्वरसाम्यं कर्मव्यवहारः भवति रिक्तव्यापारस्य धातुमात्रावसायतुक चिन्तयेत
हारोपि न भवति च यदीयदीयो व्यापारस्तस्य व्यापारसमानतो भूतमनु मन्यमानमित्याद्युपपाद्यमिति भावः नमहरिमाख्य ममा

नेनकोऽव ... तुनहर्सनतिरिति भावः उक्तविवक्षायाः प्रयोगनि
कर्मत्वेवातस्यलक्षणा एवचैत्र ... मनोमयस्य मनोमयप्राट्प्रतिपाद्यस्येत्यर्थः जीवत्वे
गित्वात्मककर्तृत्वेऽनुयोगित्वरूपकर्तृमत्वेवा ... [illegible]
याख्याते नबोध्यते अचेतने स्वरस्वतः कर्तृव्यवहाराभावेन ... [illegible]
येवकर्तृकरणयोरित्यादेश्चारितार्थ्ये गौणकर्तृत्वे तृतीयाद्यनुपपत्तिरितिवा ... [illegible]
परत्वात् तत्सूत्रप्रणयनस्यैव तस्य तत्परत्वे मानत्वात् सूत्रे स्वातंत्र्यंच समभिव्याहृतकारकान ... [illegible]
रुषव्यापाराधीनक्रियानुकूलव्यापारवतामेव काष्ठादीनामन्यानधीनत्वविवक्षया काष्ठं पचतीत्यादौ कर्तृत्वम्
त्वांन विशेषणं च चैत्रः काष्ठैः स्थाल्यां पचतीत्यत्र चैत्रः काष्ठानि स्थाली पचंतीति प्रयोगवारणाय चैत्रः पचति स्थाली पचतीत्या
दौ यत्र कारकांतराप्रसिद्धिस्तत्रानधीनांत विशेषणं न प्रतीयत एव तन्निर्वाहश्च स्वतंत्रशक्ति कल्पनात् विशिष्टशक्तेर्विशे
षणाविषयकविशेष्यबोधाजनकत्वात् विशिष्टशक्त्यानिर्वाहात् चैत्रेण पाचयतीत्यादौ हेतुकर्तृसमभिव्याहारे प्रयोज्यस्य हे
तुकर्त्रधीनत्वेपि रायंतप्रतिपाद्यपाचनादिक्रियायामेव प्रयोजकस्य कारकतया प्रयोज्यस्य पचाद्यर्थक्रियाकारकानधीनता
याश्चैवकल्पेन न तद्वाचकपदोत्तरं तृतीयानुपपत्तिः स्वतंत्रकर्तृप्रयोजकव्यापारस्य तंडुलक्रयणादिवत्काकादावन्यथासिद्ध
त्वादकारणत्वेन तस्य पाकादिप्रयोजकव्यापारवत्त्वेपि न क्रियाकारकत्वाभावाच्च अत एव चैत्रेण मैत्रः पाचयतीत्यत्र मैत्रः प
चतीति न नन्वसूपदर्शितरीत्या चैत्रादेः स्वतंत्रकर्तृतानिर्वाहस्तथापि तद्वाचकपदोत्तरं तृतीयानुपपत्तिः कर्तृत्वनिर्वाहकव्यापा

ननु विशिष्टाश्रयस्य तावता वनीयार्थत्वमायातमत आह एवं चेति धातूपात्तव्यापाराश्रयस्य कर्तृत्वे चेत्यर्थः आश्रयमात्रमिति अनन्यल
भ्यत्वादिति भावः मतान्तरं दूषयति कृत्याश्रयत्वमित्यादिना अव्याप्तमिति अचेतनेन सिकताद्युधादिति भावः अत्र वदंति दंडादिनिष्ठ
व्यापारस्य धात्वर्थव्यवहारस्तस्मिन्नुपपाद अत एव हरिणा प्रागन्यतः शक्तिलाभान्न्यग्भावापादनादपि तदधीनप्रवृत्तित्वात्प्रवृत्तानां नि
वर्तनात् अदृष्टत्वात्प्रतिनिधेर्व्यतिरेके च दर्शनात् आरादप्युपकारित्वे स्वातन्त्र्यं कर्तुरिष्यते इत्यनेन करणादिव्यापारात्पूर्वं कारणादि
संपादकशक्तिमत्त्वेन करणादीनामात्माधीनत्वसंपादनेन च तदायत्तव्यापारत्वेनातिप्रवृत्तानां निवर्तनेन कर्तुः फलप्राप्तौ स्वत एव नि
वृत्त्या प्रतिनिध्यभावेन कारकान्तराभावेऽप्यस्यादौ कर्तुर्दर्शनेन च दूरादप्युपकारित्वे स्वातन्त्र्यमित्यर्थकेन कारकचक्रप्रयोक्तृत्वमेव स्वा

एवं च व्यापाराश्रयस्य धातुलभ्यत्वादाश्रयमात्रं तृतीयार्थः कारकचक्रप्रयोक्तृत्वं कृत्याश्रयत्वं वा दण्डः करोतीत्यत्राव्याप्तम्

तत्त्वमभिहितम् वस्तुतस्तेषां धर्माणामभावेऽपि शब्देन यस्यैते प्रतिपाद्यंते स कर्तेति तदाशयः पाचयति चैत्रेण मैत्र इत्यादौ प्रयोज्यस्य प्रयोज
कव्यापाराधीनत्वेऽपि णिजर्थसाधनान्तरविषये उक्तस्वातन्त्र्यस्य सत्त्वात्कर्तृत्वोपपत्तिः धातुवाच्यक्रियाकृतस्वातन्त्र्यस्यैव विवक्ष
णात् कर्तृपरतन्त्रकरणादेर्न स्वव्यापारमादाय कर्तृत्वं प्रयोज्यस्य स्वार्थसिद्ध्यर्थमपि प्रवृत्तानां करणादीनां कर्त्रधीनत्ववत्प्रयोज्यस्य
प्रयोजकानधीनत्वाच्च नहि फलोद्देशाधीना करणादीनां व्यापारवत्ता प्रयोज्यस्य तु नावश्यं प्रवृत्तौ स्वेच्छमेव भूत्यर्थं प्रवर्तनमिति हेतु
मति चेति सूत्रस्य भाष्यमनुभवश्च सार्वजनीनः प्रमाणमित्याहुः कृत्याश्रयत्वं दण्डादावव्याप्तमित्युक्त्या नैयायिकोक्तकर्तृत्वस्यापेक्ष
णीयत्वमावेदितं नैयायिकमताश्रय कर्तृत्वं मुख्यं पूर्वोक्तमेवाश्रयप्रतियोगित्वादिरूपं तु गौणमुभयमपि कर्तृतृतीयया प्रतिपाद्यते

अचेतनकाष्ठादेरपिकर्तृत्वविवक्षायांतु काष्ठंपचतीतिवत्काष्ठेनपच्यतेतंडुलइत्यपिप्रयोगाद्व्यापाररूपेकर्तृत्वेतत्कान्यत्व
रूपेसकर्मत्वेवातस्यलक्षणा एवंचैत्रेणज्ञायतइत्यादावाश्रयत्वरूपेकर्तृत्वेआधेयत्वरूपेकर्तृमत्वेवा नश्यतेघटेनेत्यादौ
प्रतियोगित्वात्मककर्तृत्वेऽनुयोगित्वरूपकर्तृमत्वेवालक्षणाचैत्रःपचतीत्यादावुक्तस्थलेकर्तृत्वमेवमुख्यंगौणंवाक्रियाविशे
ष्यनयाख्यातेनबोध्यते अचेतनेस्वरस्वतःकर्तृव्यवहाराभावेनतत्रकर्तृपदमपिभाक्तमेव नचयत्नवतएवमुख्यकर्तृत्वेत
दाद्ययेवकर्तृकरणयोरित्यादेश्चारितार्थ्येगौणकर्तृत्वेतृतीयाद्यनुपपत्तिरितिवाच्यम् तत्सूत्रस्थकर्तृपदस्यपारिभाषिकक
र्तृपरत्वात् तत्सूत्रप्रणयनस्यैवतस्यतत्परत्वेमानत्वात् सूत्रेस्वातंत्र्यंचसमभिव्याहृतकारकांतराऽनधीनत्वेसतिकारकत्वम्
पुरुषव्यापाराधीनक्रियानुकूलव्यापारवतामेवकाष्ठादीनामन्यानधीनत्वविवक्षयाकाष्ठंपचतीत्यादौकर्तृत्वम् अनधीन
त्वांतविशेषणंचचैत्रःकाष्ठैःस्थाल्यांपचतीत्यत्रचैत्रःकाष्ठानिस्थालीपचंतीतिप्रयोगवारणायचैत्रःपचतिस्थालीपचतीत्या
दौयत्रकारकांतराप्रसिद्धिस्तत्रानधीनांतविशेषणंनप्रतीयतएव तन्निर्वाहश्चस्वतंत्रशक्तिकल्पनात् विशिष्टशक्तेर्विशे
षणाविषयकविशेष्यबोधाजनकत्वात् विशिष्टशक्त्यानिर्वाहात् चैत्रेणपाचयतीत्यादौहेतुकर्तृसमभिव्याहारेप्रयोज्यस्यहे
तुकर्त्रधीनत्वेपिपर्यंतप्रतिपाद्यपाचनादिक्रियायामेवप्रयोजकस्यकारकतयाप्रयोज्यस्यपचाद्यर्थक्रियाकारकानधीनता
याश्चैवकल्पेननतद्वाचकपदोत्तरंतृतीयानुपपत्तिःस्वतंत्रकर्तृप्रयोजकव्यापारस्यतंडुलक्रयणादिवत्पाकादावन्यथासिद्ध
त्वादकारणत्वेनतस्यपाकादिप्रयोजकव्यापारवत्त्वेपिनक्रियाकारकत्वाभावाच्च अतएवचैत्रेणमैत्रःपाचयतीत्यत्रःमैत्रःप
चतीतिन नन्वस्तूपदर्शितरीत्याचैत्रादेःस्वतंत्रकर्तृतानिर्वाहस्तथापितद्वाचकपदोत्तरंतृतीयानुपपत्तिःकर्तृत्वनिर्वाहकव्यापा

रस्य णिजर्थत्वेन तत्र निष्ठस्य तस्य णिचाभिधानादिति चेन्न कर्तृत्वनिर्वाहकत्वस्य वधेन पाकाद्यन्वितहेतुकर्तृव्यापारस्य णिजर्थता-
पक्षे दोषात् कर्तृत्वरूपफलावच्छिन्नव्यापारस्य णिजर्थतामतेऽपि तदुपरक्ताश्रयस्यान्यतोऽभानानिर्वाहेणानभिधानस्याक्षतत्वात्
अबोधनस्यैव तन्मतेऽनभिधानपदार्थत्वादभिधानस्य तिङ्कृत्तद्धितसमासैरिति परिगणनाच्च आख्यातस्य धर्म्यवाचकत्वेऽपि कृ-
त्यादिविशिष्टकर्तृबोधकत्वरूपाभिधानस्य तत्र सत्त्वान्नैवं पचतीत्यादौ तृतीयापत्तिः मुख्यविशेष्यतया तद्विवक्षायां चैत्रेण
पचतीत्यादिप्रयोगापत्तिरित्यपि न आश्रयातिरिक्ते विशेषणतया कृतिबोधनस्यैवानभिधानपदार्थत्वात्तथाभिधानं च लकृत्तद्धित-
समासैरेवेति तएवाभिधायकतया तत्र निरूपिताः यद्यपि तत्र व्यापार एव तृतीयादेरनुशासनम् तथापि कृतिरूपकर्तृत्व एव ल-
घवात्क्रियाव्यापारादौ तु लक्षणेत्युक्तमनुशासनस्यानादितात्पर्यमात्रग्राहकत्वाच्च लाघवसहकृतस्यैव तस्य शक्तिकल्पकत्वात् व्याप-
तत्त्वेऽपि गौरवेण न तत्सिद्धेः एवं च कृतिरूपकर्तृत्वबोधस्य सेकारकान्तरव्यापारानधीनत्वेन प्रतीयत एवेति न तदन्तर्भावेण शक्ति-
प्रमाणाभावात् व्यापारस्य क्षणिककर्तृप्रत्ययेन लक्षणया न तदन्तर्भावेण व्यापारबोधनादेव पूर्वोक्तातिप्रसङ्गस्य वारणात् अन्य-
तरदन्तर्भावेण कृतौ शक्तावपि पूर्वोक्तातिप्रसङ्गस्य दुःपरिहरत्वात् पच्यते आघ्यते ओदनः सिध्यतीत्यादौ घटादेः कारकत्वं कर्तृत्वं च स-
त्कार्यवादमवलम्ब्यैवोपपादनीयम् मुख्यक्रियाकर्तृत्वं च तन्नयेऽनुकूलकृतिमात्रम् एकक्रियाविषयकृतेऽप्यन्नानान्तरीयकक्रि-
यानिर्वाहकत्वेन तत्क्रियाकर्तृत्वाव्यपदेशात् किंतु न क्रियाविषयकत्वे सति तदनुकूलनापचक्षेपरूपव्यापारस्य कृतिविषयत्वेऽपि
हि शास्त्रलक्षणस्योद्देश्यतावच्छिन्नयानस्य विभ्रमरणानुकूलव्यापारत्वेनानभिसंहितत्वात्तेन रूपेण कृतिविषयत्वस्य तादृशव्यापारे-
सत्त्वेन तत्रासलणस्य विशिष्टबोधकर्तृत्वं तादृशव्यापारकर्तृरितिन संपूर्णप्रायश्चित्तमस्येति॥

कर्तृविभागमाह अयंचेति अनुपदं तृतीयार्थत्वेन निरुक्तः कर्त्तेत्यर्थः शुद्ध इति हेतुत्वकर्मकर्तृत्वानधिकरणमित्यर्थः प्रेरणा
र्थकणिजप्रकृति धातूपात्तव्यापाराश्रय इति यावत् हेतुरिति णिजर्थप्रेरणाश्रय इत्यर्थः कर्मकर्त्तेति धातूपात्तव्यापाराश्र
यत्वे सति णिजर्थव्यापारेणाप्यमानत्वेन विवक्षित इत्यर्थः कर्मणोदाहरणान्याह मयासेव्यत इत्यादिना अत्र व्यापारविशे
ष्यकबोधोत्कीर्त्तनं तु वैयाकरणाद्यनुसारेण तत्त्वं तु प्रागेवावोचाम आश्रयव्यापाराविति ननु व्यापारस्य धातुनैव लाभात्तत्र शक्ति

अयं च त्रिविधः शुद्धः प्रयोजको हेतुः कर्मकर्त्ता च मया हरिः सेव्यते कार्य्यते हरिणा गमय
ति कृष्णं गोकुलं मद्भिन्नाश्रयको हरिकर्मकसेवनानुकूलो व्यापारः हर्य्यभिन्नाश्रयक उत्पा
दनानुकूलो व्यापारः गोकुलकर्मकगमनानुकूलकृष्णाश्रयकतादृशव्यापारानुकूलो व्यापा
र इति शाब्दबोधः करणतृतीयायास्त्वाश्रयव्यापारो वाच्यो न यथा हि ॥ ९ ॥ ९ ॥

कस्य नमपार्थमित्याशंक्यैकस्य कर्तृनिष्ठव्यापारस्य धातोर्लाभेप्यनुभूयमानकरणनिष्ठव्यापारस्य पदार्थत्वमंतरेण शाब्दविष
यतानुपपत्त्या शक्तिरावश्यकी आख्यातान्वितैकत्वभेदाया एव क्रियाया अवगमाद्व्यापारद्वयस्य धात्वर्थत्वासंभवाच्चेत्यभिप्रेत्य सोक्ता
र्थस्य प्रमाणतां दर्शयितुं करणसंज्ञाप्रतिपादकं सूत्रमुपन्यस्यति तथाहीत्यादिना ॥ श्रीलक्ष्मीनारायणवासुदेवहरिहरायनमः

साधकतममितिसूत्रस्य कारकाधिकारीयत्वात्साधकशब्दादेव प्रकर्षलाभे पि गौणाधारा ऽधिकरणसंज्ञाफलकस्य कारकप्रकरणे
शब्दसामर्थ्यगम्यः प्रकर्षो नाश्रीयत इत्यर्थस्य बोधनाय तमबुपादानमिति सूचयन्नाह तमवर्थः प्रकर्ष इति प्रकर्षश्च कारकान्तरा
पेक्षो न तु करणान्तरापेक्षः कारकसामान्यवाचिसाधकशब्दादुत्पन्नेन तमपा तदवधिकप्रकर्षस्यैव द्योतनात् तेनाश्वेन दीपिकया
याज्जतीति प्रयोगोपपत्तिः अन्यथा करणान्तरापेक्षिकप्रकर्षस्य करणान्तरे ऽभावेन तदनुपपत्तेः नादृश्येति फलोत्पत्त्यव्यवहितपूर्व

साधकतमं करणं तमवर्थः प्रकर्षः स चाव्यवधानेन फलजनकव्यापारवत्त्वात् तादृशव्यापारवत्कारणं च करणम्
उक्तं च वाक्यपदीये क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरं विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम्॥ ९ ॥

वर्तीत्यर्थः परे तु फलायोगव्यवच्छिन्नकारणत्वं करणत्वं स च व्यापेतरयावत्कारणसमवधाने सति यदव्यवहितोत्तरक्षणे फ
लनिष्पत्तिस्तत्त्वमिति यावत् स एव तृतीयार्थः सम्पन्ने तनिवेशाच्च कुण्डपो ध्वकारे फलायोगे पि न तत्राप्रसङ्गः प्रयोजकेतिप्रसङ्गनिरास
याव्यवहितेति वदन्ति नन्वहरिस्मृतिमध्याहो नञ्चेति अत्र क्रियापदं फलपरम् वाणेन हत इत्यत्र वाणव्यापाराव्यवहितोत्त
रक्षणे प्राणवियोगरूपफलाव्ययंभावात्समक्षेण समन्वयः विवक्ष्यत इत्यनेन विवक्षैव विभक्तौ प्रयोजिका न वास्तवं करणत्व
दिसनेत्युक्तम् अत एव दात्रेऽनादरेण बलस्य तत्त्व विवक्षायां बलेन लुनातीति प्रयोगः॥

वस्तुतद्दृति यतद्दृदमेववस्तुकरयामिति ननियमोऽतएवनिश्चिताधिकरणत्वापिस्थालीतन्तुनरकपालत्वाद्दैवक्षिककरण
त्ववतीत्यर्थः अवकाशमिति तंडुलंस्थाल्यांपचतीत्यादौकरणत्वाविवक्षायांननत्संज्ञाप्रयुक्तद्वितीयादेरवकाशमित्यर्थःतथा
चकाष्ठैः पचतीत्यादौप्रकृत्यर्थकाष्ठादेरभेदेनाश्रयरूपतृतीयार्थेऽन्वयः तस्यचव्युत्पत्तिवैचित्र्येणसमानप्रत्ययोपात्त
त्वप्रत्यासत्त्याव्यापाररूपतदर्थांतरेआधेयतासंबंधेनविक्लित्यनुकूलव्यापारे एवंचकाष्ठाभिन्नाश्रयकोयःफलोपहि

वस्तुतस्तदनिर्देश्यं नहिवस्तुव्यवस्थितम् स्थाल्यापच्यतइत्येषाविवक्षादृश्यतेयतइतिः विवक्ष्यतइत्य
नेनसकृदनेकेषांतदभावात् द्वितीयासप्तम्यादेरवकाशंसूचयतितथैवंकर्त्राशालार्थवत्त्वादित्युत्तर
मीमांसाधिकरणेशक्तिविपर्ययादितिसूत्रेणातः करणस्यकर्तृत्वेकरणशक्तिविपर्ययापत्तिरुक्तान
ःः युज्यतेतिवाच्यम् ॥ ९ ॥

तव्यापारस्तद्विशिष्टोविक्लित्यनुकूलएकाश्रयकोवर्त्तमानोव्यापारइतिबोधः वैशिष्ट्यं
चजन्यजनकभावसंबंधेनबोध्यम् अत्रचयत्सन्निहितेषुसर्वेषुकारकेषुकर्त्ताप्रवर्त्तयिताभवतीतिसकलकारकव्यापारस्य
कर्त्रधीनत्वप्रतिपादकंकारकइतिसूत्रस्थंभाष्यंप्रमाणम् अपरेतुक्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनंतरमितिवाक्यस्था
नंतरपदस्वारस्यात्तृतीयार्थव्यापारस्यजन्यतासंबंधे॥

नकारस्याश्रयकव्यापारविशिष्टफलानुकूलो व्यापार इति बोधमाहुः तृतीयार्थकरणत्वस्य व्यापार एवान्वयः शब्दशक्तिस्वभावात् फलांशे
त एव मत्वर्थलक्षणया सोमादिपदस्य नामधेयत्वं सिद्धं नितरां अन्यथा व्यापारप्रतिकरणत्वेनान्विते फलांशे करणत्वेनान्वयोपपत्तौ लक्ष
णायाः प्रसंग एव अत एव सोमेन यजेतेत्यत्र मत्वर्थलक्षणेति मीमांसका इत्यन्ये वस्तुतस्त्वाश्रयोऽवधिरुद्देश्य इति मूलस्वारस्यात्का
रणतृतीयायाः आश्रयमात्रमर्थः प्रकृत्यर्थान्वितस्य तस्य निष्ठव्यापारजन्यत्वसंबंधेन धात्वर्थव्यापारेऽन्वय इत्येवन्यायः नैयायिका
स्त्वसाधारणं कारणं करणं कारणे असाधारण्यं च व्यापारवत्त्वमेव न तु फलायोगव्यवच्छिन्नत्वम् तस्य यावत्कारणघटितत्वाद्गौरवे
णातद्धर्मावच्छिन्ने शक्त्यसिद्धेः स एव च प्रकर्षः साधकतममिति तमपा बोध्यते व्यापारमात्रं करणतृतीयार्थः तस्मिन् प्रकृत्यर्थ
स्याधेयतासंबंधेनान्वयः शेषं पूर्ववदित्याहुः एवमिति एकस्मिन्नपि धर्मिणि कर्तृत्वकरणत्वयोरंगीकारे कर्तृकरणशब्दयो
रविरोध इति यावत् शक्तिविपर्ययादिति एष हि दृष्टान्तो नानुमतो बौद्धविज्ञानात्मा पुरुष इत्यादीनां तथा कर्तुः कर्तव्यविशेषप्र
तिपादकानां यजेत जुहुयादित्यादीनां च सार्थक्याय जीवस्य कर्मोपासनार्थं च त्वादित्यनेन कर्तृत्वबोधिनेत्युक्ते पदव्यवहार्यं वि
ज्ञानमेवास्तु कर्त्रित्याशंकाया विज्ञानशब्दवाच्यबुद्धेः कर्तृत्वाभ्युपगमे लोके समर्थस्यापि कर्तुः सर्वार्थकारिकरणं न रसापेक्ष
स्यैव कार्यकारित्वदर्शनेन विज्ञानपदव्यपदेश्यत्वबुद्धेः करणशक्तिसंपत्तिरतस्तदतिरिक्तजीवस्यैव कर्तृत्वमुचितमित्यर्थः
प्रतिपादके न शक्तिविपर्यायादिति सूत्रेणेत्यर्थः नयुज्यतेति कर्तृकरणशब्दयोर्विरोधस्यैव भवद्भिरभिधानादिति भावः ॥

नदेषामिति प्राणानां इंद्रियाणांविज्ञानंग्रहणशक्तिं विज्ञानेन विज्ञानशब्दवाच्येनमनसा तज्जन्यबुद्ध्यात्मकवृत्त्येतियावत् आ
दायगृहीत्वाहृदयंस्वापेगच्छतीतिश्रुत्यर्थः करणतयेति विज्ञानेनेत्यत्रकरणतयाल्कृप्तस्येत्यर्थः निष्क्रमाणेत्यादेः कर्त्तरि करण
शक्तिस्वीकारेपिद्वयोः शक्त्योरेकदाविवक्षायामसंभवेन विज्ञानंयज्ञंतनुतेइत्यादौकर्त्तृत्वविवक्षायांकरणशक्तिविवक्षाप्रयु
क्तविज्ञानेनेतितृतीयांतनिर्देशापादनासंभवेनतद्विपर्ययसंगाभावादित्याशयादित्यर्थः नन्विदमयुक्तम् अपादानप्रतिपाद

तदेतेषांप्राणानांविज्ञानेनविज्ञानमादायेतिश्रुत्यंतरेकरणतयाल्कृप्तस्यकर्तृतांप्रकल्प्यश
क्तिविपर्ययापत्तिर्निष्क्रमाणाकल्पनइत्यभिप्रायात् वस्तुतस्त्वन्वचयमात्रमेतदितियथा
चतक्षोभययथेत्यधिकरणेभाष्यएवस्पष्टंइतिप्रपंचितंभूषणे॥ ९ ॥ ॥

कग्रंथस्यैवापत्तौ अप्रामाण्यप्रतिपादकत्वासंभवात् आपत्तेः प्राक्तनसूत्रादप्रक्रांतत्वाच्चेत्यतआह वस्तुतस्त्विति अन्वाचयमा
त्रमेतदिति एतत् शक्तिहान्यापत्तिरूपंदूषणंमात्रपदेनतात्पर्यविषयत्वस्यव्यवच्छेदः अन्वाचयत्वंचतात्पर्यज्ञानविषया
र्थसन्निहितत्वम् उपेक्षाविषयत्वंवा तच्चबुद्धेः करणशक्तिविपर्ययेतिदर्शितप्रतिपादकसूत्राद्बुद्धेः कर्मत्वनिरासस्यैवमुख्य

नावगतेरितिभाव भूयणेत्युतदेतेषामित्याद्यभिप्रायादित्यंन पाठोनास्त्येव किंतुनन्वेवकर्तृत्वादिनयुज्यतेतिचेत्सत्यम् अन्वा
चयमात्रमेतदितिपाठः अन्वाचयेति विज्ञानशब्दार्थस्यजीवत्वेभ्रान्तिविपर्य्ययापत्तिः संभाव्यतेनतुनिर्भरलग्नेत्यर्थः उपा
धिवशेनपरमात्मन्येवतत्संभवादितिभावः तदेवविशदयति यथाचेतिसूत्रेचशब्दस्त्वर्थे पराभिमतबुद्धिकर्तृत्वनिरासा
र्थः नहिपरमात्मनोन्योजीवोनामकर्त्ताभोक्तावासंभवति नित्यशुद्धमुक्तात्मनः कर्तृत्वाद्यसंभवात् निर्मोक्षप्रसंगाच्च किंतु
ध्यायतीवलेलायतीवेतिश्रुतेरध्यस्ततत्तत्ववाच्यम् अविद्योपस्थापित तत्परस्यापिसंभवति यत्र हि द्वैतमिवभवतित
दितरइतरंपश्यतीति विद्यावस्थायांतुनतद्भावोयत्रतुसर्वमात्मैवस्यात्तत्केनकंपश्येदितिश्रुतेः यथातक्षावास्या
दिकरणहस्तः कर्त्तादुःखीभवति सएवगृहस्थोविमुक्तवास्यादिनिर्व्यापारः सुखीभवतीतितदर्थः तथाचशक्तिविपर्य
यादित्यस्यपराभ्युपगतबुद्धिकर्तृत्वनिरासतात्पर्येनतुबुद्धेः कर्तृत्वेनकरणशक्तिपरित्यागइतिनतद्विरोधइतिभावः
॥४॥ ॥सप्तम्यर्थंनिरूपयति सप्तम्याश्चापीति ननुतावतासूत्राद्याधार वाच्यत्वलभ्यते नाश्रयस्येत्यतआहतत्त्वंचे २
ति आधारत्वंचेत्यर्थः आश्रयत्वमिति आधेयत्वविशिष्टत्वमित्यर्थः विशिष्टस्यैवशक्तिबोधनेप्याश्रयांशएवसानतु
विशेषणीभूताश्रयत्वेपितत्प्रकारकशाब्दबोधेआश्रयशक्तिज्ञानस्यहेतुताकल्पनयैवतज्ज्ञानोपपत्तेरित्याशयेनाह॥

तत्राश्रयांशः शक्य इति यद्वा ननु तावता परंपरया क्रियाश्रयस्य सप्तम्यर्थत्वं लब्धं नाश्रयमात्रस्येत्यत आह आश्रयांश इति पूर्वो
क्तरीत्या क्रियायाः धातोरेव लाभादनन्यलभ्य आश्रय एव शक्य इत्यर्थः तत्त्वं आश्रयत्वमात्रेणेति शक्यतावच्छेदकस्य कर्त्रादिसा
धारण्यात् करणतृतीयायाश्च व्यापारोपीत्यपि नाश्रयार्थत्वप्रतिपादनादिति भावः कर्तृकर्मद्वारेति एतादृशार्थलाभश्च तत्सू
त्रसामर्थ्यादेव. तथाहि कारकाधिकारीयेणेतेन क्रियान्वय्याधारस्याधिकरणसंज्ञा विधीयते क्रिया च धात्वर्थः साक्षात्तदाधा

सप्तम्याश्च आश्रयोर्थः सप्तम्यधिकरणे चेत्यधिकरणे सप्तमी तच्चाधारोधिकरणमिति सूत्रादाधारः तत्त्वञ्चाश्र
यत्वं तत्राश्रयांशः शक्यः तत्त्वमवच्छेदकम् न चाश्रयत्वमात्रेण कर्मकर्तृकरणानामाधारसंज्ञा स्यात् स्यादेवं यद्
दिताभिरस्यानबाधः स्यात् कारक इत्यधिकृत्य विहितसप्तम्याः क्रियाश्रय इत्येव यद्यपि तात्पर्यं तथाप्यनचकर्मक
र्तृद्वारा तदाश्रयत्वमस्त्येव स्थाल्यादेर्भूतलकटादेश्चेति स्थाल्यां पचति भूतले वसति कटे शेत इत्याद्युपपद्यते उक्तं
च वाक्यपदीये कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद्धारयत् क्रियाम् उपकुर्वत् क्रियासिद्धौ शास्त्रेधिकरणं स्मृतमिति॥

रयोः पराभ्यां कर्तृकर्मसंज्ञाभ्यामाक्रान्तत्वादिदं सूत्रमनवकाशं सत् परंपरया धात्वर्थाश्रयस्याधिकरणसंज्ञाविधानेन चरि
तार्थं परंपराघटके च कर्तृकर्मणी एवेति परया कर्मसंज्ञया बाधादेव मोक्षे इच्छास्तीति वन्मोक्ष इच्छतीति भवतीति न प्रयोगः ॥

त्त्वावगमेरितिभाव भूषणेतुतदेतेषामित्याद्यभिप्रायादित्यंत. पाठोनास्त्येव किंतुनन्वेवकर्तृत्यादिनयुज्येतेतिचेन्सत्यम् अन्वा
चयमात्रमेतदितिपाठः अन्वाचयेति विज्ञानशब्दार्थस्यजीवत्वेशक्तिविपर्य्ययापत्तिः संभाव्यतेनतुनिर्भरस्तस्मेत्यर्थः उपा
धिवशेनपरमात्मन्येवतत्संभवादितिभावः तदेवविशदयति यथाचेतिसूत्रेचशब्दस्त्वर्थे पराभिमतबुद्धिकर्तृत्वनिरासार्
थः नहिपरमात्मनोन्योजीवोनामकर्त्ताभोक्तावासंभवतिनित्यशुद्धस्यात्मनः कर्तृत्वाद्यसंभवान्निर्मोक्षप्रसंगाच्च किंतु
ध्यायतीवलेलायतीवेतिश्रुतेरध्यस्ततत्तत्रवाच्यम् अविद्योपस्थापित तत्परस्यापिसंभवति यत्रहिद्वैतमिवभवतितद
दितरइतरंपश्यतीति विद्यावस्थायांतुतदभावोयत्रतुसर्वमात्मैवस्यात्तत्केनकंपश्येदितिश्रुतेः यथातक्षावास्या
दिकरणहस्तःकर्त्तादुःखीभवति सएवगृहस्थोविमुक्तवास्यादिनिर्व्यापारःसुखीभवतीतितदर्थः तयाचशक्तिविपर्य
यादित्यस्यपराभ्युपगतबुद्धिकर्तृत्वनिरासेतात्पर्यंनतुबुद्धेःकर्तृत्वेनकरणशक्तिपरित्यागइतिनतद्विरोधइतिभाव
॥ॐ॥ ॥सप्तम्यर्थंनिरूपयति सप्तम्याश्चपीति ननुतावतासूत्रेआधार वाच्यत्वलभ्यते नाश्रयस्येत्यतआह तस्यांचे
ति आधारत्वंचेत्यर्थः आश्रयत्वमिति आश्रयत्वविशिष्टत्वमित्यर्थः विशिष्टेसूत्रेणशक्तिबोधनेप्याश्रयांशएवसानतुत
द्विशेषणीभूताश्रयत्वेपितत्प्रकारकशाब्दबोधे आश्रयशक्तिज्ञानस्यहेतुताकल्पनयैवतद्भानोपपत्तेरित्याशयेनाह॥

तत्राश्रयांशः शक्य इति यद्यननुगतावततापरंपरयाक्रियाश्रयस्य सप्तम्यर्थत्वं लब्धं नाश्रयमात्रस्येत्यत आह आश्रयांश इति पूर्वो
क्तरीत्या क्रियायाः धातोरेव लाभादनन्यलभ्याश्रय एव शक्य इत्यर्थः तत्त्वं आश्रयत्वमात्रेणेति शक्यतावच्छेदकस्य कर्त्रादिसा
धारण्यात् करणतृतीयायाश्च व्यापारेपीत्यपि नाश्रयार्थत्वप्रतिपादनादिति भावः कर्तृकर्मद्वारेति एतादृशार्थलाभश्च तत्सू
त्रसामर्थ्यादेव तथाहि कारकाधिकारीयेणैतेन क्रियान्वय्याधारस्याधिकरणसंज्ञा विधीयते क्रिया च धात्वर्थः साक्षात्तदाधा

सप्तम्याश्रय्याश्रयोर्थः सप्तम्यधिकरणे चेत्यधिकरणे सप्तमी तच्चाधारोधिकरणमिति सूत्रादाधारः तत्त्वञ्चाश्र
यत्वं तत्राश्रयांशः शक्यः तत्त्वमवच्छेदकम् न चाश्रयत्वमात्रेण कर्मकर्तृकरणानामाधारसंज्ञा स्यात् स्यादेवं यः
दिताभिरस्यानबाधः स्यात् कारक इत्यधिकृत्य विहितसप्तम्याः क्रियाश्रय इत्येव यद्यपि तात्पर्यं तथाप्यत्र कर्मक
र्तृद्वारा तदाश्रयत्वमस्त्येव स्थाल्यादेर्भूतलकटादेश्चेति स्थाल्यां पचति भूतले वसति कटे शेते इत्याद्युपपद्यते उक्तं
चवाक्यपदीये कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद्धारयत्क्रियाम् उपकुर्वत् क्रियासिद्धौ शास्त्रेधिकरणं स्मृतमिति॥

रयोः पराभ्यां कर्तृकर्मसंज्ञाभ्यामाक्रान्तत्वादिदं सूत्रमनवकाशं सत् परंपरया धात्वर्थाश्रयस्याधिकरणसंज्ञाविधाने न चरि
तार्थं परंपराघटके च कर्तृकर्मणी एवेति परत्वात् कर्मसंज्ञया बाधादेव मोक्षे इच्छास्तीति वन्मोक्षमिच्छतीति भवतीति न प्रयोगः ॥

औपश्लेषिकमिति सामीप्यसंबंधनिबंधनमित्यर्थः सामीप्यस्यापि संयुक्तसंयोगरूपतया संयोगपदेन तस्यापि संग्रहात् आधेयव्याप्यतावच्छेदकयत्किंचिदवयवकमिति यावत् वैषयिकमिति विषयतासंबंधनिरूपकमित्यर्थः अभिव्यापकमिति आधेयव्याप्यतावच्छेदकयावदवयवकमित्यर्थः तत्राद्यस्य कटे शेते गुरौ वसतीत्युदाहरणे द्वितीयस्य मोक्षे इच्छास्तीति अन्त्यस्यासंकटे शेते इत्यत्र परंपराकटाभिन्नाश्रयकः शयनानुकूलो व्यापार इति बोधः एवमन्यत्राप्यूह्यं भाष्ये संहितेति तत्र हि संहिताधिकारं इनायसंयोगः शक्योऽवक्तुं अधिकरणनाम त्रिप्रकारं व्यापकमौपश्लेषिकं वैषयिकमिति इकः शब्दस्याच्छब्देन कोऽन्योऽभिसंबंधो भवितुमर्हत्यन्यदत उपश्लेषात् इकोयणचि उपश्लिष्टस्येति तत्रान्तरेणाग्रहणं संहितायामेव भविष्यतीत्युक्तम् अत्रोप-

एतच्च त्रिविधं औपश्लेषिकं वैषयिकमभिव्यापकं चेति कटे शेते गुरौ वसति मोक्षे इच्छास्ति तिलेषु तैलमिति एतच्च संहितायामिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्

श्लिष्टपदाध्याहारेण सप्तमीत्यर्थे इदमेव भाष्यमान संहितायामित्युपलक्षणमत्र प्रदीपे कार्यं भवतीत्यादि सूत्रस्य भाष्यस्यापि तत्राधिकरणत्वविध्यप्रतिपादनादिति नैयायिकास्तु संयोगेनाधारः समवायेनाधारः इत्याद्यनुगतप्रतीतिवशादाधारत्वमखंडोपाधिः संयोगादिरूपं तु न तत् कुंडसंयोगिनो बदरादेरपि कुंडाधारतापत्तेः न तु बदरप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंयोगानुयोगितायाः कुंडाधारताव्यवहारनियामकत्वात् युगपदभ्राज्ञो दोषो न वा कुंडे कुंडसंयोगानुयोगितासत्त्वेपि कुंडे कुंडमिति प्रतीत्यापत्तिः कुंडप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंयोगानुयोगितायास्तत्र विरहादिति चेदेवमपि मल्ले मल्लान्तरसंयोगसत्त्वे उक्तानुयोगिताभ्योप्यान्मल्ले मल्ल इति व्यवहारापत्तेरशक्यवारणत्वेनोक्तप्रकारस्यैवानुसर्तव्यत्वात् आधारताश्रमाः

धारत्वमाधेयत्वंवासप्तम्यर्थः कस्याधारत्वइत्याकांक्षायांक्रियानिरूपितस्यतस्यबाधादुपस्थितत्वाच्चैककर्मणोराधारएवसेतितयोरे
वतदन्वयः भूतलेघटइत्यादौनयत्रक्रियाश्रवणंतत्रापिकारकत्वनिर्वाहायतदध्याहारस्यावश्यकताईदृशस्थलेपरंपरासंबंधर
स्यापिक्रियान्वयित्वरूपकारकत्वघटकताशास्त्रप्रामाण्यादतएवाक्षशौंडइत्यादौसामर्थ्योपपत्तिरेवंचभूतलेघटोस्तीत्यत्रभू
तलवृत्तिघटोवर्त्तमानसत्ताश्रयइतिबोधः नञ्समभिव्याहारेतुतादृशसप्तम्यर्थाभावोघटांशेभासतेइत्याहुः ॥ ॥

अवधिः पंचम्यर्थः अपादानेपंचमी तच्चध्रुवमपायेऽपादानमितिसूत्रादपायोविश्लेषस्तज्जनकक्रियातत्रावधिभू
तमपादानमित्यर्थकादवधिभूतमितिभावः उक्तंचवाक्यपदीये अपायेयदुदासीनंचलंवायदिवाचलम् ध्रुवमेवात
दावेशात्तदपादानमुच्यते पततोध्रुवएवाश्वोयस्मादश्वात्पतत्यसौ तस्याप्यश्वस्यपतनेकुड्यादिध्रुवमिष्यते उभाव
वप्यध्रुवौमेषौयद्यप्युभयकर्मके विभागेप्रविभक्तेतुक्रियेतत्रव्यवस्थिते मेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्वंपृथक्पृथक्
मेषयोस्स्वक्रियापेक्षंकर्त्तृत्वञ्चपृथक्पृथक् ॥ ॥ पंचम्यर्थंनिरूपयति अवधिः पंचम्यर्थइति विश्लेषइति विभागइत्यर्थः
अवधित्वंचप्रकृतधात्वर्थविभागजनकतत्क्रियानाश्रयत्वेसति प्रकृतधात्वर्थविभागाश्रयत्वम् करणादिकारकेऽतिव्याप्तिवारणा
यविशेष्यं यत्किंचित्क्रियाजन्यविभागस्यतत्रापिसत्वादतिप्रसंगतादवस्थ्यमतस्तद्विशेषणंप्रकृतेति एवंचवृक्षात्पततीत्यादौ
विभागजनकक्रियापतत्यर्थः यद्यप्यत्र धातुनागतिर्निर्दिश्यतेनान्तिर्दिष्टविषयमिति अधिकंहरिपद्यव्याख्यावसरेग्रंथकृ

उदासीनविभागजनकक्रियानाश्रयः नहि विभ्यमाह चयमित्यादि चलोऽश्वादिरचलोग्रामादिः तत्क्रियानाश्रयत्वादिति नहि भयजनक
तत्क्रियानाविरत्वादित्यर्थः क्रियाश्रयत्वादिति तथाचान्यत्रेति निभाव विशेषणीयमिति तथाच विभागस्तत्र किन्त्वेन निवेशनीयः

अस्यार्थ, अपाये विश्लेषहेतुक्रियायां उदासीनमनाश्रयः अनदावेशात्क्रियानाश्रयत्वात् एवञ्चविश्लेषहेतुक्रिया
नाश्रयत्वे सति विश्लेषाश्रयत्वं फलितं वृक्षात्पर्णं पततीत्यत्र पर्णस्य नद्यारण्यस्त्वंतम् धावतोऽश्वात् पततीत्यश्वस्व
स्यक्रियाश्रयत्वाद्विश्लेषहेत्विति कुड्यात्पततोऽश्वात् पततीत्यश्वस्य विश्लेषजनकक्रियाश्रयत्वेऽपि तत्त्वविरुद्ध
मित्याह यस्मादश्वादिति नहि श्लेषहेतुक्रियानाश्रयत्वे सतीति विशेषणीयमिति भावः एवमश्वनिष्ठक्रियानाश्रयत्वा
त्कुड्यादेरपि ध्रुवत्वमित्याह तस्यापीति उभयकर्मजविभागस्थले विभागस्यैकत्वान्न हि श्लेषजनकक्रियानाश्रयत्वा
भावात्परस्परमेषयोरपसरतदिति तस्मादित्याशङ्का समाधत्ते उभावपीति मेषान्तर इति यथा निश्चलमेषादपस
रद्द्वितीयमेषस्थले निश्चलमेषस्यापसरन्मेषक्रियामादाय ध्रुवत्वम् तथात्रापि विभागैक्येऽपि क्रियाभेदादेकक्रिया
मादायापरस्परस्य ध्रुवत्वमिति तथाच विश्लेषाश्रयत्वे सति तज्जनकतत्क्रियानाश्रयत्वं तत्क्रियायामपादानत्वमर्थ

तिभाव समाधत्ते प्रविभक्ते त्वित्यादिना तत्तन्मेषस्य निष्ठविशिष्टत्वेन भिन्नतयावगत इत्यर्थ अवस्थित इति तत्तन्मेषस्यापि
विभागजनकक्रियेत्तत्तन्मेषानाश्रिते भवत एवेत्यर्थः तदेवाह मेषान्तरक्रियापेक्षमित्यादि परस्परपदोपात्तयोरपादानत्वम् तथा

ननुद्वक्रित्वेनापिधात्वर्थक्रियाविशेषणीयेत्याह क्रियाचेति वृक्षकर्मजविभागवतिवस्त्रइत्युक्त्यावस्त्रद्वारकसंबंधेनक्रियान्वयित्वे
वृक्षस्यसूच्यते क्रियाजनकत्वंकारकत्वमितिमतेतुतत्रवृक्षस्यापादानत्वं दुरुपपादमेव संगच्छत इति नादृशात्वृक्षनिष्ठक्रियायाः
प्रकृतपतधात्वर्थत्वाभावेनतद्वृतिवृक्षेनाव्याप्तिरितिभावः अत्रवदंति पंचम्याआश्रयइव विभागोप्यर्थः विभागार्थकपतत्यादि
समभिव्याहारेकरणतृतीयाव्यापारएव अनेकधातूनांविभागेशक्तिकल्पनापेक्षयाएकस्याः पंचम्यास्तत्रशक्तिकल्पनायांलाघ
वात् विभागस्यधात्वर्थत्वेद्वितीयादिस्थलइवविभागस्यधातुनालाभादाश्रयमात्रंपंचम्यर्थइत्येवब्रूयात् अवधेराश्रयात्पृथ

क्रियाचात्रधात्वर्थोनतुस्पंदः तेनवृक्षकर्मजविभागवतिवस्त्रेवृक्षाद्वस्त्रंपततीतिसंगच्छते

गुपादानत्वेयथ्योत्पत्तिपत्योः पर्योपतापतेश्च प्रकृतेऽधोदेशसंयोगानुकूलक्रियैवपतत्यर्थः अधोदेशश्चसंयोगांशेउपलक्षणम् गं
म्युपात्तसंयोगफलउत्तरदेशवत् विभागाधीनपूर्वदेशसंयोगनाशमंतरेणक्रियायाः संयोगजनकत्वासंभवात्तस्याविभागजनक
त्वमक्षुण्णमेवसमानप्रत्ययोपात्तत्वप्रत्यासत्त्याव्युत्पत्तिवैचित्र्येणाश्रयरूपपंचम्यर्थस्यविभागरूपापरतदर्थेआधेयतयान्व
यस्तस्यचानुकूलतासंबंधेनपतत्यर्थेक्रियायां एवंचविभागस्यधात्वर्थत्वाभावान्नकर्मताप्रसंगलेशोपि यद्वा अवधिरित्यनुगत
व्यवहारादवधित्वमाश्रयत्वमाश्रयत्वव्याप्यमखंडोपाधिस्तदवच्छिन्न एवपंचम्यर्थः अतएवावधेराश्रयात्पृथगुपादानम्॥

तस्य च स्वनिष्ठावधित्वनिरूपकविभागजनकत्वसंबंधेन क्रियायामन्वयः एवं च पूर्वकल्पेवृक्षात्पर्णं पततीत्यत्र वृक्षाभिन्नाश्रयक विभा
गजनकपर्णाश्रयकसंयोगानुकूलव्यापार इति बोधः द्वितीये तु वृक्षाभिन्नावधिविशिष्टात् एक क्रियेति विभागजन्यसंयोगो विभाग
जनक क्रिया या न पतत्यर्थः पल्लूगतावित्यनुशासनादिति शब्दस्य गम्लृगतावित्यादौ संयोगानुकूलव्यापार एव प्रसिद्धेः त्यजर्थे
गतिश्च व्यवहाराभावाच्च फलावच्छिन्नव्यापारे व्यापारावच्छिन्ने फले च धातोः शक्तिमङ्गीकुर्वतोऽस्वोक्तफलत्वानाक्रान्तविभाग
स्य धात्वर्थव्यापारावच्छेदकत्वासंभवाच्च पततेः संयोगरूपफलार्थकत्वे ग्रामं गच्छतीति वद्ग्रामं पततीत्यापत्तिरिति तु न शब्द
शक्तिस्वाभाव्येन तदुपस्थितसंयोगस्याधेयत्वेनान्वयात् ग्रामस्य न त्वेतु विहगो ग्रामं पततीति त्विष्टमेव अत एव नरकं पतति
नदीति विग्रहे द्वितीयाश्रितेति पतितशब्दयोगे द्वितीयासमासविधानं संगच्छते न च वृक्षं मजहत्यापि पर्णे भूमिस्थे ग्रातिवृक्षा
त्पर्णं पततीत्यापत्तिः तदुपस्थाप्यक्रियाजन्यदेशान्तरविभागे वृक्षावधिकत्वानुपगमात् अन्यथा क्रियाजन्यसंयोगमात्रस्यैव
विभागजन्यत्वेन भूमिपर्णसंयोगस्यापि तथात्वात्तन्मते पिता वृक्षात्प्रयोगस्य दुर्वारतापत्तेः अत एव गतिर्विनात्वेवधिना नापायः
इति कथ्यते वृक्षस्य पर्णे पततीत्येवं भाष्ये निदर्शितमित्यवधेयत्वं पयोमयविभागानुकूलत्वविनाससंयोगजनिका क्रिया पतापायः
अत एव पर्णविशेषणतया वृक्षविवक्षायामपादानस्याविवक्षणाद्वृक्षस्य पर्णं पततीत्यत्र भाष्ये संगच्छते नदर्थकहरिणोक्तमप्यत्र
गृहादपसरतीत्यादौ विभाग एव धात्वर्थस्तत्राश्रयोऽवधिमान्नवापे संम्यर्थे तस्याधेयतया स्वनिष्ठावधित्वनिरूपकत्वेन चापया
यविभागान्वयः परस्परस्मान्मेषावपसरत इत्यादौ तु मेषपदवाच्यत्वावच्छेदेनैककर्मत्वविवक्षानं परस्परवाच्यत्वावच्छेदेनैतन

उक्तापादानत्वस्यपंचमीवाच्यतावच्छेदकत्वेगौरवंमंनस्याधायाह वस्तुतइति लक्षणमात्रमिति मात्रपदेनशक्यतावच्छेदकत्वव्यवच्छेदः तथाचव्यावृत्त्यादिफलकंनिरुक्तावधित्वमेवपंचम्यर्थस्तुविभागाश्रयमात्रमेवेतिभावः नन्वेवंवृक्षात्पर्णंपततीत्यत्रपर्णेपि विभागाश्रयत्वस्यावैकल्यात्तदुत्तरंपंचम्यापत्तिरत्त्याह अतिप्रसंगस्येति द्वितीयार्थोक्तरीत्येति चैत्रोग्रामंगच्छतीतिवच्चैत्रःस्वंगच्छतीतिवारणायपरयाकर्तृसंज्ञयाबाधादित्युक्तरीत्येत्यर्थः स्पंदस्यप्रस्रवणजन्यविभागाश्रयत्वस्यवृक्षेसत्त्वादतिप्रसंगमाशंक्य निषेधति नचेति एवमिति विभागाश्रयत्वमात्रस्यापादानसंज्ञानियामकत्वेइत्यर्थः स्यादिति प्रस्रवणस्याधोदेशसंयोगानुकूल

वस्तुतस्तुनैतावत्पंचम्यावाच्यंकिंत्ववधेर्लक्षणमात्रंद्वितीयार्थोक्तरीत्याप्रयोगातिप्रसंगस्यासंभवेनवाच्यकोटौप्रवेशस्यगौरवेणासंभवादितितुप्रतिभाति नचैवंवृक्षात्स्पंदतइतिस्यादितिशंक्यम् आसनाच्चलितःराज्याच्चलितइतिवद्दिष्टत्वात् एतेनपंचमीजन्यापादानत्वबोधेसकर्मकधातुजन्योपस्थितेर्हेतुत्वमितिसमाधानमासी

द्रवद्रव्यक्रियारूपतयाविभागस्यधात्वर्थाभावेनपरमतेआपत्त्यसंभवादित्याशयः इष्टत्वादितिचलत्यर्थक्रियाजन्यविभागाश्रयत्वस्यैवतदर्थक्रियाजन्यविभागाश्रयत्वस्यापिपंचमीनियामकत्वे क्षतिविरहादित्यर्थः चलतेर्गत्यर्थकत्वेपिराज्याच्चलितइतिप्रयोगेविभागानुकूलक्रियापरत्ववत्स्पंदेरपितदर्थत्वमुपगम्यापत्तेरिष्टत्वमितिभावःजलमत्रकर्तृवृक्षस्यैवकर्तृत्वविवक्षायांतुपरयाकर्तृसंज्ञयाबाधेनोक्तापत्तेरसंभवादितिभावः॥

नन्वेवमप्रीति। एवमपि धात्वर्थविभागाश्रयत्वस्यापादानसंज्ञानियामकत्वेऽपीत्यर्थः दुर्वारमिति धात्वर्थक्रियाजन्यविभागाश्रयत्वादिति भावः कर्मसंज्ञयेति वृक्षस्य त्यज्यर्थव्यापारजन्यविभागाश्रयत्वादिति भावः पूर्वमतिप्रसंगः कर्तृसंज्ञामादायैवोक्त इदानीं तु कर्मसंज्ञामादाय प्राप्तः स निवारित इति बोध्यम् अनुभवसिद्ध इति वस्तुतो विभागावधित्वस्य वृक्षे बाधानज्ञान्यत्वेऽथस्य प्रमात्वमिष्टमेव विभागाश्रयस्यैवावधित्वोक्तेः त्यजतेः पतत्यर्थे लक्षणात्र हद शायां वृक्षात्पर्णं त्यजतीति प्रयोगस्याप्रामाणिकत्वेन कारणवच्छेदककोटौ न्यः

नन्वेवमपि वृक्षात्त्यजतीति दुर्वारं कर्मसंज्ञयाऽपादानसंज्ञाया बाधेन पंचम्यसम्भवात् अमान्तेन तत्प्रयोगे यद्विवधाभावोऽनुभवसिद्धस्तर्हि पंचमीजन्यापादानत्वबोधे त्यज्यादिभिन्नधातुजन्यबुद्धेर्हेतुत्ववाच्यम् वस्तुतः हकादि द्योतनइत्यादौ ति. सत्येत्यध्याहार्य्यम् रूपरसात्पृथगित्यत्र बुद्धिकल्पितमपादानत्वद्रष्टव्यम् पृथग्विनेति पंचमी वा दूरत्त्व निर्दिष्टविषयं किंचिदुपात्तविषयं तथा अपेक्षितक्रियं चेति त्रिधापादानमुच्यते इति वाक्यपदीयात्त्रिविधम्

आदिभिन्नत्वस्य धात्वर्थे निवेशयितुमशक्यत्वादित्यभिप्रेत्योक्तं यदीति निःसृत्येति निःसरणपूर्वके विद्योतने धातोर्वृत्तिमुपगम्य पंचम्युपपाद्येत्यर्थः अत एवोपात्तविशेष्यस्यान्तर्भावो वक्ष्यमाण संगच्छते बुद्धिपरिकल्पितमिति बोद्धव्य विभागावधित्वमाश्रित्येत्यर्थ तादृगपादानत्वाश्रयणे प्रमाणशैथिल्यं मत्वाह पृथगिति ॥

गतिरिति विभागजनकक्रियेत्यर्थः उपात्तविषयमपि समभिव्याहृत
साक्षादिति मुख्यवृत्त्येत्यर्थः धातुनेत्यस्य समभिव्याहृतेत्यादिः
धातुनोपात्तो लक्षितो गतिरूपो विषयो यत्रेत्यर्थः अपेक्षितक्रियमिति अनुपात्तधात्वर्थक्रियासाकांक्षमित्यर्थः बलाहकादिति धूम
मरुज्ज्योतिः समूहो बलाहकः ततोवयवभूतज्योतिषामेव विभागविवक्षणात् सोवधिः द्युतिश्च लक्षणया निःसरणपूर्वकविद्योतन
बोधकः तथा च बलाहकावधिकनिःसरणोत्तरकालिकं विद्युत्कर्तृकं विद्योतनमिति बोधः अध्याहृत्येति अर्थाध्याहाराभिप्रायेण

यत्र साक्षाद्धातुना गतिर्निर्दिश्यते तन्निर्दिष्टविषयम् यथाश्वात्पतति यत्र धात्वन्तरार्थांगं स्वार्थं धातुराह तदुपात्तविषय
म् यथा बलाहकाद्विद्योतते निःसरणांगे विद्योतने द्युतिर्वर्तते अपेक्षितक्रिया यत्र तदन्यत् यथा कुतो भवान् पाटलि
पुत्रात् आगमनमर्थमध्याहृत्यान्वयः कार्यः ॥

॥ पदाध्याहारवादे तु आकांक्षितक्रियावाचकपदानुसंधानेप्यनुपात्तत्वरू
पविशेषणघटितलक्षणावैकल्यं बोध्यम् प्रमाणं तत्र युष्मेभ्यः स्पृहयतीत्यादौ स्पृहयत्यादियोगे संप्रदानादिसंज्ञाविधायकानि
स्पृहेरीप्सित इत्यादिसूत्राणि तैस्तत्तद्धातुयोग एव तद्बोधनात् अर्थाध्याहारे तु क्रियार्थोपपदस्येत्यादिसूत्रे त्वञ्लोपइत्यादिवार्तिका
निच अन्ये त्विदमित्थं व्याचक्षते यत्र विभागस्तज्जनकक्रिया चोभयम् धातुनाभिधीयते तदाद्यं यत्र विभागो ध्याहृतधातुना तथा
न द्वितीयम् यत्र तूभयमप्यध्याहृतधात्वभिधेयम् तत्तृतीय मिति अधिकमन्यतोवधार्य्यम् ॥

चतुर्थ्यर्थं निरूपयति उद्देश्य इति ननूद्देश्यत्वं कामनाविषयत्वं तच्च विप्राय गां ददातीत्यत्र क्रियाजन्यफलभागितया कामनावि
षये गवादावतिप्रसक्तमतस्तद्व्याचष्टे तत्सूत्रप्रामाण्येन दर्शयति तच्चकर्मणेत्यादि कर्मणेत्यनन्तरं सम्बद्धमिति शेषः. कर्मचात्र
पारिभाषिकं क्रियया यमभिप्रैतीति क्रियाव्याप्यमानस्य संप्रदानसंज्ञाविधानात् अतएव तदकर्मकविषयम् ननु ग्रामं गच्छतीत्य
त्र ग्रामरूपकर्मजन्यसुखादिफलभागितद्देश्ये कर्तरि अतिप्रसंगोऽत आह करणभूतेनेति करणत्वं च सम्बन्धक्रियापेक्षम् क्रिया
वहिनव्यापारवत एव करणतया व्यापारे कर्मवृत्तित्वलाभेन तद्वृत्तित्वस्य धात्वर्थतावच्छेदकफल एव सम्भवात् कर्मवृत्तितज्जन्य

उद्देश्यश्चतुर्थ्यर्थः तथाहि सम्प्रदाने चतुर्थी तच्च कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानमिति सूत्रात्कर्मणा करणभूतेन य
मभिप्रैति ईप्सति तत्कारकं सम्प्रदानमित्यर्थकादुद्देश्यम्॥ ११ त्वस्य प्रेमजन्यसुखेऽसत्त्वान्नोक्तातिप्रसंग इति भाव य

मित्यस्यानुपादाने योऽभिप्रैतीत्यर्थस्यापि लाभात् प्रयमानकर्तरि अतिसप्रग. स्यादत तदुपात्त यद्यपि गोर्ब्राह्मणस्वं भवत्वितीच्छा
विशेष्यतया गामेवावगाहते तथा सूत्रफलितार्थपरत्वान्न दोष तथाच कर्मजन्यतद्वृत्तिफलभागित्वप्रकारको यद्विशेष्यकोऽ
भिप्रायः स सम्प्रदानमिति सूत्रार्थः तादृशफलसम्बन्धिकप्रकारतानिरूपितविशेष्यताश्रय इति यावत् विप्राय गां ददातीत्यादौ पर
स्वत्वजनकस्वस्वत्वध्वंसावच्छिन्नेच्छात्मकस्त्यागो दाधात्वर्थः उद्देश्यत्वं चतुर्थ्यर्थ गोरूपकर्मणश्चाप्यत्वेन स्वत्वरूपफले तथा
चगोरनिस्वत्वजनकस्वस्वत्वध्वंसानुकूलो

विप्राभिन्नोद्देश्यकत्यागइति वैयाकरणमते बोधः उद्देश्यत्वं च विप्रे गोजन्यस्वत्वभागितयेच्छाविषयत्वमेव एवं वृक्षायोदकं
मासिंचतीत्यत्राप्युदकनिष्ठक्रियाजन्यसंयोगफलभागितयेच्छाविषयत्वात्संप्रदानत्वमूह्यं नैयायिकास्तु परस्वत्वेच्छाधीनस्वस्व
त्वध्वंसेच्छात्यागइति मते स्वस्वत्वध्वंसावच्छिन्नत्यागो ददात्यर्थः विशेष्यत्वं चतुर्थ्यर्थः तस्य स्वनिरूपकनिरुक्तेच्छाजन्यत्वसंबं
धेन ददात्यर्थत्यागे गोरूपकर्मणस्त्वाधेयतया स्वस्वत्वध्वंसरूपफले तथा च गोवृत्तिस्वस्वत्वध्वंसजनको निरुक्तसंबंधेन वि
प्रनिष्ठविशेष्यताविशिष्टो यस्त्यागस्तदाश्रयश्चैत्र इति वाक्याद्बोधः यदि तु गौर्विप्रस्य भवतु न ममेतीच्छैव त्यागो दाधात्वर्थः ए
वं च उक्तस्थले निरूपितत्वेनेच्छाविषयत्वं चतुर्थ्यर्थः तस्य च स्वस्वत्वध्वंसेऽन्वयात् विप्रनिरूपितत्वेन इच्छाविषयगोवृत्ति
स्वस्वत्वध्वंसपूर्वकपरस्वत्वोत्पत्त्यवच्छिन्नत्यागाश्रय इति बोधः जन्यस्वत्वस्य गोवृत्तित्वेऽवगतेऽर्थात्तस्मिंस्तज्जन्यत्वलभ्य
ते एवेति गोजन्यस्वत्वनिरूपकत्वेनेच्छाविषयत्वरूपमुद्देश्यत्वं विप्रस्याक्षतम् वृक्षायोदकमासिंचतीत्यत्र तु संयोगावच्छिन्न
द्रवद्रव्यक्रियावच्छिन्नव्यापारो धात्वर्थः वृत्तित्वेनेच्छाविषयत्वं चतुर्थ्यर्थः स च धात्वर्थतावच्छेदकसंयोगान्वयी द्वितीयार्थवृ
त्तित्वं तु द्रवद्रव्यक्रियान्वयि तथा च वृक्षवृत्तित्वेनेच्छाविषयो यः संयोगस्तदवच्छिन्ना पोदकवृत्तिर्द्रवद्रव्यक्रिया तदवच्छिन्न
व्यापारानुकूलकृतिमानिति बोधः न चैवं सिचधात्वर्थतावच्छेदकद्रवद्रव्यक्रियायां द्वितीयार्थवृत्तित्वान्वये पयसा वृक्षं सिंचतीति
न स्यात्तादृशक्रियाया वृक्षावृत्तित्वादिति वाच्यम् तत्तु संयोगावच्छिन्नद्रवद्रव्यक्रियाया एव धात्वर्थतया तदवच्छेदकीभूतसं
योग एव वृक्षवृत्तित्वान्वयान्नानुपपत्तिरित्याहुः अपरे तु विजातीयत्यागजन्यफलभागितयोद्देश्यत्वं संप्रदानत्वं चतुर्थ्यर्थः ॥

प्र

एवंचविप्रायगांददातीत्यादौत्यागजन्यफलभागित्वंकारकब्राह्मणस्यतु उद्देश्यताकगोविषयकत्यागाश्रयइतिबोधः रुद्रायगांददा
तीत्यत्ररुद्रस्यत्यागजन्यफलभागितयोद्देश्यत्वमस्त्येवस्वत्वंतुतस्यजायमानेनवेत्यन्यत् त्यागजन्यफलंतुस्वत्वरूपंग्राह्यं तेनपि
तृस्वर्गमुद्दिश्यदत्तापां गांविप्रब्राह्मणस्यसंप्रदानत्वोपपत्तिः पितुः स्वत्वरूपंफलंनोद्देश्यंकिंतुस्वर्गः पितृभ्योदद्यादित्यादौ
तुरुद्रायगांददातीतिवत्संप्रदानत्वमस्त्येवत्यागेवैजात्यंनिवेश्यं नचैवं.संप्रदानत्वं वृक्षायोदकमासिंचतीत्यादौतुचतुर्थ्यर्थे
गौणसंप्रदानत्वम् तत्रसिचेर्द्रवद्रव्यवृत्तिसंयोगानुकूलाक्रियाउदकादिपदसमभिव्याहारेचसंयोगानुकूलक्रियामात्रमर्थः
चतुर्थ्यर्थस्तुवृत्तित्वम् इत्थंचवृक्षवृत्तिउदकीयसंयोगावच्छिन्नक्रियेत्यादिबोधः अत्रचतुर्थीद्वितीयाभ्यांतुल्यबोधजनना
त्तत्रद्वितीयामाभूदितिसंप्रदानसंज्ञातुक्रियते वृक्षंपयसासिंचतीत्यादौतुवृक्षशब्दाद्द्वितीयाभवत्येवतत्रद्वितीयार्थोऽभेदस्तु
सद्द्रवद्रव्येऽन्वयः द्वितीयार्थवृत्तित्वस्यतुसंयोगेन्वयः तथाचवृक्षवृत्तिसंयोगानुकूलोदकाभिन्नद्रवद्रव्यक्रियेतिबोधः
शत्रवेऽस्त्रंमुंचतीत्यत्रदुःखोद्देश्यकत्वंचतुर्थ्यर्थः मोचनाविभागावच्छिन्नक्रियाक्रियानुकूलव्यापारोवा प्रकृत्यर्थस्यवृत्ति
त्वेनचतुर्थ्यर्थैकदेशेदुःखेऽन्वयः एवंमित्रायदूतंप्रेषयतीत्यत्रवार्त्तादानोद्देश्यकत्वं पुत्रायधनंप्रेषयतीत्यत्रप्रीत्युद्देश्यक
त्वंचतुर्थ्यर्थइत्याद्यूह्यमित्याहुः तन्नसम्यक् संप्रदानेहिचतुर्थीनचभवद्रक्षसंप्रदानत्वेकिंचिन्मानंयेनवृक्षायेत्यत्रचतु
र्थीस्यात् किंचसंयोगरूपधात्वर्थान्वयित्वाविशेषादुदकपदादपिचतुर्थ्यापत्तिः वाभक्तकर्मत्वंतुवृक्षेप्यक्षतमितितत्किंचिदेतत्

इदमेवेति निरूक्तोद्देश्यत्वमेवेत्यर्थः पूर्वतंत्रे मीमांसायां अतएवेति शेषित्वस्यार्थकर्मप्रयोजकत्वादेवेत्यर्थः प्रासनवदिति ज्योतिष्टो
मेश्रूयते नीतासु दक्षिणासु चात्वाले कृष्णविषाणं प्रास्यतीति यदा यजमानेन दत्ता दक्षिणा ऋत्विग्भिर्नीतास्तदा यजमानः स्वहस्ते धृतं
कृष्णमृगशृंगं चात्वालनामकगर्त्ते प्रक्षिपेदिति तदर्थः तत्रैवं संदिह्यते किमेतत्प्रासनमर्थकर्मेति प्रतिपत्तिकर्मेति वा अर्थकर्मैव भ
वितुमर्हति सप्रयोजनत्वात् प्रतिपत्तितायां तु अपूर्वाभावे निरर्थकमेव स्यादिति पूर्वपक्षे कृष्णविषाणया कंडूयतीति श्रुत्या कृतार्थ
स्य प्रतिपत्त्यपेक्षत्वात् प्रतिपत्तिकर्मैव युक्ता नचानर्थक्यम् प्रासनक्रियाप्रयुक्तापूर्वाभावेपि चात्वाल एवेति नियमापूर्वसद्भावा
दिति सिद्धांतितं तद्वद्दंडदानं प्रतिपत्तिरिति योजना इत्यधिकरण इति चतुर्थाध्याय इति शेषः ज्योतिष्टोमं प्रकृत्यैव मैत्रावरुणाय

इदमेव शेषित्वं तदुद्देश्यत्वे च्छा विषयत्वं च शेषत्वमित्येव पूर्वतंत्रे निरूपितम् अतएव प्रासनवन्मैत्रावरुणाय दंडप्रदान
मित्यधिकरणे क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डम्प्रयच्छतीति विहितं दंडदानं न प्रतिपत्तिः किंतु चतुर्थ्यास्तु स्यार्थकर्मेति तत्र नि
॥र्णीतम्

दंडं प्रयच्छतीति श्रूयते तत्र दंडदानस्यार्थप्रतिपत्तिकर्मभावसंदेहेऽध्वर्युणा दीक्षासिद्धेर्दत्तदंडस्यासोमक्रयाद्यजमानधारणेन
कृतार्थत्वादुपयुक्तस्य तस्य दानं प्रतिपत्तिकर्मैवेति पूर्वपक्षे दंडी प्रैषानन्वाहेति श्रवणान्मैत्रावरुणस्य प्रैषानुवादे अवलंबनाय दंडोपेक्षि
तः एवं च भविष्यदुपयोगसद्भावात्प्रतिपत्तिकर्मण उपयुक्तसंस्काररूपादर्थकर्मैवोपयोक्ष्यमाणसंस्काररूपप्रशस्तम् उपयोजिता
मेव सर्वत्र संस्कारप्रवृत्तेः उपयुक्ते तु प्रतिपत्तिरूपसंस्कारस्याऽसंस्कारमात्रपर्य्यवसायित्वेन कार्य्यपर्य्यवसानाभावादप्रशस्तत्वमतो
मैत्रावरुणसंस्कारायतद्दानमर्थकर्म तथा सति निरूढपशावःसत्यपि दीक्षिते दंडसंपादनस्यैव दानं प्रयोजकमिति सिद्धांतितम्

ननु यन्न दा धातुरधीनीकरणाद्यर्थकस्तत्राधीनत्वादिरूपफलनिरूपकतयेच्छाविषयत्वरूपसम्प्रदानत्वस्य रजकादावपि संभवाद्र
जकाय वस्त्रं ददाति हे भ्रे उष्ट्र ददातीत्यादिप्रयोगाः प्रसज्येरन्नित्याशङ्कामिष्टापत्त्या परिहरति रजकायेति तत्र प्रमाणमुपन्यस्य
ति खण्डिकोपाध्याय इति ददातीति दाधात्वर्थसंयोगसम्बन्धित्वेनेच्छाविषयत्वरूपोद्देश्यत्वस्य तत्र सत्त्वादिति तद्भावः अस्मिन्न
योगे ददाति स्वयोगानुकूलव्यापारार्थक. चपेटापदार्थस्तु प्रहारकरणत्वं न मूर्खाय मतिं दद्यादित्यत्र ददातिर्बोधनार्थक मतिपदा
र्थश्च तज्जनकवेदादिशास्त्रमिति बोध्यम् स्वस्वत्वनिवृत्तीति परस्वत्वोत्पत्त्यवच्छिन्नस्वत्वध्वंसेच्छारूपव्यापार अर्थे दाधात्वर्थ

रजकाय वस्त्रं ददातीत्यपि खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददातीति भाष्योदाहरणादिष्वमेव वृत्तिकारास्तु सम्यक् प्रदी
यते यस्मै न तत्सम्प्रदानमित्यन्वर्थसंज्ञया स्वस्वत्वनिवृत्तिपर्यन्तमर्थं वर्णयतो रजकस्य वस्त्रमित्येवाहुः ॥ ९ ॥

मित्यर्थः तथा चोक्तार्थकदाधात्वर्थकर्मनिष्ठफलभागितयेच्छाविषयत्वमेव सम्प्रदानत्वम् अन्वर्थमहासंज्ञाकरणसामर्थ्यादुक्त
स्यले ष ददाने स्तदर्थकत्वाभावेन रजकस्य वस्त्रं ददातीत्येवेति तेषामाशय उक्तभाष्यप्रामाण्यादन्वर्थत्वमेवासिद्धम् महासंज्ञा
कारणत्तु प्राचामनुरोधादेव सर्वनामस्थानसंज्ञावदित्यस्वरसादाहुरिति नन्वजां ग्रामं नयतीत्यत्राजाया निरुक्तसंप्रदानस्य सत्त्वा
नद्याचका चतुर्थ्योपत्तिरिति चेत्स्यादेवं यदि परत्वात्कर्मसंज्ञया सम्प्रदानत्वस्य न बाध इति यूपाय दार्वित्यादौ न सम्प्रदानत्वं चतुः
र्थी अपितु तादर्थ्ये तादर्थ्यं च स एवार्थः प्रयोजनमस्येत्यर्थः समभिव्याहृतार्थेन तादर्थ्यविवक्षायां तद्योगे चतुर्थीति ॥ ॥

एम ९

तादर्थ्यं चतुर्थीवाच्येतिवार्तिकार्थः प्रयोजनत्वं च जन्यत्वं तु स्वायपापमित्यस्याव्याप्तेः नापि जन्यतयेच्छाविषयत्वम् स्वर्गादेः पुण्यादिजन्यतयेच्छाविषयत्वेन स्वर्गाय पुण्यमित्यापत्तेः न चेष्टापत्तिः तथासति पक्तुं व्रजतीत्यर्थे पाकाय व्रजतीति प्रयोगनिर्वाहाय तुमर्थाच्चेति सूत्रप्रणयनवैयर्थ्यापत्तेः पाकादेर्निरुक्तव्रजनाद्यर्थतयैव तद्वाचकाद्वार्तिकेन चतुर्थ्युपपत्तेः अपितु समभिव्याहृतपदार्थनिष्ठव्यापारेच्छानुकूलेच्छाविषयत्वम् तत्प्रयोजनकत्वरूपं तादर्थ्यं तु तदिच्छाधीनेच्छाविषयव्यापाराश्रयत्वम् दारुणो यूपेच्छाधीनेच्छाविषयतक्षणादिरूपव्यापारवत्तया यूपार्थत्वात् द्विवक्षया यूपपदाच्चतुर्थी तदर्थश्चेच्छाधीनेच्छाविषयव्यापाराश्रयत्वम् अथ मेच्छायां यूपादेः प्रकृत्यर्थस्य विषयित्वेनान्वयः तस्याश्रयतया दारोर्दावेवरं धनायस्थालीत्यादावप्यूह्यमिति केचित् तन्न मनोरमं तादर्थ्यस्योक्तरूपत्वे मुक्तये हरिं भजतीत्यत्र चतुर्थ्यनुपपत्तेः न हि भजनस्य मुक्तीच्छाधीनेच्छाविषयव्यापारवत्ता नापि मुक्तेः संप्रदानता कर्मजन्यफलभागितया तदुद्देश्यत्वात् तस्मात्तदिच्छाधीनेच्छाविषयत्वमेव तत्तादर्थ्यं स्वर्गाय पुण्यमित्यादयस्त्विष्यन्त एव वार्तिकं दृष्ट्वा सूत्रकृतो प्रवृत्तेर्न तुमर्थादिति सूत्रानुपपत्तिरपीति नमः स्वस्त्यादिशब्दयोगेपि तदर्थविशेषणवाचकान्नमःस्वस्तीति सूत्रेण चतुर्थी विधीयते तत्र नमः पदार्थस्त्यागो नतिश्च तत्र नतिः स्वापकर्षबोधनानुकूलो व्यापारो हरये नम इत्यादौ एषोर्घः शिवाय नम इत्यादौ त्यागः चतुर्थ्याश्च तत्रोद्देश्यत्वम् त्यागश्च यदि शिवस्यायं भवत्विति फलेच्छाधीनो न ममेत्याकारकः स्वस्वत्वेच्छाभावरूपस्तदा तदुद्देश्यत्वं त्यागजनकेच्छायाः स्वत्वभा

गितया विषयत्वम्

यदि त्यागरूपेच्छैवान्यदीयत्वेन त्यज्यमानगतस्वत्वमपि विषयीकरोति तदा स्वत्वभागितया विषयत्वमेव तदुद्देश्यत्वं न तु स्वीकाराश्र
यत्वम् शिवादेर्विग्रहवतोपि स्वीकाराभावात्तदाकारतयाध्यातस्य मन्त्रस्य त्यागोद्देश्यतामतेन तद्भावाच्च त्यज्यमानोपचारो शिवा
दिनिरूपितस्वत्वाभावे पितदीयत्वेन तत्र द्रव्ये स्वत्वावगाहिनीच्छा विसंवादिरूपैव अन्यदीयस्वत्वे बाधितं शिवादिनिरूपितत्व
शिवादिनिरूपितप्रसिद्धस्वत्वा तदेवाबाधितं द्रव्यसंबंधमवगाहते तत्र प्रथमे स्वत्वप्रकारकेच्छाजन्यत्वम् जन्यतासंबंधेन
नतादृशेच्छावत्त्वं वा चतुर्थ्यर्थः तत्र प्रकृत्यर्थस्य शिवादेर्विषयताविशेषसंबंधेनान्वयः द्वितीये विषयताविशेष एव सः तत्र च
प्रकृत्यर्थशिवादेर्निरूपितत्वसंबंधेनान्वयः नमः पदार्थत्यागस्य विषयताविशेषसंबंधेनार्घ्यादिद्रव्येन्वयः द्रव्यस्यैव वा
विशेष्यतया मासमानत्यागेऽन्वयः शिवायोत्सृजतीत्यादौ विवनाशनिराकर्त्तृसंप्रदानता नमः पदस्याधातुत्वात् नमः पदे
न च स्वप्रयोक्तृपुरुषकर्तृकत्वोपरागेणैव त्यागे त्यज्यमानद्रव्ये च तदीयत्वम् प्राप्यानुदयात् अत एव तदीयत्वबोधनाय इदं इति
वदह नम इत्यादि न प्रयुज्यते ऋत्विजा च यजमानरूपपुरुषामणीयद्रव्यत्यागे स्वीयत्वमारोप्यैव पूजायां नम पदं प्रयुज्यते स
चारोपस्तस्मिन् विशेषदर्शनदशायामाहार्यतयोपपद्यते प्रतिविधिप्रयुक्तदानयाच्येव पूजायां नमः पद पठितवाक्यस्यमा ९
धितार्थकत्वेप्यदृष्टजनकत्वं न विरुद्ध शास्त्रप्रामाण्यादित्याद्यन्यत्र विस्तरः॥

तद्भजते इदमिति कर्मणायमभिप्रैतीति संकेति तं संप्रदानं चेत्यर्थः त्रिविधमित्यनेनान्वितम् त्यागांगं कर्मणेप्सितम् कर्तु
रनिराकरणादिभिः संप्रदानव्यपदेशं लभत इति योजना स्वनिष्ठोद्देश्यतानिरूपकत्व संबन्धेन त्यागे समभिव्याहृता
धात्वर्थे विशेषणतया प्रतीयमानत्वं तदंगत्वं तेन वृक्षायोदकमासिंचतीत्यादौ न वृक्षादेराधिक्यम् कर्मणेप्सितमिति कर्मजन्य
फलभागितयेच्छाविषयः इदं च विशेष्यं तद्भेद नियामकमाह अनिराकरणादिति प्रवृत्ति निवृत्त्यन्यतरानुकूलव्यापारशू
न्यत्वादित्यर्थः प्रेरणेति अप्रवृत्तस्य कर्तुस्त्यागादाविष्टसाधनताबोधनं प्रेरणा जातेष्टसाधनताबोधेऽप्रामाण्यशंकयाशि

इदं चानिराकरणात्कर्तुस्त्यागांगं कर्मणेप्सितम् प्रेरणानुमतिभ्यां च लभते संप्रदानतामिति वाक्यपदीयात्त्रि
विधं सूर्यायार्घ्यं ददातीत्याद्यं नात्र सूर्यः प्रार्थयते नानुमन्यते न निराकरोति प्रेरकम् विप्राय गां ददाति अनुमं
  ॥ तदुपाध्यायाय गां ददाति ॥

थिलस्य कर्तुस्तादृशशंकाविधूननक्षमप्रमाणोपन्यासेन प्रवर्त्तनं कर्मनिष्ठस्व
त्वादि फलाभ्युपगममात्रानुकूलव्यापारवत्त्वं वानुमतिस्ताभ्यामित्यर्थः एवं च प्रकृतधात्वर्थकर्मजन्यफलभागितयेच्छा
विषयत्वे सति कर्त्तृप्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतरानुकूलव्यापाराभाववत्त्वमनिराकर्तृत्वम् निरुक्तविषयत्वे सति कर्तृसंबंधि त्यागादि
विषयकेष्टसाधनताबोधोपयिकव्यापारवत्त्वं प्रेरकत्वमित्याद्यूह्यम् सूर्यायार्घं ददातीति अत्र मतभेदेन दाधातोः परस्व
त्वेच्छाधीनस्वस्वत्वाभावेच्छारूपः परस्वत्वगोचरस्वस्वत्वाभावेच्छारूपो वा त्यागोऽर्थः अन्वयबोधस्तु नमः स्वस्तीति सूत्रोक्त

॥ कौ० ८ शि ९७

सर्वत्रेति तत्तत्सूत्रविहितद्वितीयाद्यंत प्रयोगेष्वित्यर्थः अभेदसंसर्ग इति अभेदात्मक संसर्गो विशिष्टबुद्धिनियामको विशेष
इत्यर्थः अभेदसंसर्गकप्रकृत्यर्थप्रकारकबोधप्रतिसंबंधार्थक विभक्तिभिन्नप्रत्ययजन्योपस्थितेर्हेतुत्वादिति भावः यत्तु सं
बंधस्य संबंधिभेदनियतत्वाद्भेदस्य संबंधत्वे मानाभावाद्भेदसंसर्ग इतरसंबंधानवच्छिन्न विशेष्यविशेषणभाव इति तन्न विशे
षविशेषणभावस्यापि संबंधनियतत्वेन तदसत्त्वेन तस्याप्यसंभवात् अतएव भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्व विशेषणत्वमिति टी
काद्युक्तः कथमन्यथा द्वितीयाप्यसौ परार्थत्वादिति विशेषणत्वेन विवक्षितसंसंबंध विना विशेषणत्वासंभवेन तदाकांक्षित्वा

अत्र सर्वत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेदः संसर्गः विभक्तीनां धर्मिवाचित्वात्

दिति स्वयं व्याख्यातम् नच तत्संसंबंधत्वे नीलो घट इत्यादौ षष्ठ्यापत्तिरिति वाच्यम् राहोः शिर इत्यादावौपाधिकभेद
संबंधमाश्रयषष्ठ्युपपादनपरस्यानेकावस्थायुक्ताद्राहोरिदमेकावस्थायुक्तं शिरोवयववदिति भाष्य प्रामाण्येन भेदसंबंधेनदा
पादनासंभवात् तादृशभाष्येणाभेदसंबंधस्य प्रातिपदिकार्थविशेष्यत्वाविलक्षणाद्वा संबंधस्य संबंधिभेदनियतत्वं न तत्कि
मेव यदि भेदनियतत्वमेवेत्याग्रहस्तदा सर्वसाधारण्याय संबंधितावच्छेदकभेद एव नियामकत्वेनाभ्युपेयताम् न चैतत्स
बंधत्वे मानाभावः सर्वसिद्धनीलादिविशिष्टबुद्धेरेव मानत्वात् शाब्दबोधे तज्ज्ञाननियामकं स्वप्रकृतिप्रत्ययविशेषयोः स
मानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरसमभिव्याहाररूपाकांक्षादि अतएवार्थवत्सूत्रे भाष्ये एषां पदानां सामान्यवचनेमा

नानां यद्विशेषपर्य्यवसानं स वाक्यार्थ इत्युक्तम् अन्विताभिधानवादिमतेन चेदम् तन्मतेन्वितस्यैव पदार्थत्वात् तथाच सामा
न्यरूपेण संबंधवाचकानां पदानां यद्विशेष इत्यादेस्तत्तदनुयोगिप्रतियोगिकत्ववैशिष्ट्यबोधकत्वम् आकांक्षादिसमवधाना
सएव वाक्यार्थो वाक्यजन्यबोधविषय इत्यर्थः वाक्यशक्त्यभिप्रायेण वा तथाभिधानम् प्रातिपदिकार्थसूत्रे भाष्ये यद सामा
नाधिकरण्ये उपसंख्यानमधिकत्वादित्यस्य तु वीरः पुरुष इत्यादौ विशेष्यविशेषणभावप्रयोजकप्रातिपदिकार्थातिरिक्त
भेदसंसर्गस्यापि भानात् प्रातिपदिकार्थमात्राभावात् प्रथमा न प्राप्नोतीत्यतः प्रथमाया उपसंख्यानमारब्धव्यमित्यर्थो न तद्वि
रोधोपि कैयटेनापि न वाक्यार्थत्वादिति तद्व्याख्यानावसरे वीरप्रातिपदिकादनपेक्षितशब्दांतरोहितविशेषणभावान्वा
र्थमात्रनिष्ठात्प्रथमा विधीयत इत्यत्र प्रतिपादितपदमपहायोहितशब्दं प्रयुंजानेन विशेष्यविशेषणभावनियामकत्वमित
रसंबंधस्यैवांगीकृतम् वस्तुतस्तु प्रकृते विशेष्यविशेषणभावस्य संबंधनानुपपन्नैव संबंधस्य संबंधिभेदनियतत्वादिति त्व
दुक्तेः विशेष्यविशेषणयोर्भाव इति व्युत्पत्त्या तस्य विशेष्यत्व विशेषणत्वमात्रपर्य्यवसायितया प्रत्येकं तयोरद्विष्ठत्वाच्चानु
योगित्वप्रतियोगित्वाभ्यां द्विष्ठत्वोपपादनेप्येकस्यैव सास्यान्न समुदितयोर्द्वयोः स्वस्वामिभाववत् शब्दानुगममात्रस्यार्थोपरि
च्छेदकत्वात्संबंधांतरे षष्ठीन विशेष्य विशेषणभावसंबंध इत्यत्र भानाभावाच्च तस्माद्यथोक्तमेव रमणीयमिति ननु विभक्ती
नां धर्मवाचकत्वस्य तंत्रांतरसिद्धतया कथं तत्र प्रकृत्यर्थस्याभेदेनान्वयो ऽयोग्यत्वादत आह विभक्तीनामिति कारकविभ
क्तीनामित्यर्थः धर्मिवाचकत्वात् शक्तिमच्छक्यत्वादित्यर्थः॥

नन्वस्तु शक्तिरेवार्थस्तत्राह धर्मवाचकत्व इति सूत्रस्वरसभंगापत्तेरिति तद्दृष्टकर्मादिपदानां धर्मपरतां विनोक्तार्थलाभात्
स्वरसभङ्ग. स्परस एवेत्यर्थ तथार्थस्य सूत्रकारसम्मतत्वे कर्मत्वे द्वितीयेत्यादेर्वृथात्वादिति भावः ननु कर्मणीत्यादौ विषयसप्तमी
वोच्यतामित्यर्थ तथाच विभक्तीनां धर्मावाचकत्वेपि तस्याश्रयतया भक्त्यर्थेऽन्वयेन कर्मबोधात्तत्र प्रकृत्यर्थस्याधेयतयान्वयेऽस्तु
स्यवित्ति वेद्यतया तङ्लादीनामाश्रयकर्मत्वादिनाभानात्सूत्रस्वरसभंगस्तत्राह कर्मार्थकेति कृतिपक्षे लङ्लडित्यादौ तद्धिते
ष्वन्योऽग्नइत्यादौ आदिपदान्नस्यमानलड्लडित्यादौ लहादेशशानच्संग्रहः तथाद्रष्टेनादिति धर्मिवाचकतादर्शनादित्यर्थ न
याचकर्मपरमर्थकतच्छब्दघटितयोरित्यादि सूत्रविहितक्त्वादीनां धर्मिवाचकत्वं यदनापि तद्वाचकत्वमेव न्याय्यमिति भाव ॥

धर्ममात्रवाचकत्वे कर्मणि द्वितीयेति सूत्रस्वरसभंगापत्तेः कर्मार्थकक्तद्धितादौ तथादर्शनाच्च द्वितीयाद्यर्थकबहु
व्रीहौ प्राप्तोदक इत्यादौ धर्मिवाचकत्वलाभाच्च सुपां कर्मादयोप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङामिति भाष्याच्चेति दिक् ॥

ननु तत्र पदार्थान्तरसामानाधिकरण्यानुपपत्त्या स्तु तथान्वमन्तरेणापन्त्यभावेनासु धर्मवाचकत्वमेवेत्यत आह द्वितीयार्थकेति द्वि
तीयादिविभक्तीनां धर्मवाचकत्वे तदर्थविहितसमासस्यापि धर्मवाचकत्वापत्त्या प्राप्तोदक इत्यादावुदककर्तृकप्राप्तिकर्मत्वस्य
मासार्थस्य समानविभक्तिकपदोपस्थाप्यग्रामादावभेदान्वयानुपपत्तेरापि जागरूकतया द्वितीयादिविधायकसूत्रस्य कर्मादि
दीनां धर्मिवाचकत्वमावश्यकमिति भावः ननु त्वन्मतेपि षष्ठ्याः संबन्धार्थकतया तदर्थविहितबहुव्रीहेः पदार्थान्तरसामानाधिकर
ण्यानुपपत्तेस्तौल्येन तत्र लक्षणया विशिष्टशक्त्या वा सामानाधिकरण्यस्योपपाद्यतयान्यत्रापि तथैव रीत्या निर्वाहे स्तु सुपां धर्मि
वाचकत्वेनेत्यत आह सुपां कर्मादयोप्यर्था इति यदि कर्मत्वादिधर्मो द्वितीयादिवाच्यतया विवक्षितो भविष्यत्तदा कर्मादयोप्य

द्वितीयातृतीयासप्तमी
शक्तिवादपक्षमवलंब्याह आश्रयस्यापीति आश्रयत्वेनभानंत्वसिद्धमेवेतिभावः आश्रयत्वमात्रमिति तच्चाश्रयत्वेनराहजित्व
नामितिशेषः मात्रपदेनाश्रयत्वव्यवच्छेदः नन्वाश्रयत्वस्यशक्यत्वेआश्रयत्वत्वंशक्यतावच्छेदकंवाच्यं एवकारेणनिरू
घटितत्वाद्गुर्विति शक्यतावच्छेदकगौरवमेवेतस्मिन्कल्पेदोषइत्यतआह तदेवेति आश्रयत्वमेवेत्यर्थः एवकारेणनिरू
काश्रयतत्वव्युदासः तस्याखंडत्वस्योपपादितत्वान्नानाव्यक्तिविशेष्यकशक्तिग्रह एवस्वेतरधर्मस्यावच्छेदकत्वापेक्षणादि
तिभावः कर्तृतृतीयायाआश्रयमात्रार्थकत्वादाह करणेति व्यापारेपीत्यपिनाश्रयसमुच्चयः विभागमात्रमिति मात्रपदेना

आश्रयस्यापिप्रकृत्येवलाभान्नविभक्तिवाच्यता किंत्वाश्रयत्वमात्रंवाच्यम् तदेवचतादात्म्येना
वच्छेदकम् करणतृतीयायाश्चव्यापारोपि पंचम्याविभागमात्रं चतुर्थ्याउद्देश्यत्वमात्रम् अतए
वाकृत्यधिकरणमपिनविरुद्धमतइत्यभिप्रेत्याहशक्तिरेववेतिषष्ठ्यामपीतिशेषः ॥ ५ ॥

श्रयत्वव्यवच्छेदः विभागस्याश्रयतयान्वयादेववृक्षादाववधित्वलाभादितिभावः वस्तुतस्तुवृक्षादेरवधित्वरूपसंबंधेनपंच
म्यर्थेविभागेन्वय इत्युक्तम् उद्देश्यत्वमात्रमित्यनेनाप्याश्रयत्वस्यासः अतएवेतिकर्मत्वादिशक्तेस्तत्तद्विभक्तिवाच्यत्वकथनादे
वेत्यर्थः नविरुध्यतइति शक्तिग्रहेजातिव्यक्त्योरुभयोर्भानाविशेषेपिजातिरेवशक्यानागृहीतविशेषणन्यायाद्विशेष्यंना
भिधागच्छेदितिन्यायाच्चव्यक्तिशक्तौव्यभिचारात्तासामानंत्याच्चेतितत्रसिद्धांतितमिति

कारकविभक्त्यर्थनिरूप्यप्रसंगात्षष्ठ्यर्थं निरूपयति मूले संबंध इति शेषे षष्ठीति सूत्रात्कारकप्रातिपदिकार्थभिन्नः स्वस्वामिभावादि
संबंधस्तत्र शेषपदार्थः तत्रान्यविभक्तीनामत भेदेन धर्मिधर्मवाचकत्ववदेतस्यास्तथात्वमेव मा भूदित्याशयेनाह सा रे संबंधमात्रमि
ति पक्षद्वयेपीति शेष सचकश्चित्संबंधत्वेन सामान्यधर्मेण वाच्यः किंचित्विशेषरूपेणैव तत्र सामान्यरूपेण मातुः स्मरतीत्यादौ
शेषरूपेण विवक्षायास्तस्वविषयेतत्तद्विभक्तीनां प्रसरात् राज्ञः पुरुष इत्यादौ तु विशेषरूपेणैव अनेकसंबंधसत्त्वेपि संबंधवि
शेषविवक्षयातेदंचैत्रस्येति प्रयोगात् संबंधश्च सर्वत्र क्रियाकारकभावमूल एव षष्ठी शेष इति सूत्रे राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजापुरु

शेषे षष्ठीति सूत्रात्तस्याः संबंधमात्रं वाच्यम् कारकषष्ठ्यास्तु शक्तिरेवेत्यलम् सप्तमीपंचम्यौ कारकमध्ये इति सूत्रे शक्तिः
कारकमिति पक्षस्य भाष्ये दर्शनात् एवं च देवदत्तस्य गोत्रा ब्राह्मणाय गेहाद् गां याहस्तेन मया दीयते इत्यत्र देवदत्तसंबंधि
नीया गौस्तद्भिन्नाश्रयकत्यागात् कूलो ब्राह्मणो देयः को गेहनिष्ठविभागजनकोगं गाधिकरणको हस्तकरणको मन्नि
ष्ठो व्यापार इति बोधः यथा यथाक्रमप्रकारेण॥ ११ वायद्वानीति संप्रत्ययात्प्राक् नोपुरुषः संप्रदानत्वं क्षस्य शाखेत्यत्र स्व
शाखेति तौ त्रिकम सिद्धा वृक्षः शाखायाम् अधिकरणं यदेतत्संप्रदानमामथत्तुर्भिः प्रकारैरनुद्भवति क्रयणाद पहरणसा ज्ञाया
परिवर्तनरूपाद्धि नियमादित्यनेन यत्नस्य यमाणा क्रियातत्र पितत्फलसंबंधात्तु मितकारणाद्यदि शकेर्वस्तुनः स्वत्वादित्यर्थकेन
ग्रंथेण शेषपदार्थप्रसिद्धिमाश्रकैर्वतर्हिकर्मादीनाम वित्र स्वाशेष इति शेषेणे क्रियाकारकसंबंधस्य वस्तुनः सर्वमसत्त्वे पि तन्मिमिः
त्तस्वस्वामिभावादेः संबंधत्वेन विवक्षणेतस्याविवक्षातदा राजपदादेव भवतु पुरुषस्य तद्विवक्षातदा पुरुषपदादपि पुरुष

राजेति नचैकदेशेभयत्रसेति नोक्तातिप्रसंगः नतु गंहरिणा हि शेष्योप्यसौ परार्थत्वाद्गुणेषु व्यतिरिच्यते तत्राभिधीयमानस्य प्रधानेप्युपचर्य्य
तेइति परार्थत्वात् परं प्रतिगुणानां विशेषणत्वाद्धिशेषणत्वेन विवक्षितस्य संबंधं विना विशेषणत्वासंभवेन संबंधोव्यक्तिरुच्यते
उद्भूततया प्रतीयतेइति तत्रैव षष्ठी विशेष्यस्य तु पदांतरासमभिव्याहारे स्वरूपेणैव प्रतीयमानत्वान्न विशेष्यता नियामक
संबंधाकांक्षा तत्र विशेषणे अभिधीयमानः षष्ठ्या प्रतीयमानः प्रधाने विशेष्येपि उपयुज्यते तस्य हि स्वत्वस्वभावाद्राजनिरूपित
विशेष्यतायाराजपदसन्निधाने प्रतीयमानाया उपकारको भवतीति तदर्थः कारकषष्ठ्याइति कर्तृकर्मणोः कृतीत्यादि सूत्र विहि
तषष्ठ्याइत्यर्थः शेषविहितषष्ठ्याः संबंधरूपधर्मवाचकतया षष्ठीत्वेन तस्या अपि तद्वाचकत्वस्यन्याप्यत्वादिति भावः ननु क
र्तृकर्मादिकारकविहिततृतीयादीनां कथं कर्त्रादिधर्मवाचकत्वमत आह सप्तमीपंचम्याविति तथा च धर्मस्यापि कारकत्वस्य
भाष्यसंमतत्वेन तासां तद्वाचकत्वे न दोषइति भावः दर्शनादिति तत्र हि द्रव्यं कारकमिति पक्षेऽद्य भुक्त्वायं द्व्यहे भोक्तेत्यादौ देवद
त्तरूपकर्तृकारकस्यैक्यान्मध्यव्यपदेशासंभवात् सप्तमीपंचम्योरुपपादनाय प्रवृत्तस्य क्रियामध्यइति द्रव्यमितिवार्तिकस्य
खंडनायोक्तम् नांतरेणसाधनं क्रियायाः प्रवृत्तिर्भवति क्रियामध्यंच कारकमध्यमपि भवति तत्र कारकमध्यइत्येव सिद्धमिति
तत्र साधनमित्यस्य शक्तिमित्यर्थः तथा च देवदत्तादिरूपकर्तृद्रव्यस्यैक्येपि कालभेदभिन्नभुक्तिक्रियानुमितकारकपदार्थ
कर्तृत्वशक्त्योर्भेदात्तन्निमित्तमध्यव्यपदेशाबाधाद्यथोक्तेनुपपत्त्यभावात् क्रियामध्यइतिवार्तिकं नारंभणीयमिति तद्भावः इ
दमुपलक्षणमनभिहितसूत्रभाष्यस्य तत्र संख्याविभक्त्यर्थइति पक्षेणानभिहिताधिकारं सप्तम्यर्थे इयोः कारकयोरन्यतराभि
धाने विभक्त्यभावप्रसंगः कृपासादआस्तेशयनआस्तेयदि भन्ययेनाभिहितमधिकरणमिति कृत्वा सप्तमी न प्राप्नोतीत्याशंक्य

नचान्यतरेणाभिधानात् अनभिहिते विधानमित्यादिना प्रसज्यप्रतिषेधे पर्युदासे वानभिधेयं दूषणं परिहृत्य यदि साधनद्रव्यं स्यात्त
देकमेव तच्चाभिहितमिति पूर्वोक्तपरिहारो न संभवत्यर्थशक्तिः साधने तु दा तस्याभेदादनभिहितत्वसंभवाद्युक्तपरिहार इत्य
भिप्रेत्य किं पुनर्द्रव्यं साधनमाहोस्विद्गुण इत्याशंक्योक्तं किं पुनः साधनं न्याय्यं गुण इत्याह कथं ज्ञायते एवं हि कश्चित्कंचित्पृच्छति क्व
देवदत्त इति स तस्मा आचष्टे असौ वृक्ष इति कतरस्मिन्नसौ तिष्ठति स वृक्षोऽधिकरणं भूत्वान्यशब्देनाभिसंबध्यमानः कर्त्ता संपद्य
ते द्रव्ये साधने पत्रमेकमेव स्यात्करणं करणमेव यदधिकरणमधिकरणमेवेति कैयटेनापि यदि द्रव्यं साधनं स्यात्तदा तस्यैक
रूपत्वात्तन्निबन्धनाद्बाधितमत्यभिन्नाविषयत्वान्नानार्थक्रियाकरणनिबन्धनो घटेन जलमाहर घटं कुरु घटोऽस्तीति व्यपदेशो
न स्याद्दृश्यते चासौ तस्मान्नानाशक्तिभावोऽवगम्यते सिद्ध इति तद्धि रजमेव च शक्तिपक्षस्याकरसंमतत्वं तथा हि नीयादीनां कर्मत्वादे
ाकिरिति वरतामतमपि सम्यगेवेति भावः प्रातिपदिकार्थेति सूत्रविहितप्रथमा या यथा यत्र प्रातिपदिकार्थो लिंगपरिमाण
चार्थः कर्माद्याधिक्ये प्रथमा मा भूदिति तत्र तत्र मात्रग्रहणमिहाने पूर्यमाणस्य तस्य प्रत्येकं द्वंद्वैकपदार्थेऽन्वयात्प्रातिपदिका
र्थमात्रे प्रथमेत्यादिवाक्यभंगिः प्रातिपदिकार्थत्वं च नाम निष्ठशक्त्यवच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताश्रयोपस्थितित्वव्यापकं
विषयिताप्रतियोगित्वम् उच्चैरित्याद्यर्थविषयितायाः स्वार्थोपस्थितित्वव्यापकत्वात्तत्र प्रथमोपपत्तिः. एवकस इत्यादौकसारि
विषयिताया इव बुद्धिंगादिविषयितायाश्च पितद्धपस्थितित्वनैयत्यव्यक्तमेव यद्यपि भिक्षेमा प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे लिंगस्योप
स्थिति विषयत्वेदुघटं तथाप्यनुभवानुरोधेन शक्यार्थोपस्थिते भाक् लिंगबोधकसमवधानस्य नियमेन कल्पनामस्य तत्त्वं
बोध्यम् एवं चालिंगा नियतलिंगाश्च प्रातिपदिकार्थमात्र इत्यस्योदाहरणानि नदादि शाब्दजन्योपस्थितौ तु पुल्लिंगादिभानस्थाने

तत्राप्राप्तप्रथमाविधानाय लिंगग्रहणं सिंहो माणवक इत्यादौ सादृश्याद्यधिकार्थस्य प्रतीतावप्यंतरंगत्वात्स्वार्थमात्रनिष्ठात्तस्मात्प्रथमा सुलभैव तत्र प्रथमार्थलिंगस्य विशेषणतया प्रकृत्यर्थेऽन्वयो योग्यताबलादनुभवाच्च तथैव कार्यकारणभावकल्पनात् एवं द्रोणो व्रीहिरित्यादौ द्रोणपदात्परिमाणस्यापि आधिक्येन भानात्तत्र परिमाणग्रहणम् न च व्रीह्यादिपदसमभिव्याहारात्तद्बाधेप्यंतरंगत्वात् प्रातिपदिकार्थमात्र एव सास्त्विति वाच्यम् तथा सति द्रोणपदार्थस्य भेदसंबंधेनान्वयानुपपत्तेः प्रथमार्थस्य तस्य तु भेदेनान्वयेन किंचिद्बाधकमिति संप्रदायः नव्यास्तु प्रातिपदिकार्थस्तत्तत्प्रवृत्तिनिमित्तं तदाश्रयश्च अत एव लिंगग्रहणं चरितार्थम् अन्यथा स्वमोर्नपुंसकादिति सूत्रप्रामाण्यात्तस्यापि प्रातिपदिकार्थतया तदुपपादनवैयर्थ्यापत्तेः आश्रयत्वं च वैज्ञानिकम् शक्यतावच्छेदकारोप एव लक्षणेति अन्यत्र व्यवस्थापितत्वात् गोपीत्यादौ प्रकृत्यर्थस्य लाक्षणिकत्वेपि न क्षतिः तटादिशब्दानां लिंगं वाच्यमेव विसर्गादयस्तद्द्योतकाः एवं च प्रातिपदिकार्थ इत्यस्यालिंगा लिंगप्रवृत्तिनिमित्तकाव्ययस्त्रीपुंसादिशब्दाश्चोदाहरणमितरे लिंगमात्राद्याधिक्यस्य द्रोणत्वादिप्रवृत्तिनिमित्तकद्रोणादिशब्दानां परिमाणत्वेन परिमाणमपि लिंगवद्विशेष्यान्वय्यर्थः एवं च लिंगवत्प्रातिपदिकार्थत्वाभावात्परिमाणग्रहणं वीरः पुरुष इत्यादौ पुरुषादिपदसन्निधाने विशेष्यविशेषणभावस्याधिकस्य भानेपि तत्समभिव्याहारात्पूर्वं स्वार्थमात्रनिष्ठात्तस्मात्सैत्याहुः संबोधने चेति विहितप्रथमायास्तु संबोधनमर्थः प्रातिपदिकार्थापेक्षया तस्याधिक्येन भानात्पूर्वसूत्राविषयत्वात्तत्सूत्रारंभः तच्चाभिमुखीभवनानुकूलो व्यापारः क्रियान्वय्येवेति प्रतिपादितं प्राक् यथायथं विभक्त्यर्था इत्यत्र त्वं यथायथपदं व्याचष्टे उक्तप्रकारेणेति यदर्थबोधे या विभक्तिः समर्था तस्याः सोऽर्थो वसेयः तथैवोक्तं प्राक् द्वितीयातृतीयासप्तमीनामित्यादिनेति भावः ॥ ९ ॥

अनेनेति सुपा कर्मादि वाचकत्व इत्यर्थः नैयायिकाननीति प्राचीनान्नतीत्यर्थ. यथा तन्मतं तथा ख्यातशक्ति निरूपणावसरे प्रति पादितम् ननु सुपा कर्मादयोऽप्यर्थाद् इति भाष्यात्सिद्धान्तेन तु नैयां कर्मादौ शक्तिः विषयत्वादौ लक्षणायां तु किं बाधकं क्रियाजन्यफ लशालित्वरूपमुख्यकर्मत्वबाधप्रवृत्तप्रसरादन्तउत्तरार्द्धं प्रदर्शित नियमबाधकत्वेनोपदर्शयिष्यन्नाशयं प्रकाशयन्स्वयं भा वदित्यादि स्वौजसमौडित्यत्र कारकविभक्त्यादौ द्वितीयायाउपादानाद्धानिकिं पि न दर्थकर्मणः प्राङ्गि दैशः कर्मादीत्यादिना

अत्र मानमुपदर्शयन् घटं जानातीत्यादौ द्वितीयाया विषयतायां लक्षणेति वहाकुलं वदतो नैयायिकान् प्रत्याह सुपां कर्मेति अयं भाव. सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः सङ्ख्या चैव तथा तिङाम् प्रसिद्धो नियमस्तत्र नियमः प्रकृतेषु चेति वा र्त्तिकतद्भाष्याभ्यां कर्मादेर्वाच्यतायास्तन्नियमस्यच लाभ. तथाहि स्वौजसमौट् कर्मणि द्वितीया द्व्येकयोर्द्विवचने कवचने इत्यादेः लसति पूतस्मि तान्येकवचनद्विवचनेत्यादेरेकवाक्यतया कर्मादेस्तत्सङ्ख्यायाश्च वाच्यता लभ्यते तथा तन्नियमश्च द्विविधो लभ्यते॥ ॥कारकान्तरसंग्रहः अपिनाशक्ति कारकमितिपक्षोक्तकर्मत्वादिशक्तीनांस मुच्चयः तथा तिङामिति तद्वत्तिङामपि सङ्ख्या कर्माद्यर्थ इत्यर्थः तत्र सुप्तिङ् सु प्रकृतेषु अर्थेष्वित्यर्थ. तद्भाष्येति लोका रेव बहुत्वादिषु बहुवचनादि भविष्यति किमर्थं बहुषु बहुवचनमित्यादि सूत्रमित्याक्षेपे सुप्तिङामविशेषेण विधानाद् दृष्ट विप्रयोगत्वाच्च नियमार्थं वचनमिति समाधाय नियमारम्भः सार्थकमिदं लोकवार्त्तिकम् अ यामप्रकृतार्थानपेक्षं नियम
[illegible]

नियमाकारमाह द्वितीयाकर्मण्येवेति प्रकृताभिप्रायं उभयथापीति विभक्त्यपेक्षयाऽर्थापेक्षया चेत्यर्थः विभक्तिनियमोपि
द्विधा अर्थविशेषापेक्षस्तत्सामान्यापेक्षश्च तत्राद्यः कर्मार्थयोग्यप्रातिपदिकाच्चेद्द्वितीया तदा कर्मण्येव न करणादौ कर्मादि
योग्येपि तद्रहितप्रातिपदिकार्थ एव प्रथमा न कर्मादौ संख्याद्यर्थयोग्यप्रातिपदिकादेकत्वादावेकवचनादि न द्विवचनादीत्या॰

द्वितीया कर्मण्येव तृतीया करण एव इत्येवमादिः शब्दनियमः कर्मणि द्वितीयैव करणे तृतीयै
वेत्येवमर्थनियमश्च उभयथापि सिद्धनियमविरुद्धं लक्षणादिकमसाधुत्वप्रयोजकमिति यात्रे कर्म
णि नानृतं वदेदिति निषेधविषयो भवत्येवेति सेच्छया लक्षणादि विभक्तौ च प्रयोजिकैव अत
एव विभक्तौ न लक्षणेत्यादि नैयायिकवृद्धानां व्यवहार इति दिक् १४ ॥ इति श्रीवैयाकरण
भूषणसारे सुबर्थनिर्णयः ॥३॥ ॥

नियमस्तु कर्मार्थयोग्यप्रातिपदिकाच्चेत् कर्मणि विभक्तिस्तदा द्वितीयैव कर्मादिरहिते तद्योग्यप्रातिपदिकाद्द्वितीयेत्याकारकः अर्थे
क इति बोध्यं सिद्धेत्यस्यैकवाक्यताबलेनेत्यादिः तथा च निषेधविषयत्वस्य निरुक्तकर्मत्वानात्मकत्वेन तत्र द्वितीयादेः शास्त्रेणाविधा
नात् तदर्थतात्पर्येण तदुच्चारणस्यानृतत्वादित्यर्थः अत एवेति विभक्तौ लक्षणाया अप्रयोजकत्वादेवेत्यर्थः ननु व्याकर॰

भू० वृ० ९

ख

णस्य शक्तिनिरूढलक्षणान्यतरप्रतिपादकत्वेन यत्र मुख्यार्थबाधप्रतिसंधानादिना शक्यसंबंधिनि लक्षणास्वीकारे बाधका
भाव. घटं जानातीत्यादितो घटादिविषयकज्ञानबोधस्य सर्वानुभवसिद्धस्य द्वितीयायाः शक्तिं विनानुपपन्नत्वेन लक्षणाकल्पक
त्वाच्च विभक्तौ न लक्षणेति प्रवादस्त्वेकविभक्तेरपरविभक्त्यर्थे न लक्षणेत्येतत्परोऽत एव नव्यन्याये पात्रसमवेतं यथा सुपांक
र्मादयोऽप्यर्था इत्यत्र कर्मादि पदस्य गौणमुख्यसाधारणकर्मत्वपरतयाप्युपपत्तेर्न तद्विरोधोऽपीत्यत आह दिगिति तदर्थस्तु मु
ख्यार्थमादाय शास्त्रचारितार्थ्ये गौणे तद्व्यापारे मानाभाव. न च घटं जानातीति प्रसिद्धप्रयोगानुरोधेऽपि तद्व्यापारकल्पनावश्य
केति वाच्यम् ज्ञानविषयत्वापन्नस्तु उपसर्जनविषयत्वापादनार्थकनया मुख्यकर्मत्वेनैवास्मन्मते प्रयोगोपपत्तिसंभवात् स्वा
नुभवैकगम्ये यर्थे लक्षणाभ्युपगमेऽर्थनिर्देशस्यैव पर्याप्तत्वेत्यादि. अन्यत्र वदन्ति शास्त्रस्य गौणे प्रवृत्त्यनभ्युपगमे स्यादी
नां मुख्याकर्मकत्वाभावात्ततो भावे कर्त्तरि च प्रत्ययानुपपत्तिरेवसार्यते संयोगानुकूलव्यापाराभावानुकूलव्यापारार्थक
ताया सर्वसम्मततयातस्यापि मुख्यसकर्मकत्वाभावेन ततोऽपि कर्त्तरि कर्मणि च लकाराद्यनुपपत्तिरतो गौणेऽपि शास्त्रविष
यताऽवश्यमभ्युपेतव्येति न घटं जानातीत्यादीनां विषयत्वलक्षणायामप्यसंभुतावस्तु नस्तु शक्तिः कारकमिति पक्षस्य तन्
मतेऽतिह्रस्वव्यवस्थितत्वेन द्वितीयाया विषयत्वान्वयाधेयत्वबोधकत्वेऽपि नक्षतिः तादृशस्थले विषयरूपफलस्य धा
त्वर्थपरतया प्रागुपपादितात्तन्मते युक्तनियमविरोधस्य निषेधविषयताप्रसक्त्यासंभवादित्यलम् २२ ॥ ॐ ॥ ॥ इ
ति श्री भूषणसारदर्पणे सुबर्थनिर्णय ॥

तेनाभावत्वाकाशत्वादीनां
क्रमप्राप्तं नामार्थनिरूपणमित्याशयेनाह नामार्थमिति जातिरिति तत्तत्पदार्थासाधारणो धर्म इत्यर्थः तेनाभावत्वाकाशत्वादीनां
नित्यानेकसमवेतत्वरूपजातित्वाभावेपि न क्षतिः एतस्यैव शास्त्रे स्वार्थपदेन व्यवहारः जातेः पदार्थत्वे मानं तु जात्याख्यायामेक
स्मिन्बहुवचनमन्यतरस्यामिति सूत्रं सवर्णेण्ग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणात्सिद्धमिति वार्तिकम् आकृतिं वाजप्यायनः
तिसरूपसूत्रस्थं भाष्यं च युक्तिमप्याह लाघवेनेति एकाश्रयकशक्तेरेकस्या एव संभवादिति भावः ननु शक्तिग्राहकशिरोमणि
नाव्यवहारेण व्यक्तावेव तत्परिच्छेदात्कथं जातौ तत्सिद्धिरत आह अनेकव्यक्तीनामिति पूर्वव्यवहारेण व्यक्तौ शक्तिग्र
हेप्यानंत्यात्तावतीषु शक्तिग्रहासंभवात्तत्तदाश्रयभेदभिन्ननानाशक्तिकल्पने गौरवात्स्वाश्रयज्ञानावेव निर्दोष्यत इत्यर्थः ए
नामार्थ इति सर्वे मी पक्षाः शास्त्रे निरूपिताः २५ एकं जातिः

नामार्थमाह एकं द्विकं त्रिकं चाथ चतुष्कं पंचकं तथा नामार्थ इति सर्वेमी पक्षाः शास्त्रे निरूपिताः २५ एकं जातिः
लाघवेन तस्या एव वाच्यत्वौचित्यात् अनेकव्यक्तीनां वाच्यत्वे गौरवात् ॥ २६ ॥ एकव्यक्तिविषयकशक्तिज्ञानादपरव्यक्तिवि

षयकशाब्दबोधाभ्युपगमे तु गोव्यक्तिविषयकशक्तिज्ञानादश्वविषयकबोधापत्त्यात तद्व्यक्तिविषयकशक्तिज्ञानस्य तद्व्यक्तिवि
षयबोधे हेतुताया अवश्यकत्वात एकविषयकज्ञानादपरव्यक्तिबोधानुदयापत्त्या सकलव्यक्तिभानार्थं तावद्व्यक्तिषु शक्तिक
ल्पनायां गौरवस्य स्फुटतया जातावेव शक्तिकल्पनोचिता यद्यपि गौः गोपदवाच्य इति शक्तिग्रहो व्यक्तिविषयकोपि तथापि स
विशेषणे हि विधिनिषेधौ विशेषणमुपसंक्रामतः सति विशेष्ये बाध इति न्यायेन जातावेव सत्तापरिच्छिन्नत्ति यद्वा जातिविशेष्यके
एव शक्तिग्रहो गौर्गोपदशक्य इति जातिशक्तिवादे एवमेवाभिलापात् व्यक्तिभानस्य त्वग्रे उपपादयिष्यमाणत्वान्न तदनुपपत्तिरि

वेनिगमनेति एकतरपक्षपातियुक्तिरूपेत्यर्थ तथाचेयव्यक्तिः शक्या न जातिरित्येव प्रत्येकव्यक्तिषु हि विनिगमकाभावः पूर्वत्र तु व्यक्तेः
समुदायस्यैव कोटित्या गौरवज्ञानस्यैव बाधकस्य विनिगमकत्वान्न तदभाव इति भावः तत्पक्षे पि गौरवस्यैव बाधकमित्याह एव
हीत्यादि ननु उक्तविनिगमनाविरहेण सर्वास्वपि व्यक्तिषु शक्तिसिद्धावश्यकाव्यक्तेरभावेन तद्ज्ञानाय व्यक्तिरनिकल्पनेति व्य
क्तिवादपक्षो निर्दुष्ट इत्यत आह किंचैवमिति यद्वा ननु गोत्वादिजात्यनुगतीकृततया वद्व्यक्तिषु शक्तिस्वीकारान्नानंत्यादिदोषोऽतः

न्तव्यक्तीनामपि प्रत्येकमेकत्वाद्विनिगमनाविरहः एवं हि एकस्यामेव व्यक्तौ शक्त्यभ्युपगमे
व्यक्त्यन्तरे लक्षणायास्स्वसमवेताश्रयत्वं संसर्ग इति गौरवम् जात्या तु स्वाश्रयत्वमेव संसर्ग इति
लाघवम् किंचैवं विशिष्टवाच्यत्वमपेक्षना गृहीतविशेषणन्यायाज्जातिरेव वाच्येति युक्तम्॥

आह किंचैवमिति एवं विशिष्टे शक्त्यभ्युपगमे नागृहीतेति नागृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्यमधिगच्छतीति न्यायशरीरं विशे
षणाविषयबुद्धिर्विशेष्यं नावगाहत इति तदर्थः विशेष्यविषयकत्वस्य विशेषणविषयकत्वनियतत्वमिति यावत् तथा च विशि
ष्टशक्तिवादे विशिष्टशक्तिग्रहस्य विशेषविषयकत्वावश्यकतया तदुभयविषयकत्वस्य पदार्थोपस्थित्यादिकारणतावच्छेद
कत्वकल्पनापेक्षया विशेषणविषयकत्वमात्रस्यैव तदवच्छेदकत्वकल्पनलाघवादुचितेति जातावेव शक्तिः सिद्ध्यतीति भाव

नन्वेवं गां दद्यात् व्रीहीनवहंतीत्यादौ दानावहननकर्मत्वाद्यन्वयानुपपत्तिर्जातिस्तदन्वयायोग्यत्वादिति चेदत्र केचित् जात्याक्षि
प्तव्यक्तावेव दानादिकर्मत्वान्वय इति तन्न प्रत्ययानामितिव्युत्पत्तेः प्रकृत्यर्थव्यक्तौ तदन्वयासंभवात् तदुक्तं गम्यमानस्य चार्थ
स्यनैवदृष्टं विशेषणम् शब्दांतरैर्विभक्त्या वा धूमोयं ज्वलतीतिवदिति किंचायमाक्षेपोर्थापत्तिः समानसंवित्संवेद्यत्वं वा नाद्यः
अनुपपत्तिमंतरेणापि गौरस्तीत्यतो गोत्वविशिष्टबोधात् नांत्यः जातिविषयकशक्तिग्रहस्य विशिष्टविषयकबोधहेतुत्वाभ्युप
गमेन जातिविषयतया व्यक्तिविषयता नेयत्यरूपो वाच्योन्यस्यासंभवात् स च गोत्वमस्तीत्यत्र गोत्वविशिष्टप्रत्ययाद्व्यभिचार
तद्दुक्तानुपपत्तिर्दुर्वारैवेत्यतआह व्यक्तिबोधस्त्विति लक्षणयेति स्वशक्यगोत्वाश्रयत्वसंबंधरूपलक्षणयेत्यर्थः तथा

व्यक्तिबोधस्तु लक्षणया एवं च तत्र विभक्त्यर्थान्वयोप्युपपद्यत इति दिक्

च पदवृत्तिजन्योपस्थितेरेव शाब्दबोधहेतुतया व्यक्तेरशक्यत्वेपि लक्षणावृत्त्युपस्थितायां तस्यां तावद्दानादिकर्मत्वान्वयानुप
पत्तिरिति भावः एवं चेति लक्षणाभ्युपगमे चेत्यर्थः तत्र लक्षितव्यक्तौ उपपद्यत इति अन्यथा प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तेः स्तनोपप
द्येतेति भावः ननु व्यक्तिलक्षणाभ्युपगमे युगपद्वृत्तिद्वयविरोध इति सिद्धांतभंगः गौरस्तीति वाक्यादनुभूयमानव्यक्तिबोधानु
पपत्तिश्च लक्षणाबीजस्यान्वयानुपपत्तेस्तत्राभावादतआह दिगिति तदर्थस्तु सति तात्पर्ये गंगायां घोषमत्स्यौ स्त इत्यत्र वृत्तिद्वय
स्य सर्वैरेवाभ्युपगमात्तादृशन्याया युगपद्वृत्तिस्तात्पर्याविषये लक्षणा च नेत्येवं पर इति न तद्विरोधः तात्पर्यानुपपत्तिसत्त्वा

स्त्वव्यक्ति लक्षणाद्युपपत्तिः नहिदोषाभ्युपगमेतुजातिव्यक्त्योरभेदपक्षमुपगम्यविभक्त्यर्थान्वयउपपाद्यः तदुक्तं तेनतत्त्वस्थि
तव्यक्ते क्रियासंबंधचोदनात् जातिव्यक्त्योरभेदोवावाक्यार्थेषुव्यवस्थितइति वस्तुतस्तुजातिधर्मिकशक्तिग्रहस्यजातिविशि
ष्टव्यक्तिशाब्दबोधे हेतुत्वकल्पनान्नव्यक्तिभानानुपपत्तिर्नोप्यशक्यभानापत्तिस्तस्यतद्दृशिष्ट्याभावादितिजातिशक्तिवादरित
ष्कर्ष वक्ष्यतेचाधिकमुपरिष्टात् अन्येतुजातिशक्तिवादमित्यमुपपादयामासुः मासुव्यक्तेर्भानम् आनयनादिक्रियाकेव
लायाजातावसंभवतिव्यक्तिसाहित्येननिष्पाद्यते समाहारे पाणिपादसाहित्येनवादनक्रियावत् तदुक्तं तद्धितार्थेतिसूत्रेभा
ष्ये आकृतावालंभनादीनासंभवोनास्तीतिकृत्वातत्सहचरितेद्रव्येभविष्यति यथापिराणीयतामित्युक्तेकेवलस्याग्नेरान
यनासंभवाद्चोदितमपिपात्रमानीयते एतदेवाग्नेरानयनयन्मात्रस्यस्यतथाकृतावालंभनादीनिचोद्यमानानिसामर्थ्या
त्साहचर्याद्द्रव्यमभिनिविशन्तेसर्वएवाकृतेयोगोनर्भावितद्रव्यायाइतिद्रव्यद्वारकः संबंधः संपद्यतइति साहचर्यसंबंधः
सरूपसूत्रेभाष्येपिस्फुटोयमर्थः हरिरप्याह व्यक्तौकार्याणिसंसृष्टाजातिस्तुप्रतिपद्यतइति गोत्वादिपदानान्तुगोत्वादिधर्मिव
त्तिधर्मएवशक्तिरितिनतत्रगोविशेष्यकोबोधःजातेराश्रयावियोगेपिकेवलायास्तस्याःशब्दवाच्यत्वनानुपपन्नम् अलादौदृ
श्यमानस्यसुखस्यस्वस्या नावियोगेपि सुखादिपदबोध्यवर्ति शक्यतावच्छेदकतातुजातिगतधर्मस्यैवेति इदमपिमतंजा
त्याव्यक्त्याक्षेपेपर्यवस्यति तच्च नचापदार्थेप्रत्ययान्वयइतिदूषणमस्तविनापिसंकेतविषयतांसामान्येनसंबंधनियमा
दध्याहारन्यायेनोपस्थितायाव्यक्तेःपुनर्जातिर्विशिनष्टि रूपादिमाना विषयाणाचक्षुरादीनाचाक्षुषयामीतिप्रतीत्याविषयीक

शक्यसंबंधरूपायालक्षणायाएकस्यालक्ष्यलक्षणावच्छेदकयोरसंभवेपिलक्ष्यार्थप्रतीतौलक्ष्यतावच्छेदकभानवच्छक्य
तावच्छेदकेशक्त्यभावेपितादृशकार्यकारणभावबलादेवगोत्वादिभाननिर्वाहेकृतंतत्रशक्तिकल्पनयेत्याशयेनैकपदम
न्यथाव्याचष्टे यद्वेति व्यक्तिरेवेत्येवेनजातिः ननुसवर्णेणग्रहणमित्यादिप्रामाण्याद्स्तूक्तः पक्षः व्यक्तिपदार्थइत्यत्रतु किं
मानमतआह केवलव्यक्तीति एकशेषस्यचेति जातिपक्षेएकेनैवशब्देनद्वयोर्बहूनांवाप्रत्यायनसंभवात्तदनर्थकंसद्व्य
क्तिपक्षज्ञापकमित्यर्थः अणग्रहणस्यभाष्यकृताप्रत्याख्यानात्सरूपसूत्रस्यचशास्त्रीयप्रक्रियामात्रोपयोगित्वस्याकरेव्य

यद्वा केवलव्यक्तिरेवैकशब्दार्थः केवलव्यक्तिपक्षएवाणग्रहणस्यैकशेषस्यचारंभेणतस्यापिशास्त्रसिद्धत्वात्
युक्तंचैतद्व्यवहारेणव्यक्तावेवतद्ग्रहणात्संबंधितावच्छेदकस्यजातेरैक्याच्छक्तिरप्येकैवेतिनगौरवमपि ॥

वस्थापनात्कथमुक्तार्थेनयोः प्रामाण्यमतआह युक्तंचैतदिति सयुक्तिकमप्येतदित्यर्थः अपिनाद्रव्याभिधानंव्याडिरित्य
तिसरूपसूत्रस्यभाष्यप्रामाण्यंसमुच्चीयते युक्तिमेवाह व्यवहारेणेति एतत्तत्त्वंशक्तिवादेवक्ष्यते एतत्कल्पेपूर्वोक्त
शक्यानंतदोषंसमुद्धरति संबंधितावच्छेदकस्येति शक्तिग्रहेधर्मितावच्छेदकस्येत्यर्थः संबंधितावच्छेदकपद
स्यलिंगसर्वनामनपुंसकत्वादुद्देश्यसमर्पकत्वाद्वा नतत्त्वानुपपत्तिः तथाचसंबंधितावच्छेदकजात्यनुगतीकृत
नानाव्यक्तिष्वेकधर्मावच्छिन्नायाएकस्याएवशक्तेरुपगमान्नतत्नानात्वप्रयुक्तगौरवमितिभावः

एवमेवेति विशिष्टशक्तिस्वीकार इत्यर्थः घटत्वादेर्घटादिनिष्ठशक्यतावच्छेदकताभ्युपगम इतियावत् तदेव घटत्वादेव वाच्यंशक्य मित्यर्थः शक्यत्वे हेतूपन्यसनन्यायादिति अकारणत्वेपीति दण्डत्वादीनामन्यथासिद्धत्वेनाकारणत्वेपि तेषां प्रवाहाद्यः संबंधि तया नक्ष्यत्वेपि च तत्र तन्निरवच्छेद्यतानिरूपितस्वरूपसंबन्धात्मिकाया विषयिताविशेषात्मिकाया वाऽवच्छेदकताया अभ्युपगम वदशक्यस्यापि घटत्वादेस्तादृशशक्यतावच्छेदकत्वसंभवात् शक्यत्वे सति शक्यविशेषणतापन्नस्य शक्यतावच्छेदकत्वमिति

नचैव घटत्वमपि वाच्यं स्याच्छक्यतावच्छेदकत्वान्न याचनागृहीतविशेषणन्यायादेवं वाच्य मस्त्विति शक्यम् अकारणत्वेपि कारणतावच्छेदकत्ववत्तथाप्यपि संभवात् उक्तंच- आनंत्येपि हि भावानामेकं कृत्वोपलक्षणम् शब्दः सुकरसंबन्धो न च व्यभिचरिष्यतीति ॥ ॥ ९ ॥ ॥

नियमे मानाभावादिति भावः उक्तेर्थे संमतिमाह तदुक्तमिति आनन्त्येपीति भावानां व्यक्तीनामानन्त्यादपरिच्छेद्यत्वेपि एकं अनुगत जात्यादिधर्ममुपलक्षणं अशक्यत्वेपि शक्यव्यावर्तकम् कृत्वा अभ्युपगम्य शक्यतावच्छेदकतयाभ्युपेत्येति यावत् शब्दो गवाद्यात्मकः सुग्राह्यगवादिनिष्ठवाच्यतासंबन्धः नचेति शक्तिग्रहाविषयव्यक्तिं बोधयिष्यतीति तदर्थः गोत्वादेः सामान्यलक्ष णया सर्वास्वेव व्यक्तिषु शक्तत्वधारणादिति भावः अधिकमग्रे वक्ष्यते॥

व्यक्तिरेवात्र द्रव्यपदेन व्यवह्रियते सर्वनामपरामर्श्ययोग्यत्वात् उक्तं च वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेद्यत्वेन विवक्षित इति स्वभावादेव बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षिततद्धर्मावच्छिन्नबोधकं सर्वनाम यस्मिन् धर्मिणि तादृशधर्मं प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य प्रयुज्यते इदं तदिति परामर्श्ययोग्यमिति यावत् द्रव्यपदेन व्यवह्रियत इत्यर्थः भेद्यत्वेन विशेष्यत्वेनेत्यादि तु लक्षणांतरपरम् एतत्पक्षे तु जात्यादेरपि विशेष्यत्वविवक्षायां द्रव्यत्वमिष्टमेव तिङर्थक्रियायाः किमादिभिः परामर्शोऽस्तो कार्यथे निरूपितविशेष्यतावत्त्वाच्च द्रव्यत्वमस्त्येव विप्रतिषिद्धमित्यादौ च सामर्थ्यांतरांतरप्रसिद्धद्रव्यग्रहणम् चादयोऽसत्त्व इत्यत्र प्रथमकल्पोक्तद्रव्यस्यैव पर्युदासो बोध्यः शक्यतावच्छेदकत्वं च शक्यनिष्ठविशेष्यतावच्छेदकतयाभासमानत्वम् च

वस्तुतो न ह्याकृतिपदार्थस्य द्रव्यं न पदार्थ इति भाष्याद्धि शिष्टं वाच्यम् ॥ ॥टादिपदे शक्तिग्रहे च घटत्वादेरेव न त्वं नपृथिवीत्वादेरिति न तेभ्यः पृथिवीत्वादिबोधः आकाशशब्दस्य शब्दाश्रयत्वे शक्त्यभावे पि न तत्तद्रूपेणैव बोधः न हि शिष्टशक्तिग्रहस्य तद्बोधहेतुत्वात् यद्वाकाशत्वमखंडोपाधिः रुढिस्त्रोक्तरीत्यानत्यदं वाकाशशब्दशक्यतावच्छेदकमिति नाकाशः शब्दाश्रय इति प्रयोगानुपपत्तिरिति द्रव्यवादनिष्कर्षः ननूक्तपक्षद्वयमपि न विचारसहं तथा हि जातिशक्तिवादे गोत्वादिपदान्न हि शिष्टबोधापत्तिर्गोत्वशक्तिग्रहस्य न हि शिष्टबोधोपयिकस्य सत्त्वात् न च निर्द्धर्मितावच्छेदकशक्तिग्रहो गोत्वविशिष्टबोधहेतुर्गोत्वत्वधर्मितावच्छेदककशक्तिग्रहश्च गोत्वत्वेन तदुपस्थितौ शाब्दबोधे च हेतुरितिवाच्यम् गोत्वं न गोपदशक्यमिति गोत्वत्वधर्मितावच्छेदकबाधग्रहकाले निर्धर्मितावच्छेदकशक्तिग्रहसंभवेन गोत्वविशिष्टबोधापत्त्या गोत्वत्वधर्मितावच्छेदकश

गोपदगौरित्याकारकशक्तिसंबंधेन गोत्वप्रकारकगोपदत्वविशिष्टविषयकशक्तिज्ञानम् गोत्वविशिष्टबोधहेतुरिति नो बाधकाले
शाब्दबोधापत्तिरिति विभाव्यते तथापि कदाचित्समवायेन गोत्वविशिष्टबोधः कदाचित्कालिकसंबंधेनेत्यव्यवस्थानुपपत्तिः गोत्ववि
षयकशक्तिज्ञानस्याविशिष्टत्वात् न च तेन समवायेन गोत्वविशिष्टविषयकशाब्दबुद्धिं प्रति तेन संबंधेन गोत्वविशिष्टशक्तिग्रहस्यैव
मितरसंबंधेन तादृशविशिष्टविषयबोधे तेन संबंधेन तादृशविशिष्टशक्तिज्ञानस्य हेतुतया न नियमोपपत्तेः गोपदं गौरित्याकारक
शक्तिमहाभ्रदमूको धानन्वभवाच्च गोत्वादिपदानां गोत्वत्वे शक्तिरित्यपि न प्रकृतिजन्यबोधप्रकारे भावप्रत्ययविधानात् गवेतरासमवेत
त्वविशिष्टसकलगोसमवेतत्वरूपस्य गोः शक्यत्वाभ्युपगमे लाघवमूलकाकृतिवादस्य मूलशैथिल्यापत्तेश्च व्यक्तिमात्रेपि पदमात्र
स्यैव व्यक्तिबोधकत्वाविशेषत्वात् गौश्चलेनीलइत्यादीनां सहप्रयोगानुपपत्तिः किंच हस्तिपकव्यक्त्यंतरे संबंधग्रहे पमहस्तिप
के संबंधेन गृहीतस्तस्यापि हस्तिदर्शने स्मरणापत्त्या न शक्तिविषयकसंबंधग्रहस्य तदुपस्थितिनियामकत्वस्यावश्यकतया
कथमेकविषयकशक्तिज्ञानादपरविषयकोपस्थितिः सामान्यलक्षणाभ्युपगमे तदुपस्थितिरित्यभिप्रायवानाह वस्तुतस्त्विति विशि
ष्टमिति जातिविशिष्टा व्यक्तिर्व्यक्तिविशिष्टा जातिर्वेत्यर्थः यद्यप्याकृतिपदार्थस्य द्रव्यनपदार्थत्वे द्रव्यपदार्थस्य चाकृतिर्न पदा
र्थ इत्युभयोरुभयपदार्थत्वेइति भाष्याद्याकृतितयोरेवाकृतिव्यक्त्योः शक्तिग्रहविषयता लभ्यते तथापि कस्याचित्किंचिद्गुणमू
तं किंचित्प्रधानमित्युत्तरभाष्यपर्यालोचनया न तत एव विशिष्टे शक्यत्वावधारणात्तयोपादानमविरुद्धम् अन्यथा तृतीये पादाने का
रणतयोरिव विशेष्यविशेषणभावानापन्नजातिव्यक्त्योः शक्यत्वे गोत्वेन गोव्यक्तिस्मृतिसमूहालंबनबोधापत्तेः शक्तिज्ञानप
दार्थोपस्थितिशाब्दबोधानां समानप्रकारकत्वनियमात् स्वमेवायमपमस्यागरूपाकृतौ नपादपरमिमं गौनमेम आत्याकृतिव्य

स्वारसिकतयेति शेषः जातेः कदाचित्प्राधान्येन भानंतु तात्पर्यग्रहसापेक्षमिति तदाशयः जातेः प्राधान्येपि द्रव्यसंख्यामादाय तत्र द्वि
वचनाद्युपपत्तिर्बोध्या तदुक्तं कैयटेन यथा भवतद् इत्यादौ क्रियाप्राधान्येपि साधनकृतो वचनभेद एवमाकृतिप्राधान्येपि द्रव्यसं
ख्याकृतद्वित्वदोष इति द्रव्यप्राधान्येपि क्वचिज्जातिसंख्यामादायवचनं ब्राह्मणं न हन्यादित्यादौ यथा जातेः प्राधान्ये च निरवच्छि
न्नाया एव व्यक्तेः प्रकारताविशेष्यीभूतजात्या च तदनुगमो न हि प्रकारीभूतमेवानुगमकमिति नियम इति तत्कल्पपरिष्कारः व
स्तुतस्तु जातिविशिष्टव्यक्तिरेव शक्या गवादिपदाद्धो विशिष्टगोत्वबोधस्यानुभवेनोक्तकल्पासंभवात् अत एव तथैव व्याख्या
तं जात्यतिरिक्तपदार्थस्य किंचिद्धर्मावच्छिन्नत्वमिति नियमेन निरवच्छिन्नायास्तस्या जात्यंशे भानायोगात् गोत्वस्यान्वयि
तावच्छेदकरूपेणानुपस्थित्या तत्तत्कर्मत्वाद्यन्वयासंभवाच्च संपन्नो व्रीहिरित्यादौ तु स्वाश्रयप्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वसं
बंधेन प्रकृत्यर्थव्यक्तावेवैकत्वान्वयः उक्तस्थले एकवचनोपस्थितानि नानैकत्वानि न व्रीहिष्वन्वीयंत इति न सत् सजातीय
निष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वरूपसजातीयद्वितीयरहितत्वस्यैवैकवचनार्थत्वेन तत्र तस्य बाधात् संख्यारूपैकत्व
स्य द्रव्यमात्रसाधारण्येनार्थत एव लाभादनुपयोगात्तस्यैकवचनार्थत्वाभावाच्च अत एव पशुना यजेतेत्यत्र तादृशैकत्वस्यै
कवचनेन विवक्षितत्वान्नानेकपशुकरणकयागादृष्टसिद्धिः समभिव्याहृतपदार्थसंसर्गित्वविशिष्टप्रकृत्यर्थताव
च्छेदकरूपेण साजात्यस्य विवक्षणाच्च नात्र घटोस्तीत्यादौ घटनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वाप्रसिद्धिः एतद्देशविद्य
मानघटनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वस्यैव तत्र बोधोन तस्योक्तरीत्याप्रसिद्धिसंभवात् एवं च व्यक्तिविशेष्यकबो
धाभ्युपगमे क्वाप्यनुपपत्तेरभावेन तस्य च तद्विशेष्यकशक्तिग्रहमंतरेणासंभवाद्गवादिपदानां जातिविशिष्टव्यक्तावेव शक्ति

अन्येतु उभयोरूभयपदार्थः इति भाष्याज्जातौ व्यक्तौ च गवादिपदानां शक्तिः परंतु व्यक्तिशाब्दबोधेपि जातिविषयकत्वेन जातिशक्तिज्ञानस्येव हेतुता व्यक्तिशक्तिस्तु स्वरूपसत्युपयुज्यते अशक्यस्यापि शाब्दे भानाभ्युपगमे गवादिपदात् शक्यगवादिव्यक्तेरिवाशक्यघटादीनामपि भानापत्त्या व्यक्तिशक्तिरावश्यकी अयमेव कुब्जशक्तिवाद इति व्यवह्रियते शाब्दबोधकारणतावच्छेदककोटौ व्यक्तिविषयकत्वस्यानिवेशात् तथाच गोत्वप्रकारकगोविषयकशाब्दबोधे गोत्वविषयकगोपदशक्तिमती गौरित्याकारकशक्तिज्ञानं कारणं न तु गोत्वविशिष्टविषयकगोपदशक्तिमती गौरित्याकारकम् गोत्ववती गौरित्यादौ गोत्वप्रकारकशक्तिज्ञानाभावाद्गोत्वविशिष्टबोधप्रसंग इत्याहुः तदप्यापातमनोरमम् गोत्वविषयकगोपदशक्तिमती गौरित्याकारकशक्तिग्रहे कारणतावच्छेदककोटौ गोत्वविषयकत्वस्य प्रवेशे गौरवात् ननु मास्तु तद्विषयकत्वस्यावच्छेदककोटौ निवेशः गोपदशक्तिमती गौरित्याकारकशक्तिग्रहस्य गोत्वप्रकारकत्वेन गोत्वविशिष्टविषयकशाब्दबुद्धिहेतुत्वे व्यक्तिविषयतायाः कारणतावच्छेदककोटावनिवेशेन लाघवात् देशान्तरस्थव्यक्तिविशेष्यकबोधानुपपत्त्या समानविशेष्यकत्वेन कार्यकारणभावासंभवेन समानप्रकारकत्वेनैव कार्यकारणभावोपगमादिति चेन्नैवम् व्यक्तिविषयतायाः कारणतावच्छेदककोटावनिवेशे व्यक्तिशक्तिस्वीकारस्यैव पर्यापत्तेः नच तत्स्वीकारे गोत्वप्रकारकशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वासंभवः व्यक्तौ शक्त्यभावेन तादृशशक्तिज्ञानस्य भ्रमत्वादिति वाच्यम् शक्तिर्हि न स्वरूपसती शाब्दबोधहेतुः अपभ्रंशादपि बोधोत्पादात् गृहीतशक्तिकाच्छाब्दबोधापत्तेश्च किंतु ज्ञानं तथाच पदं शक्तिज्ञानहेतुस्तदेव शक्यमिति जातिवद्व्यक्तिरपि शक्यैव एवं तद्वैशिष्ट्यमपि तथा अन्यथाव्यक्तावेव शक्तिर्व्यक्तिशक्तिज्ञाने जातेः प्रकारत्वात् समानप्रकारत्वेन शक्तिज्ञानपदार्थोपस्थितिशाब्दबुद्धीनां कार्यकारण

भावादिनिजातावपिशक्तिरुच्छिद्येत नचयद्विषयकत्वेनशक्तिज्ञानंकारणं तदवश्यंशक्यमितिनियमाज्जातौशक्तिः सेत्स्यतीतिवाच्यम् तर्हिव्यक्तिविषयकत्वेनशक्तिज्ञानस्यहेतुतयाव्यक्तिशक्तिस्वीकारस्यावश्यकत्वात् उक्तेर्थेभाष्योपन्यसनं तुकस्यचित्किंचित्प्रधानभूतं किंचिद्गुणभूतमित्युपसंहारभाष्यानालोचनमूलकमेवेत्यास्तांतावत् ॥८॥ ॥नन्वेवमेकमितिपक्षस्यनिरालंबनापत्तिरतआह एकमित्यस्यचेति बोधकत्वंशक्तिरितिमतेबोधकत्वज्ञानविषयबोधांशेप्रकारितयाऽवच्छेदकत्वंशक्तिरित्यर्थलाभात्तदाश्रयजातेरैक्यात् शब्दनिष्ठबोधकत्वस्यैवविनिगमनाविरहादर्थनिष्ठबोध्यत्वस्यापि शक्तित्वमितिमतेप्यस्मात्पदादेतदर्थबोधोभवत्वितिशक्तिज्ञाननिष्ठशाब्दधीहेतुतायांप्रकारितयावच्छेदिकायाजातेरैक्या

एकमित्यस्यचायमभिप्रायः शक्तिज्ञानेचविषयतयावच्छेदिकाजातिरेव ॥ ९ ॥

द्वातन्पक्षोपपत्तिरित्यर्थः तथाचतादृशप्रकारितावच्छेदकतारूपायाः शक्तेर्जातिमात्रनिष्ठतयाकृतिरेवपदार्थइतिपक्षः समर्थितोभवति अवच्छेदकतायाः स्वरूपसंबंधरूपायाघटत्वाद्यात्मकत्वेप्यवच्छेद्यावच्छेदकभावउपहितानुपहितभेदात्समर्थनीयः एवमेवैकंव्यक्तिरितिपक्षोपिसमर्थनीयः तादृशज्ञाननिष्ठशाब्दबोधकारणतायांबोधांशेविशेष्यतयाव्यक्तेरवच्छेदकत्वात् एतत्पक्षेचावच्छेद्यावच्छेदकभावस्यसामंजस्येनोपपत्तिर्गोत्वादिजात्याननुगमान्नतदानंत्यमपिशक्यतावच्छेदकप्रकारकव्यक्तिबोधेव्यक्तिशक्तिग्रहस्यैतत्कल्पेहेतुतयाचलत्वादिनागवादिव्यक्तिबोधार्थंतत्प्रयोगस्याप्युपपत्तिश्चेतिबोध्यम् ॥ ९ ॥

ननु घटो घटपदबोध्य इत्याकारकशक्तिज्ञानात्स्वरूपतो घटत्वप्रकारकविशिष्टबुद्धेरिव जातित्वेन घटत्वविशिष्टबुद्ध्युपपत्तिस्तत्का ।१८
नावच्छेदकानाक्रान्तत्वात्तत्राह तथाचेति घटत्वप्रकारकविशिष्टबोध इति स्वरूपतस्तत्प्रकारकबोध इत्यर्थः कार्यकारणभावः
इति तथाच जातिमान् घट इति बोधस्य घटत्वांशे जातित्वप्रकारकत्वेनोक्तशक्तिज्ञानकार्यतानवच्छेदकानाक्रान्तत्वेनोक्तापत्ते
रसंभवाद्घटत्वांशे जातित्वप्रकारकघटत्वविशिष्टबुद्धिं प्रति तु तदंशे जातित्वप्रकारकशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वं न कल्पनीयमि
ति भावः ननु तदंशेऽस्याप्रकारकत्वघटितधर्मस्यार्थसमाजग्रस्ततया कथं कार्यतानवच्छेदकत्वमत आह सर्पं चेतनमिति तथा
च निरवच्छिन्नप्रकारताकतद्विशिष्टबुद्धिं प्रति निरवच्छिन्नप्रकारताक तच्छक्तिज्ञानस्य सावच्छिन्नप्रकारताकतद्विशि
ष्टबुद्धिं प्रति सावच्छिन्नप्रकारताकघटत्वशक्तिज्ञानत्वेन हेतुतेति कार्यकारणभाव इत्यादि प्रपं

तथाच घटत्वविशिष्टबोधे घटत्वांशेऽप्रकारकघटत्वशक्तिज्ञानत्वेन हेतुतेति कार्यकारणभाव इत्यादिप्रपं
चितं भूषणे तदेतदभिप्रेत्याह द्विकमिति जातिव्यक्ती इत्यर्थः पूर्वपक्षादिरोधपरिहारः पूर्ववत् ॥ २१ ॥ बुद्धिप्रतिस

विशेष्यम्
वच्छिन्नतत्प्रकारकशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनान्नोक्तापत्तिरिति तन्नोक्तमित्यर्थः तदभिप्रेत्येति उक्तरीत्या विशिष्टस्य शा
क्यत्वमुपगम्येत्यर्थः जातिव्यक्ती इति विशेषणभावापन्ने इत्यर्थः पूर्वपक्षादिति एकमिति पक्षादित्यर्थः तन्मते हि शा
ब्दज्ञानकारणतायां योधाशेप्रकारितयावच्छेदकत्वं शक्तिरिति जातिरेव शक्या विशेष्यितयावच्छेदकत्वमिति मतेकेवलव्यक्ति
रेव शक्येति सिद्धान्तितमन्नु विषयितात्वेन प्रकारितविशेष्यिते अनुगमय्य तत्र विषयितयावच्छेदकत्वम् शक्तिरित्युपगमाद्द्यो
रपि नामार्थत्वसिद्धिरिति न तयोः परस्परविरोधशंकेति भावः एतेषां मतानामाकरा एतदन्वेषिभ्यः पदार्थेषु निपत एवञ्चोक्तः

लिंगानीति लिंगत्वंचप्राकृतगुणवृत्तोधर्मविशेषः तद्विशेषश्चनपुंसकत्वादीत्याशयेनाह सत्त्वेति साम्यावस्थेति उपचयापचयरहित्येनावस्थानमित्यर्थः उपचयोवृद्धिः अपचयस्तन्न्यूनत्वम् तत्तच्छब्दनिष्ठमिति जातिगुणक्रियादिभेदभिन्नशब्दनिष्ठंतत्तच्छब्दवाच्यंचेति स्वाश्रयशब्दवाच्यंचेत्यर्थः पुल्लिंगः शब्दइतिव्यवहारस्तस्माच्छसोनः स्वमोर्नपुंसकादित्यादिसूत्रप्रामाण्याच्चेति भावः तमेवेति समानानुपूर्वीकत्वेप्युपचयाद्यवस्थारूपंपरस्परसमानाधिकरणंलिंगमादायेवेत्यर्थः भिद्यंत इति पुंस्त्वादिलिंगकेनरव्यावृत्तिविधेयकानुमित्युद्देश्याभवंतीत्यर्थः ननुलिंगस्योक्तावस्थारूपत्वेतासांपरस्परविरुद्धानामेकत्रावस्थानासंभवेन केषुचिच्छब्देष्वनेकलिंगकत्वव्यवहारः किंनिबंधनोऽतआह केषांचिदितितटादिशब्दानामित्यर्थः वस्तुतस्तेषांविरुद्धत्वेपि

त्रिकमिति जातिव्यक्तिलिंगानीत्यर्थः सत्त्वरजस्तमोगुणानांसाम्यावस्थानपुंसकत्वम् आधिक्यंपुंस्त्वं अपचयः स्त्रीत्वंतत्तच्छब्दनिष्ठंतत्तद्वाच्यंचतमेवविरुद्धधर्ममादायतटादिशब्दाः भिद्यंते केषांचिदनेकलिंगत्वव्यवहारस्तुसमानानुपूर्वीकत्वेनशब्दानामभेदारोपात्॥ ११ शब्दानांसमानानुपूर्वीकत्वनिबंधनाभेदाध्यासादनेकलिंगकत्वव्यवहारोपपत्तिरित्यर्थः अर्थनिष्ठंस्तनकेशवतीनारीलोमशः पुरुषः स्मृतइत्यादिस्मृतिलक्षितंलिंगंतुनात्राश्रयितुंशक्यम् दारानित्यादौशास्त्रकृतर्थेनदभावेनतत्वाद्यनापत्तेः तथाचभाष्यम् एकार्थेशब्दान्यत्वाद्दृष्टंलिंगान्यत्वमवयवान्यत्वाच्चेति एकस्मिन्नर्थेपुष्यस्तारकानक्षत्रमितिलिंगनानात्वदर्शनात्कुटीरइत्यादौरेफस्यावयवस्योपजनेपिलिंगभेददर्शनाच्चान्यदेवत्र

एवचेति पारिभाषिकनिष्ठलिंगस्य व्यवहारोपयिकत्वे चेत्यर्थः व्यवहार इति अर्थनिष्ठस्य तस्य तन्नियामकत्वे तु स्त्री व्यक्तिर्वस्तु
पदार्थपदाभ्यां न व्यक्तिविषये नैव पुरुषादिरपि व्यक्त्यादिशब्दैः स्तनकेशादिरूपलौकिकलिंगस्य तद्वादावभावेन तद्वाचकात् स्त्री
प्रत्ययापादनापत्तेश्चेति भाव तदसदीति अर्थे लौकिकलिंगाभावेऽपि परस्परासमानाधिकरणपारिभाषिकलिंगवत्त्वेन विभिन्नानां
तदादिशब्दानां तत्कार्यभाक्त्वमुपपद्यत इत्यर्थः ननु शब्दनिष्ठोक्तलिंगस्यैव स्त्रीपुंसादिव्यवहारोपयिकत्वेन तस्य स्त्रीवाचकप
शुशब्देऽपि सत्त्वात् पशुना यजेतेत्यत्र पशुस्त्रीकरणकयागादृष्टसिद्धिः स्यान दृष्यानलिंगस्य व्यक्त्यादिशब्दोक्तलिंगवत्त्वे
एवं च पदार्थपदे पुंस्त्वमेव व्यक्तिपदे स्त्रीत्वमेव वस्तुपदे नपुंसकत्वमेवेति सर्वत्रैवायं पदार्थ इयं व्यक्तिः इदं व
स्त्विति व्यवहारस्तदसदीतदमिति चोपपद्यते तच्च लिंगमर्थपरिच्छेदकत्वेनान्वेतीति पश्वादिशब्दोक्तपशुः
एवं च पदार्थपदे पुंस्त्वमेव ... न च व्यक्त्यादिशब्दोक्तलिंगस्य
त्रिया नास्तीति पशुनेत्यादिविधिर्न छाग्यादीनगत्वेन प्रयोजयतीति विभावनीयम् व्यक्तिशब्दस्य नित्यस्त्रीलिंगत्वेन तथासंभवेऽपि पशुशब्दस्य नित्यपुंल्लिंग
वपश्वादिशब्दोक्तस्यापि साधारण्यपशक्यव्यक्तिशब्दस्य नित्यस्त्रीलिंगत्वेन तथासंभवे ऽपि पशुशब्दस्य ... दर्शनाच्च॥ ॥ पुंसादिसाधारण्येनार्थपरिच्छेद
त्वेप्रमाणाभावात् पश्वानयापुंगुहाचरेत पश्वेनृभ्यो यथागवेइत्यादिवेददर्शनाच्च ॥ पुंसादिसाधारण्येनार्थपरिच्छेदकत्व पश्वादिशब्दोक्तमिति लिंगमितिशेष
कत्वादतआह नचेति शब्दनिष्ठमेवेत्यर्थ अर्थेति अर्थमपि परिच्छिनत्तीत्यर्थः तदेवाह पश्वादिशब्दोक्तमिति तदंतपशुशब्दप्रयोगात्तु पुंपशुरे
पदिस्त्रीपशुर्यागांगत्वेन विवक्षितो भविष्यत्तदा स्त्रीविहितनाभावं विभक्त्यन्तेन प्रायोऽस्यत तदंत पशुशब्दप्रयोगात्तु पुंपशुरे ... एकवचनेऽसंभवेन तदे
वयागांगमिति निर्णीयत इत्यर्थः स्त्रीलिंगार्थकपशुशब्दादाङो नास्त्रियामिति विहितनाभावस्य तृतीयैकवचनेऽसंभवेन तदे ... प्रकृतिवत्त्वशास्त्रस्यतत्पाप्त
न पशुशब्दप्रयोगात्तदर्थस्य पुंस्त्वावगतेरितिभाव नह ... शब्दानामर्थनिष्ठलिंगानादरेण प्रकृतिवत्त्वशास्त्रस्य तत्पाप्त

स्त्रीपुंसह नित्यं नित्यस्त्रीलिंगत्वेनेति स्त्रियां कि नित्यनुशासनादिति भावः ननु पशुना यजेतेति वैदिकप्रयोग एव तस्य नित्यपुंस्त्वे
मानं स्यादत आह पश्वेति तथा च वेदे पशुशब्दस्य स्त्रीलिंगत्वस्यापि दर्शनेन न तस्य व्यक्त्यादिशब्दसाम्यमिति भावः ॥ ६ ॥ ॥
स्त्रोक्तेऽर्थे मीमांसकसंमतिमाह मीमांसायामिति वक्ष्यमाणस्वरसादाह वस्तुतस्त्विति ननु प्रत्ययानां नित्यपुंस्त्वे पश्वेत्यादिस्त्रिलिं
गप्रयोगानुपपत्तिरत आह वेदभाष्येपीति तथा च व्यक्त्यादिशब्दोक्तलिंगस्येव पशुशब्दोक्तलिंगस्यापि स्त्रीपुंससाधारण्यान्नत।
मीमांसायां चतुर्थे पशुना यजेतेत्यत्रैकत्वपुंस्त्वयोर्विवक्षितत्वान्नानेकपशुभिः पशुस्त्रिया वा याग इति प्रतिपादि
तत्वाच्च वस्तुतस्तु विशेषविध्यभावे प्रत्ययानां पुंस्त्वस्य व्याकरणेन निर्णीतत्वाद्वेदभाष्ये पि जसादिवृद्ध्या
दसि वा वचनमिति नाभावाभाव इत्युक्तेः पशुशब्दस्य नित्यपुंस्त्वनिर्णयात् प्रकृते छागो वा मन्त्रवर्णादिति न्याये
नैव निर्णयः मन्त्रवर्णे हि छागस्य वपाया मेदस इति श्रूयते तत्र छागस्येति छाग्याम सम्भावितमिति भवति ततः
पुंस्त्वनिर्णय इति विस्तरेण प्रपञ्चितं भूषणे चतुष्कम् सङ्ख्यासहितं त्रिकमित्यर्थः पञ्चकम् कारकसहितं चतुष्कं
त्वार्थपरिच्छेदकत्वमिति भावः ननु कथं तर्हि पुंपशोरेव यागांगत्वनिर्णयोऽत आह छागो वेति न्यायेनैवेत्येवकारेण लिंगस्यार्थपरि
च्छेदकस्य व्युदासः यथा सांसतौ मेषावित्यत्र तद्धितप्रकृतिशब्दः स्त्रीलिंगः पुल्लिंगो वेति संदेहे संदिग्धे वाक्यशेषादिति
न्यायेन तद्धा मदेव्यमिथुनमित्यर्थवादाद्द्वयोरेवैकशेषेण ग्रहणं तद्वन्मन्त्रवर्णादत्र पुंपशोर्यागांगत्वनिर्णय इति भावः
तत्रेति मन्त्रवर्ण इत्यर्थः असंभावितमिति छागशब्दस्य व्यक्त्यादिवन्नित्यलिंगत्वाभावादिति भावः प्रपंचितमिति लौकिकलिंग
मेव नामार्थः तच्चावयवविशेषसंस्थानरूपम् दारा नित्यादौ पुंस्त्वारोपेणैव तत्प्रयुक्तकार्ये एत्राह्नदाः पुंसीत्यादि लिंगानुशास

केषांचित्समवस्थिताः अविरुद्धाविरुद्धाभिर्गोमहिष्यादिजातिभिरित्यादि तत्रोक्तमिति परेतु स्तनकेशवती नारी लोमशः पुरुषः
स्मृत एतयोरंतरं यच्च तदभावेन नपुंसकमिति स्मृत्युक्तलक्षणलक्षितलिंगस्य सार्वत्रिकत्वेन दारानित्यादौ नत्वानापत्त्या स्त्रियां
मिति सूत्रे ऽवश्यंकल्पितत्वस्य तातः आस्त्रेयइत्यादिना सार्वत्रिके गुणावस्थारूपपारिभाषिकलिंगस्य शास्त्रीयकार्योपयोगिनो भा
ष्यकृता स्वीकारे पि गुरुसंज्ञाविज्ञानान्नत्वादिशास्त्रप्रवृत्तौ लौकिकलिंगस्याप्याश्रयणं पुमादिसंज्ञानां संख्यासंज्ञाया इवाधिक
संग्रहार्थं प्रवृत्तत्वे पि मतसिद्धार्थनिरासार्थमप्रवृत्तेः अत एवाविर्भावतिरोभावस्थितिश्चेत्यप्युपपादितम् धर्मो मूर्तिषु सर्वासु
लिंगत्वेन व्यवस्थिताइत्यत्रापि नालौकिकलिंगमपि नासमुच्चितं वा नहि नत्र सति संभवे सामानाधिकरण्यसंबंधेन लौकिकपुं
स्त्वविशिष्टशास्त्रीयलिंग एव पुमादिशब्दानां शक्तिर्न केवल शास्त्रीयेनापि लौकिकेऽसंभवे तु शास्त्रीय एव अत एव पशुनायजे
तेत्यादौ पशुस्त्रियाकृते यागे वैगुण्यमेव न लौकिकपुंस्त्वविशिष्टशास्त्रीयपुंस्त्वस्यैव शब्देन प्रतिपादनादित्याहुः अथ लिंगेशा
क्तिग्रहविषयताया अभावेन प्रातिपदिकार्थत्वाभावात्त्रिकमिति पक्षोऽनुपपन्न इति चेन्न स्वमोर्नपुंसकादित्यादिसूत्रभाष्य
एपेनपुंल्लिंगादिविशिष्टाय घटो घटपदवाच्य इत्याकारकशक्तिग्रहाभ्युपगमेन सामंजस्यात् शब्दनिष्ठमेव लिंगं नत्वादिप्रवृ
त्तौनिमित्तमिति मते शब्दार्थयोरभेदे लिंगस्य साक्षादिनरथा स्वाश्रयसाध्यत्व संबंधेनार्थविशेषप्रकारत्वाद्धर्मितावच्छेदकत्वेन धर्मिता
वच्छेदकसमानाधिकरणत्वेन शक्तिग्रहविषयताया नियामकत्वस्य फलबलेन कल्पनात् वस्तुतस्तु पारिभाषिकलिंगमप्यर्थ
एव स्वीकर्तुमुचितम् पुंल्लिंगशब्दइत्यादौ पुंल्लिंगादिशब्दा अर्शआद्यजंताः आत्मनि सर्वस्याप्यसत्त्वेन परत्यानमापि स्या — —
नादिसत्त्वादात्मा ब्रह्मेत्यादिप्रयोगोपपत्तिः स्थानतिरोभावोपचयदर्शितियावत् उपचयापि विशिष्टकार्य एव प्रयोग नियामककालेनेच

लिंगादित्रयस्य नामार्थत्वं साधयितुं शंकते नन्विति अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति घटादिसमभिव्याहारेऽप्यादिपदात्स्त्रीत्वबोधादेरभावच
तद्बोधादेवंरूपाभ्यामित्यर्थः एवमन्यत्राप्यूह्यं तथाच ताभ्यां लिंगादेः प्रत्ययार्थत्वावधारणान्न लिंगादित्रिकस्य प्रकृत्यर्थत्वमित्यर्थः
दधि पश्यतीत्यादौ विभक्त्यादिनाऽयं यात्ययमापातीत्यादिपरिग्रहः बोधादिति कर्मत्वादिबोधादित्यर्थः तथाच व्यतिरेकव्यभिचारेणा
न्यलभ्यत्वाच्च तदर्थत्वाभावान्नामार्थत्वमेव तेषामावश्यकमिति भावः वक्ष्यमाणयुक्त्या संख्याकारकयोः प्रत्ययार्थत्वेपि लिंग
स्य प्रकृत्यर्थत्वमेव युक्तमित्याशयेनाह लिंगेति अत एवेति प्रकृतिप्रत्यययोरन्यतरस्य वाचकत्वे युक्तिसाम्यादेवेत्यर्थः निर्बंधइ

नन्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययस्यैव तद्वाच्यं तत एव लिंगादीनामुपस्थितेः प्रकृतिवाच्यत्वे मानाभावाच्चेति चेत्सत्यं प्रत्य
यवर्जिते दधि पश्येत्यादौ प्रत्ययमजानतोपि बोधात्प्रकृतेरेव वाचकत्वं कल्प्यते लिंगानुशासनस्य प्रकृतेरेव दर्शना
च्चेति अत एवैषु पक्षेषु न निर्बंधः प्रत्ययस्यैव वाचकतायायुक्तत्वात्॥ ११ ॥ ति दूरमेव मतं मुख्यमित्यभिनिवेशइत्यर्थः तदे

वाह प्रत्ययस्यैवेति युक्तत्वादिति अनंतानां शक्तत्वकल्पनापेक्षया कतिपयस्वादीनामेव तत्कल्पने लाघवादिति भावः केचित्तुटा
बादिकं विनापि वागादिशब्देभ्यः स्त्रीत्वस्याव्युत्पत्तिपक्षे एमत्रानादिशब्देभ्यः पुन्नपुंसकत्वयोर्बोधस्य सार्वजनीनानुभवसिद्धत्वा
ल्लिंगत्वं प्रातिपदिकार्थमेव लुप्तविभक्तिस्मरणादपि बोधांगीकारेण संख्याकारकयोर्विभक्तिवाच्यतैव उक्तंच स्वार्थो द्रव्यंच
लिंगंच संख्या कर्मादिरेवच अमी पंचैव नामार्थास्त्रयः केषांचिदग्रिमा इति अग्रिमा लिंगांता इत्याहुः नन्वेकवचनत्वादेरनुगत
स्य दुर्वचतया कथं तेन रूपेण स्वादीनामेकत्वादिवाचकत्वं तथाहि न तावदेकत्वादिवाचकत्वं तत् वाचकतायाः शक्ततारूपत्वे ना

लाश्रयात् बोधकतात्पत्ने तु द्विवचनादीनामपि शक्तिभ्रमेणैकत्वादिबोधकतयातिप्रसङ्गात् बोधकत्वशक्तिरिति मते त्वात्मात्र
पसद्दुर्धरत्वाच्च नाप्येकवचनत्वादिकं जातिः सुत्वादिना साङ्कर्यात् नच पाणिनिसंकेतसंबन्धेनैकवचनादिपदवत्त्वं तत् ताद
शसंकेतस्य संकेतत्वेन संबन्धत्वे कस्यचिदेकवचनादिपदात्त्वौजसादिर्वा द्व्य इत्याकारकसंकेतस्यापि संभवेनातिप्रसङ्गतादव
स्थ्यात् पाणिनिसंकेतत्वेन तत्त्वे तु व्याकरणान्तरप्रणेतृपुरुषान्तरस्यापि पाणिनिसंकेततुल्यसंकेतसंबन्धेनैकवचनादिपदव
त्त्वस्य ङित्यादिपदात्त्वौजसादिर्वा द्व्य इत्याकारकपुरुषविशेषीयसंकेतसंबन्धेन ङित्यादिपदवत्त्वस्य वा विनिगमनाविरहेण
क्ततावच्छेदकत्वापत्तेरिति चेन्न सुत्वत्वादिनैवैकवचनस्य शक्तत्वाभ्युपगमेनोक्तदोषानवकाशात् कार्यतावच्छेदककोटावव्य
वहितोत्तरत्वनिवेशाच्च न परस्परजन्योपस्थितौ व्यभिचारः नच दधिमध्वित्यादौ व्यभिचारः तत्र लुप्तविभक्त्यनुसंधानेनैव बोधा
भ्युपगमात् कथमन्यथा द्योतकतावादिमतेऽपि केवलप्रातिपदिकात्तदुपपत्तिर्द्योतकस्यैवाभावात् नचानेकसुत्वादीनां शक्त
तावच्छेदकत्वे गौरवात् प्रातिपदिकत्वस्यैकस्य तन्त्रमुचितं लाघवादिति वाच्यम् उक्तरीत्या प्रातिपदिकत्वस्याप्यनुगतस्य दुर्वचत्वात्
तद्ज्ञानेऽप्येकत्वादिबोधस्यानुभवसिद्धत्वात् पदेन वर्णत्वेन बोधकत्वे तु विभक्तेरपि वाचकतासिद्धेः एकत्वाद्युपस्थितेः प्राग्वा
र्णत्वाद्युपस्थितेरनावश्यकत्वात्तदनुरोधेन तत्कल्पने गौरवाच्च पदार्थयोर्विशेष्यविशेषणभावेनान्वये भिन्नपदजन्योपस्थिते
स्तत्तदेकप्रकृत्युपस्थाप्यघटैकत्वाद्योस्तद्भावेन परस्परमनन्वयापत्तिरेवेति स्वादीनां संख्यादिवाचकत्वमेवेति भावः. द्योत
कतावादिनो पुनरयमाशयः. न प्रकृतीनां घटैकत्वाद्योर्विशिष्टतयोः शक्तिर्येनोक्तदूषणावकाशः स्यात् किंत्वेकत्वविशिष्टे
पगमो पृथक्शक्त्यनभ्युपगमेनान्वयस्यैवाभावात् अनन्तप्रकृतीनामेकत्वादिशक्ततायां तस्य गौरवस्याप्यभावाच्च पदपद

स्यैकत्वे शक्तिभ्रमदशायां घटः प्रमेय इत्यादिवाक्यादेकत्वं प्रमेयमिति बोधस्य सर्वसिद्धतया तदनुरोधेनैकत्वादिविषयकशाब्दबोधे घटा
दिपदजन्यैकत्वाद्युपस्थितेर्हेतुतायाश्चावश्यकत्वाच्च किंच विभक्तेः संख्यावाचकत्वमते समानविषयकानुमितिसामग्रीप्रतिबंधकता
यां प्रातिपदिकजन्यघटाद्युपस्थितिः स्वादिजन्यैकत्वाद्युपस्थितिश्च निवेश्या तथा च तयो विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेणाप्र
तिबंधकभावबाहुल्यम् मन्मते तदुभयस्थलीयैकैकविशिष्टविषयकोपस्थितिस्तत्र निवेश्येति लाघवम् विशिष्टविषयकोपस्थिते
रप्येकत्वादिप्रकारतानिरूपितघटादिविशेष्यताशालित्वेन घटादिविशेष्यतानिरूपितैकत्वादिप्रकारताशालित्वेन वा निवेश इत्य
त्र विनिगमकाभावात्साम्यमिति तु न मन्मते यत्र योग्यताज्ञानघटोपस्थित्येकत्वोपस्थितीनां तिसृणां विशेष्यविशेषणभावे विनि
गमनाविरहेण प्रतिबध्यप्रतिबंधकभावषट्कम् तन्मन्मते योग्यताज्ञाने विशिष्टविषयकोपस्थितेः प्रत्येकं विशिष्टोभयरूपेण वैशिष्ट्यं नि
वेश्यद्वयम् प्रत्येकं तादृशरूपावच्छिन्नायामुपस्थितौ योग्यताज्ञानस्य वैशिष्ट्यं निवेश्यचद्वयमिति चतुष्टयमिति लाघवात् अतिप्रसंग
परिहारस्तु तत्तत्संख्याबोधे तत्तद्वचनसमभिव्याहारस्य हेतुत्वकल्पनादेवं कारकं विभक्त्यर्थ इति कल्पे तत्तत्कारकबोधे सोत्तरतत्तद्विभ
क्तिसमभिव्याहारस्य हेतुताकल्पनात्संबोध्यः स चामू घट इत्यतो बोधवारणाय वाचकतावादिनामप्यावश्यकः एवं रीत्योपसर्गाणामपि
द्योतकत्वं बोध्यमिति पक्षद्वयेपि हरिसंमतिमाह द्योतिका वाचिका वेति यद्वा संख्यावतोर्थस्य समुदायोभिधायक इति त्वस्योत्तरा
र्द्धं घट इत्याद्याकारकानुपूर्व्यवच्छिन्नविभक्त्यंतसमुदायो वैकत्वादिविशिष्टघटादिवाचक इति तदर्थः पदस्फोटमवलंब्य चे
दं नामार्थधात्वर्थयोः साक्षादभेदातिरिक्तसंबंधेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वादभिधानानभिधानव्यवस्थानुपपत्तेश्च कारकविभक्त्य
र्थः पदि च नामार्थधात्वर्थयोर्भेदेन परस्परान्वयापादनं तंडुलकर्मकपाकविशेष्यकबोधे द्वितीयांततंडुलपदसमभिव्याहृतपच

सिद्ध्यत्यम् अनभिहिताधिकारस्यापि सत्त्वाद्विभक्त्यर्थ इति पक्ष एवोपयोगः तत्र पक्षे कर्मणि द्वितीयाद्येकयोरित्यादीनामेकवाक्य
तयैव प्रवृत्तेस्तत्र विशेष्यविशेषणभावेन क्रमचारात् एकस्य यत्कर्मकर्मणि यत्त्वे कत्वमिति निर्द्धिधावाक्यार्थसंपत्तिः प्रथमकल्पे द्वितीया
दीनां तिङादीनां च कर्मादिवाचकतयान्यतरेणाभिधानेऽन्यतरस्य गतार्थत्वादनभिहितसूत्रमफलं द्वितीये तु तेनाकर्मणोऽभिधाने
पि तद्गतसंख्यायाश्चानभिधानात्प्राप्तौ द्वितीयां वारयितुं तदावश्यकं सति तस्मिन्ननभिहितकर्मगतत्वाभावान्न द्वितीयादिप्रसंगः सत्त्वा
पि यद्विप्रातिपदिकार्थसत्त्वोक्तवाक्यार्थासंभवात्सूत्रस्य सार्थक्यमेव ननु नाभिहितसूत्राभावेऽपि भीष्मः कटं करोतीत्यादौ भीष्मादिपदाद्द्विती
याद्यनुपपत्तिः विशिष्टस्यैव कटादेः क्रियया सिततमत्वात्प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमाप्रसंगात् तत्सूत्रपक्षे त्वभिधानस्य सद्वा
दिभिः परिगणनात्कटप्रकृतिद्वितीययाभिहितेऽपि तस्मिन्भीष्मादिपदेभ्यो द्वितीयादिविभक्तेः सूपपादत्वादिति चेन्न वि
शिष्टस्य विधित्सया धर्मिमात्रेण तोषाभावाद्धर्मिणामपीप्सिततमत्वात्कर्मत्वम् तस्य चान्यवाचकपदेन द्वितीयया नभिधानात्
क्तः कटइत्यादौ तु प्रत्ययस्य धातूत्तरवर्तित्वेन तेन प्रातिपदिकार्थविशेषणीभूतकर्मत्वस्यानभिधानाद्विशेषाद्धर्मे धर्मिनिष्ठम
दभिधानमिति भीष्मादिविशेषणवाचकपदेभ्यः प्रथमोपपत्तिरिति न कापि तदनारंभेऽनुपपत्तिस्तदुक्तं भाष्ये कटोऽपि कर्म भीष्मा
दयोऽपीति तदा तु कारकमपि प्रातिपदिकार्थः अस्मिन्नपि पक्षे कारकस्य प्रकृत्यर्थव्यक्तिविशेषणतैव विभक्तिबोध्यत्वादिति
केचित् न चैवं प्रातिपदिकार्थप्रकारकशाब्दबोधे जन्योपस्थितेर्हेतुत्वं विलीयेतेति वाच्यम् इष्टत्वात् एतन्मते जातिलिंगसंख्याका
रकविशिष्टद्रव्यस्य प्रातिपदिकार्थत्वेनोक्तहेतुहेतुमद्भावस्य गगनकुसुमायमानत्वाद्विशेष्यतेमतु कारकस्यैव विभातुभयात् क्रियान्व
यानुरोधाच्चेति पंचकपक्षेऽप्युपपत्तिरिति ॥

बहुषु स्थलेष्विति भाष्याद्याकरग्रंथेष्वित्यर्थः तत्र पंचकचतुष्कपक्षौ तत्रोपपद्यमित्यत्र कैयटेनोपन्यस्तौ त्रिकमिति पक्षस्तु हरि
कारेण प्राधान्येनेति तत्र सर्वेषामेव पक्षाणां भाष्यकृतोपन्यासादिति भावः सूत्रादावित्यादिनानभिहितादिसूत्रसंग्रहः २७ घटं
मानयेत्यादि शाब्दबोधे घटादिशब्दस्य भाने प्रमाणाभावेन तस्य प्रातिपदिकार्थत्वसाधनमनुचितमित्याशंकां परिहरति शब्द
स्तावदिति तत्र हरिवाक्यम् प्रमाणयति नसोस्तीति प्रत्ययः शाब्दबोधात्मकः शब्दानुगमादिति शब्दविषयकत्वादित्यर्थः अ
नुविद्धमिति विशिष्टमित्यर्थः अनुव्यवसायो यथार्थेन विशिष्टज्ञानं विषयीकरोति तथा शब्देन विशिष्टमपीत्यर्थः वैशिष्ट्यं

द्योतिका वाचिका वा सुब्दित्वादीनां विभक्तपदेति वाक्यपदीये येपि पक्षद्वयस्य व्युत्पादनात् शास्त्र इति बहुषु स्थलेषु
व्युत्पादनं व्यंजयितुं प्राधान्येन सरूपसूत्रादौ व्यक्तम् २६ शब्दस्तावच्छाब्दबोधे भासते नसोस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दा
नुगमादृते अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते इत्याद्यभियुक्तोक्तेः विसृष्टुच्चारयेत्यादावर्थोच्चारणासंभवेन
विना शब्दविषयं शाब्दबोधासंगतिश्चेति सोपि प्रातिपदिकार्थः ॥ २८ चार्थद्वारकं बोध्यम् घटपदजन्यबोधानंतरं घटं शा
ब्दयामीत्येवानुव्यवसायान्न कलशं कुंभं वेत्यत एवोरेति सविताभानुरित्यादौ न पौनरुक्त्यम् तत्पदात् पादनेउदयास्तयोः
शाब्दबोधे ऐकरूप्यानिर्वाहादिति भावः ननु तावतापि शब्दभानं सिद्धं न विशेष्यत्वेनेति कथं शब्दस्य शब्दार्थत्वसिद्धिरत
विसृष्टुरिति अर्थोच्चारणासंभवेनेति वदता लक्षणावसरोपि सूचितः असंगतिरिति अनुपपत्तिरित्यर्थः सोपि शब्दोपि प्राति
पदिकार्थ इति प्रकारांतरेणोपस्थितस्य विशेष्यत्वासंभवादिति भावः॥

लक्षणयास्त्ववाच्यवाचकत्वसंबंधरूपया निर्वाह इति तावता पि पदवाच्यत्वासिद्धेरिति भावः निरूढेति निरूढत्वं च लक्षणाया मनादितात्पर्यग्रहाधीनत्वम् अनादित्वं च तज्जन्यबोधसमानाकारपूर्वपूर्वबोधध्वंसवत्त्वम् शक्त्यनतिरेकादित्यस्यासंगतत्वमित्यादि एतत्तत्वमग्रे वक्ष्यते तस्या असार्वत्रिकत्वमप्याह जवगडदशमिति तत्र समुदायस्य कुत्राप्यशक्तत्वादिति भाव. ९ अग्रहादिति मन्मते तु नादृशसमुदायस्यैव तत्पदशक्यतया नानुपपत्तिरिति भावः ननु तत्र समुदायस्याऽशक्तत्वेपि न हि घटकज कारादिवर्णानामेकाक्षरकोशादौ जेत्यादौ शक्ति प्रतिपादनात् तदर्थवाचकत्वरूपलक्षणायास्तत्र नानुपपत्तिरत आह अ

नच लक्षणया निर्वाहः निरूढलक्षणाया. शक्त्यनतिरेकात् जवगडदशमुच्चारयेत्यादौ शक्याग्रहेण शक्यसंबंधरूपलक्षणाया अग्रहाच्च अज्ञातायाश्च वृत्तेरनुपयोगात् गंगमुच्चारयेति भाषाशब्दानामनुकरणे साधुतासंप्रतिपत्तेस्तेषां शक्त्यभावेन परनये लक्षणाया असंभवाच्चेत्यभिप्रेत्य॥ ॥ अज्ञातायाइति गंगापदस्य वस्तुतः स्वशक्यप्रवाह सामीप्यरूपसंबंधस्याग्रहे तस्यार्थबोधस्यानुदयेनाज्ञाताया एवतस्या. पदार्थोपस्थित्युपयिकत्वेन प्रकृते तदग्रहादिकानुपपत्ति तदवस्थैवेति भावः ननु शाब्दबोधाव्यवहितप्राक्कालेनादृशवृत्तिग्रहासत्वेपि पदा कदाचिज्ज्ञाततादृशवृत्तिग्रहादिनोद्बुद्धसंस्कारेण पदार्थोपस्थितिद्वारा तादृशशाब्दबोधोपपत्तिः सुकरेत्यत आह गंगमिति गोशब्दाद्यनुकरणे साधुत्वस्य सर्वैरेवाभ्युपगमादित्यर्थ परनय इति परो नैयायिकस्तन्मते तेषां शक्त्यभावेन तद्घटितलक्षणाया अप्यप्रसराद् नि मन्त्वात्मकार्थवत्त्वनिबंधनप्रातिपदिकत्वाद्यनुपपत्तिरिति भाव ॥

षोढापीति पूर्वोक्तपंचकसहितः शब्दोपीत्यर्थः कचिदनुकरणस्थले तच्चानुकरणं द्विविधम् ध्वनेर्वर्णस्य च तत्राद्यं पटत्करोतीत्यादि द्वितीयं भुवोवुगित्यादि भेदविवक्षेति पटदित्यादौ ध्वनिमयत्ववर्णमयत्वाभ्यां भुवोवुगित्यादावर्थपदार्थकत्वशब्दपदार्थकत्वाभ्यां न द्विवक्षेत्यर्थः शब्दार्थोपि प्रातिपदिकार्थ इति तथा च मतोश्च सूक्तसाम्नोरिति सूत्रे योसावाम्नायेऽस्यवामशब्दः पठ्यते सच्च प्रकृतेरस्यवामीयमित्यादौ पदार्थोऽत एव प्रातिपदिकत्वाच्च सिद्धिरितीति भावः मूले अर्थवभासत इति पाठेऽर्थे यवादिस्वरूपे अवभासते विशेषणतया विषयीभवतीत्यर्थः वस्तुतस्तु भूषणपर्य्यालोचनयाऽसावर्थोवभासत इति पाठः

षोढापिक्कचित्प्रातिपदिकार्थ इत्याह शब्दोपि यदि भेदेन विवक्षा स्यात्तदा तथा नोचे छ्रोत्रादिभिः सिद्धोप्यसावर्थोवभासते २६ यद्यनुकार्यानुकरणयोर्भेदविवक्षा तदा शब्दोपि प्रातिपदिकार्थः यदि न भेदविवक्षा तदा श्रोत्रादिभिरुपस्थितोप्यर्थवद्भासते अपिर्हेतौ उपस्थितत्वाद्भासत इत्यर्थः अयंभावः॥ ॥ तत्र वशब्दः सादृश्ये तथा च भेदपक्षे यथानुकार्य्यरूपोर्थो विशेष्यतया शाब्दबोधे भासते तथाऽभेदपक्षेऽनुकार्य्याभिन्नानुकरणशब्दोपीत्यर्थः तत्रानुपस्थितस्य कथं भानमित्याकांक्षायामुक्तं श्रोत्रादिभिरिति आदिना वृत्तिज्ञानजन्यसंस्कारसंग्रह इति केचित् वस्तुतस्तु लिप्याद्यनुसंहितस्य तस्य शाब्दे भानसंपत्तये आदीति पदोपस्थितमेव शाब्दबोधे भासत इति तु सार्वत्रिकमिति भावः अत एव सारूप्यार्थवद्भासत इति न द्विरुक्तम् एतेनाभेदपक्षेऽनुकरणस्यार्थाभावेन तदंशे भानवर्णनमसंभवदुक्तिकमित्याशंकासहिता नन्वभेदपक्षेप्यनुकार्य्यस्य शाब्दे कथं भानम् पदवृत्तिजन्योपस्थित्यभावादत आह अयंभाव इति॥ ९ ॥ ॥

लक्षणायास्तवाच्यवाचकत्वसंबंधरूपयानिर्वाह इति तावतापिपदवाच्यत्वासिद्धेरितिभावः निरूढेति निरूढत्वंचलक्षणाय
मनादितात्पर्यग्रहाधीनत्वम् अनादित्वंचतत्स्वजन्यबोधसमानाकारपूर्वपूर्वबोधध्वंसवत्त्वम् शक्यंनतिरेकादित्यस्यास्मं
न्मतइत्यादिस्तत्त्वमग्रेवक्ष्यते तस्याअसार्वत्रिकत्वमप्याह अवगड्डदशमिति तत्रसमुदायस्यकुत्राप्यशक्तत्वादितिभाव. र
अग्रहादिति मन्मतेतुतादृशसमुदायस्यैवतत्पदशक्यतयानुपपत्तिरितिभाव. ननुतत्रसमुदायस्याऽशक्तत्वेपितद्घटकज
कारादिवर्णानामेकाक्षरकोशादौजेनादौशक्तिप्रतिपादनात्तत्तदर्थवाचकत्वरूपलक्षणायास्तत्रनानुपपत्तिरतआह अ

नचेलक्षणयानिर्वाहः निरूढलक्षणायाः शक्यनतिरेकात् अवगड्डदशमुच्चारयेत्यादौशक्याग्रहेणशक्यसं
बंधरूपलक्षणायाअग्रहाच्च अज्ञातायाश्चवृत्तेरनुपयोगात् गांगमुच्चारयेति भाषाशब्दानामनुकरणेसाधुतासंप्रति
पन्नेस्तेषांशक्त्यभावेनपरनयेलक्षणायाअसंभवाच्चेत्यभिप्रेत्य॥ ॥अज्ञातायाइति गंगापदस्यवस्तुनः स्वशक्यप्रवाहः
सामीप्यरूपसंबंधस्याग्रहेलक्ष्यार्थबोधस्यानुदयेनज्ञातायाएवतस्याः पदार्थोपस्थित्यौपयिकत्वेनप्रकृतेतदग्रहादुक्तानुपपत्ति
तदवस्थैवेतिभावः ननुशाब्दबोधाव्यवहितप्राक्कालेनादृशशक्तिग्रहासत्त्वेपिपदाकस्माच्चिज्ञाननादृशशक्तिग्रहादिनोद्बुद्धसंस्का
रेणपदार्थोपस्थितिद्वारातादृशशाब्दबोधोपपत्तिःसुकरेत्यतआह गांगमिति गोशब्दाद्यनुकरणेसाधुत्वस्यसर्वैरेवाभ्युपगमा
दित्यर्थ परनयइति परोनैयायिकस्तन्मतेतेषांशक्त्यभावेनतद्घटितलक्षणायाअप्यप्रसराद् निमन्त्वात्मकार्थवत्त्वनिबंधन
प्रातिपदिकत्वाद्यनुपपत्तिरितिभाव ॥

षोढापीति पूर्वोक्तपंचकसहितःशब्दोपीत्यर्थः कचिदनुकरणस्थले तच्चानुकरणंद्विविधम् ध्वनेर्वर्णस्यच तत्राद्यं पटत्करोतीत्यादि द्वितीयंभुवोवुगित्यादि भेदविवक्षेति पटदित्यादौध्वनिमयत्ववर्णमयत्वाभ्यांभुवोवुगित्यादावर्थपदार्थकत्वशब्दपदार्थकत्वाभ्यांनद्विवक्षेत्यर्थः शब्दार्थोपिप्रातिपदिकार्थइति तथाच मनोरनःस्वक्तसाम्नोरिति सूत्रे योसावाम्नायेऽस्यवामशब्दः पठ्यतेसञ्च प्रकृतेरस्यवामीयमित्यादौ पदार्थोऽतएव प्रातिपदिकत्वाच्छसिद्धिरितीतिभावः मूले अर्थेवभासतइति पाठेत्वर्थे यथादिस्वरूपे अवभासतेविशेषणतया विषयीभवतीत्यर्थः वस्तुतस्तु भूषणपर्य्यालोचनयाऽसावर्थोवभासतइतिपाठः

षोढापिकचित्प्रातिपदिकार्थइत्याह शब्दोपियदि भेदेन विवक्षास्यात्तदा तथा नोचेच्छ्रोत्रादिभिः सिद्धोप्यसावर्थोवभासते २६ यद्यनुकार्यानुकरणयोर्भेदविवक्षा तदा शब्दोपिप्रातिपदिकार्थः यदिनभेदविवक्षा तदा श्रोत्रादिभिरुपस्थितोप्यर्थवद्भासते अपिर्हेतौउपस्थितत्वाद्भासतइत्यर्थः अयंभावः॥ ॥तत्रवशब्दः सादृश्ये तथाचभेदपक्षे यथानुकार्य्यरूपोर्थो विशेष्यतया शाब्दबोधे भासते तथाऽभेदपक्षेऽनुकार्य्याभिन्नानुकरणशब्दोपीत्यर्थः तत्रानुपस्थितस्यकथंभानमित्याकांक्षायामुक्तं श्रोत्रादिभिरिति आदिनावृत्तिज्ञानजन्यसंस्कारसंग्रहइतिकेचित् वस्तुतस्तु तिप्याद्यनुसंहितस्य तस्य शाब्दे भानसंपत्तये आदीतिपदोपस्थितमेवशाब्दबोधे भासतइति तु सार्वत्रिक मितिभावः अतएव सारूतार्थवद्भासतेइतिनहितम् एतेनाभेदपक्षेऽनुकरणस्यार्थाभावेनतदंशेभानवर्णनमसंभवदुक्तिकमित्याशंकासमाहिता नन्वभेदपक्षेप्यनुकार्य्यस्यशाब्दे कथंभानम् पदवृत्तिजन्योपस्थित्यभावादतआह अयंभावइति॥ ९ ॥ ॥

पदाद्युपस्थितत्वादित्यस्य शाब्दबोधे भानानुपपत्तेरिति शेषः तत्सिद्धये शाब्दबोधजनकपदजन्योपस्थितये इत्यर्थः शक्तिरिति अर्थ
वदूस्य तत्स्मृत्यजनकत्वादिति शेषः तथा च पदस्मृतिज्ञानजन्योपस्थितिसत्त्वात्तस्य शाब्दविषयताप्रसंग इति अभेदेऽपि इति अभेदे तद्विव
क्षाभित्यर्थः तत्पक्षे निरूप्यनिरूपकत्वयोर्भेदनिबंधनत्वेनानुकरणे तद्व्यासंभवादिति भावः हेतुत्वादिति उपस्थितिनिष्ठजन्यत
तायामन्वेति स्वप्रत्यक्षेति अनुकरणप्रत्यक्षरूपामित्यर्थः शाब्दविषयतोपपत्तिरिति अयमाशयः अभेदपक्षे स्वप्रत्यक्ष
रूपामुपस्थितिमादाय यथा शाब्दे शब्दस्य भानं तथैव घटमानयेत्यादौ घटादिपदानामपि तां सामग्रीमादाय भानस्य दुर्वारतया

अनुकार्यानुकरणयोर्भेदेऽनुकार्यस्य पदाद्युपस्थितत्वात् तत्सिद्धये शक्तिरपेक्ष्या अभेदे प्रत्यक्षे विषयस्य हेतुत्वात्
स्वप्रत्यक्षरूपपदजन्योपस्थितिमादाय शाब्दबोधविषयतोपपत्तिरिति ॥ ११ शाब्दबोधमात्रस्य शब्दविषयकत्वसिद्धिः

ननूक्तं स्वरूपमिति सूत्रे भाष्येऽनेन हेतुना किं कारणम् शब्दपूर्वको ह्यर्थे संप्रत्ययः अतश्च शब्दपूर्वो योऽपि ह्यसौ नाम्ना हूयते नामा
चैतेन पदानोपलब्धं तदा पृच्छति किं भवान् आहेति शब्दपूर्वकश्चार्थस्य संप्रत्यय इह शास्त्रे शब्दे संभवादर्थस्य निवृत्तिरिति तत्र
शब्दपूर्वको हीत्यादिना शब्दस्मृतिज्ञानस्य पदार्थोपस्थित्याश्चान्वयव्यतिरेकौ प्रदर्श्य शब्दपूर्वकइत्यादिग्रंथेन प्रकाशनर
प्रदर्श्यते शब्दविशेषणक इत्यर्थः तेनार्थे संभवे ऽर्थो विशेषणतयोपस्थिते शब्दे कार्यमित्यर्थः तथा चोक्तभाष्यात् उद्देश्यतदर्थयो
रुभयोरेव शब्दाज्ज्ञानम् यश्च लोके शब्देतरपदार्थान्वयबाधस्तत्रार्थोऽपि शब्दस्य विशेषणतायत्नान्वये विप्रमुखरयाग्रे उद्धेगित्या
दीनत्र शब्दांशेऽर्थस्य विशेषणेतिस्पष्टप्रतिपत्तेर्विषयत्वमनाहत्येति भावप्रतीयाचेति ॥ ९ ॥ ९ ॥

वृत्तिज्ञान

अतिप्रसंगेति घटोस्तीत्यतः समवायेनैकज्ञानविषयत्वादिनैवोपस्थितस्याकाशादेः शाब्दे भानापत्तिवारणायेत्यर्थः
जन्येत्यर्थः पदोपस्थितिरिति घटपदं शृणोमित्यादौ तादृशपदोपस्थितेर्हेतुताया दर्शनात्प्रकृते च तदभावे तु करणस्य शाब्दवि-
षयत्वं दुर्घटमिति भावः आश्रयतयेति इदं च बोधकत्वं शक्तिरित्यभ्युपेत्य बोध्यत्वं सेति पक्षे तु निरूपकतयेति बोध्यम् नन्वा-
श्रयतासंसर्गेण वृत्तिमत्त्वस्यैव शाब्दबोधविषयत्वे तत्र त्वे निरूपकतासंसर्गेण वृत्तिमतः शाब्दे भानानुपपत्तिरत आह निरू-

यद्यप्यतिप्रसंगवारणाय वृत्तिजन्यपदोपस्थितिरेव हेतुः तथाप्यत्राश्रयतया वृत्तिमत्त्वस्य सत्त्वा-
त्तानुपपत्तिः निरूपकताश्रयतान्यतरसंबंधेन वृत्तिमत एव शाब्दबोधविषयत्वं कल्प्यत इत्यत
वद्यं संबंधस्योभयनिरूप्यत्वात् पदार्थस्यैव तद्बोधकत्वेन स्वस्यापि ज्ञानसंभवाच्चेति ॥ ८ ॥

पकतेति प्रामाणिकगौरवस्यादोषत्वादिति भावः अनवद्यमिति वृत्तिनिरूपकार्थबोधकत्वस्यैव प्रातिपदिकत्वे तंत्रत्वान्नाभे-
दपक्षे तत्संज्ञाप्रसक्तिरिति भावः ननु स्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंबंधाश्रयतायाः स्वस्मिन्ननभ्युपगमेन कथमनुकरणस्य वृ-
त्तिमतेत्यत आह संबंधस्येति तद्बोधकत्वेनेति प्रत्यक्षात्मकशाब्दबोधजनकत्वेनेत्यर्थः तथा च हय्यादिवाक्यप्रामाण्यात्प्र-
कृते स्वस्मिन्नपि तादृशसंबंधाश्रयताभ्युपगमात्तत्तस्य शाब्दे भानानुपपत्तिरित्यनयैव रीत्या शब्दमात्रस्य शाब्दे भानं निर्वाह्यमिति

भावः स्वीयप्रत्यक्षात्मकबोधजनकत्वस्याव्यभिचारेणोपपादनम् शाब्दबोधजनकपदार्थोपस्थितिजनकज्ञानविषयतावच्छेदकस
धर्मवत्त्वात् नचैतादृशज्ञानेन शाब्दबोधात्मकशब्दरूपपदार्थोपस्थितिर्जन्यते नापि बोधकत्वेपि बोधकत्ववदिति ज्ञानेनेदानीम
शिष्येनसापिसंभाव्येतस्मात्कथमेतदिति चेत् अत्र वदन्ति संबंधस्येत्यादिग्रन्थस्य परस्य सुपस्थितेनार्थेन संबंधाविशेषात्त्वोप
तिस्ततः शब्दार्थयोरुभयोरपि शाब्दे भानसामग्रीसम्पत्तिप्रयोज्यत्वस्योपस्थितिद्वयेपसत्त्वादित्यर्थपरत्वान्नोक्तानुपपत्तिः नन्वर्थे
त्मनन्तरबोध्यत्वादिविशेषः तद्बोधकत्वेनेत्यत्र तदाऽव्यवहितप्रागुपस्थितार्थपदार्थपरामर्शोऽस्येवोचित्यादर्थबोधकत्वेनेत्
यात् तदुक्तं यत्सत्त्वासमरणात्र न तदव्यन्यहेतुकम् ...ड एव हि दृष्टः सत्त्वज्ञांसमारयितुं क्षम इति शाब्दबोधस्तु वक्ष्यमाण
प्यादिवाक्यप्रामाण्यं तत्स्य विलम्बेनैवाभ्युपगन्तव्यः अनुकार्यस्याभेदपक्षे मानाय प्रकारान्तरमेवानुसर्तव्यमिति परन्तु
वक्तमतेपदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधहेतुतायां तदवच्छेदककोटौ तत्संबंधावच्छिन्नवृत्तिज्ञानजन्यत्वनिवेशावश्यकत्वेन
हृन्निवेशप्रवेशे गौरवम् अन्यतरत्वेन संबंधनिवेशेऽन्यतरत्वघटकभेदयोर्विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहा
त्तन्नादवश्यमेव तदपेक्ष्याभेदपक्षे सादृश्यसम्बंधेनानुकरणादनुकार्योपस्थितिस्तथोपस्थितस्यापि तात्पर्यवशाच्छा
ब्दभाने वृत्तिज्ञानजन्यतावच्छेदककोटौ सादृश्यज्ञानाजन्यत्वनिवेशात्तद्धेतुतायां व्यभिचारः अत एव गवित्ययमाहेत्या
दौ न विभक्त्युत्पत्तिः सत्यार्थबोधकत्वरूपार्थवत्त्वाभावेन प्रातिपदिकत्वात् स्पष्टश्चायमर्थो मनोरमायाः सुकृतसाम्नोरित्यत्र
भाष्यस्थपदयोः ॥

स्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंबंधस्यस्वस्मिन्सत्त्वात् तेजोदृष्टांतव्याजेनदर्शयन्सोक्तोहरिसंमतिमाह उक्तंचेति ग्राह्यत्वं बोध्यत्वंग्राहकत्वंबोधकत्वम् एते ग्राह्यत्वग्राहकत्वे पृथगवस्थितेइत्यनेननयोरसमनैयत्यंदर्शयति दीपादिरूपतेजसोविषयसन्निधानेशक्तिद्वयंलोकेप्रत्यक्षसिद्धंतदसमवधानेतुग्राह्यत्वमेवयथातथाशब्दानामर्थाबाधेउक्तशक्तिद्वयम् तद्बाधेतुग्राह्यत्वमेवेतितदर्थः स्वरूपमितिसूत्रभाष्यादप्युक्तार्थस्यैवलाभादितितस्यैवपर्यायांतरमाह विषयत्वमिति स्वस्वविषयतानसंपाद्यश

उक्तंचवाक्यपदीये ग्राह्यत्वंग्राहकत्वंचद्वेशक्तीतेजसोयथा तथैवसर्वशब्दाना
मेतेपृथगवस्थितेइति विषयत्वमनादृत्यशब्दैर्नार्थः प्रकाश्यतेइतिचेति॥ ५५॥

द्वैरर्थोनबोध्यतइत्यर्थः स्वजन्यार्थबोधत्वस्यस्वविषयकत्वव्याप्यत्वादितियावत् अयंभावः शब्दार्थयोरभेदमतेतन्मूलकाध्यासात्शब्दादर्थोकारस्तोजायमानायांशब्देनापितस्यांस्वाकारसमर्पणमितिशाब्दबोधस्यशब्दविषयकत्वसिद्धिरितिमन्वदंति नसोस्तिप्रत्ययोलोकइत्युक्तत्वात्किंबोधत्वावच्छेदेनशब्दविषयकत्वप्रतिज्ञायतेउतग्राह्यत्वमितिपद्यद्वयाच्छब्दत्वावच्छेदेनतत्त्वं किंवाशब्दत्वसामानाधिकरण्येननाद्यः घटादिप्रत्यक्षाव्यवहितप्राक्क्षणेघटादिपदोपस्थितेरनैय

त्येनतादृशप्रत्यक्षस्य घटादिपदविषयकत्वासंभवात् एवं घटाद्यनुमितावपि तज्ज्ञानेनासंभवति व्यापकतयातदवच्छेदकतया
साध्याभिमतेतदभानात् तदनंतरं घटपदं साक्षात्करोमि घटपदमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायाभावाच्च न द्वितीयः घटपदज्ञानजन्योपः
स्थिते तद्वाचकपदेऽभावेन तस्य शाब्दविषयत्वासंभवात् पदज्ञानस्य संबंधिज्ञानविधयार्थस्मारकत्वेन हस्तिपकदर्शनज
न्यहस्त्युपस्थितौ हस्तिपकस्येव तज्जन्यार्थोपस्थितावुद्बोधकतावच्छेदकपदस्य विषयत्वासंभवाच्च घटो न घट इति सार्व
जनीनप्रतीत्या शब्दार्थयोस्तादात्म्यमानाभावेन नाथीकारस्तेः शब्दाकारतासंभवोपि घटशाब्दबोधानंतरं घटपदं शाब्दया
मीति प्रतीतेः सार्वजनीनत्वे क्षण विलंबं सहिष्णुनासंभवेदपि न च तस्य सत्वमितिनकिंचिदेतत् अपि च भिन्ने विषये
नुमितिसामग्र्या बलवत्तायत्र तादृशानुमितिसामग्री का सेकेवल पदत्व विशिष्ट विषयिका शाब्दधीर्जायतामितीच्छा बलाद्
दशाब्दधीस्तत्र घटाशेन ज्ञानं दृष्टपदमेव घटशाब्दं शाब्देच्छा विरह विशिष्ट भिन्न विषयकानुमितिसामग्र्या प्रतिबंधि
कायाः सत्वात् नापितृतीयः सिद्धसाधनात् विस्तरस्तु चारयेत्यादौ विप्रवादिपदानां लक्षणया शाब्दविषयतायाः परैरभ्युपगः
मात् उक्तभाष्यादपि कचिच्छाब्दबोधे शब्दो विषय इत्यर्थस्येव लाभात् सतिनात्पर्यं कचिदन्यत्रापि विशेष्याशे तज्ज्ञानाभ्युपः
मेक्षति विरहाच्च अत एव नलादीनां विशिष्य तत्तद्रूपेणानुपस्थितत्वेपि नलपदवाच्य कश्चिदासीदिति सामान्यशक्तिग्रहात
त्पदवाच्यत्वेन तेषां बोधः प्राचीनसंमतउपपद्यते अभेदे शब्दमात्रं तु परेत्विन्नुक्तभाष्यसंमतमतेनैव अत एव तस्मादवि
कृतस्येव बोधः हरिवचनानि तु प्रणवब्रह्मणोरभेदोपासनप्रयुक्तातिशयबोधकानि भवंतीति नतैर्व्यासहारिकार्थस्य सिद्धिः
तस्माच्छाब्दबोधमात्रस्य शब्दविषयकत्वं न विचारसहमधिकमग्रे व्यक्तीभविष्यतीति ॥ ९ ॥ ५ ॥

ग्रन्यथेति भेदपक्षस्यैवाभ्युपगमे इत्यर्थः प्रत्ययः परश्चेति नियमशास्त्राणां निषेधमुखेनापि प्रवृत्तेः प्रत्ययपरैव प्रकृतिः प्रयो
क्तव्या न केवलेति नियममूलकस्यापदं न प्रयुंजीतेति निषेधविधेः प्रत्यययोग्यस्य प्रत्ययं विना प्रयोगेऽतिक्रमणादसाधुताप

प्रसंगादनुकार्यानुकरणयोरभेदपक्षे साधकमाह अत एव गवित्याह भूसत्तायामितीरितम्।
इत्याह नप्रातिपदिकं नापि पदं साधुतु तत्स्मृतम् २७ गवित्ययमाह भूसत्तायामित्येव
मादयो यतोऽनुकरणशब्दा अनुकार्याभिन्ना भिद्यन्ते अतस्तेषामर्थवत्त्वाद्यभावादर्थव
द्धातुरित्याद्यप्रवृत्तौ न पदत्वम् न वा प्रातिपदिकत्वम् अथ च साधुत्वमित्युपपद्यते
अन्यथा प्रत्ययः परश्च अपदं न प्रयुंजीतेति निषेधादिलंघनादसाधुतापत्तिरित्यर्थः
२७ ॥ इति श्रीमद्रंगोजिभट्टात्मजकौण्डभट्टकृते वैयाकरणभूषणसारे नामार्थनिर्णयः

त्तेरित्यर्थः अस्मन्मते तु नस्य प्रत्यययोग्यत्वाभावान्निषेधविषयताया एवाभावान्नातिक्रमणाप्रसक्तेः साधुत्वादेव चनः
नावादेशादिरपि अन्यथा भाषाशब्देष्विव तत्प्रवृत्तिः स्यादिति भावः २७ ॥ ॥ इति भूषणसारदर्पणे नामार्थनिरूपणम् ॥

क्रमशक्तेषु निर्वाहान्नामसमुदायात्मकः समासः । तिरिक्तशक्तिरिति मतद्रूषयितुमन्यसमानसमासार्थे निरूपयितुमादौ नागमप्रदर्शनेन । भ
त्याशयेनाह समासानिति समासत्वं च शक्तिसंबन्धेन समासपदवत्त्वम् एकार्थीभावापन्नपदसमुदायविशेषो वा एकार्थीभावे मानं च वि
पुनः समर्थं नाम पृथगर्थानामेकार्थीभावः समर्थवचनं क्व पुनः पृथगर्थानि क्वैकार्थानि वाक्ये पृथगर्थानि राज्ञः पुरुष इति समासे पुनरे
र्थानि राजपुरुष इति समर्थसूत्रस्य भाष्यम् ननूक्तिका वक्ष्यमाणयुक्त्यपश्च मन्नेकार्थत्वमेकोपस्थितिविषयार्थकत्वम् नन्वेकार्थत्व
कत्वम् घटादिपदानामपि घटपदत्वेनत्संबन्धरूपनामार्थशक्तत्वेनैकार्थत्वानापत्तेः नानोपस्थितिविषयार्थकत्वं पृथगर्थकत्वम्
यथा वाक्ये पृथक् पदानामाकाङ्क्षादिसहकारेण विशिष्टार्थप्रत्ययो नैवं वृत्तौ किन्त्ववयवशक्त्यासमुदायशक्तिसहकृतयाजायमानाप

समासान् विभजते सुपां सुपा तिङ्नाम्ना धातुनाथ तिङां तिङा सुबन्तेनेति विज्ञेयः समासः षड्विधो बुधैः ॥ सुपां सुपाप
दृश्यमपि सुबन्तं राजपुरुष इत्यादि सुपा तिङा पूर्वपदं सुबन्तं उत्तरपदं तिङन्तं पर्यभूषयत् अनुव्यचलत् ॥ एकार्थोपस्थितिरेव

विशेष्यविशेषणभावापन्नविशिष्टार्थमवगाहते स समर्थ इति समर्थमिति भाष्यात् राजपुरुषादिपदं राजसंबन्धवत्पुरुषादौ शक्तमित्या
कारकशक्तिग्रहः ननु भासमानासामाविवेकेन विशिष्टशक्तिः षष्ठ्यर्थे पर्यवस्यति अत एव न तत्र राजादौ सुदादिपदार्थान्वयः ए
कदेशत्वात् देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादौ तु गमकत्वात्स इति वक्ष्यते जहत्स्वार्थाचेति पदानामानर्थक्यमिति तु न सम्यक् महाभाष्य
दित्यादावात्वाद्यनापत्तेः भूतपूर्वगत्याश्रयणं तु सत्यां गमात्सुचितम् तदुक्तं जहत्स्वार्थां तु तत्रैव यत्र रूढिर्विरोधिनीति अवयवार्थ
विरुद्धो यत्र समुदायार्थस्तत्रैव सा यथा कुसुसपोदादिविति तदर्थः अयमेव पक्षः समासे खलु भिन्नैव शक्तिः पङ्कजशब्दवदिति वदतो मूल
कृत सम्मत तथा सति पङ्कजशब्दादौ परैर्योगरूढ्यभ्युपगमेन सदृष्टान्तोपन्यासस्यार्थक्यात् जहत्स्वार्थावृत्तिरिति पक्षस्य तत्संमतत्वे

गतिमतोदात्तवतेति उपलक्षणमिदं सहसुपेति योगविभागस्यापि अनुव्यचलदित्यत्रानोर्व्यचलदित्यनेन चेश्वाचलदित्यनेन युगपत्समा
सः अन्विति सुबंतेनव्यचलदिति समुदायस्य समर्थत्वात्तस्यां समाससंज्ञायां शाकलप्रतिषेधाद्यणादेशः समासांतोदात्तत्वं च भवतीति
ङेकत्वस्योक्तत्वात्प्रकृत्यव्यापारस्य संख्यान्वयायोग्यत्वाद्वाननतःसुबुत्पत्तिः समयपरिपालकौत्सर्गिकैकवचन तथा सुबंतस्या
नभिधानादेवाप्रवृत्तिरिति भावः अन्यथेति सुबुत्पत्तेः प्राक्समाससंज्ञाभ्युपगमइत्यर्थः नलोपेत्यस्यापदत्वादित्यादि यद्यप्युपपदमि

गतिमतोदात्तवता तिङापि समासइति वार्त्तिकात्समासः सुपांनाम्नाकुम्भकारइत्यादिउपपदमतिङिति समासः सव
गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनम्प्राक्सुबुत्पत्तेरिति परिभाषया भवति सुबुत्पत्तेः अत्रोत्तरपदे सुबुत्पत्तेः
प्रागित्यर्थात् अन्यथा चर्मक्रीतीत्यादौ नलोपानापत्तेः सुपांधातुना उत्तरपदं धातुमात्रं न सुप्तिङन्तम् कदस्तुः आयत
स्तुः वचिप्रच्छ्या यतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घश्चेति वार्त्तिकात् तिङां तिङापि वतखादतापवत्त भृक्तातेत्यादिष्वाख्यातमाख्या
तेन क्रियासातत्येइति मयूरव्यंसकादिगणसूत्रात् तिङां सुबन्तेन पूर्वपदं तिङन्तमुत्तरं सुबन्तम् जहिस्तम्बः जहिक
र्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्येकर्त्तारञ्चाभिदधातीति मयूरव्यंसकादिगणसूत्रात्॥ ११तिसूत्रेभाष्येऽनयोर्योगयोर्निरुक्तं सुप्सुपे
त्युक्तम् तथाप्युपपदमिति महासंज्ञाबलादेव पूर्वपदस्य सुबुत्पत्त्यनंतरं समासइति भावः प्राक्सुबुत्पत्तेरित्येकदेशप्रयोजनप्रदर्श
नमिषेण परिभाषायाः प्रयोजनमपि दर्शितम् सुबुत्पत्तेः पश्चात्समासे हि स्वार्थद्रव्यलिंगसंख्याकारकाणां क्रमिकत्वस्यांतरंगबहिरं
गभावमूलकस्य कुत्सितइति सूत्रभाष्यसंमतत्वेनांतरंगत्वात्सुबुत्पत्तेः पूर्वं टाप्यनदंतत्वात्क्रीतात्करणपूर्वादिति ङीषोनुपपत्तेरिति दि ६८

भाष्येत्युक्त्यादितइति तन्नहि प्रत्येकंसमाससंज्ञायाऽणिरूपसह शब्दप्रयोजनसमुदायेवाक्यपरिसमाप्तिन्यायेनपरिहृत्यैनर्हि सिद्धेप
सहग्रहणकरणंतिनस्येतत्प्रयोजनयोगांगयथा विज्ञायेत सतियोगांगेयोगविभागः करिष्यते सहसुपेतिसमस्यतेकेनसमर्थेनानुप्र
चलदनुप्राविशत् ततःऽसुपाचसहसुपासमस्यते अधिकारश्चलक्षणंच यस्यचसमासस्यान्यल्लक्षणंनास्तितस्येदंलक्षणंभवा
तीत्युक्तम् तत्राधिकारप्रयोजनदेवदत्तः पचतीत्यादौसमानाधिकरणेनसमाससंज्ञावारणंबोध्यम् भेदमिति वाहुल्यरूपमि
त्यर्थ प्राचीनेत्यादि यद्यप्यव्ययविभक्तीतिसूत्रेभाष्येसमुदायस्यसंख्यार्थत्वेनप्राधान्यात्तस्यैवसंख्यादयोविशेषणानीतिसु

अथषष्ठीद्वयोपिसमासः सहसुपेत्यत्रयोगविभागेनभाष्येत्युक्त्यादितः स्पष्टः शब्दकौस्तुभादौ स्वयंभाष्यादिसिद्धंतद्दे
दयुक्त्याद्यप्राचीनवैय्याकरणोक्तविभागस्याव्याप्तितिव्याप्त्यादिभिः सलक्षणस्यप्रायिकत्वंदर्शयति॥ ॥

मुक्तायांसंख्यादीनांगम्यमानत्वादव्ययीभावापत्तिरित्यभिप्रायेणेहकस्मान्नभवतिसमुद्राः सन्त्वइति प्रश्नेनैषदोषइ
हकश्चित्समासः पूर्वपदार्थप्रधानइत्यादिसमासलक्षणंयुक्तानात्रपूर्वपदार्थप्राधान्यंगम्यतइतिसमाहित ॥
तथापिनेतेसमासार्थानिर्दिश्यन्तेइत्यादिनापेक्षान्तरोपन्यासेनोक्तलक्षणेष्वनिर्भरसूचनाद्दोषइतिभाव. लक्षण
स्येतिसत्त्वसाधारणधर्मवत्त्वम् धर्मेऽसाधारण्यंचतद्भिन्नवृत्तित्वेसतिसकलतद्वृत्तित्वम् यथासास्नादिमत्त्वंगोर्लक्षणम्
तत्रशृंगवत्त्वगगनकृतस्वरूपादीनांलक्षणत्ववारणायसत्यन्तवृत्तित्वसाकल्यानांनिवेश. तदुक्तं लक्षणेनान्येवपदानिदेया
निपरिव्याप्तिव्याप्त्यसम्भवदोषा वार्य्यन्तइतितत्रलक्ष्येलक्षणासत्त्वमव्याप्ति अलक्ष्येतत्सत्त्वमतिव्याप्ति. ॥ ॥

लक्ष्यमात्रावर्त्तेनमसंभवः उदाहरणानिवक्ष्यंते असाधारणधर्मवत्ताज्ञानात्तद्धर्मोऽत्र यद्इतरभेदानुमितिव्यवहारश्चफलम्
यस्यतुधर्मस्यकेवलान्वयित्वंतद्धर्मज्ञानस्यतुव्यवहारमात्रंनत् तदुक्तं व्यावृत्तिर्व्यवहारोवालक्षणस्यप्रयोजनमिति प्रायो
वादइति प्रायशस्तेषामुपलभ्यमानत्वेपिअन्येषामपिकेषांचिदुपलब्धेरित्यर्थस्तदेवविशदयतिभूतपूर्वइत्यादिएषांवक्ष्यमाणयुक्तिं
चिल्लक्षणाक्रांतत्वेपितत्तदधिकारीयसूत्रानुशिष्टत्वादसंग्रहोबोध्यः समासाधिकारीयसूत्रानुशिष्टत्वाद्विभागेनदसंग्र

समासस्तुचतुर्द्धेतिप्रयोवादस्तथापरः योयंपूर्वपदार्थादिप्राधान्यविषयः सच २९ भीतपूर्व्यात्सोपिरेखागवया
दिवदास्थितं स्वतुर्द्धा अव्ययीभावतत्पुरुषद्वंद्वबहुव्रीहिभेदात् अयंप्रायोवादः भूतपूर्वः इगभूः कारभूः आयतस्तूः
वागर्थाविवेत्याद्यसंग्रहात् तथापूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः उभयपदार्थप्र
धानोद्वंद्वः अन्यपदार्थप्रधानोबहुव्रीहिरित्यादिलक्षणमपिप्रायिकम् उन्मत्तगंगंसूपप्रतिअर्द्धं पिप्पलीद्विताः
शशकुशपलाशमित्यादौपरस्परव्यभिचारात् तथाहि ॥ ३१ हे इशापत्तेरयोगात् पूर्वपदार्थेत्यादि प्राधान्यंचसमासघ

टकपदार्थप्रकारतानिरूपितसामीप्यस्यविशेष्यतयाबोधाद्राजपुरुषइत्यादौराजसंबंधिपुरुषस्योत्तरपदार्थस्यपीताम्बरइ
त्यत्रपीताभिन्नांबरसंबन्धिनोन्यपदार्थस्यधवखदिरइत्यत्रसाहित्यापन्नधवखदिरयोः पूर्वोत्तरपदार्थयोर्विशेष्यतयाऽ
भानाद्यथायथंलक्षणसमन्वयः व्यभिचारादिति यद्यपिव्यभिचारोऽतिव्याप्तिरेव तथापिप्रकृते दोषत्वेनव्यभिचारपदेनो
भयंलक्ष्यते यद्दृश्यत्वव्याप्तिरिति तमेवाभिनयेनप्रदर्शयति तथाहीत्यादि ॥

॥भाष्ये न्यायत्रितयमिति नत्वदि प्रत्येकं समासमज्ञायां रूपमस्य प्रयोजनसमुदाये वा क्वापि समाप्निर्न्यायेन परिहृत्येन हि सिद्धेय॥

पूर्वपदार्थेति उत्तरपदादि पदार्थेत्यर्थः एवमग्रेपि अव्ययीभावलक्षणेति पूर्वपदार्थविशेष्यकबोधजनकत्वरूपतल्लक्षणसत्त्वरूपे
त्यर्थः अन्यपदार्थप्राधान्यादिति समासघटकसप्तम्यर्थाधिकरणविशेष्यकबोधजन कत्वात् लक्ष्ये लक्षणसत्त्वरूपेत्यर्थ बहुव्रीहि

उन्मत्तगंगमित्याद्यव्ययीभावे पूर्वपदार्थप्राधान्याभावादव्याप्तिः अन्यपदार्थप्राधान्याद्बहुव्रीहि
लक्षणातिव्याप्तिश्च अन्यपदार्थे च संज्ञायामिति समासात् सूपप्रतीत्यव्ययीभावे उत्तरपदा
र्थप्राधान्यात्तत्पुरुषलक्षणातिव्याप्तिरव्ययीभावाव्याप्तिश्च सुपप्रतिना मात्रार्थे इति समासात्
अर्द्धपिप्पलीति तत्पुरुषे पूर्वपदार्थप्राधान्यसत्त्वादव्ययीभावातिव्याप्तिस्तत्पुरुषाव्याप्तिश्च
अर्द्धं नपुंसकमिति समासात् एवं पूर्वकायइत्यादौ द्रष्टव्यम् द्वित्राइति बहुव्रीहावुभयपदा
र्थप्राधान्याद्द्वन्द्वातिव्याप्तिर्बहुव्रीह्यव्याप्तिश्च शशकुशपलाशमिति द्वन्द्वे समाहारान्यप
दार्थप्राधान्याद्बहुव्रीह्यतिव्याप्तिर्द्वन्द्वाव्याप्तिश्च स्यादिति भावः सिद्धान्ते त्वव्ययीभावाधिकार
पठितत्वमव्ययीभावत्वमित्यपि द्रष्टव्यम्॥ ९ ॥ ९ ॥ ९ ॥ ॥

ति तल्लक्षणेत्यर्थः एवमग्रेपि न नु तर्हि कान्यव्ययीभावादिलक्षणानीत्यत आह सिद्धान्ते त्विति तस्य तावच्छेदकं तु शक्तिसंबंधे राम
नाव्ययीभावादिपदत्वम् भूतपूर्वादीनामलक्ष्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वात् संग्रहो न दोषायेति भावः ९९६

अहत्स्वार्थवृत्तिपक्षमवलंव्य मूलमवतारयति असंभवश्चेत्यामिति अस्य जहत्स्वार्थावृत्तिपक्ष इत्यादिः एषां लक्षणानां असंभवालक्ष्यमात्रेव
र्तनमित्यर्थः तत्पक्षे पूर्वोत्तरपदयोस्तत्त्वेन कुत्रापि वृत्तेरभावेन तदर्थघटितानां तेषामुपकुंभादावसंभवादिति भावः मूले भीतेति शब्दनित्य
तावादिमते यथाश्रुतभीतपूर्वस्याप्यव्ययीभावादावसंभवाद्दृसोपीति व्यवहारोपीत्यर्थः रेखेति अन्यस्य कथमन्यधर्मबोधकत्वमत
आशयं प्रकाशयति सारे रेखागवयेत्यादि तद्दृदेवेति रेखागवयादिवदेवेत्यर्थः यथा गवयादावविद्यमानमपि रेखागवयादिनिष्ठं
खाकृतिपुच्छं गवयादिपुच्छे सादृश्यमूलकाभेदाध्यवसायाद्गवयादिबोधकतया समासे विद्यमानमपि विग्रहवाक्यनिष्ठपूर्वपदार्थो
असंभवश्चेषामित्याह भीतपूर्व्यादित्यादि रेखागवयादिनिष्ठलांगूलादेर्वास्तवपश्वलक्षणत्ववदेतेषामपि न समासलक्ष
णत्वम् बोधकतातु न दृदेवस्यादिति भावः २९ ननु पूर्वपदार्थप्राधान्यादि समासे सुवचम् तथाहि समर्थः पदविधिरिति
सूत्रे भाष्यकारैरनेकधोक्तेष्वपि पक्षेषु जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थपक्षयोरैवैकार्थीभावव्यपेक्षारूपयोः पर्य्यवसानं लभ्यते
तत्राजहत्स्वार्थापक्षे उक्तव्यवस्था नासम्भाविनीत्याशङ्कां मनसि कृत्वाह जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थेद्वे वृत्ती ते पुनस्त्रिधा भेदः संसर्ग उभयत्रे
तिवाच्यव्यवस्थितेः जहति पदानि स्वार्थं यस्यां सा जहत्स्वार्था पदैर्वर्णघटवृत्तौ पदानामानर्थक्यमित्यर्थः अपन्माव: ॥ ९ ॥
हि प्राधान्यं सादृश्याद्व्ययीभावादिबोधकमित्यर्थः अजहत्स्वार्थवृत्तिपक्षेति पूर्वपदार्थप्राधान्यव्यवहारो न पुनः दुःस्वपपादइत्याशये
न मूलमवतारयति नन्विति अनेकधोक्तेष्विति अथ तेषां मुवतां किं जहत्स्वार्थावृत्तिराहोस्विदजहत्स्वार्थेत्यादिनेत्यादिः एकार्थीभाव
व्यपेक्षेति एकार्थीभावस्तूक्तः व्यपेक्षातु समस्तपदानां परस्परसाकांक्षत्वम् पर्य्यवसानं लभ्यत इति समर्थसूत्रभाष्यपर्य्यालोचनयातु
एकार्थीभावः सामर्थ्यमिति पक्ष एव वृत्ति इयस्वीकारो बोधभेदेन किंतु अथयेवृत्तिं वर्णयंति आहुरित्यादि भाष्याद्वाक्यादेवेयं वृत्ति

स्यन्नेतिमतमवलंव्यायं विचार इति लभ्यते

समासशक्तौवेत्येवकारेणावयवशक्तिव्यवच्छेदः इत्यानमाह इषादेपदानामिवेति आनुपूर्व्येन रथकत्वाभावविशिष्टानुपूर्व्याए
वशक्ततावच्छेदकत्वेनवृषभादिपदान्तर्गतवृषादिसमवेतानुपूर्व्याः शक्तनानवच्छेदकत्ववत्समासान्तर्गतराजानुपूर्व्याः शक्तता
वच्छेदकत्वासंभवादित्यर्थः अन्यथाराजादिपदादस्यादीनामवयवार्थानामपि पदार्थोपस्थितिशाब्दबोधयोरुपपत्तिर्वानरसुमु
न्त्यापत्तिर्धनवनमित्यादौजस्यापत्तिश्च वाक्येतुपदान्यर्थवन्त्येवराजसंबंधीपुरुष इत्याद्यर्थे राज्ञः पुरुषः पुरुषो राज्ञ इत्यादि

समासशक्त्यैवराजविशिष्टपुरुषभानसंभवेनराजपुरुषपदयोरपिपुनस्तद्बोधकत्वं कल्प्यं वृषभयावकादिपदेषु
वृषादिपदानामिव अन्यथाराजपदेनविग्रहवाक्यइवात्र स्वातन्त्र्येणोपस्थितिसत्त्वादिदं स्याद्राज्ञः पुरुष इत्यत्रे
वश्च इत्यराजपुरुष इत्यस्याप्यापत्तेरिति अजहदिति नजहतिपदानिस्वार्थं यस्यांसाऽजहत्स्वार्था अयमभिप्रायः
राजपुरुषादिसमासादीनातिरिक्तशक्तिः कल्पकाभावात् क्व मराजपदादेवार्थोपस्थितिसंभवे तत्कल्पनस्य गौर ऽवपराहतत्वाच्च॥

विशिष्टानुपूर्वीद्वयस्यशक्यतावच्छेदकत्वकल्पनापेक्षयापदशक्तिकल्पनायास्तु लघीयस्त्वादिति
मावः नचैतत्कस्येविशिष्टरूपोपादानविहितत्वापत्त्या महाबाहु सुपंथा इत्यादौ दोषः अनर्थकत्वादेवमर्थवत्त्वनिबंधनस्य
तिपदिकत्वाभावेननलोपाद्यनापत्तिश्चेति वाच्यम् वृत्तिशास्त्राविनमर्थवत्त्वमारोप्यततत्तात्पर्यस्यसूपपादत्वात् इदं च मन्त्य
योनारपदयोश्चेतिसूत्रेभाष्ये स्पष्टं नचैवमप्यम्ब इत्यादौ नलोपो जहत्स्वार्थायास्तु नो वानर्थक्यादितीदृतौ चसमर्थ इति सू

ग॰
९९

आरोपितार्थवत्त्वस्य समासांतर्गतपदेषु लौकिकाद्यादितिवाच्यम् अर्थग्रहणसामर्थ्येनारोपितार्थस्य
न्नस्य भाष्यविरोधोदुष्परिहरः आरोपितार्थवत्त्वस्य समासांतर्गतपदेषु लौकिकादितिवाच्यम् अर्थग्रहणसामर्थ्येनारोपितार्थस्य-
तत्राग्रहणादित्याशयात् एकस्यैवपदस्यवृत्तितत् प्राक्कालयोरर्थवत्त्वानर्थवत्त्वेच प्रयोगानुरोध एव शरणम् योगरूढिस्थलेतु
योगांतर्भावेणशक्त्यभ्युपगमान्नतदुच्छेदोपि नचात्रपक्षे राजादिपदैः सर्वथास्वार्थत्यागेनज्ञानंनस्यात्तस्माच्चेकपदार्थोपरपदा
र्थविशेषणमितिव्यवहारइतिवाच्यम् विशिष्टेनैवराजादिविशिष्टपुरुषाद्युपस्थापनेनाप्यदोषाभावात् अथवान्वयाद्विशे-
षणंभवतीतिभाष्येणद्वितीयस्यापिसमाधानात् निष्कीर्णोस्वपिसुमनः स्वामोदान्वयमात्रेणयथाचंपकपुटव्यवहारस्तथा-
सहशाब्दान्वयमात्रेणराजादिपदार्थः पुरुषेविशेषणमितिव्यवहारइतितदर्थइति जहत्स्वार्थवृत्तिपक्षोपपत्तिः परंत्वेवंहि
दृश्यते लोके पुरुषोयंपरकर्मणिप्रवर्त्तमानः स्वंकर्मजहाति तद्यथा तक्षाराजकर्मणिप्रवर्त्तमानः स्वंकर्मजहात्येवमुक्तेः यः प्रजापुरुषार्थेवर्त्त-
मानः स्वमर्थंजह्यादुपगुश्चापत्यार्थेवर्त्तमानः स्वमर्थंजह्यादेतत्कल्पेपिपूर्वपदार्थएवजहत्स्वार्थत्वम् लभ्यतइति अन्यथेतिवृत्तौव्य-
पेक्षारूपसामर्थ्याभ्युपगमेइत्यर्थः इत्यस्यापीत्यपिनाराज्ञः पुरुषोभार्यायाश्चेत्येकत्रद्वयमितिविषयताशालिबोधजनकस्यसमुच्चयः आप
नेरिति अस्मन्मतेतुपदार्थैकदेशत्वाद्भेदेपिशक्त्यभ्युपगमेन राजकीयभिन्नत्वेनावगतेविशेषणांतरायोगाच्चनसेतिभावः अज
हत्स्वार्थवृत्तिपक्षस्यभाष्यानुसारेणान्यथैवोपपादनाद्व्यपेक्षासामर्थ्यमेकदेशीयमताश्रितानुसृत्याह अयमभिप्रायइति
नातिरिक्तेति लक्षणत्येकदत्यतिरिक्तेत्यर्थः कल्पकस्यान्यथानुपपत्तिरूपप्रमाणस्याभावादित्यर्थः ननुविशिष्टार्थानुपप-
त्तिरेवतत्कल्पिकाभविष्यतीत्यतआह लक्षणइति तत्कल्पनस्यविशिष्टशक्तिकल्पनस्येत्यर्थः॥

ननु स्यादेव पद्येतत्पक्षे प्रत्येकपदशक्तिकल्पनासेवनेति कुगौरवावसरोऽ तस्मात्तु लक्षणा शक्तिरिति वृत्तिप्रायकालेलक्षणायां प्रत्येक
पदशक्तिलत्परित्याग इत्यर्थः कालभेदेनाप्येकस्यैव शब्दस्यार्थस्वानर्थकत्वयोर्विरुद्धत्वात् नलोपादिव्यवस्थानुपपत्त्याच्चा
वृत्तिदशायां तत्स्वीकारस्यैवोचितत्वादिति भावः ननु प्रत्येकशक्त्या तत्तत्पदार्थोपस्थितावपि विशिष्टशक्त्यनङ्गीकारे णतद्नुप
स्याकर्थतस्य शब्दविपर्ययेत्यत आह तथाचेति आकांक्षेति आदिपदयोग्यतादिपरिग्रहः राजपदाव्यवहितपुरुषपदत्वादिरू

लक्षणशक्तित्यागोपि अप्रामाणिकः कल्प्येत तथाचाकांक्षादिवशात् लक्षणशक्त्यैव विशिष्टार्थबोधः अयमेवाभिप्रायः पक्षे
मत्वान्तरत्वेन भाष्यकारेणोक्तः नचात्र मतेस्तमासे करादृत्येति विशेषणान्वयापत्तिः सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वावि
शेषणयोगेनेति वार्त्तिकात् तथा चैतन्मतवादिना पूर्वोत्तरपदार्थसत्त्वात्पूर्वपदार्थप्रधान इत्यादिव्यवस्थानुपपत्ति
इति भावः

पाकांक्षादिकारणसमवधानादित्यर्थः तथाच प्रत्येकपदार्थोपस्थितिसहकृताकांक्षादिभिरेव विशिष्टबोधसं
भवेनतत्पूर्वं विशिष्टोपस्थित्यपेक्षायस्साकल्प्येति भावः अयमेवेति अयमभिप्राय इत्यादिनोक्त एवेत्यर्थः भाष्यकारैरित्यस्य एम
एसत्यपेक्षा सामर्थ्यमेक इत्यादिनेति शेषः उक्तायत्तिमुद्धरति नचात्रेति अन्वयापत्तिरिति यथाश्रुताभिप्रायेण संबं ५
धिलक्षणायामापत्तेरभावस्य वक्ष्यमाणत्वात्॥

प्रसंगादिति स्मृतिकालावच्छिन्नापेक्षतावच्छेदकधर्मवत्त्वादित्यर्थः वृत्तिभेदमिति वृत्तेः समासादिवृत्तौ भेदं भेदसंसर्गादिरूपार्थक
तमित्यर्थः तदुक्तं भाष्ये सामर्थ्यं नाम भेदः संसर्गो वा अपर आह भेदसंसर्गौ वा सामर्थ्यमिति यदि वृत्तौ भेदसंसर्गौ न स्यातां तदा साम
र्थ्यमेव न स्यात् तदात्मकत्वात् सामर्थ्यस्य तत्तदर्थकत्वं तस्येति तद्भावः भेद इति संसर्गादिना भावत्वादनुमीयमानतादात्म्यसंबंधाव
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव इत्यर्थः तदेवाह अन्योन्याभाव इति संसर्ग इति भेदाविनाभावित्वादनुमीयमानभेदो भेदमूलकः सं

प्रसंगादिति भेदमपि निरूपयति नेपुनरिति इत्यपि वृत्तौ विधेवाच्यत्वे विध्यात् वाच्यमेवाह भेद इत्यादि भेदः
अन्योन्याभावः तथा च राजपुरुष इत्यादौ वा राजकीयभिन्न इति बोधः अस्या वाच्यत्वे च राजपुरुषः सुन्दर इति वद्रा
जपुरुषो देवदत्तस्येत्यपि स्यात् वाच्यत्वे तद्विरोधान्नैव प्रयोग इति भावः राजसम्बन्धवानित्येव शाब्दभाने भेद
स्तूत्तरकालमुपतिष्ठत इत्याशयेनाह संसर्ग इति विनिगमनाविरहमस्वामिके राजपुरुष इत्यादिप्रयोगापत्तिश्च
मनसिकृत्योभयं वाच्यमित्याह उभयञ्चेति तथा च राजकीयभिन्नो राजसम्बन्धवांश्चायमिति बोधः ३० ॥ ९ ॥

सर्ग इत्यर्थः वस्तुतस्तु भेदसंसर्गौ वा सामर्थ्यमिति भाष्यस्य राजादिपदसमभिव्याहृतपुरुषादिपदेन राजादिविशिष्टपुरुषादिरू
पविशिष्टार्थस्यैव बोध इत्यभिप्रायः ननु भेदे पृथक् शक्तिबोधकं नतत् तादृशबोधानुभवात् रामकृष्णावित्यादिवद्भेदस्य वाच्य

व्यपेक्षावादस्येति अव्यवहितोक्तविधयावर्णितस्येतिशेषः उक्ताजहत्स्वार्थपक्षस्यानिर्दुष्टत्वमेवेतिभावः एवंयुक्तीतिवक्ष्यमाणे
त्यर्थः भाष्येति नानाकारकनिघातयुष्मदस्मदादेशप्रतिषेधइत्यादिभाष्यदूषितत्वादित्यर्थः इतिमात्रेति मात्रपदंकात्स्न्यार्थकमज
जहत्स्वार्थलक्षणयाऽनिपचकोपस्थापकमित्यर्थः वाक्याभिधानेइति तथाभिधानइत्यर्थः भाष्यादि तस्ससमर्थोवापदवचनमि
त्यादि मूलेपंकजशब्दवदितिसन्नम्यतांइति उपमेयेसप्तमीदर्शनात् पंकजशब्देपयावयवशक्त्यतिरिक्तशक्तिस्तद्वत्समासे

व्यपेक्षावादस्यैवयुक्तिभाष्यविरुद्धत्वाननूक्तः पूर्वपदार्थप्रधानइत्याद्युत्सर्गोऽप्ययुक्तः किन्तुरेखागवयन्यायेनो
त्सर्गोऽपिप्रायेणैव बोधकइत्याशयेनसमाधत्ते समासेखलुभिन्नैवशक्तिःपंकजशब्दवत् बहूनांवृत्तिधर्माणांवचने
रेवसाधनेस्यात्महद्गौरवंतस्मादेकार्थीभावआश्रितःसमासइति इतिमात्रोपलक्षणम् समर्थःपदविधिरित्य
त्रपदमुद्दिश्ययोविधीयतेसमासादिस्ससमर्थः विग्रहवाक्यार्थाभिधानेशक्तः सन्स्याद्वितिसूत्रार्थस्यभाष्या
द्याभात् पदोद्देश्यकविधित्वञ्चकृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपासुपञ्चस्वपिवृत्तिषुतुल्यम्॥

र्थइत्यर्थः नचपंकजपदेरूढिस्वीकारेमानाभावः समुदायात्पद्मत्वविशिष्टप्रतीतेरेवमानत्वात् पदानियमोपपत्तिनेहलक्षणकल्प
नात पंकजपदयोगेनकुमुदस्यापिबोधप्रसंगात् रूढिस्वीकारेपुंक्तिपदेनरूढ्यादिरिवयोगेनपंकजपदेनकुमुदमपिबोध्ये
तेतित्तुनयत्रयोगरूढिभ्यामेकार्थबोधस्तत्रकेवलयोगिकार्थबोधेरूढेः॥

प्रतिबंधकत्वकल्पनात् अथवा रूढ्या नियमतः स्मृतपद्ममेव कर्त्रव्यक्तिशक्तडप्रत्ययेन पंकजनिकर्त्तृतया बोध्यते बाधकं विना व्यक्तिवचनानां सन्निहितव्यक्तिविशेषपरत्वमिति नियमात् व्यक्तिवचनानां यत्किंचिद्व्यक्तितात्पर्यकाणां सन्निहितो यो व्यक्तिविशेषस्तत्परत्वमिति तदर्थः घटेन जलमाहरेत्यत्र सन्निहितसच्छिद्रव्यक्तिबोधवारणाय तत्र बाधकं विनेति तथा चैवं कुतो नात्पर्यसत्त्वेन तदेव योगेनापि प्रतीयते न कुमुदम् प्रथमकल्पस्तु रूढिज्ञानस्य ग्राह्याभावानवगाहित्वाज्जनकज्ञानाविघटकत्वाच्च प्रतिबंधकत्वासंभवान्न क्षोदक्षमः सिद्धेरनापत्त्या मणिमंत्रादिन्यायेन प्रतिबंधकत्वाभ्युपगमेप्यन्यत्र तथा कल्पनेऽमानाभावादित्यं च पंकजानुभवसामग्रीसत्त्वात्तस्यैव बोधो न कुमुदस्य सत्यां हि सामग्र्यां फलानुत्पादे प्रतिबंधकत्वापेक्षणादितिनार्किकास्तु दृष्टांतेन वृत्तिसामान्ये समुदाये शक्तिरवश्यकीति कथने पूर्वोक्तार्थ एव पर्यवसीतीति नन्वजहत्स्वार्थवृत्तिकस्थले विशिष्टशक्तेः संबंधांशे विश्रमतो क्तत्वाद्वाक्येपि संबंधांश एवं तैः स्वीकारात्को वृत्तिवाक्ययोर्विशेष इति चेदत्राहुः तत्र हि फलबलात्पदार्थोपस्थितिकाले नियमतः संबंधांशउद्बोधकासमवधानकल्पनेन पृथगुपस्थितयोः पदार्थयोः संसर्गबोधः वृत्तौ तु पदार्थोपस्थितिसमकालमेव नियमतः संसर्गांशे तूद्बोधकसमवधानकल्पनाद्विशिष्टार्थोपस्थितिरिति वैलक्षण्योपपत्तेरत एव प्राप्तोदकादौ विशेष्यविशेषणभाववैपरीत्येन तु न बोधः तथा प्रयुज्यमानद्वितीयार्थः संबंधश्चोभयं समुदायशक्तिसाध्यमनन्यलभ्यत्वात् लुप्तशक्तौ वराजादिपदाद्राजादेरुपस्थितिसंभवेन तत्र समुदायशक्तिकल्पनगौरवाच्च नामार्थयोरभेदान्वये इत्यादिव्युत्पत्तयश्च योग्यनामार्थविषया इति॥

जहत्स्वार्थं चेति पङ्केपङ्कजशब्दस्य पूर्वोक्तरीत्या दर्शितत्वात् सम्भवनान्यथा पूर्व... । पिनारम्पति विशिष्टशक्तिस्वीकर्तॄणामिति साधकमि
ति विशिष्टशक्तिसाधकमेवेत्यर्थः व्यपेक्षावादिनयेऽजपुरुषत्वादौ प्रत्येकपदवृत्त्या पदार्थोपस्थितौ वाक्यस्यादिवशाद्विशिष्टार्थ
योधवत्पङ्कजपदेऽपि तथैव विशिष्टार्थोपस्थित्या रूढेरुच्छेदापत्तिर्न च समानवेष्टत्याह पङ्कजनिकर्तुरपि तेन रूपेणपस्यकापी
त्यर्थं योगादेवेति अवयवशक्तेरेवेत्यर्थः तत्रापि पङ्कजादिपदेऽपि तत्तत्स्वीकारेन किम्पराह समासे विशिष्टशक्तेति भावः सा
समुदायशक्तिः नन्कल्पनस्य रूढिकल्पनस्य तत्योपस्थितिरिति स्वामित्वादिनाऽस्वाम्यादुपस्थितिरित्यर्थः सुवचेति पद्मत्वादिनोप
विशिष्टशक्तिस्वीकर्तॄणां व्यपेक्षावादिनामेतदूषणं शक्तिसाधकमेवेत्यर्थयेनाह पङ्कजशब्दवदिति पङ्कजमित्यर्थः
पि योगादेवोपस्थितौ तत्रापि समुदायशक्तिर्न सिद्ध्येत् न च पद्मत्वरूपेणोपस्थितये तत्कल्पनमिति वाच्यम् चित्रग्वादि
पदेऽपि स्वामित्वेनोपस्थितये तत्कल्पनावश्यकत्वात् लक्षणये च तयोपस्थितिरिति चेत् पङ्कजपदेऽपि सा सुवचा एवं र
थकारपदेऽपि तथात्ववशास्तु रथकारोऽग्निमादधीतेत्यत्रापि विना लक्षणां तु योगेन ब्राह्मणादिविषयतये वोपपत्तौ त
त्कल्पना कृत्वा जातिविशेषस्याधिकारित्वमकल्प्यापूर्वविधायकत्वमित्यपुक्तस्यादिति भावः ॥१॥ स्थितिरपि लक्षणयेति
वक्तुं शक्यमित्यर्थः अधिकरणविरोधमपि तत्राह एवमिति लक्षणामिति निरूढलक्षणामित्यर्थः तस्याः शक्तिसमकक्षत्वादि
ति भावः योगेनेति प्रत्येकपदवृत्त्या प्रत्येकार्थत्वेनेत्यर्थः उपपत्ताविति शास्त्रसंकोचमन्तरेणाप्युपपत्तौ न विरोध इत्यर्थः नान
र्थना माभिसादिरूढिकल्पनाया मित्यर्थः नाप्तस्यापीति निपातनं जातिविशेषस्येति रथकारग्रहणादित्यादिकरणीयस्यसंभवइतिस्व
जितकेनितजातिविशिष्टस्येत्यर्थः अयुक्तमिति विनैव शास्त्रसंकोचं विधेयाधिकारित्वा(र्था)दितिभावः ॥

स्फ ४०

ननुप्रतिबंधे एनुसरत्वं किंच पंकजपदे लक्षणापि नसुवचा तथाहि सा किं पंकजपदे उत डप्रत्यये न तावदाद्यः समुदाये शक्त्यभावे न तद्घटितलक्षणाया अप्यसंभवात् किंच जहत्स्वार्था या लक्षणा तत्रासंभव एव अवयवार्थविरोधित्वाद्रूढेरभावात् जहत्स्वार्थानुतत्रैव यत्र रूढिर्विरोधिनीत्यभियुक्तोक्तेः यथा मंडपं भोजयेत्यत्र मंडपपदस्य गृहविशेषे रूढेर्योगविरोधिनी रूढ्यर्थप्र

साधकांतरमाह बहूनामिति तनैर्धर्म्मो विशेषणलिंगसंख्याद्ययोगादयस्तेषां वचनैः साधने गौरवमित्यर्थः अयं भावः विशिष्टशक्त्यस्वीकारे राज्ञः पुरुष इत्यत्रेव राजपुरुष इत्यत्रापि स्यात् विशेषणाद्यन्वयः राजपदेन स्वतंत्रोपस्थितिसत्वात् विभाषावचनञ्च समासनियमवारणाय कार्य्यम् ननु सविशेषणानामिति वचनान्न विशेषणाद्यन्वयः विभाषावचनञ्च कृतमेवेत्याशंकां समाधत्ते वचनैरेवेति न्यायसिद्धमेवसूत्रम् व्यपेक्षाविवक्षायां वाक्यस्यैकार्थीभावे समासस्येति स्वभावत एव प्रयोगनियमसम्भवात् सविशेषणेत्यपि विशिष्टशक्तौ राज्ञः पदार्थैकदेशतयान्वयासम्भवात् न्यायसिद्धमिति भावः अत एव व्यपेक्षापक्षमुद्भाव्य अथैतस्मिन्व्यपेक्षायां सामर्थ्ये योऽसावेकार्थीभावकृतो विशेषः स वक्तव्य इति भाष्यकारेण दूषणमप्युक्तम् ॥२९॥ ((हे मंडपानकर्त्तत्वरूपयोगार्थस्य बाधात् तत्र रूढेर्योगापहारने।

ति प्रवादादेव शक्त्या मंडपानकर्तुर्बोधासंभवान्मंडपपदस्य मंडपानकर्त्तरि लक्षणा तथा च तत्र रूढ्यर्थगृहसंबंधितावच्छेदकतया गृहीन चैत्रत्वादिनैव तद्बोधो न मंडपानकर्तृत्वेन न च तथा प्रकृते जहत्स्वार्थात्वव यवार्थप्रतीत्यनुपपत्त्या न व कुशक्त्यानां त्यःप्रकृत्यर्थस्यानन्वयापत्तेः तदर्थप्रत्ययस्यासाधुतापत्तेश्चेति लक्षणानवसरादनापत्त्या तत्र विशिष्टशक्त्यभ्युपगमः॥ ९ ॥ ॥

एजग्रहपदृत्यादौतु अनेकपदस्यापि विशिष्टार्थबोधनिर्वाहे समुदायशक्तिकस्य ननतावदुचितमेव नाधिरथकाएधिकरणबोधः श्री
गिकार्यस्यकरणनिमित्तेवर्णविधानस्यसंकारस्य विशिष्टाधानापेक्षयालघुत्वेपि अभ्रूणात्वादेशानामिति मन्त्रवर्णादभ्रुसौधत्वनय
योपप्रति लोमजातिरयकारस्यैव तदधिका एव गत्यालाघवानादरेण रूढ्यर्थेनत्र विशिष्टाधानकल्पनात् नचापूर्वविधाय्यपनक
त्सनागौरवफलत्वात् प्रकृते एजग्रहपादिसमुदायेशक्तिग्राहकंननादशकोशादियेनतद्वलादवयवार्थः परित्यज्येनेत्याशये
नमूलमवतारयति साधकान्तरमिति लिंगेति कुक्कुटाण्डमित्यादौ कुक्कुटपदार्थेनत्वस्याप्रतीतेरिति भावः सङ्ख्येति एकोएत्यापुरु
पदृति वाक्यउपसर्जनपदानि संख्याविशेषयुक्तस्वार्थमभिदधति समासेत्वनर्भूतस्वार्थप्रधानार्थमभिदधतीति भाष्यात्तत्र संह
विशेषस्याप्रतीतेरिति भाव सङ्ख्यादीत्यादिपदादिमेनहीकार्थीभावास्तत्राविशेषाः सङ्ख्याविशेषोव्यक्ताभिधानमुपसर्जनविशेष
णचौयोग इति भाष्योक्तस्यस्यएवोगूवाक्यपुरुषादेचवत्तयज्ञदत्ताविष्णुमित्राणांगौरित्यादौचायोगस्यचसम्प्रह वचनैरेवेति हविशे
पणानांघ्र जिनेत्यादिभिरित्यर्थः उक्तार्थमेव प्रकटयन्त्यपमाथ इति न्यायसिद्धमेवसूत्रमिति इहव्यपेक्षायासमासो न भवत्येका
यीभावेयाक्यन भवति विभिन्नविषयत्वेनव्यवाधकभावासम्भवादिति न्यायसिद्धं विभाषापचननापूर्वमित्यर्थ तदुक्तं भाष्येनसं
यायाभावाभावाविध्यतेइति एकार्थोनाविकल्पनाम्नार्थौविकल्पेनेतिनसावः अन्यथासम्भवादिति इणी तूपसर्जनपदेन प्रधानार्थो
भिधाविनाभाव्यम् स्वस्वविशेषणाकाङ्क्षायाश्चप्राधान्यमितिकथमेकदाप्राधान्यमेकार्थीभावपक्षस्य युगपद्गुणप्रधानभावविरो
धादिति न्यायसिद्धमेवेत्यर्थ अतएवेति व्यपेक्षामात्रस्यापातरमणीयत्वादेवेत्यर्थः इत्थमस्तुकमिति अस्वमानाक्सरकनेमिप
तत्पुरुषदसत्वादेग्रप्रतिषेधः अर्थदोदृगानेमेत्यादिनेतिनिषेधः॥

एन
९८

कैयटोक्तं दोषसंघातमाह तथेत्यादि इति दूषणांतरमिति इत्याकारकं दूषणांतरमित्यर्थः पूर्वोक्तानामिति निष्कौशांबिरित्यादौक्ताना दर्थवाचकानां लोपवचनमित्यादिकानामित्यर्थः एतद्दूषणोद्धारस्य वक्ष्यमाणत्वादाह दूषणांतरमिति व्युत्पत्तिभंगमाविष्कर्तुमा ह अयंभावइति लक्षणेतिवाक्ये इति शेषः चित्रगुरित्यादौ वाक्यस्य गोस्वामिलक्षकत्वे ऽभीप्सितबोधलाभसंभवादाह प्राप्तो

तथाधवखदिरौ निष्कौशांबिर्गोरथो घृतघटो गुडधानाः केशचूडः सुवर्णालंकारो द्विदशाः सप्तपर्ण इत्यादाविनरेतरयोगादिक्ता तथुक्तपूर्ण मिश्रसंघातविकारसुच् प्रत्ययलोपो वीप्सायुर्थो वाचनिको वाच्य इत्यति गौरवं स्यादिति दूषणांतरमाह चकारादिति पेयोप्यबहुव्युत्पत्तिभंजनम कर्तव्यं तेन्यायसिद्धं त्वस्माकं तदिति स्थितिः आदिनाघनश्यामइह सगमने इत्यादाविवादीनां पूर्वोक्तानां संग्रहः दूषणांतरमाह बहुव्युत्पत्तिभंजनमिति अयमाशयः चित्रगुरित्यत्र स्वाम्यादि प्रतीतिरनुभवसिद्धा नचतत्र लक्षणा प्राप्तोदको ग्राम इत्यादौ तदसंभवात् प्राप्तिकर्त्रभिन्नमुदकमित्यादि बोधोत्तरं तत्संबंधिग्रामलक्षणायामप्युदककर्तृकप्राप्तिकर्मग्राम इत्यर्थालाभात्॥

ऽइदकादाविति लक्षणायामपीति इदं च मीमांसकमतेन स्वबोध्यसंबंधस्यैव तैर्लक्षणात्वाभ्युपगमात् बोधोत्तरमित्यस्यानुपपत्तिप्रतिसंधाने सतीति शेषः लक्षणायामपीत्यपिना तत्र लक्षणायाअसंभवं सूचयति अर्थालाभादिति प्राप्तिकर्त्रभिन्नोदकसंबंधिनो लाभेप्यनुभूयमानोक्तार्थालाभादित्यर्थः

नहि समानाधिकरण्येति सामानाधिकरण्यं चात्र समानविभक्तिकत्वम् अन्यथा कर्मलाक्षणिकक्तार्थीकपदार्थयोर् भेदान्वयानभ्यु
पगमेऽपत्यर्थे भगापत्तेरिति तादृशव्युत्पत्तेरनैव व्यभिचारादिति भावः ननु व्युत्पत्तौ सामानाधिकरणस्य कार्योपधायित्वस्यैव नि
वेशेन नेदं तद्विषयोऽत आह प्राप्तेरिति अन्वयासम्भवादिति नामार्थधात्वर्थयोः साक्षाद्भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वादिति भावः अन्य

प्राप्तेति क्तप्रत्ययस्यैव कर्त्रर्थकस्य कर्मणि लक्षणेति चेन्नहि समानाधिकरणप्राप्तिपरिकार्थयोर् भेदान्वयव्युत्पत्तेरुदका
भिन्नप्राप्तिकर्मेति स्यात् अन्यथा समानाधिकरणप्राप्तिपरिकार्थयोर् भेदान्वयव्युत्पत्तिभङ्गापत्तिः प्राप्तेर्धात्वर्थेन पाककर्तृता
सम्बन्धेन भेदे नोदकस्य तत्रान्वयासम्भवाच्च अन्यथा देवदत्त पच्यतण्डुलकर्तृतासम्बन्धेन देवदत्तस्यान्वयसम्भवेनाभि
नन्वयानापत्तिः अर्थोदकाभिन्नकर्तृका प्राप्तिरिति बोधो न तु प्राप्तिसम्बन्धि पामो लक्ष्यत इति चेन्न प्राप्तेर्धात्वर्थतया कार्यकर्तृ
रविशेष्यतायाः असम्भवात् प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यमिति व्युत्पत्तेः प्राप्तपदे प्राप्तेर्विशेष्यत्वेन तस्याए
वनामार्थत्वेनोदकेन समम भेदान्वयापत्तेश्च ॥ यादेवदत्त इति अन्यथा उक्तव्युत्पत्त्यनभ्युपगम इत्यर्थः, पामो लक्ष्यत इ

तिवाक्येनेति शेषः उक्तबोधस्य सम्भवद्वृत्तिकत्वे कथंचिल्लक्षणापि कस्येतत्तदेव नास्तीत्याह प्राप्तेर्धात्वर्थतयेति प्रकृतिप्रत्यय
गोरिति न्यायस्य सत्त्वादीत्यभिचरितत्वं सम्भाव्याह प्राप्तपदे इति नामार्थतयेति नामजन्यप्रतीतिविशेष्यस्यैव नामार्थत्वादिति
गावः अभेदान्वयापत्तेश्चेति समानविभक्तिकनामार्थयोरिति व्युत्पत्तेरिति भावः ॥

द्रष्टव्यमिति भवन्मतेवहनकर्माभिन्नो(थइतिबोधोनार(संबंधिनिलक्षणायामपि(थकर्मकवहनकर्त्रा ऽनड्वानितीप्सितार्थस्याला भएवकर्मार्थकक्तप्रत्ययस्यकर्त्तरिलक्षणायांतुधात्वर्थवहने(थस्यकर्मतयाभेदसंबंधेनान्वयोदुर्लभइवोक्तव्युत्पत्तिविरोधादि तिपूर्वोक्तदिशावसेयमित्यर्थः अत्रहीति बोधाभ्युपगमादित्यनेनान्वयि अत्रऊढर(थइत्यादिसमासे विशिष्टशक्त्यभ्युपगमेतुन कस्याअपिव्युत्पत्तेर्विरोधइत्याहातिरिक्तेति षष्ठ्यर्थबहुव्रीहिपर्युदासेबीजंप्रदर्शयति अयंभावइति विनाशक्तिमिति समुदाय शक्तिमित्यर्थः नचतत्रेति तादृशसमुदायघटकपूर्वोत्तरपदयोरित्यर्थः चित्रस्वामीत्यादि समानाधिकरणनामार्थयोरितिव्युत्प

एवमूढर(थः उपहृतपशुः उद्धृतौदनावहुपाचिकेत्यादावपिद्रष्टव्यम् अत्रहिर(थकर्मकवहनकर्त्ता पशुकर्मकोपह रणोद्देश्यः ओदनकर्मकोद्धरणावधिः बहुपाककर्त्र्यधिकरणमितिबोधाभ्युपगमात् अतिरिक्तवृत्तिपक्षेचघटत्वविशि ष्टेघटपदस्येवोदककर्तृकपातिकर्मत्वविशिष्टेप्राप्तोदकइत्यादिसमुदायशक्त्यैवनिर्वाहइतिभावः ३९ साधकांतरमा ह अपष्ठ्यर्थबहुव्रीहौव्युत्पत्त्यंतरकल्पना लोप्त्यागस्यास्तिनवनत्किंशक्तिंनकल्पयेः ३९ अयंभावः चित्रगुरित्या दिषुचित्रगवीणांस्वाम्यादिप्रतीतिर्नेविनाशक्तिमुपपद्यते नचनत्रलक्षणासाहिनचित्रपदेचित्रस्वामीगौरितिबोधा पत्तेः नापिगोपदेगोस्वामीचित्रइत्यन्वयबोधापत्तेः चित्रादिमात्रस्यलक्ष्यैकदेशत्वेनतत्रगवादेरन्वयायोगात् ॥

नेरितिभावः ननुगोपदस्यगोमतिलक्षणागविचित्रस्याभेदान्वयेचित्राभिन्नगोस्वामीतिबोधोनानुपपन्नोऽतआह चित्रादिमात्रस्ये ति आदिनागवादिपरिग्रहः प्राथम्यात्पूर्वपदेलक्षणेत्याशयेनचित्रपदोपादानं लक्ष्यैकदेशत्वेनेति लक्ष्यगोस्वामिरूपप दार्थैकदेशत्वेनेत्यर्थः अन्वयायोगादिति एकपदार्थप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेनशाब्दबुद्धिंप्रतिविशेष्यतासंबंधे

कस्यचिन्मतमाशङ्क्य निराचष्टे नचेति साक्षादिति गवादावेकस्यार्थे तथाच षष्ठ्यर्थबहुव्रीहिरेन स्त्वन्यपदार्थकत्वनमिति भावः परद्वय
इति विनिगमकाभावादिति भावः नैव्यधिकेति एकदेशान्वयपक्षे ह्रितैरित्यक्तम् बोधात्नीति बोध्यमानसत्ता मिनोद्धेधाभावा
पत्तेरित्यर्थः विनिगमनाविरहेति चित्रपदं तात्पर्यग्राहकमुतगोपदमित्येकतरपक्षपातिप्रमाणविरहतादवस्थ्येनेत्यर्थः असंभ

नन्वेवं चित्राभिन्नाभेदेरिति शाब्दपस्थायिपर्यन्तं यबोधोऽन्तरं गोस्वामीगोपदेन लक्ष्यतइतिवाच्यम् गोपद
स्य चित्रपदस्यवाविनिगमनाविरहेण लक्षकत्वासंभवात् नचगोपदस्तात्साक्षात्संबन्ध एव विनिगमकइति वाच्य
म् एवमपि भाष्ट्रोदकं तनविम्बइत्यादौ षष्ठ्यर्थबहुव्रीहौ विनिगमकाभावेः योगिकानां च शोंद्यर्थकतया
साक्षात्स्वन्याविशेषात् नचपदद्वयेलक्षणेति नैयायिकोक्तमुक्तम् बोधात्मिपठन्नात् नचपरस्परतात्प
र्य्यग्राहकत्वादेकस्यैवेकदालक्षणानद्वयोरिति नवोधावृत्तिरितिवाच्यम् एवमपि विनिगमनाविरहतादव
स्थ्येन लक्षणायाश्चासंभवात् नच चरमपदे एवसामान्यपार्थान्वयात्प्रत्यात् प्रत्ययानां सन्निहितपदार्थगतस्वा
र्थे बोधकत्वमुत्पत्तेरिति वाच्यम् एवं हि बहुव्रीहावसंभवापत्तेः ॥ असंभवादिति एकतरपदेलक्षणायाश्चासंभवादित्यर्थः पद
द्वयलक्षणायां तु एकदेशेपद्वतिभावः अन्ययार्थानुपपत्तिरेकतरपदे लक्षणायाविनिगमिकाभविष्यतीत्याशङ्क्य निराचष्टे नचे
ति एवंहीति उत्तरपदस्यैवान्यपदार्थलक्षकत्वे इत्यर्थः ॥

एमः
९०

बहुव्रीह्यसंभवे हेतुमाह अनेकमिति तद्विधानादिति बहुव्रीहिविधानादित्यर्थः अयंभावः वृत्तेर्विशिष्टार्थकत्वं न शास्त्रैकगम्यम् अचतुरेत्यादावर्थानादेशनात् किंतु लौकिकव्यवहारगम्यम् स्वभावत एव तेषां शब्दानामेष्वर्थेष्वभिनिविष्टानां मितत्वेनान्वाख्यानं क्रियत इति समर्थसूत्रभाष्यात् अनेकमन्यपदार्थे चार्थे द्वंद्व इत्यादीनाम् अनेकं प्रथमांतमन्यार्थप्रतिपादकं बहुव्रीहिसंज्ञकं भवति चार्थे वर्तते यः प्रथमांतसमुदायः स द्वंद्वसंज्ञको भवतीति क्रमेण लोकसिद्धार्थानुवादेन बहुव्रीह्यादिसंज्ञाविधायकत्वमा

अनेकमन्यपदार्थे इत्यनेनानेकसुबंतानामन्यपदार्थप्रतिपादकत्वेन तद्विधानात् किंचैवं सति घटादिपदेष्वपि चरमवर्ण एव वाचकतां कल्पनास्यात् पूर्वपूर्ववर्णानां तात्पर्यग्राहकत्वेनोपयोगसंभवात् एवं सति चरमवर्णमात्रश्रवणेऽर्थबोधापत्तिरिति चेदप्युदकपदमात्रश्रवणादर्थप्रत्ययापत्तिस्तुल्येत्यन्यत्र विस्तरः एवं चाषष्ठ्यर्थबहुव्रीहेर्व्युत्पत्त्यंतरकल्पना उक्तयुक्तेः अगत्या शक्त्यंतरकल्पनाल्पत्यागः स्वल्पशक्त्योपपत्तिरिति व्युत्पत्तिस्तत्यागश्च न वास्ति तत्किं सर्वत्र समासे शक्तिं न कल्पयेरिति वाक्यार्थः यत्तु व्यपेक्षावादिनो नैयायिकमीमांसकादयः न समासे शक्तिः राजपुरुष इत्यादौ राजपदादेः संबंधिलक्षणयैव राजसंबंध्यभिन्नः पुरुष इति बोधोपपत्तेः॥ ..अत्र अर्थस्यापि विधा

नेवाक्यभेदापत्तेः स्वसमानार्थकवाक्यानिवृत्तये विभाषाधिकारोऽपि विधेयः स्यात् एवं च सुबंतसमुदायस्यान्यार्थप्रतिपादकत्वं कथं बहुव्रीहिः स्यादिति नन्वेकपदस्यान्यार्थप्रतिपादकत्वे तात्पर्यग्राहकतया पदस्याप्युपयोगित्वेन समुदायस्य विशिष्टार्थप्रतिपादकत्वमविकल्प्यमन आह किंचैवमिति समासस्य चरमपदस्यैव लक्षकत्वे सतीत्यर्थः दृष्टापत्तावाह एवं सतीति चरमवर्ण

स्यवाचकत्वे सतीत्यर्थः अत्रापि प्राप्तोदकादावपीत्यर्थः आपत्तिरिति आपाद्यव्यतिरेकनिर्णयकालिकापाद्यव्याप्यापादकताज्ञानस
न्वादिति भाव ननु स्वकपदमात्रश्रवणात् लक्ष्यार्थबोध मतानीलक्षणाकल्पिकायास्तात्पर्यमाह कपूर्वपदोपस्थितेरभावात्
अतआह अन्यथेति भूषणे इत्यर्थः विस्तर इति उत्तरपदलक्ष्यार्थे प्रकृत्यर्थत्वाभावेन तत्र प्रत्ययार्थान्वयापत्तिरित्यादि तत्रै
कं शुनश्चीतिवृत्तत्रिन्यागःप्रकृतेपति आहानिरेव व्यपेक्षावादिन इति समर्थसूत्रे परस्परान्वययोग्यत्वरूपसामर्थ्यमेव व्यपे
क्षेतिवादिन इत्यर्थः न समासे शक्तिरिति समासे राजपुरुषादिसमुदाये विशिष्टशक्तिर्नेत्यर्थः समाससंज्ञाप्रयोजकत्वं सूत्रमते
कपदवृत्त्यतिरिक्तेनास्तीति यावत् समस्तार्थमिति भाष्यकारोक्तेः संसर्गस्य पृथगुपस्थितिनिर्बन्धनत्वात् परव्यपेक्षैव सामर्थ्य
इत्युक्तेः सामर्थ्ये इत्यत्र समर्थपदस्य तादृशार्थकत्वस्य सर्वैरङ्गीकारात् पराङ्गवद्भावानुरोधाच्च अन्यथा समासादावेकार्थी
भाव पराङ्गवद्भावादौ व्यपेक्षेतिवाक्यभेदापत्तेः तन्मव्यपेक्षानादरे तु स्पष्टते न मित्रावरुणावृत्तस्य विन्यादावृत्ते समर्थपरि
भाषानेत्यादेः पराङ्गवद्भावे सति आमन्त्रितस्य चेत्युदात्ततापत्तिः न चनान्निमित्तग्रहणं कर्त्तव्यमिति वार्त्तिके निमित्तसपन्निमि
त्तत्वाद्व्यवधानेन पराङ्गवद्भावे नियमितत्वात् पराङ्गवद्भावप्रसक्तिरिति वाच्यम् समर्थपरिभाषाश्रितत्वात् सेव न्याय्यत्वात् तेन नि
श्रावरुणाविन्येतयोः समभिव्याहृतक्रियान्वयित्वेन परस्परमसामर्थ्यात् मित्रावरुणावृत्त सुप्राचेन येन तु पाठिकान्वयबोध
सत्त्वादस्त्येव सामर्थ्य सर्वेपदेवेद भाष्ये अतएवानन्तरपाठोपि चरितार्थः पुत्रोस्य पुरुषोदेवदत्तस्येत्यादौ निरुक्तसं
व्यपेक्षारूपसामर्थ्याभावादेव समासाप्रसक्तेः समर्थसूत्रार्थस्तु पदसम्बन्धी समासादिविधिः साक्षात्परम्पराव्यस्तप्रयोज ए
विषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकत्वरूपव्यपेक्षापरनामकसामर्थ्यवत्पदाश्रितो बोध्य इति बहुव्रीहेश्चित्रादिविषय ९

किंच वृत्तित्वावच्छेदेनैकार्थीभाववादिमते स्वावयवार्थातिरिक्तार्थाभिप्रायकत्व रूप
त्ववार्थातिरिक्तार्थवत्त्वाभावात् वृत्तित्वसामानाधिकरण्येन तु रथंतरादिषु रूढरूपे पंकजा
शक्तेरस्माभिरप्यभ्युपगमेनासिद्धसाधनात् शुद्धयौगिके चित्रग्वादिसमुदाये शक्त्यभ्यु
कपदवृत्त्यैवोपपत्तेश्चहेयइतितदभिसंधिः शक्तिकल्पनानुपपत्त्यभावं प्रयोजनया
धएवलक्ष्योस्त्वेवं च व्याससमासयोः समानाकारबोधजनकत्वप्रवादोप्युपपत्स्यते राजा
यतयान्वयेनैवोपपत्तौ संबंधिनि लक्षणाभ्युपगमे प्रयोजनाभावश्चेतिवाच्यम् राजपुरु
ावसंबंधेन पुरुषादावन्वयवारणाय निपातातिरिक्तनामार्थनिष्ठाभेदातिरिक्तसंबंधा
ेन शाब्दबुद्धिं प्रति विशेष्यतासंबंधेन प्रत्ययनिपातान्यतरजन्योपस्थितेर्हेतुत्वस्या
स्य प्रत्ययनिपातान्यतरानुपस्थितेपुरुषादावन्वयासंभवात् निपातातिरिक्तत्वविशे
ष्टस्यस्य नामार्थस्य प्रत्ययजन्योपस्थित्यविषयमुखेनिपातातिरिक्तनामार्थचंद्रस्य
निः [illegible] भेदातिरिक्तसंबंधावच्छिन्नत्वस्य प्रकारतायां निवेशाच्च राजपुरुषइत्या
[illegible]त्वेनापि नाम्नो विशेषणीयत्वान्न प्रकृतेनुपपत्तिरितिवाच्यम् गौरवात् कचिद
[illegible] पदार्थसंबंधिलक्षणाभ्युपगमः रूपसत्तिसत्त्वात् निपातानां द्योतकत्वनये घ
[illegible] गौनिपातातिरिक्तत्वस्यापत्तेश्चाद्धेतिभावः ॥ ९ ॥ ९ ॥

अनस्येति पूर्वपरस्परसंबंधिस्व सनिकत्वादेवेत्यर्थः विशेषणान्वयप्रतिपत्त्यर्थं पदार्थान्वयबोधस्मृत्येति भावः मनुगमीरार्थनयोऽपेप इत्यादौ नदी पे इत्यस्य नदीनीरार्थकत्वे अनयोर्गभीरार्थन्वयपनदभाष्यैकदेशान्वयोदुर्वारइति चेन्नदृष्टान्तासिद्धेः तथाप्येतन्मते नदीपदस्य गभीरनदीनी इत्यत्र मात्रागभीरतात्पर्यं प्राप्तमात्रापक्षस्य मानतया बोधात् तादृशव्युत्पत्तेः ससंबंधित्वनिरूपकवि षयतयात्वेनस्यनेत्यादावेकदेशान्वयेपि प्रतिविरहादिति उक्तार्थनयेति तथा निरादीनां द्योतकतया कौशाम्ब्यादिपदस्यैवकौश

अतएव पुनः पदार्थैकदेशत्वतस्य ततश्च प्रमनसेत्यादिविशेषणान्वयः भवाघनस्य सोनिष्कौशाम्बि गौरवयद्वत्यादावित्यादि प्रयोगापत्तिः उक्तार्थनयाद्य कौशाम्ब्यादिपदप्रयोगासंभवात् नचाविभक्तिसमानस्यपकात्वम् तत्पराज संबंध्यभिन्नपुरु षप्रतिबोधयिषायां समासस्य राजसंबंधवानितिबोधयिषायां विमहस्येत्यादि प्रयोगनियमसंभवात् नापि पंकजपदस्य तिनदी शक्तिसाधिकान नावयवशक्तिमजानतोपि बोधात्॥

॥ अथ चित् निष्क्रमणपर्यायवर्षसत्त्वणाभ्युपगमेनेवेप्सितार्थबोध धीपपत्तौ कौशाम्ब्यादिशब्दानामुपादानासंभवादित्यर्थः आवश्यकत्वमिति भेदपरायणाद्यवदशार्थकतया स्वष्टप्रतिपत्त्यर्थकतया तदुपयोगेपि नक्षतिरिति भावः अजिसदीति पंकजादिपदे पद्मत्वादिविशिष्टशक्त्याभ्युपगमरूपेत्यर्थः अवयवशक्तिमजानतोपी त्यपि नाद्यौ तदा श्रेनिकयोर्वैषम्यसूच्यते॥

शक्यग्रहे अवयवशक्तिग्रहाभावेनेभ्यः पंकजादिपदघटकावयवेभ्यः विशिष्टार्थबोध इति पदत्वादिरूपेण पदार्थबोध इत्यर्थः लक्षणायाम्
शक्तिघटकत्वादिति भावः अत एवेति तत्पदीयलक्षणाग्रहे तत्पदशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वादेवेत्यर्थः उत्तरपदलक्षणायां विनिगमन
माह यौगिकत्वेनेति विलंबितत्वादित्यनेन शीघ्रोपस्थितिकत्वमुत्तरपदलक्षणायां विनिगमकमिति सूचितं ननु व्युत्पत्तिपक्षे यौगिकत्व

नच शक्यग्रहे लक्षणया तेभ्यो विशिष्टार्थप्रत्ययः संभवति अत एव राजादिपदशक्यग्रहे राजपुरुषः चि
त्रगुरित्यादौ न बोधः न च चित्रगुरित्यादौ लक्षणासंभवेपि अषष्ठ्यर्थबहुव्रीहौ लक्षणाया असंभवे बहुव्युत्प
त्तिभंजनापत्तेरिति वाच्यम् प्राप्तोदक इत्यादावुदकपद एव लक्षणास्वीकारात् पूर्वपदस्य यौगिकत्वेन तल्ल
क्षणाया धातुप्रत्ययतदर्थज्ञानसाध्यतया विलंबितत्वात् प्रत्ययानां सन्निहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्यु
त्पत्त्यनुरोधाच्च घटादिपदे चातिरिक्ता शक्तिः कल्प्यमाना विशिष्टे कल्प्यते विशिष्टस्यैव संकेतितत्वात् ॥ ९ ॥

उदकादिपदानामपि समम् अत आह प्रत्ययानामिति यथाश्रुतप्रकृत्यर्थत्वस्योदकादौ बाधात् प्रकृत्यर्थपदमन्यथा व्याचष्टे सन्निहितने
ति तथा चाणुरपि विशेषोध्यवसायकर इति न्यायेनोत्तरपद एव लक्षणेति तद्बोधार्हतिरूपदूषणमपीति भावः पूर्वोक्तदूषणांतरमु
द्धरति घटादिपदे चेति कल्प्यमानेत्युक्त्या क्लृप्तत्वं सूचयति विशिष्टस्यैवेति व्यवहारादिना तस्यैव तन्निर्द्धारणादिति भावः ॥ ९ ॥

अथस्मादित्यस्य येन तत्रापि विनिगमकगवेषणा स्यादिति चेत्र उत्तरपदइति प्रातोदकादिघटकोदकादिपदे इत्यर्थे सा लक्षणा विशे-
ष इति घटादिपदात्समासस्य लक्षणायावैषम्यमित्यर्थः अत्रेदं बोध्यम् उपकुंभमित्यादावुत्तरपदस्यैव समीपाद्यर्थे लक्ष-
णा पूर्वपदं तात्पर्यग्राहकम् तत्तु दृष्टे पिक्वचिदर्द्धपिप्पलीत्यादावेकदेशिनि चरमपदस्यैव सा पिप्पल्यर्द्धाद्यर्थे इतरद्योतकम् नीलो-
त्पलमित्यादिकर्मधारये तु न कापि सा प्रत्येकपदशक्त्युपस्थितयोरभेदान्वयसौलभ्यात् बहुव्रीहौ तूत्तरपद एव सेति सा एवंव्य-
क्रम् पाणिपादमिति द्वंद्वे तूत्तरपदस्य पाणिपादसमाहारे लक्षणा पदान्तरद्योतकं तत्रैव परंपरया वादनकर्मत्वान्वय एवमित-
रेतरयोगद्वंद्वे साहित्याय तन्न प्रत्येकपदार्थयोरुत्तरपदस्यैव सा अत एव द्विवचनाद्यर्थद्वित्वाद्यन्वयस्तत्र समाहारद्वंद्वे साहित्यं

बोधकत्वस्यापि प्रत्येकवर्णेष्वसत्त्वात् प्रकृते चास्तं तस्मान्निपातेन प्रत्ययार्थान्वयसौलभ्याय उत्तरपदे एव सा कल्प्यते इति
विशेष. स्वीकृतं च घटादिपदेष्वपि चरमवर्णस्यैव वाचकत्वं मीमांसकमान्यैरित्याहुः अत्रोच्यते॥१॥ विशेष्यमत्र तु विशे-
षणमिति भेदः यत्र समाहारद्वंद्वे पि साहित्याप्रतीतेर्नैतत्र लक्षणा किंतु प्रत्येकपदशक्त्युपस्थाप्ययोरेव साक्षाद्वादनकर्मत्वान्वयः
इह स्व प्राणीति प्रकरणादि निर्देशकत्व समासस्यैव समाहारपदस्य परे त्वम् अत इतरेतरयोगेन प्रसंगः एवमितरेतरयोगे
पि न लक्षणा एकस्मृत्यारूढपदद्वयात्प्रत्येकशक्त्युपस्थितार्थयोर्द्वित्वान्वयसंभवात् एकक्रियान्वयित्वरूपस्यैव [illegible] साहित्य-
त्वरूपस्य वा साहित्यस्य पश्चादेवावगमेन पूर्वं तल्लक्षणाप्रसक्ताभावाच्च [illegible] द्वंद्व इत्यस्य स्वार्थान्वययोग्यत्वरूप [illegible]
यो पि प्रत्येकं गतद्वंद्वत्वावच्छिन्नस्य प्रधानीभूतार्थद्वयप्रतिपादकत्वमेव द्वंद्वः सामासिकस्य [illegible]
स्य विभूतितया परिगणनस्य भगवत्कृतस्य संगतेः [illegible] प्रधानीभूतसमाहारप्रतिपादकत्वेनेतुस

एम
र्स

सांतराद्वंद्वस्याविशेषात्तदसंगतिः स्पष्टैव यत्तु ॐ भारतभावदीपे समभेकत्रासनं समासो विदुषां गुरुशिष्याणां वा मंत्रार्थकथा
र्थं वैकत्रावस्थानं तत्र विदितमर्थजातं समासिकं चातुरर्थिकष्ठक् तस्य ठस्येकइतीकादेशः यस्येति चेत्यलोपः तस्य मध्ये द्वंद्वोर
हस्योरहम् द्वंद्वरहस्येति सूत्रे द्वंद्वशब्दस्य रहस्यवाचित्वम् शाब्दिकप्रसिद्धमिति व्याख्यानं तत्तु विदितार्थस्य चतुरर्थ्यामदर्शना
द्रथं तराधिकरणन्यायेन संकेतितसमासशब्दात्समासरूपार्थस्यैवोपस्थितेरुचितत्वेन प्राप्तस्य सामूहिकठकः समासशब्दात्तद
नभिधानात् द्वंद्वरहस्येत्यनेन रहस्ये अन्यादितद्वंद्वस्य नित्यनपुंसकत्वेन पुंल्लिंगस्य तद्वाचित्वासंभवात् समासवाचिनश्चतस्य
पुंल्लिंगतायाश्चार्थे द्वंद्व इत्यादौ दृष्टत्वात्पारिभाषिकत्वाच्च तेन समासस्यैव ग्रहणस्योचितत्वाच्च चिंत्यम् नच साहित्याभावेऽन्यत
रस्य क्रियान्वयविवक्षायां पश्यधवं खदिरं छिंधीति वाक्यवत्पश्यधवखदिरौ छिंधीति प्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् प्रत्ययार्थद्वित्वा
वच्छिन्नधर्मिकस्यैव पदार्थांतरान्वयबोधस्यान्यत्र दर्शनेनात्रापि तदवच्छेदेनान्वयस्यैवोचितत्वात् नच द्वित्वान्वययोग्यताव
च्छेदकसाहित्यमंतरेण द्वित्वान्वय एव कथमिति वाच्यम् योग्यतावच्छेदकोपस्थितेरनपेक्षणात् उपस्थिते योग्य एव तदन्व
यात् अत एव घटे न जलमानयेत्यत्र छिद्रेतरस्यैव योग्यताबलेनान्वयः न तु छिद्रेतरत्वप्रकारकः शाब्दबोधस्तत्राप्रकृत्यर्थ
तावच्छेदकस्यैव द्वित्वान्वययोग्यतावच्छेदकत्वेऽपि क्षतिविरहाच्च विवेचितं चेदमधिकमन्यत्र नच क्षौमवसानावग्निमादधीया
तामित्यत्र समुच्चयलाभो न स्यादिति वाच्यम् यत्कर्तव्यं तदनया सहेति वचनांतरात्तत्सिद्धेः यद्यपि द्वंद्वे परस्परान्वयित्वरूपव्यपे
क्षा दुर्घटा तथापि चार्थे द्वंद्व इति विधिसामर्थ्यादेव तत्र समासस्तदर्थस्तूक्तः समुच्चयान्वाचययोस्त्वनभिधानादेव न द्वंद्व इति स

यत्त्वेकस्यां क्रियायामेकरूपेणान्वयित्वमेव तत्र सामर्थ्यमिति मन्त्वक्वचिदेतस्यक्वचिन्नूर्वोक्तस्य सामर्थ्यस्याश्रयणे समर्थसूत्रे वाक्यभे
दापत्तेरिति पूर्वोक्तापत्तिमिष्टत्वेनापि परिहरति स्वीकृतमिति चरमवर्णस्यैवेति पूर्वपूर्ववर्णानुभवजन्योद्बुद्धसंस्कारसहितां ति
मवर्णस्येत्यर्थः नातः केवलचरमवर्णार्थबोधापत्तिः अधिकमग्रे वक्ष्यते व्यपेक्षायां सामर्थ्ये समास एकोऽसपृक्तीनो भवतीति भाष्या
शयं प्रकाशयन्नेयायिकमतं दूषयन्नेव वाच्यते इति ॥ ५ ॥ संज्ञादीत्यादिनापदत्वादिपरिग्रहः भाष्यसिद्धपाद इति समासग्रहणमर्थ
वत्समुदायानां नियमार्थमिति भाष्यसिद्धापाद्यपर्यः स्पष्टमिति वाक्यस्याप्यर्थवत्त्वेन प्रातिपदिकत्वप्रसक्तौ तद्वारणायैव वचनारं
भ माध्यक्य नियमार्थेन समासग्रहणेन समाहितम् समासे शक्त्यनभ्युपगमे तु तस्य त्वर्थबोधकत्वरूपार्थवत्त्वाभावेनाप्रसंज्ञा
समासे शक्त्यस्वीकारे तस्य प्रातिपदिकसंज्ञादिकं न स्यात् अर्थवत्त्वाभावेनार्थवद्धातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकमित्यस्याप्र
वृत्तेः न च कृत्तद्धितसमासाश्चेत्यत्र समासग्रहणात्तस्य नियमार्थताया भाष्यसिद्धायाः वैयाकरणभूषणेऽस्पष्टं प्रतिपादि
विपर्ययेन तस्यावश्यकतया नियमार्थत्वव्याघातः स्पष्ट एव तस्मात्तद्भाष्यमपि समासे विशिष्टशक्तौ मानमिति तत्त्वोक्त ऽजत्वात् ॥
दित्यर्थं न चार्थवत्सदसामर्थ्येऽनर्थकावयवपदघटितेऽपि प्रातिपदिकसंज्ञासिद्धिरन्यथाधात्वादिपर्युदासेनैवार्थवत्त्वे लब्धे तदुपादान
वैयर्थ्यं स्पष्टमेव दशदाडिमानीत्याद्यनर्थकसमुदायस्य तु नियमेन वारणीयत्वादिति भाष्यम् अर्थवद्ग्रहणस्यानर्थकतया सि॰ प्र॰
द्धांतसिद्धत्वेन तत्सामर्थ्याभावात् अर्थवद्ग्रहणं सत्यन्यपदे प्रार्थमिति भाष्येणार्थवत्त्वेन शास्त्रस्य बोधनार्थं तदुपयोगदर्शनाच्चे १२०
इति विशिष्टशक्त्यभ्युपगममन्तरेण समासे प्रातिपदिकसंज्ञादौ भिन्नत्वमेवेति भावः ॥

ननु चित्रगुरित्यादौ विशिष्टे शक्त्यस्वीकारेपि नार्थवत्त्वनिबंधनप्रातिपदिकसंज्ञानुपपत्तिः तथाहि न शक्यसंबंधो लक्षणा गभीरायां नद्यां घोष इत्यादावसंभवात् तत्र तावत् गभीरपदं तीरलक्षकं नद्यामित्यस्यानन्वयापत्तेः न हि तीरं नदीपदमपि न तथा गभीरपदार्थस्यानन्वयापत्तेः न च पदद्वये प्रत्येकं सा विशिष्टनदीतीरभानप्रसंगात् न च नदीपदेनैव गभीरनदीतीरं लक्ष्यते गभीरादिपदं तात्पर्यग्राहकमिति वाच्यम् गभीरपदस्य तात्पर्यग्राहकत्वमुन नदीपदस्येति विनिगमनाविरहात् न च नदीपदस्य द्रव्यवाचकतया साक्षात्संबंध एव लक्षणायां विनिगमक इति वाच्यम् गभीरपदस्यापि नित्यं गुणिवाचकतया तदर्थस्यापि साक्षात्संबंधाविशेषात् तस्मात्पदद्वयलक्षणायां गौरवात्समुदाय एव सा अंगीकार्या अत एवार्थवादवाक्यानां प्राशस्त्ये लक्षणेति संगच्छते किंतु स्वबोध्यरूपेव सा

समासवाक्ये शक्त्यभावेन शक्यसंबंधरूपलक्षणायाश्चाप्यसंभवेन लाक्षणिकार्थवत्त्वस्याप्यसंभवात् ॥ ५ ॥ ॥

अस्ति च गभीरायां नद्यामित्यत्र वाक्यत्वापागभीराभिन्ननदीतत्संबंधस्तीर इति एवं च चित्रगुरित्यादिसमुदायस्य लक्षणया चित्राभिन्नगोस्वामिरूपार्थबोधकत्वरूपार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकसंज्ञानानुपपत्तिरत आह समासवाक्य इति वाक्य इत्युक्त्या क्वचित्तत्संभवेपि सर्वत्र राजपुरुषादिसमासे तदसंभवं सूचयति अयमाशयः स्वज्ञाप्यसंबंधस्य न लक्षणात्वमपभ्रंशेपि तत्प्रसंगात् किंच स्वज्ञाप्य इत्यस्य स्वनिष्ठज्ञापकतानिरूपकज्ञाप्यतावदर्थसंबंध इत्यर्थो वाच्यः तत्र ज्ञापकत्वं वृत्त्या बोधकत्वमुत ज्ञानजनकज्ञानविषयत्वमात्रं नाद्यः वाक्ये लक्षणाभावप्रसंगात् तदर्थस्य गभीरस्य वृत्त्यबोध्यत्वात् नांत्यः प्रत्येकं वर्णानामर्थवत्त्वापत्त्या विभक्त्यापत्तेरिति स्वशक्यसंबंधो लक्षणेत्येवांगीकरणीयम् तथा च समासे तदसंभवेन प्रातिपदिकसंज्ञानुपपत्तिस्तदवस्थेति तदर्थे विशिष्टशक्तिस्वीकार

ाप्यसिद्ध इति तिवेकादेशे प्रतिपेधोनर्थवत्वादित्यादेसंज्ञाभिधानादितिभावः सूच्यतामिति अतिप्रसमासश्च प्रातिपदिकमित्येवसू
यतामित्यर्थः तथाचतिङ्सुबन्तभिन्नयत्वात्प्रातिपदिकमित्यर्थेन समासस्य प्रातिपदिकत्वलाभादतिरिच्यमानम् समासग्रहण
नेपुंसार्थमस्त्वित्यर्थः प्रत्येकवर्णेष्विति वर्णानामानर्थक्य पक्षे प्रातिपदिकसंज्ञायां प्रकाप्यानीयार्थाभावाद् विशेषेणप्रतिवर्णेवि
भक्तिसंभवाद्व्यंयादिवेतिभाव अर्थवत्त्वेनेति अर्थग्रहणस्यावश्यकत्वेनेत्यर्थः नचार्थवत्समुदायघटकवर्णानामर्थव

अथतिप्रतस् किइत्यारभ्यज्ञेष्वस्तु वितितिप्रसत्याहारोभाष्यसिद्धः नसमुदायातिप्रातिपदिकमित्येवसू
त्रितोक्ततमर्थवदादिसूत्रद्वयेनसमासग्रहणंचनियमार्थमस्तु तथाचातिप्रतिबंनभिन्नंप्रातिपदिकमि
त्यर्थोस्तुमासस्यापिसास्यादितिचेत्तथापिप्रत्येकंवर्णेषुसंज्ञावारणायार्थवत्त्वावश्यकत्वेनसमासाच्या
तितादवस्थ्यमेव तथाचप्रातिपदिकसंज्ञारूपकार्यमेवार्थवत्त्वमनुमापयतिपूतङ्ववत्क्लिम्॥

पक्षस्यापिभाष्येदर्शनात्तद्ग्रहणेपिविभक्तिर्दुर्वारेतिवाच्यम् तत्पक्षेपिसंघातस्यैवार्थवत्तुनभागोवर्णादितिभाष्यात्तेनैकैव। रम
विभक्तिः समुदायावयवार्थगतमेकत्वबोधयेत् एकमेवपदेकात्मनचैकेनसुपास्त्यापितमितिबोधनीयाभावाद्विभक्तेः प्रत्येक १२९
वर्णादनुत्पत्तेरितिभाव

नतुसमासवाक्यस्यार्थवत्त्वाभावेपिनप्रातिपदिकसंज्ञानुपपत्तिः कृत्तद्धितेतिसूत्रेणैवतत्संभवात् संभवति विधित्वेनियमकल्पना
यात्रन्याय्यत्वात् समासग्रहणमेव च समासएकार्थीभावेमानम् वाक्यस्यतुनपूर्वसूत्रेणतत्प्रसक्तिरर्थवत्त्वाभावात् संसर्गस्याश
क्यत्वेप्याकांक्षादिवशादेवतज्ज्ञानस्यसूपपादत्वात् एवंप्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्याप्यनर्थकत्वेनाप्राप्तसंज्ञाविधानार्थं कृत्तद्धितग्र
हणमितिसमस्तस्यैवसूत्रस्यविधायकत्वम् आयस्तत्रस्यतुअव्युत्पन्नसाधुशब्दस्वरूपमेव नतुबहुपटुरित्यादिसमुदायोग्र
नरपदलाक्षणिकतादृशसमुदायस्यार्थवत्त्वाभावात् कृदंतानांकेषांचिदर्थवत्त्वेपिधातुत्वादेवंतद्धितानामपीयानित्यादीनां

किंचैवंचित्रगुमानयेत्यादौकर्मत्वाद्यनन्वयापत्तिः प्रत्ययानांप्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधजनकत्वव्युत्पत्तेः विशिष्टोत्तर
मेवप्रत्ययोत्पत्तेर्विशिष्टस्यैवप्रकृतित्वात् यत्तुसन्ति हितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिरेवकल्प्यतेइतितन्न॥

प्रत्ययत्वेनतादृशसमुदायस्यानर्थकत्वेनपूर्वसूत्राविषयत्वेनतत्रतत्रप्रातिपदिकत्वविधानार्थं सूत्रकारेणद्वितीयंसूत्रंप्रणी
तम् अतएवात्रार्थवदितिनानुवर्ततेऽसंभवात्प्रयोजनाभावाच्च तत्तच्छब्देनप्रत्ययपरिभाषयातदंतग्रहणंसंज्ञाविधावित्यस्य
प्रायिकत्वादुत्तरादिवत्केवलकृतामप्रयोगेणतदुपादानवैयर्थ्याच्च यथाप्रकृत्युत्पन्नतद्धितपदस्यापितद्धितांतपरत्वेनलभ्यतेत
थापिबहुपट्वादिसंग्रहायतत्स्वाव्यवहितोत्तरत्व संबंधेनतद्धितविशिष्टप्रकृतिघटितसमुदायतद्धितांतान्यतरपरत
याव्याख्येयम् प्रकृतित्वंचप्रत्ययविधानावधित्वम् इयानित्यादीनुप्रत्ययस्यैवतदंतत्वान्नदोषः पचतक्यादिसमुदायांतर्ग
ततद्धितप्रकृतेर्निरुक्ततद्धितवैशिष्ट्याभावान्नतत्रातिप्रसंगः

०भू० ०सू० ९९

कद्ग्रहणपरिभाषया अनन्तरग्रहणज्ञापितायाश्च असार्वत्रिकत्वाच्च न मूलकेनोपदंशमित्यादावतिप्रसक्तिरेवं समासग्रहणेनाप्यप्राप्तप्रा
तिपदिकसंज्ञाविधानाद्राजपुरुष इत्यादिसमुदायात्स्वाद्युत्पत्ति सुलभेति नात्र विशिष्टशक्त्यभ्युपगमो निष्प्रमाणकः वाक्यस्य सामे
त्युक्तमेव तत्र कोशादिना शक्त्यपरिच्छेदात् यत्र तु कोशादिकं परिच्छेदकं तत्र समासे पङ्कजादौ तान्निवारयामः एवं च वाक्यस्या
र्थवत्त्वाभावेन प्रातिपदिकसंज्ञाप्रसक्तेस्तद्व्यावृत्तिरूपफलाभावेन समासग्रहणस्य नियमार्थत्ववर्णनमसाम्प्रतम् भाष्ये तस्य नि
यमपरतया वर्णनं तु समर्थ इत्यशक्यत्वमित्येकदेशिमतमनुसृत्यैवेत्याहुः तदाह किं चैवमिति एवं समासे विशिष्टशक्त्यस्वी
कारे कर्मत्वाद्यनन्वयापत्तिरित्यस्य गवादिपदार्थैरिति शेषः तत्र हेतुमाह प्रत्ययानामिति तथा च प्रकृतित्वं प्रत्ययविधाना
वधित्वम् न तु प्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वम् बहुपटुरित्यादौ पट्वादिशब्देऽव्याप्तेः नञ्तावेव च प्रतिज्ञेयौ ततः परो ऽसेवन्प्रकृतिरपि
ति भाष्यात्प्रत्ययाव्यवहितपूर्वस्यैव प्रकृतित्वलाभ इति वाच्यम् तदर्थानवबोधात् यो ततो विधानावधेरसति विशेषानुशासने
परो तावेव तु प्रकृतिस्तु परलक्षणं प्रत्ययान्तरस्यापि यतो विहितौ सेव प्रकृतिरिति तदर्थात् आद्येत्यस्यासाभिप्रायेण तथा च समा
सोत्तरपदस्य विधानावधित्वरूपप्रकृतित्वाभावेन तदर्थेन कर्मत्वाद्यन्वयः समसन्नुक्तस्युत्पत्तिविरोधादिति भावः प्रत्ययानामि
तिभुत्पत्तिर्हरिं डिनमानयेत्यादौ दुंडादौ कर्मत्वान्वयवारणाय स्वीक्रियते तदर्थ एव प्रकृत्यर्थनिष्ठविषयतानिरूपितविषय
तासंबन्धेन शाब्दबुद्धिप्रतिविशेष्यतासंबन्धेन प्रत्ययजन्योपस्थितित्वेन हेतुता इति तत्र प्रकृतेः सन्निहितत्वेमे निवेश्यत्ताच नैयो
क्तस्यतेव्यभिचारवारणाननुप्रकृतित्वेन गौरवादितिमतं दूषयितुमुपन्यस्य यस्मिन् ति सम्भिः ति सम्भि
तं पूर्वत्वेनानुसन्धीयमानत्वं [illegible]

रा

उपकुंभादौ व्यभिचारोद्भावनं तु प्राचीनमते नव्यनयेन त्वोत्तरपदे लक्षणाभ्युपगमेन तदप्रसक्तेः तत्रापि उपकुंभादिसमासेपीत्यर्थः आनुशासनिकेति सन्निहितत्वं नाव्यवहितपूर्वत्वम् तत्त्वेनानुसंधीयमानत्वं वा धवखदिरावित्यादौ धवादिपदार्थे विभक्त्यर्थान्वयप्रसंगात् किंतु सन्निहितत्वेनानुशासनबोधितत्वं तच्च धवादिपदार्थानामिवोपादिपदार्थानामस्तीत्याशयवानाह तथाचेति समस्यमानपदोत्तरमिति समासस्यानेकपदसमुदायात्मकतया समुदायस्य प्रत्येकानतिरिक्ततया समासरूपप्रातिपदिका

उपकुंभमर्द्धपिप्पलीत्यादौ पूर्वपदार्थे विभक्त्यर्थान्वयेन व्यभिचारात् नच तत्रापि सन्निधानमेव आनुशासनिकसन्निधेर्विवक्षितत्वात् तथाच यत्पदोत्तरं यानुशिष्टा सा तदर्थगतं स्वार्थं बोधयति समासे च समस्यमानपदोत्तरमेवानुशासनमिति वाच्यम् अर्थवत्सूत्रेण विशिष्टस्यैव प्रातिपदिकत्वेन विशिष्टोत्तरं विभक्त्यनुशासनात् अथ प्रकृतित्वाश्रये विभक्त्यर्थान्वय इत्येव कल्प्यत इति चेन्न हि पंकजमानय दंडिनं पश्य शूलिनं पूजयेत्यादौ पंकदण्डशूलेष्वानयनदर्शनपूजादेरन्वयप्रसंगः

द्विहितविभक्तेस्तत्तत्पदसन्निहितत्वादिति भावः संभवेदेवं यदि समासग्रहणनिबंधना प्रातिपदिकसंज्ञा किंतु नस्य नियामकतया पूर्वसूत्रेणैव सा वाच्या तथाचोक्तप्रकारासंभव इत्याशयेनाहार्थवत्सूत्रेणेति तथाच शास्त्रबोधितसन्निहितत्वमपि विशिष्टस्यैव न केवलपूर्वपदस्येत्युक्तस्थले व्यभिचारो दुरुद्धर इति भावः प्रकृतित्वस्य पर्याप्तिसंबंधेन समुदायमात्रविश्रान्तत्वेपि केवलाश्रयतया तदूत्व स्य प्रत्येकदेशेपि संभवादुक्तव्युत्पत्तिशरीरे आश्रयत्वेनैव निवेशनीयेत्याशयेन शंकते अथेति प्रकृतित्वाश्रये प्रकृतित्वाश्रयार्थे॥

केद्व ग्रहणपरिभाषाया अनन्तर ग्रहणज्ञापितायाश्च सार्वत्रिकत्वाच्च नमूलकत्वा ५८ ग्रामित्यादावतिप्रसक्तिरेव समासग्रहणेनाप्यभावसा
नियतिरिक्तसंज्ञाविधानाद्वा अग्रहणपदस्यादिसमुदायान्तस्य ग्रहणात् सुलभेति तत्र विशिष्टग्रहणाभ्युपगमो निष्प्रमाणक वाक्यस्य स्थाने
त्वुक्तमेव तत्र कोशादिना ग्रहणस्य परिच्छेदात् यस्त्वुक्तो ग्रामादिकं परिच्छेदकं तत्र समासे पंक्त्यादिना न निवारयामः एवं च वाक्यस्था
र्थे यत्त्वामत्वेन प्राप्तिर्यदि कस्य चा ऽ प्रसक्ते फलदर्शनि रूपफलाभावेन समासग्रहणस्य नियमार्थत्ववर्णनमसामञ्जस्यम् मात्वेन तस्य नि
यमपरत्वं वर्णनं तु संसर्गे स्वरूपत्वमित्येकदेशिमतमनुसृत्यैवेत्यस्वरसं पाह विशेषणमिति एवं समासे विशिष्टग्रहणस्य स्वी
कारे कर्मत्वाद्यनन्वयापत्तिरित्यस्य गवादिपदार्थे इति शेषः तत्र हेतुमाह प्रत्ययानामिति तथा च प्रकृतित्वं प्रत्ययविधाना
वधित्वम् न तु प्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वम् बहुपटुरित्यादौ पट्वादिशब्दे ऽव्याप्तेः तत्र तावेव प्रतिष्ठोपीनतः पटोरेव च प्रकृतित्वे
ति भाष्यात् प्रत्ययाव्यवहितपूर्वस्यैव प्रकृतित्वलाभ इति वाच्यम् तदर्थान्वयबोधात् यौनतो विधानावधेरेव तु विशेषानुशासने
परेतावेव तु प्रसिद्धावित्युपलक्षणं प्रत्ययान्तरस्यापि मनोविहितौ सैव प्रकृतिरिति तदर्थान्वयाद्येत्यन्यासामिभावेयः तथा च समा
से तु परस्य विधानावधित्वरूपप्रकृतित्वाभावेन तदर्थैकर्मत्वाद्यन्वयः संभवत्युक्तव्युत्पत्तिविरोधादिति भावः प्रत्ययानामि
ति व्युत्पत्तिरिदं विनमान्तयेत्याशे स्वादौ कर्मत्वान्वयवारणाय स्वीक्रियते तदर्थ एव प्रकृत्यर्थनिष्ठविषयतानिरूपितविषय
तासंबंधेनेत्यादि बुद्धिं प्रति विशेष्यतासंबन्धेन प्रत्ययजन्योपस्थितित्वेन हेतुतेति तत्र प्रकृतेः सन्निहितत्वेनैव निवेशस्तावतैवो
क्तस्थलेऽव्यभिचारवारणाय प्रकृतित्वेन गौरवादिति मतं दूषयितुमुपन्यस्यति पर्यवेति सन्निहितेति सन्निहितत्वं चाव्यव[राम
न पूर्वत्वेनानुसंधीयमानत्वं तस्य च चित्र्यकादिपदे गवादेरसंभवो नो ऽनुपपत्तिरिति भावः व्युत्पत्तिरेवेत्येवकारेण पूर्वोक्तप्रकृतित्व १२९

उपकुंभादौ व्यभिचारेऽङ्गावनं तु प्राचीनमते नव्यनयेन त्वोत्तरपदे लक्षणाभ्युपगमेन न तत्प्रसक्तेः तत्रापि उपकुंभादिसमासे पीत्यर्थः
आनुशासनिकेति सन्निहितत्वं नाव्यवहितपूर्वत्वम् तत्त्वेनानुसंधीयमानत्वं वा धवखदिरावित्यादौ धवादिपदार्थे विभक्त्यर्थान
न्वयप्रसंगात् किंतु सन्निहितत्वेनानुशासनबोधितत्वं तच्च धवादिपदार्थानामिवोपादिपदार्थानामस्तीत्याशयवानाह तथाचेत्
ति समस्यमानपदोत्तरमिति समासस्यानेकपदसमुदायात्मकतया समुदायस्य प्रत्येकानतिरिक्ततया समासरूपप्रातिपदिका

उपकुंभमर्द्धपिप्पलीत्यादौ पूर्वपदार्थे विभक्त्यर्थान्वयेन व्यभिचारात् न च तत्रापि सन्निधानमेव आनुशासनिकसन्नि
धेर्विवक्षितत्वात् तथाच यत्पदोत्तरं यानुशिष्टा सा तदर्थगतं स्वार्थं बोधयति समासे च समस्यमानपदोत्तरमेवानुशा
सनमिति वाच्यम् अर्थवत्सूत्रेण विशिष्टस्यैव प्रातिपदिकत्वेन विशिष्टोत्तरं विभक्त्यनुशासनात् अथ प्रकृतित्वाश्र
ये विभक्त्यर्थान्वय इत्येव कल्प्यते इति चेन्न हि पंकजमानय दंडिनं पश्य शूलिनं पूजयेत्यादौ पंक दंड शूलेष्वानयन
दर्शन पूजादेरन्वयप्रसंगः

द्विहितविभक्तेस्तत्पदसन्निहितत्वादिति भावः संभवेदेवं यदि समासग्रहणनिबंधना प्रातिपदिक
संज्ञा किंतु तस्य नियामकतया पूर्वसूत्रेणैव सा वाच्या तथाचोक्तप्रकारासंभव इत्याशयेनाहार्थवत्सूत्रेणेति तथाच शास्त्रबोधित
न सन्निहितत्वमपि विशिष्टस्यैव न केवलपूर्वपदस्येत्युक्तस्थले व्यभिचारो दुरुद्धर इति भावः प्रकृतित्वस्य पर्याप्तिरूप विलक्षण
संबंधेन समुदायमात्रविश्रांतत्वेऽपि केवलाश्रयतया तद्व्यस्य तदेकदेशेऽपि संभवादुक्तव्युत्पत्तिशरीरे आश्रयतैव निवेशनीये
त्याशयेन शंकते अथेति प्रकृतित्वाश्रये प्रकृतित्वाश्रयार्थे॥

अत्रन्निहितप्रकृत्यर्थेद्वपाद्युक्तान्यसन्निहितेपिनवाद अघटामात ऽऽ ।र्थप्राधान्यमन्येत्याशयेनदूषणोद्भावनमसं ॥
वाधेवक्ष्यते विशेषणतयेति एकत्र विशेषणतयावरुद्धस्यापरत्रतदन्वयेनैराकांक्ष्यादिति भावः यत्र क्वापि विशेषणेनापराम्
यदूनिपद्याश्रुतद्रूपपत्ति घाकान्नीलइत्यादि नीलत्वद्युत्सयोः समन्वये विशेषणतयाश्रितयोः घाकादित्यादं नगतपक्षम्पर्थहेतु
त्वस्यानन्वयापत्तेरित्यर्थः तज्ज्ञान्यमान विषयत्वमिति तत्सवार्थः प्रकृतिः मात्रपदेनव्यतिप्रतिपाद्यतास्यप्रवच्छेद मात्र विमत्वाः
अघटमातयेत्यत्र घटे घ्यानयनान्वयापत्तेश्च नत्वघटादीनां विशेषणतयानत्रानमन्वयः घाकान्नीलः धर्मस्तु
खीत्यादौ घाकधर्मादिजन्यतायाः रूपस्तुत्वावानन्वयप्रसंगात् एवं प्रकृत्यर्थत्वं तज्ज्ञान्यज्ञाने विषयत्वमात्रम् तत्रात्मा
विरुद्धमिति तत्र घटंपश्येत्यत्र घटपदात्समवायेनोपस्थिताकाशवारणाय प्रकृत्यर्थत्वस्यावच्छेदकत्वात् आ
घमत्यपमात्रवृत्तिपदजन्योपस्थितिविशेष्यत्वंप्रकृत्यर्थत्वमितिचेन्नघाममनयतिरस्तोदण्डेनेत्यत्रकरणत्वस्यान्वयो
ऽऽ घप्रसंगात् ॥
विरुद्धमिति आधानमित्यर्थः घटंपश्येत्यत्रघटशिरस्तौनसामान्याय॰
दिसमासानन्तर्गतगवादिपदार्थेप्रत्यर्थं अविरुद्धमिति आधानमित्यर्थः घटंपश्येत्यत्र प्रकृत्यर्थत्वस्येति वृत्तिजन्योपस्थिति
आकाशवारणायेति समवायेनोपस्थिताकाशोदस्यप्रथेकर्मत्वाद्यन्वयवारणायेत्यर्थः वृत्त्याप्रकृत्यर्थत्वस्येति पूर्वेणुपन्न एम
विषयत्वस्येत्यर्थः वादिशाक्येयावतोऽर्थो संभवतीति न्यायेनोक्तस्तुन्यनिरूपयितुमर्थान्तरपरतया व्याचष्टे अथेति पूर्वेणुपन्न . ५८९
पदन्निहितपदार्थत्वं प्रकृतित्वमनन्तरमात्रावृत्तिपदार्थत्वमितिभेदः प्रसंगादिति अत्ययमात्रवृत्तिपदजन्योपस्थितिविषयतापा

प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तेरेकार्थीभाववादिमतेसत्त्वेपिनास्मन्मतेसासार्वत्रिकीसमासएवासंभवात् किंतुप्रकृतेव्युत्पत्त्यंतरमेवकल्प्येदित्यभिप्रेत्याहाथेति अक्लृप्तकल्पनामिति समस्यमानपदार्थविषयतानिरूपितविषयतासंबंधेनशाब्दंप्रतिविशेष्यतासंबंधेनप्रत्ययजन्योपस्थितेःकारणत्वांतरकल्पनामित्यर्थः ननुप्रत्ययानांसन्निहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वरूपाव्याससमाससाधारण्येकेवव्युत्पत्तिःसन्निहितत्वंचप्रकृतिघटकत्वेसतिप्राग्वर्तित्वमितिनोक्तदूषणमतआह दिगिति तथाकल्पनेचोक्तव्युत्पत्त्यपेक्ष

अथसमस्यमानपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वंसमासोत्तरविभक्तेःकल्प्यतेइतिचेन्न अक्लृप्तकल्पनांक्लृप्तव्युत्पत्तित्यागंचापेक्ष्यसमुदायशक्तिकल्पनस्यैवयुक्तत्वादितिदिक् अपिचसमासेविशिष्टशक्त्यस्वीकारेराजपुरुषश्चित्रगुर्नीलोत्पलमित्यादौसर्वत्रानन्वयप्रसंगः राजपदादेःसंबंधिनिलक्षणायामपितंडुलःपचतीत्यादौकर्मत्वादिसंसर्गेणतंडुलादेःपाकादावन्वयवारणायप्रातिपदिकार्थप्रकारकबोधंप्रतिविभक्तिजन्योपस्थितेर्हेतुतायाआवश्यकत्वात्पुरुषादेस्तथात्वाभा

यापदत्वस्यप्रकृतित्वघटितस्यव्युत्पत्तौनिवेशेगौरवमित्यादिदिगर्थः ननुप्रत्ययानामितिव्युत्पत्तेःप्रकृतिप्रत्ययघटिततयातत्रप्रकृतित्वप्रत्ययत्वयोरनुगतयोर्दुर्वचत्वेनतत्तद्व्यक्तिभेदेनकार्यकारणभावोवाच्यस्तथाचसमासस्थलेसमस्यमानपदार्थस्यप्रत्ययार्थान्वयाभ्युपगमेबाधकाभावोऽतआहापिचेति अनन्वयप्रसंगइति नामार्थयोरितिव्युत्पत्तेरितिभावः अनन्वयमेवाहराजपदादेरितिलक्षणायामपीत्यपिनासंबंधलक्षणायांनितरामन्वयाभावःसूच्यते॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ ॥

०भू० तचोक्तव्युत्पत्तेस्तण्डुलः शुभ्र इत्यादौ व्यभिचारो तस्मात् तंडुलः शुभ्र इति अभेदे नैवान्वय इति तथा च तण्डुलान्वयिनि प्रातिपदिकार्थे
०वृ० विभक्तिजन्योपस्थितेः सत्त्वान्नात्र व्यभिचार इति भावः शुभ्रेण तंडुलेनेत्यादौ व्यभिचारमाशंक्य निराचष्टे अभेदार्थिकेति अथवा
१३१ इदं च न समानाधिकरणभीष्मादिभ्यो द्वितीयादिविभक्तेरनभिहितसूत्रे भाष्यकृताभिधानात् सामानाधिकरण्यसमानाधिकरणयो
र्विशेष्यविशेषणयोर्नीलस्याभेदस्य विशेषणपदोत्तरविभक्त्यर्थत्वलाभात् तथापि शुभ्रेणेति तृतीयाजन्याभेदोपस्थितिसत्त्वान्न व्यभि-
चार इति भावः नन्वन्वयदि भेदत्वावच्छिन्नाभावस्तदा प्रसिद्धभेदस्य केवलान्वयित्वात् यदि भेदप्रतियोगिकाभावस्तदानीलो

तण्डुलः शुभ्र इत्यादौ च प्रातिपदिकार्थकमथमार्थे तण्डुलादेस्तस्य च शुभ्रत्वे भेदे नैवान्वयः शुभ्रेण तण्डुलेनेत्यादौ च
विशेषणविभक्तेरभेदार्थोपस्थितिकोवान्वय इति नातिप्रसङ्गः तथा च समासे परस्परमन्वयासम्भवाद्बहुव्रीहौ के
वलसमुदायस्य तादृशे विशिष्टार्थे शक्तिः किं च राजपुरुष इत्यादौ सम्बन्धिनि सम्बन्धे वा लक्षणानावः ॥ ९ ॥ ॥

वह्निरिति वाक्यस्याप्रामाण्यापत्तिर्हिन्त्वादिना नीलभेदाभावस्य वह्नौ सत्त्वात् विशेषणविभक्त्यर्थैकदेशे भेदे प्रकृत्यर्थस्यानन्वयाप-
त्तिश्च नन्वभेदेऽभावे च द्वितीयादेः शक्तिः भेदे च प्रकृत्यर्थस्य प्रकृत्यर्थतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनान्वयः उक्तसंब
न्धेन प्रकृत्यर्थविशिष्टभेदस्य तु तत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनाभावेऽन्वयोपगमान्नोक्तापत्त्यादिरिति वाच्यम् प्रमेयो घट इत्यादौ एम
प्रमेयत्वावच्छिन्नभेदाप्रसिद्धोक्तप्रकारासम्भवात् नीलघटादिपरनीलपदघटितनीलो घट इति वाक्यस्याप्रामाण्यापत्तेश्च १३१

नीलत्वादिना नीलभेदाभावस्य घटेऽबाधात् नेत्थं तद्यक्तित्वावच्छिन्नाभेद एव विभक्त्यर्थः तथा सत्यपूर्वव्यक्तिनिष्ठतद्यक्तित्वस्य भाना
संभवेन तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावे शक्तिग्रहासंभवेनापूर्वव्यक्त्यभेदान्वयानुपपत्तेः अभावबुद्धेर्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वा
नुपपत्त्या एकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावेऽपरधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायाः संबंधतया भानासंभवाच्चेति चेन्न अभेदस्तादात्म्यं
तच्च स्ववृत्त्यसाधारणो धर्मः असाधारण्यं च स्वप्रतियोगिवृत्तित्वस्य सामानाधिकरण्योभयसंबंधेन भेदविशिष्टं यत्तदन्यत्वमित्येक
मात्रवृत्तिधर्म एव प्रवृत्तोऽस्तु तस्मिन्नाधेयतया प्रकृत्यर्थान्वयः अपूर्वव्यक्तिनिष्ठतद्यक्तित्वस्य विशिष्यस्यस्थितुमशक्यत्वेप्येकमा
त्रधर्मत्वेन सामान्यप्रत्यासत्त्या सुग्रहात्सर्वं सुस्थमिति पार्ष्णिका इति शाब्दबोधोत्तरकालिक इत्यर्थः अन्वय इति तद्बोध इत्यर्थः अह
णाधिकरणरीत्या सर्वेषां विभक्त्यर्थानां प्रथमं क्रियायामेवान्वयेन तत्र सुप्त्यादिपदार्थान्वये विभक्तिजन्योपस्थितिसत्त्वात्तत्पक्षेपि
नोक्तव्युत्पत्तेर्व्यभिचार इति भावः ननु नामार्थयोरिति व्युत्पत्ते राजपुरुषस्तंडुलः पचतीत्यादौ राज्ञः स्वस्वामिभावसंबंधेन पुरुषे
तंडुलस्य कर्मतासंबंधेन धात्वर्थपाकेऽन्वयवारणायावश्यकत्वेपि तत्र राजपुरुषस्तोकं पचतीत्यत्राभेदसंबंधेनान्वयाद्व्यभिचार
वारणायाभेदातिरिक्तसंबंधावच्छिन्नत्वं नामार्थनिष्ठप्रकारतायां निवेशनीयं च विशेषणविभक्तेरभेदार्थकतया निर्वाहः कट एव क
र्मेति भाष्यव्याख्यावसरे भीष्मादीनां स्वयमकर्मकत्वेपि विशेष्यसंबंधिविभक्त्यैव भीष्मादिपदोत्तरं भवितव्यम् तदेकयोगक्षेमत्वात्केव
लानां च प्रातिपदिकानां प्रत्ययः परश्चेति नियमेन प्रयोगानर्हत्वात् पश्येश्वरसुहृदः स्वयं निर्धना अपि तदीयधनेनैव तत्फलभाज एवं
वं गुणा अपीत्यनभिहितसूत्रे वदता कैयटेन विशेषणविभक्तेः साधुत्वमात्रार्थकत्वं स्पष्टमेवोक्तं विभक्त्यर्थे प्रातिपदिकार्थविशेष्यक पुरु
षादिप्रकारकबोधस्याननुभवाच्च अत एव व्युत्पत्तौ भेदेनेति पठ्यते तथा च तत्पक्षे लक्ष्यार्थराजसंबंधिनः पुरुषादावन्वयो नानुपपन्नो

विषयत्वविरोधादिति अन्नयदतिविग्रहस्यक्रियमाणसमानार्थकत्वनाविक्रियमाणजन्यबोधेयद्यद्विशेष्यकत्वेसति यद्यत्प्रकारक-
त्वतत्तद्विशेष्यकतत्प्रकारकबोधजनकत्वम् माप्नमुदकयमित्यादि प्राप्तोदकादिसमासविग्रहत्वानुपपत्ते पचतिव्याकरणमधी-
तेइत्यादीनांपाचकोवैयाकरणइत्यादिकं नहिनामविग्रहत्वानापत्तेश्च तत्रविग्रहविगृह्यमाणजबोधविषयपदार्थानां विशेषणविशे-
ष्यभाववैपरीत्यात् तथापितज्जन्यबोधीयपायविषयकबोधजनकत्वमपुरुषस्यराजेत्यस्यापिराजपुरुषादिविग्रहत्वापत्तेः किंतुविक्रिय-
माणजबोधजनकत्वंनद्यच्चमप्राप्तमुदकंयमित्यादेः प्राप्तोदकादिसमासजबोधविषयाः परस्परसंबन्धनान्वयविषयीभूताश्चयावंत
पदार्थास्तदाक्यस्तावद्विषयकबोधजनकत्वघटकीयाकर्मजेत्येतावन्मात्रस्यघटकर्मकानयनकृतिरितिविग्रहत्ववारणायर्थाविदि

यश्चपुरुषइतिविवरणविरोधात् समाससमानार्थकवाक्यस्यैवविग्रहत्वात्अन्यथातस्मादक्तिनिर्णयोनस्यात्

ति राज्ञः पुरुष सुंदरइत्यधिकावगाहिनोराजपुरुषइतिविग्रहत्वमिष्टमेव वस्तुतस्तुशक्तिग्रहयार्थेप्रयुज्यमानेतस्मिन्नमस्या-
र्थेविषयार्थकपदप्रयोगदीर्लभ्यमेवपुरुषस्यराजेत्यादेस्तुविग्रहत्ववारणायतान्यर्थ्यविषयत्वंविशेषण तत्रपुरुषप्रतियोघटः
कर्मत्वमित्यादिसमुदायस्यघटंनयेत्यादिविग्रहत्वमकर्मकत्वेनीत्यादीनांतुकर्मत्वेलक्षणापिनाकर्मकात्वमानाभेवन्यायनयेकृत
रादिविग्रहत्वम् भक्तेतेपराजपुरुषइत्यादिन्वस्यराजपुरुषइतिवाक्येभतत्वात्तस्यविग्रहत्वानुपपत्तिरिति अन्वयेति समानार्थे
कत्वाभावइत्यर्थः तस्मात् विग्रहवाक्यात् नस्यादिति तत्समानार्थकवाक्यस्येवतच्छक्तिनिर्णायकत्वादितिभावः॥ ८४ ॥ ॥

संबंधलक्षणाकल्पं दूषयति नान्यदिति नीलोत्पलादिसमाससंग्रहाय समानविभक्तिकेत्यपहायोक्तम् विरुद्धविभक्तिरहितेति विरुद्धविभक्तिकधातुप्रातिपदिकार्थयोः स्तोकं पचतीत्यादावभेदान्वयदर्शनादाह प्रातिपदिकार्थयोरिति तथा चाभेदसंसर्गावच्छिन्नप्रातिपदिकार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेन शाब्दबुद्धिं प्रति विरुद्धविभक्तिरहितपदजन्योपस्थितेर्हेतुतया न स्याद्राजपुरुष इत्यादिसमासो नरपदार्थपुरुषादौ सत्त्वादभेदान्वयो दुर्वार इति भावः ननु विरुद्धविभक्तिराहित्यं व्याससमाससाधारणं न विशेष्यवाचक

नान्यः राजसंबंधरूपः पुरुष इति बोधप्रसंगात् विरुद्धविभक्तिरहितप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तेरित्यादिप्रपंचितं भूषणे॥ ९ ॥

पदस्य विशेषणवाचकपदाप्रकृतिकविभक्त्यप्रकृतित्वं नीलघटमानयेत्यादावभावात् नापि विशेषणवाचकपदस्य विशेष्यवाचकपदाप्रकृतिकविभक्तिप्रकृतित्वं विशेष्यपदाप्रकृतिकत्वस्य तदुत्तरत्वस्य तदुत्तरत्वेनाप्रतिसंधीयमानत्वस्य वा नीलो घट इत्यादौ नीलपदोत्तरविभक्तौ च घटादिपदोत्तरविभक्तिभिन्नायां सत्त्वेन तत्राभेदान्वयानुपपत्तेरिति चेत् अत्र केचित् विशेषण

पदे विशेष्यवाचकपदप्रकृतिक विभक्त्यसजातीयविभक्त्यप्रकृतिकत्वमेव विरुद्धविभक्तिराहित्यम् सामान्यचसुन्नादिनाप्रथमा-
न्नादिनापि नीलो घट इत्यादौ विशेषण विभक्तेर्विशेष्यविभक्तिभिन्नत्वेपि तस्याजातीयभिन्नत्वाभावेनोक्तविरुद्धविभक्तिराहित्यस्य
भाक्तत्वादिति वस्तुतस्तु विशेषणविभक्तेः साधुत्वमिति मते विरुद्धत्वस्वार्थभिन्नार्थकत्वं नीलो घट इत्यादौ विशेष्यविभक्तेर्नि
र्थकतया तत्र विशेष्यविभक्तिविरुद्धार्थकविभक्तिर्द्वितीयादिरूपैव तत्प्रकृतित्वस्य विशेषणवाचकपदे सत्त्वान्न तदसंग्रह एवं
नीलघटमानयेत्यादिसमस्तस्थले विशेषणविभक्तेरभावेन तादृशविभक्त्यप्रकृतित्वं विशेषणवाचकपदस्याव्याहतम् अत एव
चैत्रस्य सुतस्य धनमित्यादौ नाभेदान्वयाकाङ्क्षा तत्र विशेषणविशेष्यविभक्त्योर्विभिन्नसंबन्धार्थकत्वात् नापि स्तोकं पचतीत्यादौ संग्र
ह पूर्वकस्तेतु विशेषणवाचकविभक्तेरलिङ्ग विजातीयत्वेनोक्ताकाङ्क्षायाः सत्त्वेन तदसंग्रह स्पष्ट एव सारे प्रातिपदिकार्थयो
रिति मतानभिप्रायेणैव तथा च विरुद्धविभक्त्यप्रकृतिप्रातिपदिकार्थनिष्ठाभेदसंसर्गावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबन्-
धेन शाब्दबोधे धातुप्रातिपदिकान्यतरजन्योपस्थिति कारणमित्यर्थः फलितम् इति नञ्पूर्वं निरुक्तविरुद्धविभक्तिराहित्यस्याभे
दान्वयबोधाकाङ्क्षात्वे चैत्रस्य सुतस्य धनमित्यादौ न दोषस्तिरस्कारात् अपघातमिति विभक्त्यर्थमन्तर्भाव्य नामार्थान्वयपरत्वोक्तस्तु
स्वजिरितित्रोक्तम् तस्यापि सार्थकविभक्त्यप्रकृतित्वमपि विशेषणवाचकपदे निवेशनीयमप्रयत्नात्पर्यम् ॥ ॥ ॥

मीमांसकैरपि विशिष्टशक्तिपक्षोऽभ्युपेय इत्याह अत एवेति समासे एकार्थीभावस्य सर्वसंमतत्वादेवेत्यर्थः भक्षमुद्दिश्येति ऋत्विजो ह
विः शेषान् भक्षयन्तीति विहितभक्षणमनूद्येत्यर्थः एकप्रसरताभंगापत्तेरिति उद्देश्यविधेयभावेनान्वये पृथगुपस्थितेर्नियामकत्वे
ननदनुरोधेन तदभ्युपगमे विशिष्टार्थोपस्थितिजनकत्वरूपैकप्रसरताभंगापत्तेरित्यर्थः नैर्विशिष्टशक्त्यनभ्युपगमेऽपि विशिष्टलक्ष
णाया अभ्युपगमेनैकप्रसरतायास्तन्मते सिद्धत्वात् न चोद्देश्यतयान्वये पञ्चत्वयोगप्राथम्यादीनां विधेयतयान्वये च तच्छुत्वयोगादीनां

अत एव वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इत्यत्र भक्ष्यमुद्दिश्य प्राथम्यविधानं युक्तम् एकप्रसरताभंगापत्तेरिति तृतीये [illegible]गैः स्वि
ष्टकृतं यजतीत्यत्रांगानुवादेन तन्त्रित्वविधानं युक्तम् एकप्रसरताभंगापत्तेरिति दशमे च निरूपितं संगच्छते संगच्छते चाह
णाधिकरणारंभः अन्यथाऽरुणया एकहायन्या पिंगाक्ष्या सोमं क्रीणातीत्यत्रारुण्यपदवदितरयोरपि एकाब्दत्वादिगुणमा
त्रवाचकतया मूर्तत्वात् क्रीणातीकरणत्वासम्भवस्य तुल्यत्वादारुण्यस्येव वाक्याद्भेदशङ्काया असम्भवादिति प्रप
ञ्चितं भूषणे तस्मात्समासशक्तिपक्षो जैमिनीयैरवश्यमभ्युपेय इत्यास्तां विस्तरः ३३॥ ११ तं नन यातननतद्भावात्कथं तदापादनमि

तिवाच्यम् सति तात्पर्ये प्रथमो भक्षः पंडितो ब्राह्मण इत्यादावुद्देश्यविधेयभावे नञुद्देशानुभविकतया पञ्चत्वयोगादीनां प्राथिकत्वा
न् मादृशं शाब्दबोधे समस्तपदजन्योपस्थितेर्हेतुतानुनदामोदरः पूज्यो राजपुरुषः सुंदर इत्यादि न लभ्यावोधानुपपत्तेस्तत्र च प्रा
थम्यविशिष्टं भक्षणानन्तरमेव विधीयते शब्दरत्या तत्स्वप्राप्ताप्राप्तविवेकेन प्राथम्यविधिः पर्यवस्यतीति सिद्धान्तादिति भावः अ
ङ्गैरिति नत्रहीज्याशेषभूतत्रित्वविशिष्टयत्किंचिदंगविधानं किंवा त्रित्वविशिष्टाशेषांगविधानमिति संशये प्रकृतादिज्याशेषेण

पुरोडाशेन स्विष्टकृते हुतत्वात्तस्यापि शेषभूतत्वविशिष्टगौरवं स्विष्टकृद्वचनं युक्तमिति पूर्वपक्षे शेषभूतानि कानिचिदंगान्यनूद्य नित्यवि
धाने एकप्रसरताभंगापत्तिस्तस्मात्स्विष्टकृत्सूत्रोक्तनित्यविशिष्टांगान्तरविधानमिति निर्णीतं तृतीयाध्यायस्य तृतीये पादे इत्यर्थः कल्पसूत्रोक्ता
नि हृदयाद्येकादशांगानि तु हृदय १ जिह्वा २ वक्षो ३ यकृत् ४ वृक्कौ ६ सव्यदो ७ उभये पार्श्वे ९ दक्षिणा श्रोणी १० गुद ११ मिति तत्र श्रोणिद
क्षिणा सव्या श्रोणी गुदं तृतीयमिति ननु एकप्रसरत्वं न विशिष्टार्थोपस्थितिजनकत्वम् किंतु समासघटकपदयोरुद्देश्यविधेयभावे
नान्वयाबोधकत्वमिति स्वमतसङ्गापत्तेरिति तदर्थः ननु विशिष्टार्थोपस्थितिजनकत्वं भंगापत्तेरिति तादृशत्वस्य निषेधे तु समा
सघटकपदार्थनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यतासंबंधेन शाब्दबुद्धिं प्रति समासघटकपदजन्योपस्थितिः प्रतिबंधिकेति न च तादृश
प्रतिबध्यप्रतिबंधकभावकल्पने गौरवमिति वाच्यम् सर्वत्र विशिष्टशक्तिकल्पनापेक्षया क्लृप्ति[illegible]तत्प्रतिबंधकभावकल्पने
एव लाघवात् वस्तुतस्तु उद्देश्यविधेयभावेनान्वयबोधं प्रति तत्पदार्थोपस्थितिसमकालमेव हि तत्तदानुपूर्वीविरहादेव तथान्वयासंभ
वान्नोक्तप्रतिबध्यप्रतिबंधककल्पनापि एकप्रसरता तु प्रथमपदार्थान्वितमस्य विशेष्यकबोधानुभव एवेति जैमिनीयाः मीमांसकैर्वि
शिष्टशक्तिरभ्युपेयेत्यत आह संगच्छते चेति वाक्यभेदेति न च तस्य वाक्यभेदेन प्रकारेण निवेशोपि संभवति अमूर्तत्वेन क्रियाभिः कार
कत्वेन द्रव्यैः समं संबंधासंभवात् न च तृतीयया ज्योतिष्टोमकरणीभूतप्राकरणिकद्रव्याण्यनूद्य यत्र तद्व्यंशस्य एव गणकेनेति
परिच्छेदकत्वेन तदन्वयो नासंभावित इति वाच्यम् तथा सति शक्तिकारकमिति सिद्धांतभंगापत्तेरित्यपि बोध्यम् उपसंहरति त
स्मादिति जैमिनीयैरित्यादिना नैयायिकमतस्य युक्तत्वं ध्वन्यते॥

समानार्थत्वानुरोधादिति समानार्थत्वं च व्याससमासयोः समानविशेष्यप्रकारकबोधजनकत्वं तदनुरोधादित्यर्थः उक्तविग्रहवाक्यांतर्गतराजशब्दस्य संबंधिनि लाक्षणिकत्वान्न विग्रहत्वक्षतिः संबंधार्थकषष्ठ्यंतस्य तु संबंधप्रकारकबोधजनकत्वान्न विग्रहत्वमेवं चित्रागावो यस्येत्यादेरपीत्याशयं प्रकाशयति यद्यपीत्यादि मीमांसकाद्यत्यं तेन सूत्राल्लभ्यत इति तेन हि शे

राजपुरुष इत्यादौ राजा चासौ पुरुष इत्येव विग्रहः चित्रगुरित्यादौ चित्राणां गवामयं मित्येव समानार्थत्वानुरोधात् यद्यपि प्रथमांतानामेव बहुव्रीहिरिति शेषो बहुव्रीहिरिति सूत्राल्लभ्यते प्रथमांतपक्षे वाक्यं चित्रागावो यस्येत्येवं संभवत्येव षष्ठीति समासं विधानात् राज्ञः पुरुष इति च पक्षे वाक्यम् तथापि तस्य न विग्रहत्वम् भिन्नार्थत्वात् किं तूक्तस्यैवेति मीमांसकास्तान् प्रसङ्गान्निरस्यति॥

षो बहुव्रीहिरित्यधिकारात्प्रथमांत्रिकस्य द्वितीयाश्रितेत्यादिनानुक्तस्य समासो विधीयते यद्यपि विशेषणं विशेष्येणेत्यादिना तस्यापि समास उक्त एव तथापि नासौ प्रथमाशब्देनोल्लिखित इति तत्रिकस्य शेषत्वमविकलमिति भावः उक्तस्यैवेति चित्राणां गवामयमित्यादेरेवेत्यर्थः एवकारेण प्रथमांतचित्रादिपदघटितस्य व्यवच्छेदः॥

उपदर्शकपदस्य विवरणमर्थबोधकमिति आख्यातं तिङं नन्वतिङ तद्धिते विवरणे इत्यर्थः व्यत्यासमेवाह तथाहीत्यादि ननु तत्रापि
य कर्त्तृतक्षकतयाऽक्षकरणव्यापाराश्रय इति बोधात्समानार्थकत्वभंगोऽत आह कृत्प्रत्यये इति कारकाणां कर्त्रादीनां प्राधान्य

आख्यातं तद्धितकृतोर्यत्किंचिदुपदर्शकम् गुणप्रधानभावादौ तत्र दृष्टो विपर्ययः २६ तद्धितकृ
तोर्यत्किंचिदर्थबोधकं विवरणमाख्यातं तत्र विपर्ययो दृष्टः तथाहि आक्षिकः कुम्भकार इत्यत्र अ
क्षकरणकव्यापाराश्रयः कुम्भानुकूलव्यापाराश्रय इति बोध अक्षैर्दीव्यति कुम्भं करोतीत्यत्राक्षकर
णकदेवनानुकूला भावना कुम्भोत्पत्त्यनुकूला भावनेति बोधः कृत्प्रत्यये कारकाणामाख्याते भावना
या प्राधान्यं वक्तो मीमांसकस्यापि गुणप्रधानभावव्यत्यासो न विवरणत्वबाधक इति नात्रा
पाक्षिकस्य चिन्त्यागावो यस्येत्यादेर्विग्रहत्वे बाधकमस्तीति भाव ॥ २६ ॥ ६ ॥ ६० ॥

मुख्यविशेष्यत्वम् कारकाणामप्राधान्यं प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरिति न्यायेन भावनायाश्च प्राधान्यमाख्यातमिति निरुक्तादिभि

शक्तिमत्त्वाविशेषादिति शक्तिमत्त्वमेकार्थीभावः सिद्धांतसिद्धिरिति सिद्धांतस्य मीमांसितार्थस्य सिद्धिरनुष्ठानोपयोगार्हत्वमि त्यर्थः तथाहि निषादस्थपतिं याजयेदिति श्रूयते तत्र निषादस्थपतिशब्दः किं षष्ठीतत्पुरुषो बहुव्रीहिर्वोत कर्मधारय इ ति संशये कर्मधारये ऽपूर्वविद्याध्ययनकल्पनागौरवाद्बहुव्रीहौ वाक्यलक्षणायां गौरवाल्लाघवात् षष्ठीतत्पुरुष एवेति

नन्वस्तु कारीत्या सर्वत्र समासे शक्तिरस्तु च तथाविग्रहस्तथापि षष्ठीतत्पुरुषकर्मधारययोः शक्तिमत्त्वाविशे षान्निषादस्थपतौ त्वधिकरणसिद्धांतसिद्धिर्न स्यादित्यत आह पर्यवस्यच्छाब्दबोधाविदूरप्राक्क्षणस्थि ते शक्तिग्रहेन्तरंगत्वबहिरंगत्वचिंतनम् ३५ पर्यवस्यंश्चासौ शाब्दबोधश्च तस्माद विदूरश्चासौ प्राक् क्षणश्च तदानींतनलाघवमादायाधिकरणाविरोध इत्यर्थः अयं भावः॥

पूर्वपक्षे तत्पुरुषस्यापि पूर्वपदलाक्षणिकतया कर्मधारयापेक्षया गौरवाल्लाघवात्कर्मधारय एवापूर्वविद्याध्ययनस्योत्तर कालकल्प्यत्वेन तादृशगौरवस्य फलमुखतया ऽदोषत्वादिति सिद्धांतितम् तद्विरुध्येत भवन्मते तत्पुरुषस्वीकारेपि गौरवान वकाशादिति भावः तदानींतनेति तादृशवाक्यजन्यशाब्दबोधाव्यवहितप्राक्क्षणवृत्तिशक्तिग्रहनिष्ठांतरंगबहिरंगभाव चिंतनप्रयुक्तलाघवमादायेत्यर्थः तदेव विशदयति अयं भाव इति॥ ३॥

निषादरूपइति स्थपतावित्यनेनान्वितम् निषादानामिति निषादसंबंधिस्थपताविन्यर्थः तत्र षष्ठ्यर्थसंबंधांतर्भावेणैकार्थीभावाभ्युपगमात् निषादस्वामिकइति स्थपतिशब्दस्यसामर्थ्यकतया निषादभिन्नस्वामिके पुंसीत्यर्थः तत्रान्यपदार्थांत र्भावेण समुदायशक्तिस्वीकारात् नानार्थइत्यस्यचर्च्यानेकार्थोपस्थितौ नानार्थामितिशेषः न्यायेनेत्यस्य कतात्पर्य्यमितिसंदेहे सतितत्कल्पनायांतात्पर्य्यकल्पनायांपूर्वोपस्थितएवेतिसमासघटकप्रत्येकपदशक्त्युपस्थापितार्थमात्रविषयककर्मधारयीयशक्तिग्रहस्यांतरंगत्वेनप्रथमोप

निषादस्थपतिपदस्यसमासशक्तिपक्षे निषादरूपे निषादानांचस्थपतौ निषादस्वामिके पुरुषान्तरे चेत्येवंसर्वत्र शक्त्यानानार्थत्वम् तथाचनानार्थेतात्पर्याद्विशेषावगतिरिति न्यायेन तत्कल्पनायांपदद्वयेन पूर्वोपस्थितार्थ एवोपस्थित्यादिलाघवात्तत्कल्प्यत इति परेषामपिसतितात्पर्य्ये षष्ठीः प्रवेशयेतिवल्लक्षणायादुर्वारत्वात् तात्पर्यमेवकल्प्यकोटावव शिष्यत इति दिक् २५ ॥ ॥ इति श्रीवैयाकरणभूषणसारे समासशक्तिनिरूपणम् ॥

१) स्थितार्थएवोप

स्थितिर्लाघवान्निषादस्थपतिशब्दस्यतात्पर्य्यमवसीयतेनेनविशेषावगतिः नतुसकृद्भूतपदार्थविषयकशक्तिग्रहोपस्थापिते तदुपस्थितेर्विलंबितत्वादित्यस्यइत्यार्थः निरूढव्यपेक्षासामर्थ्यमूलत्वं निर्भेतमित्यर्थे इदमपिप्रमाणम् अन्याय्याजहत्स्वार्थेति पक्षेपदानामानर्थक्यात् प्रत्येकपदवृत्त्यार्थोपस्थितेरसंभवेनतत्तन्मूलकशक्तिग्रह इति तस्यांतरंगत्वमक

थनमसंगतमेवस्यादितिबोध्यम् तत् तात्पर्य्यं कल्प्यते अवधार्य्यते नतुसंयोगोविप्रयोगश्चेत्यादिनाहहरिणासंयोगादीनांविशेषाव
गतिहेतुत्वंबोध्यतेतत्कथंतात्पर्यस्यविशेषावगतिहेतुत्वमितिचेन्न नानाशक्त्युपस्थितानेकेषुसंयोगादनेकस्मिन्नवधारितेतात्पर्य्य
विशेषावगतिरितिशब्दार्थस्यानवच्छेदइतिभावार्थस्यवक्ष्यमाणत्वात्संयोगादीनांतात्पर्य्यग्राहकतायामेवोपयोगेनतात्पर्य्यस्यविशे
षावगतिहेतुत्वंसर्वसंमतमेवेतिभावः ननुप्रत्येकपदवृत्तिपक्षेऽनायासेनैवाधिकरणसिद्धांतोपपत्तौविशिष्टशक्तिपक्षेतादृशसि
द्धांतसमर्थनेक्लेशोदुष्परिहरएवेत्यतआह परेषामपीति प्रवेशयेतिवदिति तात्पर्य्यस्यैवलक्षणानियामकतयातत्सत्त्वेवाक्यलक्ष
णयासमासांतरबोधस्यदुर्वारतयातात्पर्य्याभावेनैवतदवगतेर्वारणीयत्वादित्यर्थः ननुनिषादस्थपतिं याजयेदित्यत्रस्थपतिशब्
दः स्वामिपर्य्यायः श्रेष्ठपर्यायोवा उभयथाप्यसौगुणवचनः तस्यचजातिवचननिषादपदेनकर्मधारयेतत्रगुणवचनस्यैवपूर्वनि
पातनियमेनस्थपतिनिषादमितिप्रसज्येतनतुनिषादस्थपतिमितिस्यात् किंचोभयथापिस्थपतिशब्दार्थस्यनित्यसंबंधिसापे
क्षत्वेनषष्ठीसमासएवन्याय्योनतुकर्मधारयइतिकथमुक्तसिद्धांतसंगतिः प्रकृतेपीत्यतआह दिगिति तदर्थस्त्वतएवास्वरसाच्चिं
गदर्शनाच्चेतिसूत्रंहेत्वंतरोपसंग्राहकंप्रणीतंमहर्षिणा तच्चशबरस्वामिनाकूटंहिनिषादानामेवोपकारकंनार्थासंगमनमेवंचत
न्निषादानामेव स्वमिति भाष्येव्याख्यातं तथाचकूटदक्षिणालिंगात्कर्मधारयत्वेनिर्णीतेस्थपतिशब्दस्यराजदंतादित्वात्परनिपा
तोबोध्यः संबंधाकांक्षानिवृत्तिरप्यर्थतोनिषादानांस्वत्वलाभादुपपद्यते एवंलाघवादिविचारस्तुकथंचित्संभवमात्रेणेतिसर्वमन
वद्यम् इतिभूषणसारदर्पणेसमासशक्तिनिरूपणम् ॥

मसमादिति समासेखलु भिन्नैव शक्तिरिति येयेन स्मृतायाः शक्तेरनुपेक्षणीयत्वादिति भावः अगृहीतशक्तिकात्शब्दादर्थोपस्थितेः शाब्दबोधस्य चादर्शनात् इदमौचिछ्न्नविषयकशाब्दंतु हि प्रति तदवच्छिन्नार्थनिरूपितशक्तिविषयकपदज्ञानं कारणं तस्य पदजन्यपदार्थोपस्थितिर्व्यापारं तौ विना तदनुत्पत्तेः नतु शक्तिमत्त्वेन ज्ञातपदम् अतीतानागतशब्दानुसंधानाद् अन्वयबोधानुदयप्रसंगात् वृत्तिश्च शक्तिलक्षणाभेदाद् द्विविधा तत्रार्थपदसंकेतः शक्तिः स्वेदं पदमिममर्थं बोधयत्विति पदविशेष्यकेच्छात्मकः अस्मात्पदादयमर्थो बोध्य इत्याकारपदार्थविशेष्यकेच्छारूपो वा विनिगमकाभावात् तथाचार्थबोधकं पदं वाचकमिति व्यवह्रियते शा

शक्तिप्रसंगात् तस्याः स्वरूपमाह इन्द्रियाणां स्वविषयेष्वनादिर्योग्यता यथा अनादिरर्थैः शब्दानां सम्बन्धो योग्यता
तथा इदं इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां स्वविषयेषु चाक्षुषेषु घटादिषु यथानादिर्योग्यता तथैव चक्षुरादिकारण
तथा शब्दानामप्यर्थैः सह तद्बोधकारणत्वेन योग्यतासैव शक्तिरित्यर्थः ॥ ६ ॥ ६ ॥ २ ॥

लकारादिसंकेतः परिभाषा तथाचार्थबोधकं पारिभाषिकमिति व्यवह्रियते नदीसंज्ञादिपदम् लक्षणा तु शक्यसम्बन्धः तत्र स्थितादुसु त्वार्थबाधोन्नीततात्पर्यानुपपत्तिः तथाहि गंगायां घोष इत्यत्र गंगापदस्य घोषाभावात्तथा तात्पर्यकत्वेन तीरतात्पर्यकत्वेन नीतेतात्पर्यविषयतीरस्मृतिं विनानुपपद्यमाने तीरशब्दबोधेन तत्स्मृतिराक्षिप्यते सा च गंगापदवृत्तिं विनानुपपद्यमाना तत्सम्बन्धमाक्षिपति तद्विषयागंगापदनिरूपिता वृत्तिर्न शक्तिस्तस्याभावात्तस्मात्तीरस्मारिकाकाचित्स्वैव वृत्तिः ॥ ५ ॥ ५ ॥

कल्प्यते सा च गंगापदशक्यसामीप्यरूपैव तेन रूपेण गृह्यमाणा तीरं स्मारयत्यनुभावयति च शक्यादशक्योपस्थितिस्तु न लक्षणाऽउप
स्थितिहेतोस्तस्यास्तत्त्वासंभवात् नापि स्वबोध्यसंबंधः समासशक्तिनिरूपणोक्तयुक्तेः नन्वीश्वरेच्छायाः शक्तित्वासंभवात् घटपदस्या
पि पटे शक्तत्वप्रसंगात् घटपदात् पटो बोद्धव्य इतीच्छायाविषयतया पटेऽपि सत्त्वात् यदि चेश्वरेच्छीयघटपदजन्यबोधविषयत्वप्रका
रतानिरूपितविशेष्यत्वं शक्तिरिति न पटे पदेऽतिप्रसंगः तद्विषयत्वेऽपि तादृशविषयत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वस्य तत्रानभ्यु
पगमादित्युच्यते तदापि गंगापदात्तीरबोधस्यापि जायमानत्वेन सत्त्वात्तद्विषयकेश्वरेच्छीयगंगापदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानि
रूपितविशेष्यत्वस्य तीरे सत्त्वाच्छक्त्यैव निर्वाहे कृतं लक्षणयेति चेन्न गंगापदवाच्यत्वव्यवहारस्य तीरादावसत्त्वेन गंगापदजन्यबोध
विषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वसंबंधेनेश्वरेच्छीयगंगादिपदानां प्रवाहादौ शक्तिस्तीरनिष्ठविशेष्यतायाश्च गंगा
दिपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूप्यत्वेऽपि न तस्मात्तादृशविषयतात्वेन तादृशप्रकारतानिरूपितत्वमपि तु शुद्धविषयतात्वेनै
वेत्यभ्युपगमान्न तया लक्षणान्यथासिद्धिर्नापि विषयत्वलक्षणसंबंधस्य पदे जन्यजनकभावे च सत्त्वेऽपि तत्रातिप्रसंगः तत्र लक्ष्योप
स्थितिनियामकः सादृश्यात्मकः संबंधो गौणी तदतिरिक्तस्तु शुद्धलक्षणेति व्यवह्रियते शुद्धाप्युपादानलक्षणभेदेन द्विविधा तत्र मु
ख्यसंसृष्टान्यार्थोपस्थापकत्वमुपादानत्वम् शक्याविषयकलक्ष्यार्थोपस्थितिजनकत्वं लक्षणत्वम् यष्टीः प्रवेशय गंगायां घोष इ
त्यादिके यथायथमुदाहरणे तत्राद्याऽजहत्स्वार्थान्या च जहत्स्वार्थेत्युच्यते तद्भेदांतराणि त्वन्यतोऽवधार्याणीति नैयायिकास्त्वाहुः
मीमांसकास्तूक्तयुक्त्या लाक्षणिकपदस्य वाचकत्वपरिहारेऽपि नेश्वरेच्छायाः शक्तित्वम्॥

स्वारस्येवानभ्युपगमात् नन्विच्छायाईश्वरीयत्वमनुपादेयमेवचाधुनिकसंकेतज्ञानादपिशाब्दबोधोदयेनतादृशसंकेतस्यच
नेतानिर्वाह आधुनिकसंकेतत्वेनतात्पर्यस्यापिशक्तित्वप्रसंगस्तुन पदार्थोपस्थितिनियामकसंकेतस्यैवशक्तित्वेननस्यात्तत्वात्
ज्ञानस्यसाक्षादेवशाब्दधीजनकतयापदार्थोपस्थित्यात्मकव्यापारानपेक्षणात्-चक्षुरुपस्थापितार्थएवप्रकरणादिनातदवधारणा
त् आधुनिकसंकेतिनडित्थादिपदेष्वाधुनिकसंकेतस्यप्रागवधारितस्यडित्थादिव्यक्तिशाब्दधीजनकपदार्थोपस्थितौनियामक
त्वेनतद्घटितत्वस्यसौलभ्यादितिचेदेवमपिसंकेतस्यनिष्ठ तियोगिकतयानदीयोक्तविषयत्वस्याप्यापातरमणीयतयासंबंधि
त्वासंभवेनपदार्थानुपस्थापकत्वानिर्वाहात् तस्मात्पदपदार्थयोर्वाच्यवाचकभाव नियामकः संबंधः पदार्थांतरमेव तथ्य
सौसमवेतोऽभावादावपिसत्त्वात् किंतुवैशिष्ट्याख्येनसंबंधांतरेणवर्त्ततइत्याहुः वाच्यत्वपदान्तसमवायितयावक्ष्यत
इतिवदतादीधितिकृतापितन्मतमेवानुसृतम् तदेतन्नानामतानिनिराकर्तुमादौतत्स्वरूपप्रदर्शनमित्याशयेनमूलमवत
तारयति तस्या स्वरूपमिति तस्या शक्तेर्निर्विषयायानैयायिकघटादिविषयोऽतआह चाक्षुषेति तथाचौपचारिकविष
यत्वनविरुद्धमितिभावः चाक्षुषपदंत्वाचादिप्रत्यक्षस्याप्युपलक्षणम् इंद्रियनिष्ठचाक्षुषादिकारणतायामनादिमं इंद्रियजन्य
पूर्वपूर्वबोधध्वंसकालिकत्वनत्वजन्यतामव्यावर्त्तकत्वात् शब्दनिष्ठबोधकारणतायांतुस्वजन्यबोधसमानाकारपूर्वपूर्वबोधध्वं
सवत्त्वम् तद्बोधकारणतात्पर्यबोधकत्वम् ज्ञायमानपदंकारणमभिप्रेत्येदम् अन्यथाविषयतायांतादृशशब्देतुनावच्छेदकतेत्य
र्थोबोध्य ॥

संकेतज्ञानं विनोक्तशक्तिग्रहासंभवे नावश्यापेक्षणीयतयातस्यैवशक्तित्वमस्तुतद्धेतोरेवेतिन्यायादित्याशंकते नन्विति तस्याशक्तित्वेहे तुराधुनिकेत्यादि आधुनिके एतत्कालिकसंकेतविशिष्टे तदभावात् निरूक्तानादित्वविशेषणविशिष्टबोधकारणत्वाभावादित्यर्थः विशेष्यसत्त्वेपिप्रकृते विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावसत्त्वेनतत्प्रतियोगित्वरूपकारणत्वत्वेनैव प्रकृतेतेनरूपेणतज्ज्ञानेबा

ननु न बोधकारणत्वमनादिभूतं शक्तिः आधुनिकदेवदत्तादिपदे तदभावात् अन्यथापित्रादीनां संकेतज्ञानेप्यन्वयबोधप्रसंगः लाक्षणिकातिव्याप्तेश्चेति संकेतज्ञानमपि हेतुर्वाच्यम् तथा चावश्यकत्वात्स एव शक्तिरस्तु स चाधुनिकेपित्रादेर्गवादौ चेश्वरस्यचेतिचेत्॥

धकाभावइतिचेदं यदि संकेतग्रहमंतरेणैव तद्ग्रहो भवेन्न तु तत्संभवतीत्याह अन्यथेति संकेतनिरपेक्षस्यैव तस्य शाब्दबोधहेतुत्वेइत्यर्थः लाक्षणिकेति तत्राप्यनादिभूतबोधजनकत्वव्यवहारादिति भावः आवश्यकत्वादिति अवश्यापेक्षणीयज्ञानविषयत्वादित्यर्थः सएव संकेतएव एवकारेणबोधकत्वव्यवच्छेदः॥

सकेतस्य स्वरूपेन सामान्यतो विशेषरूपेण वा हेतुत्वमभिमतमिति विकल्पं दूषयति उच्यत इति स्वरूपेणेति स्वस्वपदरूपमितिश्रु त्यन्यासाधारणधर्मेण संकेतत्वेनेत्यर्थः दण्डत्वेन घटे दण्ड इव ज्ञानाविषय एव संकेतत्वेन हेतुरिति यावत् अगृहीतशक्ति कादिति अज्ञातसंकेतादित्यर्थः अर्थबोधप्रसंगादिति संकेतस्य तत्र विद्यमानत्वादिति भावः सामान्यत इति जनकाजनक साधारणरूपेणेत्यर्थः संकेतत्वेनेति ईश्वरीयसंकेतत्वादिना विशेषधर्मेणेत्यर्थः तज्ज्ञानशून्यानामिति संकेत ईश्वरीयत्व विदुषामित्यर्थः बोधोदयेनेति संकेतत्वेन तज्ज्ञानमात्राद्गवाद्यर्थबोधोदयेनेत्यर्थः यद्यपि संकेतत्वेन संकेतज्ञानकारण

अत्रोच्यते संकेतो न स्वरूपेण हेतुः अगृहीतशक्तिकादर्थबोधप्रसंगात् नापि सामान्यतो ज्ञातः प्रमेयत्वादिना तज्ज्ञानेपि बोधप्रसंगात् नापि संकेतत्वेन तज्ज्ञानं हेतुः गवादिपदेष्वपीश्वरादेः संकेतत्वेन तज्ज्ञानशून्यानां लौ किकमीमांसकादीनां तत्तदर्थबोधजनकत्वग्रहवतामेव बोधेन व्यभिचारात्॥

तथापि गवादावीश्वरस्येति तद्व्यालोचनये श्वरीयत्वादेर्निवेशस्तदभिमत इत्यभिप्रेत्य दूषितमिति ध्येयम् लौकिकमीमा सकानामिति वैदिकानां तेषां कयंचिदीश्वरबोधसंभवादुक्तं लौकिकेति अथवा लौकिकानां व्यावहारिकपदार्थमात्रविषयक ज्ञानवतां पामराणामिति यावत् मीमांसकानां चेत्यर्थः तत्तदर्थधीजनकग्रहवतामेवेत्येवकारेण निरुक्तसंकेतज्ञानवत्त्वव्य वच्छेदः स च तज्ज्ञानशून्यानामित्यस्यैवानुवादः एवं शून्यपाठस्तु सुगम इदं च शक्तिग्रहरूपकारणप्रदर्शकम्॥ ६ ॥

तज्ज्ञानं संकेतज्ञानं तथा हेतुः ततोपीति अर्थधीजनकतानिरूपितविषयतासंबंधावच्छिन्नावच्छेदकत्वस्यावच्छेदकत्वापेक्षया र्थधीजनकतात्वेन हेतुतायाः औचित्येन वैयाकरणे प्रसिद्धेरित्यर्थः संकेतज्ञानस्येदंपदमर्थधीजनकतावच्छेदकवदित्याकारक स्यार्थधीजनकतावच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रकारताकज्ञानत्वेन हेतुत्वमिति सूचितं लाघवादिति भावः वस्तुतस्तु तन्मते संकेतत्वेन

नचार्थधीजनकतावच्छेदकत्वेन तज्ज्ञानं हेतुः ततोपि लाघवेनार्थधीजनकतात्वेनैव हेतु तायामस्मत्पक्षसिद्धेः नचाधुनिकदेवदत्तादौ संकेतज्ञानादेव बोधेनास्य व्यभिचारः तत्रा पीदंपदमेतमर्थं बोधयत्वितीच्छाग्रहे पदे तदर्थबोधकत्वस्यावगाहनेन व्यभिचाराभावात्

व हेतुतेति नोक्तविकल्पावसर इति बोध्यम् संकेतज्ञानादेवेत्येवेनार्थधीजनकत्वग्रहव्युदासः अस्य बोधकत्वग्रहस्य व्यभि चारः व्यतिरेके तत्रापि संकेतमात्रादर्थबोधस्थलेपीत्यर्थः इच्छाग्रह इति इदंपदविशेष्यकेतदर्थबोधकत्वप्रकारकेच्छाग्रह इ त्यर्थः अवगाहनेनेति विषयीकरणेनेत्यर्थः ज्ञानेच्छादिविषयकज्ञानस्य तद्विषयविषयकत्वनियमादिति भावः ॥ ६ ॥

स्यात्स्येति इतरविशेषणत्वेनेत्यर्थः प्रकृते चेच्छांशे विषयितया विशेषणीभूतबोधकत्वस्यैव तज्ज्ञानेन विषयीकरणादिति भावः अन्यथेति पार
तन्त्र्येणापि बोधकताज्ञानस्य शाब्दधीहेतुत्वइत्यर्थः इष्टापत्तिनिरासायाह नेदं तद्धीजनकमितीति अस्माच्छब्दादिति एतच्छब्दजन्येतरा
र्थयकबोधविषयोयमर्थइत्याकारकवर्त्तमानग्रहवत इत्यर्थः पदविशेष्यकार्थधीजनकत्वबोधग्रहे विद्यमानेतदंशेऽर्थधीजनकत्वाव
गाहिनइदं पदमेतदर्थधीजनकत्वे नत्विदमनेनेतिग्रहस्यासम्भवात्तदपहायास्मादित्याकारकबोधग्रहउक्तः एतस्मिंस्तु ननस्य प्रतिबध
कताग्राह्याभावानवगाहित्वादिति भावः तद्ध्रापत्तेरिति घटादिशाब्दबोधापत्तेरित्यर्थः उक्तज्ञानस्य विषयकत्वेपि न तेन पदांशेऽर्थबो
धकत्वं विषयीक्रियते येन तस्य शक्तिग्रहत्वस्यात् किन्तु बोधांशे तत्पदजन्यत्वमर्थांशे तादृशबोधविषयत्वमेव तथा तेन तुल्यमिति वेद्य

नच स्वातन्त्र्येण बोधकताज्ञानं कारणं वाच्यम् अन्यथा नेदं तद्धीजनकमितिज्ञानवतोऽस्माच्छब्दादयमर्थोबुद्धोऽनेनेति
ज्ञानतस्तद्ध्रापत्तेरितिवाच्यम् नेदं तद्धीजनकमितिग्रहवतोबाधेन पदे परग्रहंज्ञानतोपि तद्ध्रासंभवात्॥

तथा पदांशेऽर्थबोधकत्वमप्यवगाह्यत इति तुर्वचतुल्यमिति वेद्यत्वे मानाभावात्प्रतिबंधकस्य ग्राह्याभावावगाहिनो नेदं तद्धीजनकमिति
ज्ञानस्य जागरूकत्वाच्च नच पदनिष्ठार्थपदजन्यबोधविषयत्वमपि शक्तिर्विनिगमनाविरहादुभयविधज्ञानाच्छाब्दबोधस्य सर्वानु
भवसिद्धत्वाच्च कार्यतावच्छेदककोटावव्यवहितोत्तरत्वनिवेशाच्च न परस्परजन्यशाब्दबोधे व्यभिचार एवञ्च द्वितीयशक्तिग्रहरूपा
त्तस्माच्छाब्दबोधापत्तिः सुकरेति वाच्यम् तथासति नेदमर्थधीजनकमिति ग्राह्याभावानवगाहिनोऽप्रतिबंधकग्रहस्योपन्यासवैयर्
र्थ्यात् ग्राह्याभावानवगाहित्वस्योभयविधशक्तिप्रत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रतिबंधकत्वोपगमेन तदुपन्यासस्य सार्थक्यासंपादने नूक्तग्रा
नस्यासंभव एवेत्याशयेन दूषयति नेदं तद्धीजनकमिति बाधेन अप्रमाण्यज्ञानानास्कन्दितनिरुक्तनिर्णयात्मकप्रतिबंधकसद्भावेनेत्य

अन्यथेति बाधग्रहे विजायमानस्य स्जतं बुद्धमनेनेति ग्रहस्य इदं विशेष्यक रजतप्रकारकग्रहत्वे भ्रांतित्वस्येत्यनेन दोषाभाववत्त्व मपि सूच्यते भ्रांतत्वापत्तेरिति तदभाववति तदवगाहिज्ञानत्वस्यैव तत्त्वादिति भावः अत्रेदं चिन्त्यम् यत्रेदं पदमेतदर्थं बोधयत्विति संकेतमात्राच्छाब्दबोधस्तत्र बोधकताशक्तिज्ञानस्य हेतुतावादि मते व्यभिचारो दुरुद्धर एवं नच तत्र संकेतज्ञानमेव बोधकताज्ञानमि त्युक्तमेवेति वाच्यम् सविषयकज्ञानस्य तद्विषयविषयकत्वे पि तद्विशेष्यांशे तत्प्रकारेण तेन विषयीक्रियते घटमहं जानामीत्या

अन्यथा भ्रांतित्वस्यापि भानात्वापत्तेरिति इदं चार्थधीजनकत्वं पित्रादि
संकेतज्ञानाद्गृहाते अतस्तज्ज्ञानात्पूर्वं नबोधः ॥ ६ ॥ ६ ॥

नुव्यवसायेन ज्ञानांशे घटत्वप्रकारकत्व घटविशेष्यकत्वयोरेव विषयीकरणात् अन्यथा भ्रांतस्य भ्रांतत्वापत्तिरनिवार्य्यैव स्यात् अत एव शब्दचिंतामणौ तात्पर्य्यविषय संसर्गज्ञानपूर्वकत्वस्य पदपक्षकानुमानेन सिद्धावपि नेतरपदार्थेऽभिमतापरपदार्थसंसर्गसिद्धिस्तादृशसं सर्गज्ञानपूर्वकत्वानुमानेन तत्पदार्थ तात्पर्यविषयसंसर्गस्याविषयीकरणादित्यस्वरसात्पदार्थपक्षकानुमानमवतारितं पक्षधरमिश्रेरिति शक्तिग्रहमाह इदं चेति शक्तित्वेनाभ्युपेतं बोधकत्वं चेत्यर्थः पित्रादीत्यादिना ऽप्तपरिग्रहः ॥ ६ ॥ ६ ॥

पूर्वोक्तालाक्षणिकोच्छेदापत्तिमिष्टत्वेन परिहरति नापीति शक्तिग्राहकेति शक्येव शक्तिग्राहकव्यवहारादेर्लक्ष्येपि तुल्यत्वादित्यर्थः ननु श
क्यलक्ष्यव्यवहारानुपपत्त्या लक्ष्यव्यावृत्तैव सा वाच्या तथा च लक्ष्योपस्थितये लक्षणावृत्तेरावश्यकत्वेन कथमुक्तापत्तेरिष्टत्वमत आह किं
चेति शाब्दबोधानंगत्वादिति घटादिपदेऽगृहीतशक्तिकस्य प्रत्यक्षाद्युपस्थितघटादेर्घटादिपदाच्छाब्दबोधानुदयादन्वयव्यभिचारेण प्रत्य
क्षाद्युपस्थितेः शाब्दबोधाजनकत्वादित्यर्थः नन्वेवं नानुपपत्त्या नारदगौरवं सोढव्यमत आह अपि चेति व्यभिचारो व्यतिरेकेबोध्यः तमेवोपपा
दयति शक्तिजन्योपस्थितिमिति अव्यवहितोत्तरत्वेति तच्च स्वध्वंसाधिकरणक्षणानुत्पत्तिकत्वे सति स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्ष

नापि लाक्षणिकोच्छेदापत्तिरिष्टत्वाच्छक्तिग्राहकव्यवहारस्य मुख्यलक्ष्यसाधारण्यात् किंच प्रत्यक्षादिजन्योपस्थितेः शाब्दबो
धानंगत्वात् शाब्दबोधं प्रति शक्तिजन्योपस्थितेर्लक्षणाजन्योपस्थितेश्च कारणत्वं वाच्यम् तथा च कार्यकारणभावद्वयस्य क
ल्पने गौरवस्यात् अस्माकं तु नः शक्तिजन्योपस्थितित्वेनैव हेतुतेति लाघवम् अपि च लक्षणावृत्तिस्वीकारे कार्यकारणभाव
स्य प्रत्येकं व्यभिचारः शक्तिजन्योपस्थितिं विनापि लक्षणाजन्योपस्थितितः शाब्दबोधात्॥ ॥ औत्पत्तिकत्वमत्र स्वपदं शक्तिज्ञान

जन्योपस्थितिपरम् लक्षणज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितिप्राग्वर्ति शक्तिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितिजन्यशाब्दबोधे व्यभिचारवारणाय विशे
ष्यम् शक्यशाब्दबोधानन्तरभाविलक्षणाज्ञानजन्योपस्थितिजन्यशाब्दबोधे व्यभिचारवारणाय सत्यंतं प्रकृते लक्षणाज्ञानजन्योपस्थि
तिजन्यशाब्दबोधे उक्तसंबंधेन शक्तिज्ञानजोपस्थितित्वेपि प्राक्त्वाभावेन तत्कार्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वान्न व्यभिचार इति भावः अनंतेति
स्वत्वसत्तच्छक्तिविषयतत्वेनाननुगततया तद्घटिताव्यवहितोत्तरत्वसंबंधेनोपस्थितिमत्त्वस्य कार्यतावच्छेदककोटौ निवेशे कार्य

न्यायसाम्यादाह किञ्चेति प्राग्वदेवेति शक्तिज्ञानं विनापि लक्षणाज्ञानात्पदार्थोपस्थितेरेवं लक्षणाज्ञानं विनापि शक्तिज्ञानात्पदार्थोपस्थि
तेस्तयोरुपस्थितिहेतुतायां परस्परं व्यभिचारः अव्यवहितोत्तरत्वसंबंधेन तत्कारणवैशिष्ट्यस्य कार्य्यतावच्छेदककोटौ निवेशे च गौरवं तद
देवेत्यर्थः ननु बोधकत्वशक्तिवादिनोपि गंगापदं प्रवाहबोधकमिति शक्तिग्रहाल्लक्ष्यार्थोपस्थितिशाब्दबोधयोरापत्तिवारणाय कारणतावच्

न चाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तत्तदुपस्थितिमत्त्वं कार्य्यतावच्छेदकं तत्तदुपस्थितित्वञ्च कारणतावच्छेदकम् अ
नन्तकार्य्यकारणभावप्रसङ्गात् किंच पदार्थोपस्थितिं प्रत्यपि शक्तिज्ञानत्वेन लक्षणाज्ञानत्वेन च हेतुत्वे न व्यभिचारो गौ
रवं च प्राग्वदेवबोध्यम् न चेदं पदमेतदर्थबोधकमिति शक्तिज्ञानेन कार्यकारणभावकल्पनेपि पदतदर्थभेदेनाः
नेककार्यकारणभावकल्पने गौरवं तवापि समम् परस्परव्यभिचारवारणाय अव्यवहितोत्तरत्वघटितत्वे च सुतः
रामिति वाच्यम् शक्तिभ्रमानुरोधेन तत्तत्पदतत्तदर्थभेदेन कार्यकारणभावानंत्यस्य तवापि साम्यात् लक्षणाकार्यका
रणभावकल्पनागौरवं परं तवातिरिच्यते ॥ च्छेदककुक्षौ तत्तदर्थनिवेश आवश्यकस्तथा च लक्षणावादिमते कु गौरवमित्या
शंक्य निराचष्टे न चेति परस्परेति गंगापदनिष्ठतीरबोधकत्वग्रहं विनापि तीरादिपदनिष्ठतादृशशक्तिग्रहेण तीरबोधात्तयोः प
रस्परजन्यबोधे व्यभिचारप्रतिरोधायेत्यर्थः शक्तिभ्रमानुरोधेनेति गंगापदस्य तीरे शक्तिभ्रमदशायां तीरोपस्थित्यादेः सर्वमतः
सिद्धतया तवापि तत्कारणतावच्छेदककोटौ तत्तत्पदतत्तदर्थनिवेशस्यावश्यकत्वादित्यर्थः तवेति लक्षणास्वीकर्तुरित्यर्थः ॥ ८॥

क्रियानकारणतायाश्शक्तेः शक्तित्वेन निवेशसादेवोक्तदोष किंतुवृत्तित्वेनेति नतत्स्वभावमेत्याशंकते अथेति वाच्यमितीति यदि
स्थितावविवक्षणाजन्योपस्थितावपि शक्तिलक्षणासाधारणवृत्तित्वावच्छिन्नजन्यत्वसत्वादितिभावः शक्तिलक्षणेति शक्तिभिन्नत्वेष
तिलक्षणाभिन्नपात्(?)छिन्नत्वस्येत्यर्थः शाब्दबोधानुकूलेत्यादि शाब्दबोधजनिकायापदार्थोपस्थितिः परवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितित्वादु
कूलेत्यर्थः कारणतावच्छेदकत्वेउभयसाधारणदूषणमाह गुरुत्वादिति असरभिमतशक्तित्वमपेक्ष्यनिरुक्तान्यतरत्वादेर्गुरुत्वादि
त्यर्थः द्वितीयदूषणान्तरमप्याह शाब्दबोधहेत्विति शाब्दबोधानुकूलत्वस्यानद्गमकत्वस्यकारणतावच्छेदकोपस्थित्यधीनत्वेनतस्यच

अथवृत्तिजन्योपस्थितित्वेनैवशाब्दबोधहेतुतावृत्तिज्ञानत्वेनचपदार्थोपस्थितेश्चकारणतेत्येवमपायाच्चगितिचेन्न
शक्तिलक्षणान्यतरत्वस्यशाब्दबोधहेतुपदपदार्थोपस्थित्यनुकूलपदपदार्थसंबन्धत्वस्यवावृत्तित्वस्यकारणतानवच्छे
दकत्वात् शक्तित्वमपेक्ष्यगौरवात् शाब्दबोधहेतुतावच्छेदकस्यपदार्थोपस्थितिवृत्तेरज्ञानेनदुर्घटितकार्यकारणभावपरत्व ॥स्यापप्रभकार

परवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितित्वात्मकतयाज्ञानस्यलघटकवृत्तित्वज्ञानविनाप्यसंभवेनकार्यकारणभाव एवदुर्घटइ
त्यर्थः तथाचवृत्तित्वपदेशाब्दबोधपदार्थोपस्थित्योः कार्यकारणभावग्रहस्तद्धेतुचनिरुक्तपदपदार्थसंबन्धत्वरूपवृत्तित्वग्रहइत्यर्थः
न्याय्ययेणोक्तस्यवृत्तित्वासंभवइतिभावः वस्तुतस्तुविजातीयपदार्थोपस्थितिजनकपदपदार्थयोःसंबंधःशक्तिःवैजात्यस्यनिवेशात्तना
कार्योपस्थितिजनकसमवायादावतिव्याप्तिः तादृशवैजात्यपरिचायकञ्चशाब्दबोधानुकूलेतिमनुनेनरूपेणोपस्थितेर्निवेशइत्यंतिमल

ममापीति लक्षणांगीकर्तुरपीत्यर्थः प्रवेशादिति तथाचलक्षणाज्ञानस्यापिशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वेन लक्षणाज्ञानजन्यलक्ष्यार्थोपस्थित्यादौ शक्तिज्ञानस्यहेतुतायांव्यभिचार इत्यर्थः विषयमनिवेश्यैवयदिशक्तिज्ञानपदार्थोपस्थित्योः कार्य्यकारणभावः संभवेत्तदास्यादस्यु क्तप्रकारः सएवनसंभवतीत्याह शक्तिज्ञानेति आवश्यकत्वादिति तदर्थविषयकोपस्थितिंप्रतितदर्थनिरूपिततत्पदनिष्ठशक्तिज्ञा नत्वेनहेतुतायाआवश्यकत्वादित्यर्थः आवश्यकत्वमेवाह अन्यथेति शक्तिज्ञानपदार्थोपस्थित्योः कार्य्यकारणभावेसमानविषय

अथममापिशक्तिज्ञानत्वेनैवहेतुताशक्यसंबंधज्ञानरूपलक्षणायांशक्तेरपिप्रवेशादितिचेन्नशक्तिज्ञानपदार्थोपस्थि त्योः कार्य्यकारणभावेसमानविषयत्वस्यावश्यकत्वात् अन्यथागङ्गातीरयोः सम्बन्धाग्रहवतोगंगापदशक्तिज्ञानतोऽ पिगंगायांघोषइतिवाक्यान्नीरबोधप्रसङ्गः शक्तिज्ञानस्यहेतोः सत्वात् अपिचघटमानयेति वाक्यंहस्तिकंठस्मर तोघटपदादिभ्योघटादेः गजादुस्तिपकस्यचसमूहालम्बनस्मरणवतोघटानयनवद्धस्तिपकस्यापिशाब्दबोधाप त्तिः समूहालम्बनरूपायास्पदार्थोपस्थितोपदवृत्तिजन्यत्वसत्त्वात्॥ रैत्वानिवेशइत्यर्थः संबंधाग्रहवतः इत्युक्त्यालक्ष णाज्ञानासत्त्वंबोधितम् गंगापदइति प्रवाहरूपार्थनिरूपितबोधकत्वशक्तिंगंगापदेजानतइत्यर्थः तीरबोधप्रसंगइति तीरोपस्थि तेस्तद्द्वारकशाब्दबोधस्यचापत्तिरित्यर्थः ननूक्तापत्तिवारणायवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितिशाब्दबोधयोरेवकार्य्यकारणभावेसमा नविषयकत्वंनिवेश्यतांकृतंवृत्तिज्ञानपदार्थोपस्थित्योः कार्य्यकारणभावेतन्निवेशेनेत्यतआह अपिचेति हस्तिपकस्मृतेर्वृ त्तिज्ञानजन्यत्वसंपत्तयेहस्तिनोपिवाक्यादस्मृतिविषयतादर्शितासमूहालंबनेत्यत्रालंबनपदंविषयपरम्॥ ९ ॥ ९ ॥

वृत्तिजन्योपस्थितिरिति तद्विषयकत्वावच्छिन्नवृत्तिज्ञाननिष्ठकारणतानिरूपितजन्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नोपस्थितिरित्यर्थः उक्तस्य द्विवृत्तिपकोपस्थितेर्वृत्तिज्ञानजन्यत्वेपि तन्निष्ठजन्यता वृत्तिपदक विषयत्वेनावच्छिद्यते नापि वृत्तिज्ञाननिष्ठजनकताया वृत्तिविषयत्वेनावच्छेदको वृत्तिज्ञाने धर्मित्वेनाभावादिति नोक्तापत्तिरेवं च वृत्तिज्ञानोपस्थितिशाब्दबोधानां समानविषयकत्वेन हेतुहेतुमद्भावः फलतीतिभाव एतेनेति द्विविधवृत्तिज्ञानस्यैकरूपेण हेतुत्वासंभवेन वक्ष्यमाणदूषणेन चेत्यर्थः शक्तिप्रयोज्येति लक्षणाज्ञानस्य शक्तिज्ञानाधीनत्वेन तज्जन्योपस्थितौ शक्तिप्रयोज्यत्वसत्त्वाल्लक्षणावादिमते हेत्वंतरकल्पनेत्यर्थः अनतिप्रसक्तस्येति जन्यजन्यत्वस्य लक्षण

तयाच विषयतया शाब्दबोधं प्रति तद्वृत्तिविषयकवृत्तिजन्योपस्थितिर्हेतुरिति वाच्यम् एवं च लक्षणाया अपि शक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वमसंभवदुक्तिकमिति एतेन शक्तिप्रयोज्यैवोपस्थितिर्हेतुरिति लक्षणाज्ञानकार्यकारणभावांतरमयापीत्यपास्तं प्रयोज्यत्वस्यानतिप्रसक्तस्य दुर्वचत्वादित्यादि विस्तरेण प्रपंचितं भूषणे॥ १६॥ ज्ञानजन्योपस्थितावविशेषणतावच्छेदकप्र

कारकनिर्णयविषयशक्तिज्ञानजन्यशक्यतानिष्प्रकारकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहनस्य तत्पदजन्योपस्थितावपि तत्पदार्थविषयस्य शाब्दबोधापत्तिसाक्षाज्जन्यत्वस्य तत्स्वरूपस्य लक्षणाज्ञानजन्योपस्थित्यसंग्रहः उभयसाधारणस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात्स्वरूपसंबंधस्य तस्योभयसाधारण्यं तु एतन्समानविभिन्नभावो अन्यथापि हि निरूपकतावच्छेदकशक्तिज्ञानोत्तरवर्तितावच्छेदकधर्मवत्त्वरूप शक्तिप्रयोज्यत्वमुभयसाधारणमिति चेन्न आधिक्यमेव स्यात् अन्यथा इति अर्थे तत्पदजन्यत्वस्य तद्भावपदनिरूपणं शक्यतावच्छेदकशक्तित्वसंभव एवोक्तकार्यकारणभावे गौरवं लाघवविरोधी गत्यन्तरसंभवः न च हि शाब्दबोधं प्रति

निज्ञानस्य हेतुतेति निर्विवादम् सा च भवदुक्तार्थधीजनकत्वस्य वृत्तित्वेन संभवति तद्रूपायास्तस्याः शाब्दधीजनकतायामनवच्छेदक
कत्वात् आत्माश्रयेण स्वस्यैव स्वावच्छेदकत्वासंभवात् किंच प्रयोज्यप्रयोजकव्यवहारदर्शप्रयोज्यप्रवृत्त्यनुमिते
प्रयोज्यघटानयनादिज्ञाने उपस्थितत्वाच्छाब्दस्यैव हेतुतायामवधार्यमाणायामसंबद्धस्य कारणत्वानुपपत्त्या कल्प्यमानसंबंधस्य
जनकत्वात्मकत्वासंभवः स यमनुपपद्यमानत्वेन गृहीतस्य गृहीतुमशक्यत्वात् तस्मात्तद्बोधकत्वं शक्तिः एवं न्यायमतानुयायिनामस्मात्पदा
देतदर्थविशेष्यकबोधो भवत्वित्याकारकेश्वरेच्छाविषयत्वस्यापि संकेतीयगंगापदजन्यत्वप्रकारतानिरूपितबोधत्वावच्छिन्नोद्देश्य
कतानिरूपितविशेष्यत्ववृत्त्यवच्छेदकताधेयतासंबंधावच्छिन्नावच्छेदकत्वपर्यवसितस्य न शक्तित्वं लक्षणोच्छेदापत्तेः
पदात्तीरबोधो भवत्वितीच्छाया अपि भगवतः संभवात् तादृशेच्छीयनिरूढावच्छेदकतायाः लक्ष्येतीरेऽपि संभवात् तादृशा
वच्छेदकतात्वेन शाब्दे शक्तिज्ञानस्य कारणताकल्पने गौरवाच्च तीरादिनिष्ठावच्छेदकतायाः पूर्वोक्तविशेष्यत्ववृत्त्यवच्छेदकतानिरूपितत्वेपि
न विशेष्यवृत्त्यवच्छेदकतात्वेन तन्निरूप्यत्वम् किंतु शुद्धावच्छेदकतामात्रेणेति न तादृशशक्तिस्तीरे इति विशिष्यप्रतारणामात्रम् इच्छा
विषयत्वं ज्ञानविषयत्वं वा शक्तिरिति विनिगमनाविरहाच्च तस्मात्पदपदार्थयोर्वाच्यवाचकभावव्यवहारनियामकः संबंधः पदार्था
न्तरमेव तस्य च लक्षणं आवृत्तस्यैव धर्मिग्राहकमानसिद्धत्वाल्लक्ष्यबोधार्थे शक्यसंबंधरूपलक्षणावृत्तेरपि स्वीकार आवश्यकः तज्ज्ञानं
स्य शाब्दबोधे हेतुत्वांतरकल्पनप्रयुक्तगौरवं तु फलमुखत्वान्न दोषावहम् अन्यथानुपपत्तेश्च अत एव शक्यलक्ष्यव्यवहारः स्वरसतः सं
गच्छते अथवा शक्तिलक्षणाज्ञानयोः शाब्दरूपं प्रत्येकरूपेणैव हेतुता तथाहि तच्छाब्दं प्रति शक्तित्वावच्छिन्नसांसर्गिकविषयतानि
रूपितपदनिष्ठप्रकारतानिरूपिततदर्थविशेष्यताकज्ञानत्वेन हेतुता शक्तिसंबंधेन शक्यसंबंधेन वा पदप्रकारकज्ञाने शक्तेः संसर्ग

त्वात् शक्तित्वनिष्ठावच्छेदकतायां पर्य्याप्तिरनिवेशेन शक्यसंबंधसंसर्गकज्ञानस्यापि तेन क्रोडीकरणात् परंतु पदनिष्ठप्रकारतानि
रूपितताद्दशसांसर्गिकविषयतायामर्थविशेष्यतानिरूपितत्वानभ्युपगमान्न शक्तिसंबंधेन पदाभावप्रकारकबुद्धिप्रतिबध्यत्वं लक्ष
णाज्ञानस्येंद्रियाणामित्यादिहरिपद्यस्यायमर्थः इन्द्रियाणां चाक्षुषादिविषयेषु घटादिषु पुरुषप्रयत्नानपेक्षा यथा योग्यतानदी
यचाक्षुषादिकारणतावच्छेदकरूपास्ति तथार्थैः साकमपि पदानां संबंधो योग्यतातच्छाब्दबोधजनकतावच्छेदकधर्मो न तु जनक
त्वमेवोक्तयुक्तेरिति न तद्विरोधोपीति सर्वमनवद्यमिति तद्ग्राहकं च व्याकरणस्मृत्यादि तदुक्तं शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशा
प्तवाक्याद्व्यवहारतश्च वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदंति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धा इति तत्र व्याकरणादिकं लाघवसहकृतमेव श
क्तिग्राहकमिति नैयायिकमतम् यतो लाघवसहकृतेन लः कर्मणीति सूत्रेण कृतावेव शक्तिः परिच्छिद्यते न तु कर्तरीति यथैतत्त्वा
र्थोक्तम् एवं गुणे शुक्लादय इति कोशेनापि लाघवसहकृतेन गुण एव शक्तिर्निर्धार्यते न तु गुणिनि गौरवात् गुणिबोधस्तु शुक्लादिप
देभ्यो निरूढलक्षणयैवेति च तदुक्तं निरूढत्वं च प्राहुः निरुक्तं उपमानस्य तु सादृश्यज्ञानात्मकस्यातिदेशवाक्यार्थस्मरणद्वारा गव
यादिर्गवयादिपदवाच्य इति शक्तिपरिच्छेदकत्वम् इदमेतद्वाचकमित्याकारकाप्तवाक्यमपि तद्ग्रहे [illegible] आप्तत्वं च तदर्थविषयक
यथार्थज्ञानवत्त्वम् व्यवहारश्च यथा प्रयोजकवृद्धेन घटमानयेत्युक्ते प्रयोज्यवृद्धेनानीते घटे पार्श्वस्थस्य घटकर्मकानयनादिकार्यं
घटकर्मकानयनादिज्ञानसाध्यमित्यनुमिते व्यवहारे अयं हेतुर्व्यवहारस्य हेतुत्वात् अनंतरं तद्धेतुजिज्ञासायामुपस्थितं तद्वा
क्यमेव तद्धेतुत्वेनावधारयति तस्य चार्थासंबद्धस्य तद्धेतुत्वानुपपत्त्या पदैः साकं पश्चाद्वाक्यस्य संबंधमवधारयतीति शक्तिरि
ति व्यवह्रियते यद्यपि प्रथमं तेन वाक्यस्यैव वाक्यार्थेऽवधारितः सा तथापि घटमानय गामानयेत्यावापोद्वापाभ्यां पश्चाज्ज्ञानं प्रत्ये

कपदशक्तिग्रहेणप्राग्जातवाक्यशक्तिग्रहे चंद्रादेर्ज्योतिः शास्त्राध्ययनजन्यज्ञानयोजनादिपरिमाणग्रहेण पाश्चात्येन प्राथमिकात्यपरि
माणग्रहइवाप्रामाण्यं गृह्यत इति नैयायिकाः प्रत्येकपदशक्तिग्रहेणैवाकांक्षादिसहकृतेन वाक्यार्थबोधोपपत्तेरिति तदाशयः अन्येतु
वाक्यार्थशक्तिग्रहस्य प्रत्येकपदशक्त्युपजीव्यत्वाभावेन तद्बाधासंभवेन प्राग्जातशक्तिग्रहस्यैव बलवत्त्वमित्याहुः वाक्यशेषात्तु यवैर्जुहो
तीत्यत्र यवपदस्य दीर्घशूकविशिष्टे आर्याणां प्रयोगात् कंगौ म्लेच्छानां प्रयोगात् शक्तिरिति संदेहे यत्रान्या ओषधयो म्लायंते अथैते
मोदमाना इवोत्तिष्ठंतीति वाक्यशेषेण दीर्घशूकविशिष्टे तन्निर्णयः विवरणस्य यथा शक्तिग्राहकत्वम् तथा धात्वर्थनिरूपण उक्त
म् इह सहकारतरौ मधुरं पिको रौती त्यादौ प्रसिद्ध सहकारादिपदसन्निधानात्पिकादिपदानां कोकिलादौ शक्तिपरिच्छित्तिरि
ति सैषा शक्तिर्नानार्थेषु संयोगादिना नियम्यते तदुक्तं काव्यप्रकाशे संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधता अर्थः प्रकरणं लिंगं
शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतव इति शब्दार्थस्यान
वच्छेदे संदेहे तन्निरासद्वारा विशेषनिर्णयस्य जनकाः संयोगादय इति तदर्थः शक्त्योपस्थितानामनेकेषामेकतरमात्रार्थतात्पर्यनि
र्णयद्वारा तत्तदर्थबोधजनकत्वं तेषामिति भावः तत्र सवत्सा धेनुरवत्सा धेनुरिति क्रमेण संयोगविप्रयोगयोरुदाहरणे साहचर्यं सा
दृश्यम् सदृशयोरेव प्रायशः सहप्रयोगादेवं रामलक्ष्मणावित्यादावुभयोर्नानार्थयोर्युगपदेव साहचर्यग्रहाधीनतात्पर्यग्र
हेण विशिष्यावगतिरिति नान्योन्याश्रयः रामार्जुनगतिस्तयोरित्यादौ विरोधेन सा अंजलिना जुहोत्यंजलिनादित्यमुपतिष्ठत इ
त्यादौ धात्वर्थवशात् दाकारांजलिपरत्वम् सैन्धवमानयेत्यादौ तु भोजनादिरूपप्रकरणेन सा अन्त्याः ॥ ॥

गर्भरूपपद धातीत्यादौ तेजोविरचनमित्यादिश्रुतिरूपाज्जिज्ञासादिकपदस्य हृतसाधनाजनेनात्पर्यावगतिः रामो जामदग्न्य इत्यादौ जामद
ग्न्यपदसन्निधानेन रामपदस्य परशुरामपरता एवमभिरूपायकन्यादेयेत्यत्राभिरूपतरायेति सामर्थ्यादवगम्यते पश्य निषपरशुनेत्यौ
चित्यात् परशुपदस्य च्छेदनार्थत्वं भात्यत्र परमेश्वर इत्यत्र राजधानीरूपदेशात् परमेश्वरपदस्य राजपरत्वम् चित्रभानुर्भातीत्यत्र
चित्रभानुपदस्याग्निवह्नेर्दिवा सूर्यस्य बोधकम् मित्रो भातीति मित्रो भातीत्यादौ व्यक्तेलिंगाद्यैस्तु हृदोऽत्ये सूर्यस्य बोधकम् मित्रपद
म् स्थूलपृषतीमनड्वाहीमित्यत्र स्वरात्तु रूपबहुव्रीह्यर्थनिर्णयः आद्युदात्तत्वणत्वादि यथा सुसिक्तमित्यत्र सुशब्दस्य कर्मप्रव
चनीयस्य पूजार्थकत्वम् सुपिक्तमित्यत्रोपसर्गस्यान्यासार्थकत्वमेवं प्रणायक इत्यत्र णत्वात् प्रणयनकर्तृबोधः प्रनायक इत्यत्र त
द्भावात् प्रगतनायकबोध इत्याद्यूह्यम् यत्तु पदपदार्थयोर्यो यः स शब्दो यः शब्दः सोऽर्थ इतीतरेतराध्यासमूलकतादात्म्यं भेदव्याप्
कमतिप्रसवाचकः प्रणवादि ओमित्येकाक्षरं ब्रह्मेति भेदाभेदयोर्दर्शनात् आद्ये भेदस्योद्भूतत्वविवक्षया षष्ठी अभेदस्योद्भूतत्वनि
वक्षया तत्त्वेऽप्यातिपदिकार्थे प्रथमा स एव संबंधः पदतदर्थयोर्वाच्यवाचकभावव्यवहारनियामकः शक्तिस्तु संकेतः पदार्थयोः
वेति भट्टानुयायिमतं तन्न साधीयः अध्यासमूलकस्य तस्य संबंधत्वासंभवात् भेदाभेदयोः परस्पराभावरूपतया विरुद्ध
त्वेनैकत्रासंभवाच्च कस्यचित्तथाध्याससंभवेऽपि सर्वेषां न तथाध्यासे मानाभावात् घटपदनाशेऽपि घटस्योपलभ्यमानतया तयोस्ता
दात्म्यासंभवदुक्तित्वाच्च न च पाककरणे प्राक्कृष्णमेपि पाकोत्तरमयमिदानीं न कृष्ण इति प्रतीतेर्भेदाभेदौ न विरुद्धाविति वाच्य
म् अव्याप्यवृत्तीनां तेषामेकावच्छेदेन विरोधानपायात् अत एव तन्नरे शकालावच्छेदकभेदेनैवायमि॥ ९ ॥ ९ ॥

दानीं न श्यामो वृक्षो मूले न कपिसंयोगीति ननु तदनवगाहिनी घटोयं न श्यामो वृक्षो न कपिसंयोगीति प्रतीतिः किं त्वभेदवादे घटपद
नाशे घटनाशापत्तिरेव शब्दवदर्थस्यापि श्रोत्रेंद्रियग्राह्यतायाः शब्दस्य चक्षुरादींद्रियग्राह्यतायाश्चापत्तिरिति बहुव्याकोपः शब्द
स्य यथा न नित्यत्वं तथा वक्ष्यते न चात्यंतभेदे घटः पटोत्यंताभेदे घटो घट इति सामानाधिकरण्यादर्शनाद्भेदाभेदवादोपपत्तिरिति
शंक्यम् शब्दो घट इत्याद्यननुभवाद् घटो न शब्दो घटो न घट इत्याद्यनुभवाच्च भेदस्यैव सिद्धेः ओमित्येकाक्षरमित्यादौ त्वक्षर
पदस्य तत्प्रतिपाद्ये निरूढलक्षणायाः सामानाधिकरण्योपपत्तेस्तद्वाक्यस्योपासनाकांडस्थतया भेदेप्यभेदोपासनपरतयोप
पत्तेश्चेत्यन्यत्र विस्तरः सा च शक्तिस्त्रिधा योगो रूढिर्योगरूढिश्चेति प्रकृतिप्रत्ययनिरूपिता तत्तदर्थे या शक्तिः स योगः तन्मात्रेणार्
र्थबोधकं पदं यौगिकमिति व्यवह्रियते यथा पाचकादिपदम् तद्घटकधातुप्रत्यययोः पाकादौ कर्त्रादिकारके च व्युत्पन्नत्वात् अ
वयवार्थाप्रतीतौ केवलसमुदायस्य तत्तदर्थे या शक्तिः सा रूढिस्तन्मात्रार्थबोधकं पदं रूढम् यथा मणिनूपुरादि अश्वगंधादिपदा
त्तु कदाचिदोषधिनिष्ठसमुदायनिरूपितशक्त्यौषधिबोधः कदाचित्तु अश्वस्य गंधोस्यामिति व्युत्पत्त्या वाजिशालादिबोधोवयव
शक्त्येति यौगिकरूढिः पृथङ्नोक्तौ तयोरेवांतर्भावात् रूढिर्योगापहारिणीति तु प्रकरणाद्यभावे लाक्षणिकं तद्वाजिशालादिपर
परे यत्रावयवार्थसहकृता समुदायशक्तिरर्थबोधिका सा योगरूढिस्तन्मात्रार्थबोधकं पदं योगरूढम् यथा पंकजादिपदम् तत्र
पंकाधिकरणकोत्पत्त्याश्रयपद्मत्वविशिष्टबोधात् अनुपपत्तिप्रतिसंधानं विनापि पद्मबोधान्न तत्र लक्षणावसर इत्यादि प्रपंचि
तं पूर्वमेव गंगायां घोष इत्यादौ गंगापदस्य तीरे शक्यसामीप्यरूपलक्षणाग्रहे तदाहितसंस्कारजन्यतीरादिस्मृत्या तीराधिकर

णकबोधप्रमान्त्वुक्तिः लक्ष्यव्यवहारान्यथानुपपत्त्या लक्षणायास्त्वयमभ्युपेयत्वात् अन्यथानुपपत्तिप्रतिसंधानं च तत्कल्पने बी
जं यथोक्तैकचित्रिणकांक्षत्वमपि तद्बीजं यथा वदनं तस्य वदनं सुखमसुखं भाति चान्यासामित्यत्र तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नवदन
त्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितवदनत्वावच्छिन्नविशेष्यताकबोधो योग्यः संभवति तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नतादृशतादृशप्रकारता
निरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासंबंधेन शाब्दबुद्धौ विधेयतावच्छेदकभेदस्य तंत्रत्वादिति वदनत्वावच्छिन्नार्थकवदनपदनि
रूपिताकांक्षा न वदनपदेन समं वदनपदं लक्षणया ह्लादकपरं तदुपस्थितह्लादकत्वावच्छिन्नस्याभेदान्वयो वदने अनुशासनं
बोधितेनैकांक्ष्येनापि तु वितथ्या यथाकृतसीतापरित्यागः सत्ताकरमेवलाभम् भुभुजे पृथिवीपाल पृथिवीमेवकेवलामित्यत्र भुजि
धातोरेव न वाचकत्वादात्मनेपद निराकांक्षतया व्यार्थबुद्धेः मतिकरणार्थान्तरातु पालनस्य व्यपि शासनम् लक्ष्यते आत्मने
पदसमभिव्याहृतभुजित्वावच्छेदेनास्वकतबोधकत्वेन पालनबोधस्वरूपायोग्यत्वरूपनैराकांक्ष्यस्य भुजोऽनवनदुतिसूत्रे
णबोधनात् तत्र केवलपदेन तात्कालिकराभिन्नपृथ्वीपालकर्तृकभोगकर्मनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्व
योगिनी व्यक्तिरभिधीयते एवकारेण पृथिव्यन्ययोगव्यवच्छेदः एवं च तात्कालिकराभिन्नपृथिवीपालकर्तृकभोगकर्मनि
ष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वविशिष्टाभिन्नपृथिवीकर्मकभोगकर्त्ता पृथिव्यन्यलौककर्मकभोगकर्त्रराभिन्नः पृ
थिवीपाल इति शाब्दबोधः हरे पाषमधुरं रौति हि काकः कूजति काननदेत्यादौ तु मुख्यार्थबाध एव लक्षणाबीजम् किं
तु सामान्यलक्षणेत्युच्यते लक्ष्यसमासार्थैकपदघटितत्वात्तस्याः यथा द्वितीयेन प्रह्वेण हरेपादिपदसमाप्ति विधि

पेशक्तिर्न गृहीता किंतु द्विरेफो यत्रेति व्युत्पत्त्या रेफद्वयसंबंधि भ्रमरपदे शक्यसंबंधरूपलक्षणा गृहीता तस्य प्राणिविशेषविशेष्यकमधुग
वकर्तृत्वशाब्दबोधस्य तात्पर्यविषयस्यानुपपत्त्या द्विरेफपदात्स्वलक्ष्यरेफद्वयघटितपदवाच्यत्वलक्षणयोपस्थिते प्राणिविशेषे मधु
रावकर्तृत्वान्वय इति द्विरेफपदेन भ्रमरपदमुपस्थाप्यते तेन च प्राणिविशेषोपस्थितिरिति तु न सम्यक् प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तेस्तं
त्रप्रत्ययार्थान्वयासंभवात् भ्रमरपदे लक्षणायामपि नं तेन तदुपस्थितिः रुचितस्येवार्थे प्रत्यायकत्वादित्यप्याहुः एवं हि कः कूजति का
नने इत्यादावपि बोध्यम् एवं गंगा हरति वै पुंसां दृष्टा पीतावगाहिते त्यत्र पीता गंगा पापं हरतीति वाक्ये गंगापदात्स्वशक्यप्रवाहावयवा
वयविभावसंबंधरूपलक्षणाप्रहाहितसंस्कारसहकृतादुपस्थितो द्रुतजले पानकर्मत्वान्वयः तात्पर्यानुपपत्तिरेव वा सर्वत्र लक्षणा
बीजम् तदुन्नायकत्वेनैवोक्तानेराकांक्षादीनामुपयोगः अत एव यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ यष्ट्यादिपदानां तद्धारणकर्तरि लक्षणा यष्टि
षु प्रवेशकर्मत्वान्वयानुपपत्त्यभावेपि भोजनादिप्रकरणोन्नीततात्पर्यविषयभोजनप्रयोजनकप्रवेशकर्मत्वानुपपत्तेस्तत्र जागरूकत्वात् एवं कु
ताः प्रविशंति छत्रिणो यांतीत्यादावप्युक्तं ननु छत्रिशब्दस्य पदद्वयघटितत्वेन वाक्यतया त्वयापि नये कथं तस्य लक्षणा शक्याप्रसिद्धेः किं
चात्र नैकमार्थगंतृत्वं लक्ष्यतावच्छेदकम् यांतीत्यस्यानन्वयापत्तेः गंतृत्वेनोपस्थितस्य गमनाकांक्षाविरहादिति चेत्सत्यम् संबंधिश
क्त मतुप एव तत्रैकसार्थसंबंधिलक्ष्यकत्वाभ्युपगमेनोक्तदोषद्वयस्याप्रसक्तेः न च च्छत्रपदस्यैव यर्थ्येन तस्य तात्पर्यग्राहकत्वेन सार्थ
क्यात् लाक्षणिकपदं नानुभावकमिति संप्रदायः स्वशक्यानुभवं प्रत्येव पदानां कारणत्वम् इतरपदार्थेन सह स्वशक्यानुभावक
त्वेनत्वशक्याद्घोषादिपदादेव तीरानुभवो ॥

१/०
पपत्तेर्न शक्याद् शक्योपस्थितिर्लक्षणेत्यभ्युपगन्तृणामतेऽन्योपस्थितिर्मर्वं धेनैव पदस्यानुभावकतया तस्याश्रितीयदाचभावान्तस्मा
ननुभावकत्वमितितन्मूलं न च तत्सेभवति शक्योपस्थितानीयदेरभक्त्यर्थतया तत्रप्रत्यायार्थान्वयासंभवात् वस्तुतस्तुलाक्षणिकः
पदमुद्देश्यविधेयभावेनान्वयाजनकमित्येवतदर्थोऽपदे स्य विधेयभावेनान्वयेशक्तिमत्त्वस्यैवतंत्रत्वात् अतएवन विधेयपरः श
ब्दार्थइतिसंगच्छते किंच तन्तुसयोगहेतुत्वतात्पर्यकंतंतुः पटंजनयतीतिसर्वलाक्षणिकवाक्येऽन्वयानुभवापत्त्यापापत्ते
लाक्षणिकपदस्यानुभावकत्वमेवन्याय्य गंगापदात्तीरमनुभवामीतिप्रतीतेश्च नाटयप्रवादेनाभि
निवेष्टव्यम् ननुस्माय नेशब्दप्रयोगेविमित्यवाचकंपदंप्रयोक्ष्यामहइतिन्यायात्तीरवाचकंगंगादिपदाभिधानमनुचितम् प्रयोजन
जिज्ञासापांपावनत्वादिप्रतिपन्नायेतदितिचेत्तर्हिशक्तिंविनातस्यशब्देमानासंभवात्तदर्थोऽस्यजनाचनिरपि तृतीयांगीकरणीया अतए
वावलानाश्चिपहत्यावारिवाहैः सहानिशं तिष्ठतिचपत्स्यमसकलाः समुपागतादृत्यभाशक्ताना श्रियमपहत्यपुंस्त्वस्त्रेजलवाहकैः
साकमरमतइत्यतात्पर्य्यविषयं रूढ्यर्थानालिंगितार्थान्तरस्यापिप्रतीतिः साचार्थद्वारिकापिभ्रमधर्मिकविभ्रश्यसोयस्वमीरितस्ते
नगोदातीरनिकुंजप्रतिष्ठितनिसर्गादृप्तसिंहेनत्वादीप्रतिभानुषासहस्यानंपकृत्वोपव्यवेशिस्यसूत्तौ सिंहप्रतीत्यनन्तरं गोदातीर
स्वस्थभीरुभ्रमणीयोग्यत्वप्रत्ययादितिचेन्न रूढ्यर्थानालिंगितार्थसम्बन्धस्य योगेनप्रतीत्यसंभवेपि लक्षणयातस्या सूपपादत्वात् पावन
त्वादिप्रतीतिविशिष्टलक्षणयापिशुद्धलक्षणयेवानुपपत्तिपरिहारेविशिष्टेनत्वभ्युपगमेबीजाभावइतिचेन्न पदशीः प्रवेशायेसत्यापित
दनापत्तेः वाच्यार्थवैयजनिकमुख्येरतुमानेनापिगतार्थत्वात् सम्मुखस्तुगालिप्रस्तावादेरिवेनोपितथातात्पर्य्यमेवोन्नीयते नत्वन्वयबो
धोऽनुमितिर्वाबाधेव्यभिचारपसधर्मतयोः संदेहेवानयोरसंभवात्तत्संभवेवतेजगो आसांत्वभ्युपगमात् इत्यन्यत्रविस्तरः॥ ९ ॥

यदिप्रकरणानुभाविकोलोकानांस्वरसः वाहीकशब्दादसमर्थेप्रत्येमीतिप्रत्ययस्तदाव्यंजनावृत्तिरस्तु हैवेति स्वोक्तनिष्कृष्टमतम
वलंव्यमूलमवतारयति नन्विति एवंबोधकत्वस्यैवशक्तित्वे तत्रापिअपभ्रंशात्मकभाषायामपिस्यादिति तस्याअपिबोधकत्वात् ई
श्वरेच्छादीनांशक्तित्ववादिनांतुनापमतिप्रसंगइतिभावः दूषणमावाह तथाचेति नापभ्रंशितंवैइत्यादिनिषेधविधिविषयत्वात्
नापत्त्येशापत्तेःकर्तुमशक्यत्वादितिभावः द्विधेति अपभ्रंशानामुक्तशक्तिमत्त्वाभावव्यवस्थापनेनसाधुत्वस्यान्यथानिर्वचनेनचेत्य

नन्वेवंभाषादितोबोधदर्शनाद्बोधकतारूपाशक्तिस्तत्रापिस्यात्तथाचसाधुतापिस्यात् शक्तत्वस्यैवसाधुतायाव्याकरणाधि
करणेप्रतिपादनादित्याशंक्यद्विधासमाधत्ते असाधुरनुमानेनवाचकः कैश्चिदिष्यते वाचकत्वाविशेषेवानियमःपुण्य
पापयोः असाधुः गाव्यादिः अनुमानेनसाधुशब्दमनुमायवाचकः बोधकइष्यते तथाचलिपिवत्तेषांसाधुस्मरणए
वोपयोगोनतुसाक्षात्तद्वाचकत्वमतोनसाधुत्वमितिभावः ॥ ऽर्थः मूलेअनुमानेनवाचकमिति अनुमानमत्रस्मृतिः अनु
पश्चान्मानंमितिरितिव्युत्पत्तेर्नतुव्याप्तिज्ञानम् तच्छून्यानामपिशब्दबोधदर्शनात् गाव्याद्यपभ्रंशानांगवादिशब्दविकृतित्वेनो
द्बोधकविधयाप्रकृतिस्मारकत्वादित्याशयेनव्याचष्टे अनुमानेनसाधुशब्दमिति अनुमायेतिस्मृत्वेत्यर्थः वक्ष्यतिच
तेषांसाधुस्मरणएवोपयोगइति अपभ्रंशानांसाक्षाद्बोधकतातुन शाब्दजनकसाधुत्वस्याभावादसाधुत्वज्ञानस्यप्रतिबंधक
त्वाहितिभावः

तन्महरिसंमतिमाह उक्तं हीति ते अपभ्रंशाः साधुष्विति विषयसप्तमी साधुविषयकस्मरणेनेत्यर्थः. अन्यथेति गवाद्यर्थबोधकारणानी
त्यर्थः पक्षांतरमाह तादात्म्यमिति साधुगवादिशब्दतादात्म्यप्रकारकस्य न विषयतामापद्यते इत्यर्थः. एवकारो वार्थे गोपदे उच्चारयितव्ये
(?)णापाटवेन गावीत्युच्चारितवत्युक्तेगोपदमेवेदमिति तादात्म्येन भासमानागाव्यादिशब्दा गवादिरूपार्थस्य प्रकाशका इत्यर्थः. न च वर
स्यमाणकस्याभेदः तत्रापभ्रंशानानानुपूर्व्या एव शक्ततावच्छेदकत्वात् अत्र साधुगतायास्तस्याजन्यमिति भेदादिति भाव यत्तु
शब्दार्थयोस्तादात्म्यशक्तिरिति स्तोत्रार्थतादात्म्यमित्यादिहरिकारिकाई सोपष्टंभकतयोपन्यसनं तत्तु धैव तादात्म्यस्य शक्तित्वे पिशु

उक्तं हि वाक्यपदीये तेसाधुष्वनुमानेन प्रत्ययोत्पत्तिहेतवः तादात्म्यमुपगम्येव शब्दार्थस्य प्रकाशकाः. नशिष्टैरनुगम्य
तेपर्यायाद्वसाधवः नयत स्मृतिशास्त्रेण तस्मात्साक्षादवाचकाः अंबांबेति यथा बाल शिक्ष्यमाणः प्रभाषते अव्यक्तं
तद्विदां तेन व्यक्ते भवति निर्णयः एवं साधौ प्रयोक्तव्ये योऽपभ्रंशः प्रयुज्यते तेन साधुव्यवहितः कश्चिदर्थोऽभिधीयत इति

इति शब्दतादात्म्यज्ञानस्यार्थबोधकत्वेन तस्य शक्तित्वासंभवात् अपभ्रंशोपस्थापितपंक्तिलीयमनेयार्थ शुद्धशब्दतादात्म्यं भात्यापर्यंत
नाम यं बोधजनकत्वमिति पक्षांतरपरं तत्पैवन तस्यास्यानस्येत्यादिति अथवाचकेत्स्तु किमाह तथि रिति यतस्तेपर्ययं साधवः प
र्यायाद्वचि रिति स्मृत्यादिनानभिप्रापादिते तेनवाचका इत्यर्थः तेसाधुष्वित्यनुमानमपि विशदयति [illegible] तिम
क्रियाविशेषणम् तद्विदां अव्यक्तशब्दबोधव्यक्तेसाधुशब्दे प्रत्ययस्तेतस्मात् तिमीर्थः निर्णयो न [illegible]
इत्यमेवेत्यर्थः साधौ गवादिशब्दे अपभ्रंश गाव्यादिः तत्र असाधुशब्देन सा

उक्तमेवार्थं द्रढयितुमाशंकते नन्विति तेषांसाधुपर्यायाणां एकत्वादिति एकजातीयत्वादित्यर्थः तथा एकजातीयत्वम् येन तथा।
पि विनिगमकाभावाच्छक्तिकल्पना स्यादिति भावः अन्यथेति एकजातीयस्य शक्तिकल्पनायाम् तत्र त्वे शक्तिमत्त्वाविशेषात्साधूना
मिवापभ्रंशानामपि कोशादौ प्रतिपादनप्रसक्त्येत्यर्थः एतन्मतेनैवेति तेसाधुष्वनुमानेनेत्याद्युक्तहरिमतेनैवेत्यर्थः अपभ्रंशा
द्बोधस्योक्तरीत्योपपादितत्वात्तत्र शक्तिकल्पनं ग्राहकमूलकमित्याशंकां निराचिकीर्षुस्तत्रोक्तप्रकारासंभवं दर्शयति अयंभाव

नन्वपभ्रंशानां साक्षाद्वाचकत्वे किं मानं शक्तिकल्पकव्यवहारादेस्तुल्यत्वादिति चेत्सत्यम् तत्तद्देशभेदेन भिन्नेष्वनं
तेषु शक्तिकल्पने गौरवात् नच पर्यायतुल्यताशंक्या तेषां सर्वदेशेष्वेकत्वाद्विनिगमनाविरहेण शक्तिकल्पना नह्यप
भ्रंशे तथा अन्यथा भाषाणां पर्यायतयागणनापत्तेश्च एवंच शक्तत्वमेवास्तु साधुत्वमिति नैयायिकमीमांसकादीनां
मतं तन्मतेनैव द्रष्टव्यम् इदानीं स्वमतमाह वाचकत्वाविशेषेवेति अयंभावः अपभ्रंशानामशक्तत्वेन ततो बोध एव
नस्यात् नच साधुस्मरणात्ततो बोधः तानविदुषां पामराणामपि बोधात्तेषां साधोरबोधाच्च ॥ ६ ॥ ॥

इति तानिति साधुशब्दानित्यर्थः अज्ञानहेतुमाह पामराणामिति बोधादिति व्यवहारेण तेषां बोधानुमानादित्यर्थः तथाचान
धीतशास्त्राणां तेषां साधुत्वप्रकारकशब्दज्ञानासंभवेन तत्र साधुशब्दात्तेषां बोधोदयः स्यात्स एव तु नास्तीत्याह तेषां साधोरिति

नन्वहरिसमतिमाह उक्तहीति ते अपभ्रंशाः साधुष्विति विषयसप्तमी साधुविषयकस्मरणेनेत्यर्थः। मन्यपेतिगवाद्यर्थबोधकारणानी त्यर्थः पक्षान्तरमाह तादात्म्यमिति साधुगवादिशब्दतादात्म्यप्रकारकज्ञानविषयतामापन्नवेत्यर्थः एवकारो वार्थे गोपदेउच्चारयीयेक्ष रणापाटवेन गावीत्युच्चारितवस्तुतो गोपदमेवेदमिति तादात्म्येन भासमाना गाव्यादिशब्दा गम्यादिरूपार्थस्य प्रकाशका इत्यर्थः नेचवर क्ष्यमाणकस्याभेदः तत्रापभ्रंशानामानुपूर्व्या एव शक्ततावच्छेदकत्वान्नतु साधुगतामोलस्यात्मत्वमिति भेदादिति भावः। यत्तु शब्दार्थयोस्तादात्म्यशक्तिरिति श्लोकार्थे तादात्म्यमित्यादि हरिकारिकाईसोपर्यं मघतयोपन्यसनं तन्तुच्छमेव तादात्म्यस्य शक्तित्वेपिशु

उक्तह्रि वाक्यपदीये ते साधुष्वनुमानेन प्रत्ययोत्पत्तिहेतवः तादात्म्यमुपगम्यैव शब्दार्थस्य प्रकाशकाः न शिष्टैरनुगम्य
न्ते पर्यायादवसाधव नयत स्मृतिशास्त्रेण तस्मात्साक्षादवाचकाः अम्बाम्बेति यदा बालः शिक्ष्यमाणः प्रभाषते अव्यक्त
न्तहि दान्तेनव्यक्ते भवति निर्णयः एवं साधोभयोर्व्यक्त्योः पभ्रंशा प्रयुज्यते येन साधुर्व्यवहितः कश्चिदर्थोऽभिधीयत इति

वद नियतशब्दतादात्म्यज्ञानस्यार्थबोधकत्वेन तस्य शक्तित्वासंभवात् अप्रकृतोपसंहारपर्यवसानं चेन्न साधुशब्दतादात्म्यभ्रान्त्यापभ्रंशा नामर्थबोधजनकत्वमिति पक्षान्तरपरतयैव तद्व्याख्यानस्यौचित्यादिति अवाचकत्वेऽयुक्तिमाह न शिष्टैरिति यतस्तेऽपभ्रंशाः साधवः प र्यायादयो ये स्मृत्यादिना न प्रतिपाद्यन्ते ततोऽवाचका इत्यर्थः ते साधुष्वित्याद्युक्तमयं विघटयति अम्बाम्बेत्यादि अव्यक्तमिति भाषण क्रियाविशेषणम् नहि दा अव्यक्तशब्दमाव्यक्ते साधुशब्दे असत्त्वे सतीति शेषः निर्णयः तदर्थस्य बोधो भवतीत्यर्थः एवमि त्यमेवेत्यर्थः साधौ गवादिशब्दे अपभ्रंशाः गाव्यादिः तेन असाधुशब्देन साधुर्व्यवहितः साधुस्मारकः कश्चित् ... स्मादि

यदिप्रकरणानुभाविकोलोकानांस्वरसः वाहीकशब्दादशुमर्थंप्रत्येमीतिप्रत्ययस्तदाव्यंजनाशक्तिरस्तु हेवेति लोकनिष्कृष्टमनम
वलंव्यमूलमवतारयति नन्विति एवंबोधकत्वस्येवशक्तित्वे तत्रापिअपभ्रंशात्मकभाषायामपिस्यादिति तस्याअपिबोधकत्वात् इ
स्वरेच्छादीनांशक्तित्ववादिनांतु नापमतिप्रसंगइतिभावः इष्टापत्तावाह तथाचेति नापभ्रंशितवैइत्यादिनिषेधविधिविषयत्वात्
नापत्त्येष्टापत्तेः कर्तुमशक्यत्वादितिभावः द्विधेति अपभ्रंशानामुक्तशक्तिमत्त्वाभावव्यवस्थापनेनसाधुत्वस्यान्यथानिर्वचनेनचेत्य

नन्वेवंभाषादितोबोधदर्शनाद्बोधकतारूपाशक्तिस्तत्रापिस्यात्तथाचसाधुतापिस्यात् शक्तत्वस्येवसाधुतायांव्याकरणाधि
करणेप्रतिपादनादित्याशंक्यद्विधासमाधत्ते असाधुरनुमानेनवाचकः कैश्चिदिष्यते वाचकत्वाविशेषेवानियमःपुण्य
पापयोः असाधुः गाव्यादिः अनुमानेनसाधुशब्दमनुमायवाचकः बोधकइष्यते तथाचलिपिवत्तेषांसाधुस्मरणए
वोपयोगोनतुसाक्षाद्वाचकत्वमतोनसाधुत्वमितिभावः ॥ ऽर्थः मूलेऽनुमानेनवाचकमिति अनुमानमत्रस्मृतिः अनु

पश्चान्मानंमितिरितिव्युत्पत्तेर्नतुव्याप्तिज्ञानम् तच्छून्यानामपिशाब्दबोधदर्शनात् गाव्याद्यपभ्रंशानांगवादिशब्दविकृतित्वेनोप
द्बोधकविषयामदितिप्रकृतिस्मारकत्वादित्याशयेनव्याचष्टे अनुमानेनसाधुशब्दमिति अनुमायेतिस्मृत्वेत्यर्थः वक्ष्यतिच
तेषांसाधुस्मरणएवोपयोगइति अपभ्रंशानांसाक्षाद्बोधकतातुन शाब्दजनकसाधुत्वस्याभावात्साधुत्वज्ञानस्यप्रतिबंधक
त्वादितिभावः

॥

पपत्तेर्न शक्यार्थ शक्योपस्थितिर्लक्षणेत्यभ्युपगच्छता मते स्वजन्योपस्थितिसंबंधेनैव पदस्यानुभावकतया तस्याश्च तीरादावभावात्तस्य
ननुभावकत्वमितितन्मूलं न च तत्संभवति शक्योपस्थितात्तीरादेरप्रकृत्यर्थतया तत्र प्रत्ययार्थान्वयासंभवात् वस्तुतस्तु लाक्षणिकं
पदमुद्देश्यविधेयभावेनान्वयाजनकमित्येव तदर्थोऽप्युद्देश्यविधेयभावेनान्वये शाब्दीमत्वस्यैव तंत्रत्वात् अत एव न विधेयपरः प्र
त्यार्थ इति संगच्छते किंच तत्तत्संयोगहेतुत्वतात्पर्यकं तत्तु पदं जनयतीति सर्वं लाक्षणिकवाक्येऽन्वयानुभवापलापापत्ते
लाक्षणिकपदस्यानुभावकत्वमेवन्याय्यं गंगापदात्तीरमनुभवामीति प्रतीतेश्च तादृशप्रवादेनाभि
निवेष्टव्यम् ननु स्वायत्ते शब्दप्रयोगे किमित्यवाचकपदं प्रयोक्तव्यमहह इतिन्यायात्तीरादेर्वाचकगंगादिपदाभिधानमनुचितम् प्रयोजन
जिज्ञासायां पावनत्वादिप्रतिपत्तये तदितियदि तर्हि शक्तिं विना तस्य शाब्देमानासंभवात्तदर्थं व्यंजनाख्याऽपि वृत्तीयांगीकरणीया अत एव
वावलानाश्रियपदत्वाद्यदि वाहेः सहानिश्चितिशंकिचपलाय सकलाः समुपागता इत्यन्यास्त्वनाश्रियमपहत्य पुंश्चल्येजलगामहकौ
साकमरमतइत्यतात्पर्यविषयं स्वकार्यानालिंगितार्थान्तरस्यापि प्रतीतिः साचार्य द्वारिकापि भ्रमध र्मिकविभ्रमध्वसोय मीतिसे
नगोदातीरनि॰ प्रतिष्ठितनिसर्गास्यासिद्धेने दीप्तिभा पांशुहस्यानासम्बोधव्यये
ष्वष्वभी ॥ २४

यदि प्रकरणानुभाविको लोकानां स्वरसः वाहीकशब्दादस्तु मर्थे प्रत्येमीति प्रत्ययस्तदा व्यंजनावृत्तिरस्तु हैवेति स्वोक्तनिष्कृष्टमतम्
वलंव्य मूलमवतारयति नन्विति एवं बोधकत्वस्यैव शक्तित्वे तत्रापि अपभ्रंशात्मकभाषायामपि स्यादिति तस्या अपि बोधकत्वात् ई
श्वरेच्छादीनां शक्तित्ववादिनां तु नापमतिप्रसंग इति भावः इष्टापत्त्यावाह तथा चेति नापभ्रंशितं वै इत्यादि निषेधविधिविषयत्वात्
नापत्त्येष्टापत्तेः कर्तुमशक्यत्वादिति भावः द्विधेति अपभ्रंशानामुक्तशक्तिमत्त्वाभावव्यवस्थापनेन साधुत्वस्यान्यथा निर्वचनेन चेत्य

नन्वेवं भाषादितो बोधदर्शनाद्बोधकतारूपा शक्तिस्तत्रापि स्यात्तथा च साधुतापि स्यात् शक्तत्वस्यैव साधुतया व्याकरणाधि
करणे प्रतिपादनादित्याशंक्य द्विधा समाधत्ते असाधुरनुमानेन वाचकः कैश्चिदिष्यते वाचकत्वाविशेषे वा नियमः पुण्य
पापयोः असाधुः गाव्यादिः अनुमानेन साधुशब्दमनुमाय वाचकः बोधक इष्यते तथा च लिपिवत्तेषां साधुस्मरण ए
वोपयोगो न तु साक्षात्तद्वाचकत्वमतो न साधुत्वमिति भावः ॥ ऽर्थः मूले अनुमानेन वाचकमिति अनुमानमत्र स्मृतिः अनु

पश्चान्मानं मितिरिति व्युत्पत्तेर्न तु व्याप्तिज्ञानम् तच्छून्यानामपि शाब्दबोधदर्शनात् गाव्याद्यपभ्रंशानां गवादिशब्दविकृतित्वेनो
द्बोधकविधया मतिप्रकृतिस्मारकत्वादित्याशयेन व्याचष्टे अनुमानेन साधुशब्दमिति अनुमायेति स्मृत्वेत्यर्थः वक्ष्यति च
तेषां साधुस्मरण एवोपयोग इति अपभ्रंशानां साक्षाद्बोधकतात्तु न शाब्दजनकसाधुत्वस्याभावादसाधुत्वज्ञानस्य प्रतिबंधक
त्वादिति भावः

पपत्तेर्न शक्याद् शक्योपस्थितिर्लक्षणेत्यभ्युपगन्तव्ये नामनेन लजन्योपस्थितिर्सर्वं भेनैव पदस्यानुभावकतया तस्याश्वतीरादावभावात्तस्या
ननुभावकत्वमिति तन्मूलं न च तत्संभवति शक्योपस्थितातीरादेः प्रकृतार्थतया तत्र प्रत्यायार्थस्य पार्श्वभवात् वस्तुतस्तु लाक्षणिकं
पदमुद्देश्यविधेयभावेनान्वयाजनकमित्येव तत्र घोऽउद्देश्यविधेयभावेनान्वये शक्तिमत्त्वस्यैव तन्त्रत्वात् अत एव न विधेयपरं श
ब्दार्थ इति संगच्छते किंच तन्त्रसंयोगहेतुत्वनान्यथ्यैर्कनंत्र पदं जनयतीति सर्वलाक्षणिकवाक्येऽन्वयानुभवापलापापत्ते ~ ~
~ ~ ~ लाक्षणिकपदस्यानुभावकत्वमेवन्याय्यं गंगापदात्तीरमनुभवामीति प्रतीतेश्च नादृशप्रकारेणाभि
निवेश्यम् ननु स्वायत्ते शब्दप्रयोगे किमित्यवाचकपदं प्रयोक्ष्यामहे इति न्यायात्तीरवाचकतटादिपदाभिधानमनुचितम् प्रयोजन
जिज्ञासापापावनत्वादिप्रतिपन्नयेत दितिपदितरं हि तद्विना तस्य शब्दे मानासंभवान्नद्यर्थव्यंजनाद्धि रपि स्तनीयांगीकार्यीया अत एव
वावलानाश्रियहन्त्वावारिवाहैः सहानिशं तिष्ठति चपलायनसकलाः समुपागताद्यन्याशप्तानाश्रियमपहृत्य पुंश्चलीजनतया हर्के:
साकमरमत इत्यत्र तात्पर्यविषयं ऋक्षयर्थनालिंगितार्थान्तरस्यापि प्रतीतिः साचार्यं हारिकापि भ्रममधर्मिकविभ्रमघसोयस्तमीरितसे
नगोदातीरनिकुंजप्रतिष्ठितनिसर्गोद्भासिद्धैनेत्यादौ प्रतिभाजुषां सहृदयानां चमत्कृतोपजायते शिष्यस्त्वर्णी सिद्धप्रतीत्यनंतरं गोदानीरे
स्वस्वभीरुभ्रमणीयो रयन्त्वमत्यया दितिचेन्न ऋक्षयर्थनालिंगितार्थस्यैव लयोगेन प्रतीत्यसंभवेपि लक्षणयातस्याः कूपपादत्वात् पावन
त्वादिप्रतीतिविशिष्टलक्षणयापि शुद्धलक्षणयेवानुपपत्तिपरिहारे विशेषेनदस्युपगमेवीजाभाव इति तु न पस्टीः भवे शये मन्तापित
दूनापत्तेः वाच्यार्थवैयर्थ्यजनिकबुद्धेरनुमानेनापि गमनार्थत्वाच्च वस्तुतस्तु गालिप्रवानाद्येरिवेनोपिनयातात्पर्यमेवोन्नीयते नान्वयवो
भोनुमितिर्वाधव्यभिचारपक्षधर्मतयोः संदेहे वान्योरसंभवान्न च वैनैव्यंजनोच्छ्रासाभ्युपगमात् इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ९ ॥

एम:
१७०

यदिप्रकरणानुभाविकोलोकानांस्वरसः वाहीकशब्दादनुमर्थंप्रत्येमीतिप्रत्ययस्तदाव्यंजनावृत्तिरस्तु हैवेति स्वोक्तनिष्कृष्टमतम
वलंव्य मूलमवतारयति नन्विति एवंबोधकत्वस्यैवशक्तित्वे तत्रापिअपभ्रंशात्मकभाषायामपिस्यादिति तस्याअपिबोधकत्वात् इ
श्वरेच्छादीनांशक्तित्ववादिनांतु नापमतिप्रसंगइतिभावः इष्टापत्त्यावाह तथाचेति नापभ्रंशितंवैइत्यादिनिषेधविधिविषयत्वा
नापत्त्येष्टापत्तेःकर्तुमशक्यत्वादितिभावः द्विधेति अपभ्रंशानामुक्तशक्तिमत्त्वाभावव्यवस्थापनेनसाधुत्वस्यान्यथानिर्वचनेनचेत्य

नन्वेवंभाषादितोबोधदर्शनाद्बोधकतारूपाशक्तिस्तत्रापिस्यात्तथाचसाधुतापिस्यात् शक्तत्वस्यैवसाधुतायाव्याकरणाधि
करणेप्रतिपादनादित्याशंक्यद्विधासमाधत्ते असाधुरनुमानेनवाचकःकैश्चिदिष्यते वाचकत्वाविशेषेवानियमःपुण्य
पापयोः असाधुः गाव्यादिः अनुमानेनसाधुशब्दमनुमायवाचकःबोधकइष्यते तथाचलिपिवत्तेषांसाधुस्मरणए
वोपयोगोनतुसाक्षात्तद्वाचकत्वमतोनसाधुत्वमितिभावः ॥ ऽर्थः मूलेऽनुमानेनवाचकमिति अनुमानमत्रस्मृतिः अनु

पश्चान्मानंमितिरितिव्युत्पत्तेर्नतुव्याप्तिज्ञानम् तच्छून्यानामपिशाब्दबोधदर्शनात् गाव्याद्यपभ्रंशानांगवादिशब्दविकृतित्वेनो
द्बोधकविधयातदितिप्रकृतिस्मारकत्वादित्याशयेनव्याचष्टे अनुमानेनसाधुशब्दमिति अनुमायेतिस्मृत्वेत्यर्थः वक्ष्यतिच
तेषांसाधुस्मरणएवोपयोगइति अपभ्रंशानांसाक्षाद्बोधकतातुन शाब्दजनकसाधुत्वस्याभावादसाधुत्वज्ञानस्यप्रतिबंधक
त्वादितिभावः

तत्रहरिसंमतिमाह उक्तं हीति ते अपभ्रंशाः साधुष्विति विषयसप्तमी साधुविषयकस्मरणेनेत्यर्थः प्रत्यये तिगवाद्यर्थबोधकारणानी त्यर्थः पक्षांतरमाह तादात्म्यमिति साधुगवादिशब्दतादात्म्यप्रकारकज्ञानविषयतामापद्यमानेत्यर्थः एवकारो वार्थे गोपदेउच्चारणीयेव रणापाटवेनगावीत्युच्चारितवस्तुतोगोपदमेवेदमिति तादात्म्येनभासमानागाव्यादिशब्दागवादिरूपार्थस्यप्रकाशका इत्यर्थः नेचवक्ष्यमाणकस्याभेदः तत्रापभ्रंशतानानुपूर्व्या एवशक्तत्वावच्छेदकत्वात्तत्तु साधुगतायास्तस्यास्तत्त्वमितिभेदादितिभावः यत्तु शब्दार्थयोस्तादात्म्यशक्तिरितिसोक्तार्थतादात्म्यमित्यादिहरिकारिकाइसोपष्टंभकतयोपन्यसनंतन्तुधेव तादात्म्यस्यशक्तित्वेपिश

उक्तं हि वाक्यपदीये ते साधुष्वनुमानेन प्रत्ययोत्पत्तिहेतवः तादात्म्यमुपगम्येव शब्दार्थस्य प्रकाशकाः। नशिष्टैरनुगम्यन्ते पर्यायाइवसाधवः नयत स्मृतिशास्त्रेण तस्मात्साक्षादवाचकाः अम्बांबेति यदा बालः शिक्ष्यमाणः प्रभाषते अव्यक्तं तद्विदां तेनव्यक्ते भवति निर्णयः एवं साधौ प्रयोक्तव्ये योऽपभ्रंशः प्रयुज्यते तेनसाधुव्यवहितः कश्चिदर्थोऽभिधीयतइति

र्द निष्ठशब्दतादात्म्यज्ञानस्यार्थबोधकत्वेनतस्यशक्तित्वासंभवात् उपक्रमोपसंहारपर्यालोचनयासाधुशब्दतादात्म्यभ्रान्त्यापभ्रंशानामर्थबोधजनकत्वमितिपक्षांतरपरतयैवतद्व्याख्यानस्योचितत्वादिति अवाचकत्वेयुक्तिमाह नशिष्टैरिति यतस्तेपभ्रंशाः साधवः पर्यायाइवशिष्टैः स्मृत्यादिनानप्रतिपाद्यन्तेऽतोनवाचकाइत्यर्थः तेसाधुष्वित्याद्युक्तमर्थं विशदयति अम्बाबेत्यादि अव्यक्तमिति भाषणक्रियाविशेषणम् तद्विदां अव्यक्तशब्दमात्रप्रत्यक्षेसाधुशब्दे अस्मरणसतीतिशेषः निर्णयः तदर्थशाब्दबोधोभवतीत्यर्थः एवमित्यमेवेत्यर्थः साधौ गवादिशब्दे अपभ्रंशः गाव्यादिः तेन असाधुशब्देन साधुव्यवहितःसाधुस्मृतिद्वारकः कश्चित्सिद्धोऽस्मादि

॥ एम १७८

उक्तमेवार्थं द्रढयितुमाशंकते नन्विति तेषां साधुपर्य्यायाणां एकत्वादिति एकजातीयत्वादित्यर्थः तथा एकजातीयत्वम् येन तथा। पि विनिगमकाभावाच्छक्तिकल्पनास्यादिति भावः अन्यथेति एकजातीयस्य शक्तिकल्पनायामतंत्रत्वे शक्तिमत्त्वाविशेषात्साधूनामिवापभ्रंशानामपि कोशादौ प्रतिपादनं प्रसज्येतेत्यर्थः एतन्मतेनैवेति तेसाधुष्वनुमानेनेत्याद्युक्तहरिमतेनैवेत्यर्थः अपभ्रंशाद्बोधस्योक्तरीत्योपपादितत्वात्तत्र शक्तिकल्पनं ग्राहकमूलकमित्याशंकां निराचिकीर्षुस्तत्रोक्तप्रकारासंभवं दर्शयति अयंभाव

नन्वपभ्रंशानां साक्षाद्वाचकत्वे किं मानं शक्तिकल्पकव्यवहारादेस्तुल्यत्वादिति चेत्सत्यम् तत्तद्देशभेदेन भिन्नेष्वनंतेषु शक्तिकल्पने गौरवात् न च पर्यायतुल्यताशंक्या तेषां सर्वदेशेष्वेकत्वाद्धि निगमताविरहेण शक्तिकल्पना नह्यपभ्रंशे तथा अन्यथा भाषाणां पर्यायतया गणनापत्तेश्च एवं च शक्तत्वमेवास्तु साधुत्वमिति नैयायिकमीमांसकादीनां मतं तन्मतेनैव द्रष्टव्यम् इदानीं स्वमतमाह वाचकत्वाविशेषेवेति अयं भावः अपभ्रंशानामशक्तत्वेन ततो बोध एव न स्यात् न च साधुस्मरणात्ततो बोधः तानविदुषां पामराणामपि बोधात्तेषां साधोरबोधाच्च ॥ ६ ॥

इति तानिति साधुशब्दानित्यर्थः अज्ञानहेतुमाह पामराणामिति बोधादिति व्यवहारेण तेषां बोधानुमानादित्यर्थः तथा चानधीतशास्त्राणां तेषां साधुत्वप्रकारकशब्दज्ञानासंभवेन तत्र साधुशब्दात्तेषां बोधोदयः स्यात्स एव तु नास्तीत्याह तेषां साधोरि

शक्तिभ्रमादिति अर्थनिरूपितायाः साधुशब्दनिष्ठायाः शक्तेरपभ्रंशे भ्रमादित्यर्थः ॥ किं बोधकत्वरूपशक्तिभ्रमात्तत्र बोध उपप
द्यतउतेश्वरेच्छारूपशक्तिभ्रमात्तत्रनाद्यः कल्पइत्याह बोधकत्वस्येति द्वितीयेत्वाह ईश्वरेच्छेति तन्मात्रेति मात्रपदकृत्स्नार्थक
म् अपभ्रंशाद्बोधस्य सर्वानुभवसिद्धत्वेन बोधकत्वे नेश्वरेच्छायाश्चापि तत्राबाधेन तात्मादायापि न शक्तिज्ञानस्य भ्रमत्वसंपत्तिः
प्रतीते भ्रमत्वे विषयबाधस्यैव तन्त्रत्वादिति भावः ननु लाक्षणिकदृष्टापभ्रंशेपि वाचकव्यवहारप्रभावेन न त्वाहत्येश्वरेच्छारू

नच शक्तिभ्रमात्तेभ्यो बोधः बोधकत्वस्याबाधेन तद्ग्रहस्याभ्रमत्वात् ईश्वरेच्छा शक्तिरि ९८
तिमतेपि तन्मात्रविषयिण्यास्तस्याबाधाभावात् शक्तेः पदपदार्थविशेषघटितायाश्च भ्रमासंभवाच्चे

पशक्तेस्तत्र भ्रमेबाधकाभावः तत्राह शक्तेरिति भ्रमासंभवाच्चेति तत्पदविशेष्यकतदर्थबोधजनकत्वप्रकारकेच्छायास्तत्प
दविशेष्यकत्वेन गृहीतायाः पदान्तरविशेष्यकत्वासंभवेन तद्भ्रमासंभवादित्यर्थः यथाश्रुताभिप्रायेणेदम् परिष्कृतविशेष्य
त्वरूपायास्तत्संबन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वरूपायाः पदार्थान्तररूपायाश्चाशक्तेस्तत्र भ्रमेबाधकाभावादिति बोध्यम् तथाच भ्र
मेणापि बोधस्य दुरुपपादत्वेन भाषायाः शक्तिरावश्यकेति भावः ॥

असिन्नपिपक्षेहरिसंमतिमादर्शयति उक्तञ्चेति पारंपर्य्यादिति स्वार्थेष्यञ् विगुणेष्विति हेतुगर्भविशेषणं वैगुण्यंचकरणापाटव
रूपम् अभिधातृवैगुण्यस्यापभ्रंशनियामकत्वात् तथाच विगुणेष्वभिधातृषुसत्सुपरंपर्यायेष्वर्थेषुप्रसिद्धिमागताइत्यर्थः दै
वीति संस्कृतरूपेत्यर्थः अशक्तैः करणापाटववद्भिः व्यवकीर्णा उच्छिन्नानुपूर्वीकाकृतेत्यर्थः अनित्यदर्शिनां शब्दानित्यत्ववादि
नां असिन्वादे शक्तिविवादेइत्यर्थः नतुतेषांसाधुरवाचकइत्यनुपपन्नं यस्मिन्नर्थेऽपभ्रंशाः प्रयुज्यन्ते नह्यवाचकत्वस्यसाधु
षुसर्वसंमतत्वादतोव्याचष्टे अबोधकइति व्यवहितः साधुर्नतत्रबोधकः किंतुसाक्षादपभ्रंशाएवनतदानुपूर्वीमत्त्वेनवाचकाइति

उक्तंच वाक्यपदीये पारंपर्यादपभ्रंशाविगुणेष्वभिधातृषु प्रसिद्धिमागतायेषुतेषांसाधुरवाचकः दैवीवाग्व्यवकीर्णेयमश
क्तैरभिधातृभिः अनित्यदर्शिनांत्वस्मिन् वादेबुद्धिविपर्ययः अवाचकः अबोधकः बुद्धिविपर्य्ययः एतएववाचकानान्य
इतिविपर्ययइत्यर्थः किंचविनिगमनाविरहाद्भाषायामपिशक्तिः॥ ऽऽभावः नन्वियंअपभ्रंशरूपावाक् अभिधातृवैगुण्येनो

च्छिन्नानुपूर्वीकापिदैवीसंस्कृतरूपैव नैयायिकानांतस्याअबोधकत्वेभ्रमएव पारंपर्यादित्युपादानात्साधुतादात्म्यभ्रांतिमूलक
शक्तिभ्रमेणबोधकत्वसंभवादित्यर्थकदैवीवाग्व्यवकीर्णेयमित्यपि पूर्वोक्तानितमकल्पस्यैवोपोद्बलकं नचैवंतेषांसाधुरवाचकइ
त्यनुपपन्नम् तत्कल्पेआरोपितसाधुत्वकाद्यपभ्रंशानांबोधकत्वेनसाधुस्मरणाद्बोधानभ्युपगमात् तेषामित्यादेः साधुतादात्म्या
रोपविषयास्तएवप्रसिद्धार्थानांबोधकानतुतत्तदानुपूर्वीमत्वेनबोधकाइत्यर्थोनतस्मान्नोक्तयुक्त्यापभ्रंशानांतत्वेनवाचकतासिद्धिः

तासां भाषाणां दोषइति तथाचगीर्वाणानन्तशक्तिरित्यर्थः सकलदेशनिष्ठपरिगृहीतत्वमेवविनिगमकमनआह श्रंबंचेद्दकेति बो
धजनकतावच्छेदिकेत्यर्थः तयोरिति साध्वपभ्रंशयोरित्यर्थः सकलशिष्टपरिगृहीतत्वंतुनविनिगमकम् शवतिगति कर्मकंबोजेषुप्र
युज्यतेविकारएवैनमार्याभाषंतेइति भाष्याच्चनदेशनियतसंस्कृतेषुशक्तिसिद्धान्तापत्ते वाचकत्वव्यंजकतायमालंकारिकाण्यप्राकृत
भाष्योदाहरणस्यासगतत्वापत्तेश्च अतएवतत्तद्देशीयशिष्टानांतत्तद्भाषासुनिस्संदिग्धशक्तत्वप्रत्ययसंगच्छतेनचासौभ्रम बोधका
भावादितिभावः उपसंहरतितथाचेति एवमपभ्रंशानामपिशक्त्वेतेषां अपभ्रंशानां साधुतास्यादिति शक्तत्वस्यैवसाधुत्वादितिभाव

नचतेषां नानात्वदोषः संस्कृतवत्तत्तद्देशभाषायाः सर्वेनैकत्वेनप्रत्येकं विनिगमनाविरहतादवस्थ्यात् किंचानुपूर्वीपदेऽव
च्छेदिकासाचपर्यायेष्विवभाषायामप्यन्यान्यैवेतिकस्तयोर्विशेषइति विभाव्यंसूरिभिः तथाचसंस्कृतवद्भाषास्वपि शक्ता
एव नचपर्यायतयाभाषाण्यागणनापत्तिः साधूनामेवकोशादौनिभागाभिधानात् तत्त्वेसाधुतातेषांस्यादित्यतआह नियमइ
तिपुण्यजननबोधायसाधूनांसाधुभिर्भाषितव्यमितिविधिः पापजननबोधनायनासाधुमितिनिषेधः तथाचपुण्यजननयोग्य
त्वंसाधुत्वंपापजननयोग्यत्वमसाधुत्वंतज्जननकतावच्छेदिकाजातिः॥ ॥साधूनेवप्रयुंजीतेत्यादिरूपइत्यर्थः नासाधुभिरितिनापभ्र
ष्टशितंवैनम्लेच्छितंवैइत्यादिनिषेधविधिभिरित्यर्थः योऽप्यधर्मजनकतावच्छेदकधर्मवत्त्वम् तच्चसाधुशब्देजातिरिति तत्रप्रमाणमेक
कः शब्दः सम्यग्ज्ञातः शास्त्रान्वितःसुप्रयुक्तः स्वर्गेलोकेचकामधुग्भवतीत्येकः पूर्वपदयोरित्यत्रत्यभाष्यपठितश्रुतिः सम्यग्ज्ञातः साधुत्वेन
ज्ञातः परिहृतपरिनिष्ठितत्वस्यानित्यर्थः पतिसभ्यवाक्येन अतः शास्त्रान्वितः शास्त्रव्युत्पादनमार्गेणाभिसंहितःसुप्रयुक्तः शिक्षाप्रकाम
र्गेणप्रयुक्तइतितदर्थः तेहेलयइतिकुर्वन्तः पराबभूवुरितिश्रुतिश्च यच्चिपवत्यादिभाषांश्चर्यान्तरत्वजातिमितिविभाव्यतेमन्वादयुपस्थि

नरवुभाषकमिति तदभिव्यंजकमित्यर्थः यथैतत्तथोक्तम् व्याकरणादिपदाच्छिष्टप्रयुक्तत्वपरिग्रहः एवमेवाते [illegible] पदस्य [illegible]
णततच्छब्दानां साधुत्वपर्य्यवसानलाभे नैवेत्यर्थः फलाजनकत्ववदिति भ्रमिप्याधिकारित्वतस्यैव तस्य फलश्रवणादिति भावः साधु
त्वमिति गवाद्यर्थपुरस्कारेणैव गवादिशब्दानां प्रयोगे पुण्यजनकत्वरूपं साधुत्वमित्यर्थः नन्वाधुनिकदेवदत्ताद्यर्थपुरस्कारेण देवद
त्तादिशब्दानां शास्त्रेऽव्युत्पादनात्तेषां देवदत्तादौ साधुता न स्यादत आह आधुनिकेति द्यक्षरमिति घोषवदाद्यन्तरन्तस्थं द्व्यक्षरं च
तुरक्षरं वा पुरुषस्य नाम कृतं कुर्यान्न तद्धितमिति भाष्यस्य सूत्रेत्यर्थः तत्तद्देशभाषानुसारेण क्रियमाणानां नाम्नां तु शास्त्राव्युत्पन्नत्वा
त्तज्ज्ञापकं च कोशादिव्याकरणादिव एवमेव च राजसूयादेर्ब्राह्मणे फलाजनकत्ववद्गवादिशब्दानां नाम्न्यादौ साधुत्वमिति सं
गच्छते आधुनिकदेवदत्तादिनाम्नामपि द्व्यक्षरमित्यादिभाष्येण व्युत्पादितत्वात्साधुत्वम् एवं च यः शब्दो यत्रार्थे व्युत्पादितो
व्याकरणे स तत्र साधुरिति पर्यवसितं गौणानां गुणे व्युत्पादनात्तत्पुरस्कारेण प्रवृत्तौ साधुत्वमेव आधुनिकलाक्षणिकानां
तु असाधुत्वमिष्टमेव अत एव ब्राह्मणाय देहीत्यर्थे ब्राह्मणं देहीत्यादिकं लक्षणयाप्यसाधुरित्यादि प्रपंचितं भूषणे॥
दसाधुत्वमेवेति भावः गौणानामिति शुक्लादिशब्दानामित्यर्थः गुणे स्वशक्ये शुक्लादिरूपे व्युत्पादनादिति गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगि
त्यस्मृत्या गुणे शुक्लादयः पुंसीत्यादिकोशेन चेत्यर्थः तत्पुरस्कारेण नीलाद्यर्थपुरस्कारेणेत्यर्थः प्रवृत्तौ गुणिनि प्रयोगे शक्यार्थस्य बा
धे अन्वयानुपपत्तिप्रतिसंधानानैर्लक्ष्यार्थोपस्थापनेपि शक्यार्थमादाय तेषां साधुत्वं नानुपपन्नं शक्यार्थपुरस्कारेण तेषां शास्त्रव्यु
त्पन्नत्वादित्यर्थः गौणपदस्य निरूढलाक्षणिकपदोपलक्षणत्वाच्च न गंगायां घोष इत्यादौ गंगादिपदानामसाधुत्वमिति भावः आधु

भू०
श०
३

ननु शक्तिग्राहकयोः कोशव्याकरणयोर्विद्यमानत्वाच्छक्तिग्रहोपायकथनव्यर्थमत आह अतिरिक्तेति कोशव्याकरणाभ्यामतिरिक्तो यः
शक्तिग्रहोपायस्तमित्यर्थः. तथा चानधीतव्याकरणानां तेन शक्तिग्रहासंभवात्तदर्थव्यवहाररूपमप्युपायमाहेति पर्यवसानान्नवैय
र्थ्यमिति भावः एतेनाप्रकृतातिरिक्तशक्तेरङ्गीकारेण तद्ग्रहोपायप्रदर्शनं व्यर्थमित्याशङ्कापि समाहिता विषयपदाध्याहारेण
मूलं व्याचष्टे संबन्धो विषय इति तथा चायमेतत्संबन्धीति व्यवहारे संबन्धो विषयः योग्यतास्तीति इदमत्र योग्यमिति योग्यताव्यवहा
योग्यताविषयो यतोऽतः समयात्तद्व्यवहाराद्योग्यताया बोधकताशक्तेः संवित् ज्ञानं भवतीत्यर्थः तत्र दृष्टान्तो मातापुत्रादियो

अतिरिक्तशक्तिग्रहोपायमाह सम्बन्धस्य शब्दे सम्बन्धो योग्यताम्प्रति योग्यता समयाद्योग्यतासंवित् मातापुत्रादियोग्यवत् स
म्बन्धो विषयः योग्यताम्प्रति योग्यता अयमत्र तियोग्यता विषयः इति समयाद्व्यवहारात् योग्यतासंवित् शक्तिग्रहः घट
पदमत्र योग्यमेतत्सम्बन्धीति व्यवहारात्साध्यो इत्यर्थः. इति श्रीवैयाकरणभूषणसारे शक्तिनिर्णयः ॥३६॥ ४ ॥

ग्यवदिति यथायमेतत्सम्बन्धीति व्यवहारस्तयोर्जन्यजनकभावनिर्णायकस्तद्वदित्यर्थः अन्ये त्विदं हरिपद्यमित्य[illegible]सते संबन्धश
ब्देऽयमेतत्सम्बन्धीति व्यवहारे योग्यताप्रति अर्थबोधजनकताख्यैकधर्मवत्त्वरूपयोग्यताव्यवहारनिरूपितो यस्तादात्म्यलक्ष
णो येषां सम्बन्धस्स एव योग्यतापरपर्यायः विषय इति शेषः. स चानादिः इदं व्यवहारापरपर्यायात्समयादि समयाद्विज्ञायते नतु
बोधजनकत्वमेव शक्तिरेतद्बोधजनकोऽयं योग्य इति व्यवहारात् अत एवैतच्छेषसति प्रत्ययहेतुर्न संबन्धेऽपपद्यते शब्दस्यार्थे
यतस्तस्मात्सम्बन्धोऽस्तीति गम्यते इत्यन्ते तेनो कार्यः स्वीकृत इति आधिकमन्यतोऽवधार्यम् इति भूषणसारदर्पणे शक्तिस्वरूपनिरूप

समासेखलुभिन्नैवेत्यत्रपंकजशब्दवदितिवदनासमासेतद्घटकप्रत्येकशक्तिसहकृतसमुदायशक्तेर्व्यपेक्षात्वमंगीकृतंनचानुप
पपन्नंयत्रसमासघटकप्रत्येकपदस्यानर्थकत्वंतत्रप्रत्येकशक्तिसाचिव्यासंभवात् यथानञ्समासघटकनञः द्वयोरर्थाभिधानेहि
व्यापारोनैवविद्यतेइत्युक्तेरेवंचजहत्स्वार्थावादइवेदृशस्थले उत्तरपदार्थादिप्राधान्यस्वरसतोनुपपत्तिरपीतीमांशंकांपरिह
र्तुंनञर्थनिरूपणमित्याह नञर्थमिति मूलेनञ्समासइति अयंभावः घटोनपटोघटोनास्तीत्यादावभावशाब्दबोधस्यसार्वजनीनत्व
सिद्धिसिद्धत्वान्नञोऽभावार्थकत्वमावश्यकम् तथाचोत्तरपदार्थप्राधान्यादिव्यवस्थासुलभा यद्यपिघटोनेत्यादावभावविशेष्यक

नञर्थमाह नञ्समासेचापरस्यप्राधान्यात्सर्वनामता आरोपितत्वंनञ् द्योत्यंनह्यसोऽप्यतिसर्ववत् नञ्समासेऽ
परस्यउत्तरपदार्थस्यप्राधान्यात्सर्वनामता सिध्यतीतिशेषः अतएवआरोपितत्वमेवनञ्द्योत्यमिति अभ्युपेयमि
तिशेषः अयंभावः असर्वइत्यादावारोपितःसर्वइत्यर्थेसर्वशब्दस्यप्राधान्याबाधात्सर्वनामतासिध्यति अन्यथाऽतिस
ऽर्वइत्यत्रेवसानस्यात्
एवबोधस्तथाप्यसर्वइत्याद्यनुरोधेनारोपितत्वार्थकत्वमपिनञोंगीकरणीयमिति शेषपूरणेनव्याचष्टे
सिध्यतीति अतएवेति प्राधान्यानुपपत्तेरेवेत्यर्थः ननुनञस्तत्राभावार्थकत्वेकथंप्राधान्यानुपपत्तिरित्यतोऽभावार्थमाह अयंभा
इति अन्यथाआरोपितत्वार्थकत्वानभ्युपगमेभेदार्थकत्वइतियावत् सासर्वनामसंज्ञानस्यादिति असर्वइत्यत्रनञोभेदार्थकत्वेतत्र
नियोगितयासर्वपदार्थस्योपसर्जनत्वेनसंज्ञोपसर्जनानांसर्वादिबहिर्भूतत्वेनातिसर्वइत्यादाविवनदप्रवृत्तेरितिभावः॥ ९ ॥

नतु भेदप्रतियोगी सर्वे इति तन्न बोधाभ्युपगमान्नोत्तरपदार्थस्य प्राधान्यं स्यात् तत्राह घटो नास्तीत्यादाविति तस्य नञर्थस्य नञ्
र्थाभावत्वस्य विशेष्यतायास्तन्त्वात् इति भावः नतु तथाप्यघटः पट इत्यत्र घटभिन्नः पट इति सर्वसिद्धप्रतीत्यनुपपत्तिः तत्राह अ
संकीर्त्येति सः भेदबोधः आर्थ इति अर्थोपस्थितिविषयारोपगत इत्यर्थः मानस इति नञ आरोपत्वप्रत्ययस्त्व सिद्ध एवेति भावः
नन्वसर्वशब्दस्य सर्वनामत्वाभावे का क्षतिः तत्राह तथा चेति अन्यथेति आरोपितस्य नञ्वाच्यमिति कल्पे चेत्यर्थः निष्कर्ष इ

घटो नास्तीत्यादावभावविषयकबोधे तत्स्वविशेष्यतायाः एव दर्शनात् असंकीर्त्या च सत्त्वार्थो बोधो मानसः तथा चासर्वसै
इत्यस्य सिद्धिप्रसङ्ग इति अन्यथारोपितत्वमारोपविषयत्वम् आरोपमानमर्थो विषयत्वं संसर्ग इति निष्कर्षः द्योत्य
त्वोक्ति निपातानां द्योतकत्वमभिप्रेत्य ॥ घटो नास्ति अब्राह्मण इत्यादावारोपबोधस्य सर्वानुभवविरुद्धत्वात् ॥

ति विषयत्वस्य संसर्गमर्यादयैव लाभादनन्यस्य आरोपस्यैव नञर्थत्वं न त्वारोपविषयत्वस्य गौरवादिति भावः नत्वारोपस्य वाच्य
त्वाभ्युपगमे द्योतकतापक्षे निपातकमूलविरोधः अत आह द्योत्यत्वोक्तिरिति वाच्यस्यारोपितस्य विशेषणतैवनाभावे विशेष्यता निरू राम
पयितुमेव तद्द्योत्योक्तिरिति भावः घटो नास्तीति यद्यपि समासयोग्य नञ एवारोपार्थकत्वमूलेऽस्ति तथापि घटो नास्तीत्युक्तिरपि तत्र ३५२
आरोपाननुभव इति दर्शनार्थत्वमवधेयम् ॥

नञ्द्योत्यमित्यत्र नञो विशेषणतयाव्यवधानेनचोपस्थितत्वेपित्यदादीनांबुद्धिस्थपरामर्शकत्वात्तदा तत्परामर्शोनानुचितइत्याह न
दर्थोनञर्थइति साधारण्येनेति प्रकृतेऽर्थपदस्य तज्जन्यबोधविषयपरतयापक्षद्वयसंग्रहः तत्रासतिबाधकेवाचकत्वमेवसति
तुतस्मिन्द्योतकतापीतिभावः नञ्वाच्यत्वादिति यद्यप्युत्तरपदार्थप्राधान्येननञ्तत्पुरुषस्यब्राह्मणस्यानयनंप्राप्नोति नञः प्रयो
गात्तदर्थविशिष्टस्यानयनंभविष्यति कःपुनरसौनञर्थोनिवृत्तपदार्थकः ब्राह्मणदृष्टस्यगुणादेर्दर्शनाद्दृष्टोपदेशाद्वा पूर्वमब्रा

पक्षांतरमाह अभावोवातदर्थोस्तु भाष्यस्यहितदाशयात् विशेषणंविशेष्योवान्यायतस्त्ववधार्यताम् ४० तदर्थोनञर्थः
अर्थपदंद्योत्यत्ववाच्यत्वपक्षयोः साधारण्येनकीर्तं नाय भाष्यस्येति तथाचनञ्सूत्रेमहाभाष्यं निवृत्तपदार्थकइति
निवृत्तंपदार्थोयस्य नपुंसके भावेक्तइतिक्तः अभावार्थकइत्यर्थः यत्तुनिवृत्तःपदार्थोयस्मिन्नित्यर्थः सादृश्यादिनाध्यारो
पितब्राह्मण्याःक्षत्रियादयोऽर्थोयस्येत्यर्थइतिकैयटस्तन्न आरोपितब्राह्मण्यस्यक्षत्रियादे र्नञ्वाच्यत्वात्॥ ९॥

ह्मणोयमित्यध्यवस्यति ततः पश्चादुपलभते नायंब्राह्मणइति ततोऽब्राह्मणोयमितिप्रयुंक्ते अतश्चतद्दृष्टगुणदर्शनात्तद्दृष्टोपदे
शाद्वाब्राह्मणत्वाद्यध्यवसायपूर्वकमेवनायंब्राह्मणइतिज्ञानम् नह्ययंकालवर्णमापणेदृष्ट्वाध्यवस्यति ब्राह्मणोयमिति यथा
स्थितंवस्तुतत्त्वंतस्यनिर्ज्ञातंभवतीतिनञ्सूत्रभाष्यपर्यालोचनयाकैयटोक्तार्थ स्यैवसाधुत्वेलभ्यनेनथापितद्भाष्यस्याभेदप्रत्य
क्षेकचिद्योग्यानुपलब्धेर्हेतुत्वप्रदर्शनपरतयैवोपपत्तेर्नञआरोपवाचकत्वेतदुपष्टंभकत्वाभावात् अन्यथाऽत्यंतासदृशेउक्तयु
क्त्यातदारोपासंभवेनतत्रनञर्थस्तदर्थकत्वासंभवाद्घटः॥

घटइत्यनापत्ते प्रतियोग्यभावान्वयैतुल्ययोगक्षेमाविति तौ निषेधोक्तेर्नीलो घट इत्यादौ तादात्म्येन घटांशे नीलपदार्थभानान्नञ्समभिव्या
हारे तादात्म्यसंबंधावच्छिन्ननीलाभावबोधस्य सर्वानुभवसिद्धस्य नञो भावार्थकत्वं विनानुपपत्तेर्नेदं रजतमिदं रजतमिति वाक्यज
न्यबोधयोस्तत्तद्भावानवगाहितया परस्परप्रतिबध्यप्रतिबंधकभावानापत्तेश्च नञो भेदार्थकत्वमावश्यकम् नचैवं नञो भेदार्थक
त्वे ऽब्राह्मणमानयेत्यादितो ब्राह्मणभिन्नलोष्टादेरपि बोधापत्तिः अचेष्टापत्तिः न ह्यब्राह्मणमानयेत्युक्ते लोष्टमानीय कृती भवतीति भा
ष्यविरोधादिति वाच्यम् घटत्वेन घटार्थकघटपदात्सन्निहितव्यक्तिबोधवत्प्रकरणादिना ब्राह्मणभिन्नमात्रार्थकाब्राह्मणपदात्
क्षत्रियादेरेवबोधसंभवात् तस्मादघटो न पट इत्यादावुपसमस्तेन नञो भेद एव शक्तिर्भेदत्वस्याखंडोपाधितया तस्य प्रकारतावच्छेदक
त्वे लाघवात् समासघटकस्य नञ्पदस्य तद्भिन्ने लक्षणायां तात्पर्यग्राहकत्वमेव नन्वनब्राह्मणो ऽनृतं वदेदनृतमित्यादौ नञो
भेदार्थकत्वे तत्प्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदयोः समानविभक्तिकत्वानुपपत्तिः सामानाधिकरण्याभावादिति वाच्यम् प्रतियोग्य
नुयोगिनोरभेदान्वयबोधोपयिकाकांक्षायां सत्यामेव नञा भेदबोधनेन तयोः समानविभक्तित्वस्य तदुपजीव्यत्वात् एवं च नञा
भेदबोधनप्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदयोः समानविभक्तित्वनियामकमत एव भूतलेन घट इत्यादौ न भेदबोधः दृश्यते च
यजतिषु येयजामहं करोति नानुयाजेष्विति समन्वयेनापर्युदासबोधः अत्र वाक्ये यजतिशब्दो यागस्वरूपवचनः तथा चानुयाज
भिन्नेषु यागेषु येयजामहं शब्दयुक्तमंत्रं करोतीत्युच्चारयतीत्यर्थः अनेनैव चानुयाजभिन्नेषु यजतिषु येयजामहं पदयुक्तमंत्रप्रयोगरू
पैकार्थविधानादेकविधेयार्थकत्वरूपैकवाक्यत्वमुपपद्यते अन्यथा यागेषु येयजामहं पदयुक्तमंत्रविधानमनुयाजेषु निषेधः

विधानमिति विधेयद्वयार्थकत्वरूपवाक्यभेदापत्तेर्येयजामहपदानुषंगकल्पने गौरवाच्चेति भावः अन्ये तु शास्त्रविहितप्रतिषि
द्धत्वात्षोडशिग्रहणवद्विकल्पापत्तेर्नानुयाजेष्वित्यत्र नञः प्रतिषेधार्थकत्वम् तथाहि क्रियायाः कारकसाकांक्षत्वाद्विनिगमनावि
रहेण सकलकारकविशिष्टां प्रतियोगिभूतां भावनामुद्दिश्याभावविधिस्तत्र वाच्यः एवं चोद्देश्यस्य प्रसिद्ध्यर्थं तत्प्राप्तिरपेक्षिता
प्राप्तिसापेक्षत्वात्प्रतिषेधस्य प्राप्तिश्च क्वचिद्रागतो यथा नकलंजं भक्षयेदिति तत्र कलंजभक्षणादेरागतइष्टसाधनत्वावगत्या प्रस
क्तायाः कलंजभक्षणभावनाया निषेधशास्त्रेण निवृत्तिनिश्चयत्वेऽवगतेऽर्थात्तद्विषयकलंजभक्षणस्यानिष्टसाधनत्वाक्षेपात्ततो
निवृत्तिः प्रकृते तु येयजामहं करोतीति शास्त्रादेव सा एवं च निषेधस्य शास्त्रविषयत्वेन प्राबल्यवद्विधिशास्त्रस्याप्युपजीव्यत्वेन
प्राबल्यान्निषेधेन विधेरत्यंतबाधायोगाद्विकल्प एव प्राप्नोति विकल्पे च व्रीहिभिर्जुहोति यवैर्वा जुहोतीत्यादौ प्रथमं व्रीह्यनुष्ठा
ने वेदस्य विपर्यासमितिजनकत्वासंभवाद्यवशास्त्रस्याप्राप्ताप्रामाण्यस्वीकारः प्रतीतप्रामाण्यपरित्यागश्चेति दोषद्वयम् प्र
योगांतरे यवोपादाने यवशास्त्रस्य स्वीकृताप्रामाण्यपरित्यागः परित्यक्तप्रामाण्योपादानं चेति दोषद्वयमिति चत्वारो दोषाः पु
नस्तृतीये प्रयोगे व्रीह्युपादाने व्रीहिशास्त्रस्य स्वीकृताप्रामाण्यपरित्यागस्त्यक्तप्रामाण्यस्वीकारश्चेति दोषद्वयं चतुर्थे यवोपादा
ने व्रीहिशास्त्रस्यास्वीकृताप्रामाण्यस्वीकारः स्वीकृतप्रामाण्यत्यागश्चेति दोषद्वयमिति चत्वारोऽन्येऽपीत्यष्टदोषविकल्पापत्त्या न
ञनुयाजपदाभ्यामनुयाजभेदो बोध्यते सोऽयं पर्युदासः अस्मिंश्च पक्षे येयजामहो न कर्तव्यतया प्रतीयते यजतिषु येयजा
महं करोतीत्यनेनैव तद्विधानात् किंतु सामान्यशास्त्रविहितयेयजामहमनूद्य तस्यानुयाजव्यतिरिक्तविषयता बोध्यते ॥

तथाच सामान्यशास्त्रस्य विशेषविधिसापेक्षत्वान्नानुयाजेष्वित्यनेनानुयाजव्यतिरिक्तविषयसमर्पणादनुयाजव्यतिरिक्तेषु ये यजा-
मह कर्त्तव्यतया प्रतीयते अनुयाजेषु तु न कर्त्तव्यतया प्राप्तो नापि प्रतिषिद्धः स इति न विकल्पः न च नञा निषेधबोधनेपि पदशास्त्र
आहवनीयशास्त्रस्येव नानुयाजेष्विति विशेषशास्त्रेण यजतिषु ये यजामहं करोतीति सामान्यशास्त्रस्याबाधान्न विकल्प इति वाच्य
म् परस्परनिरपेक्षयोर्हि बाध्यबाधकभावः पदशास्त्रेणाहवनीयशास्त्रस्यानपेक्षणात्स उचितः ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~
~ ~ ~ ~ निषेधशास्त्रस्य तु प्रतियोगिप्रसिद्ध्यर्थमपेक्षितविध्यर्थस्य प्रसक्तं हि प्रतिषिध्यत इति न्यायेन न तद्बाधसंभवात्किन्तू
भयोर्विकल्प एव तथाच द्विरदृष्टकल्पनाप्रसंगोपि विध्यर्थमेव जायते यदनुयाजेषु ये यजामहकरणेन कस्य नोपकारो भ
वति निषेधाच्च तदकरणादन्यच्च नाकरणादिव दर्शपूर्णमासयोः स चोपकारो दृष्टरूप एवेत्यतोपि विकल्पो न युक्त इत्याहुः अन्ये
केचिन्निषेधशास्त्रानालोचने न सामान्यशास्त्रालोचनमात्रेण भ्रमात्मकप्रतियोगिप्रसिद्ध्या अभावबोधनसंभवेन विकल्पप्रसक्तेः वि
शेषनिषेधे सामान्यविधेस्तदितरपरत्वस्य ब्राह्मणेभ्यो दधि दातव्यं कौण्डिन्याय न दातव्यमित्यादौ स्फुटमभिसिद्धत्वाच्च न च तत्रापि
पर्युदास एव नञा बोध्यते नञ्पर्युदासबोधने विशेष्यविशेषणवाचकपदयोः समानविभक्तिकत्वे समानयोः समानवचनत्वा-
पितत्वात् तस्य प्रकृतेऽभावात् अन्यथा न महतो राज्ञ इत्यादावपि महद्भिन्नराज्ञ इत्यादावपि महद्भेदप्रतीत्यापत्तिः एकोनद्वावि
ति वक्तव्यचित्त्वभयेनेपि द्वितीयस्य दातव्यमित्यस्य नैरर्थक्यप्रसंगश्च ब्राह्मणेभ्यो दधि दातव्यं कौण्डिन्याय नेत्यादावप्येवं कौण्डि राम
न्यभिन्नब्राह्मणोद्देश्यकदधिदानबोधसंभवादित्याहुः विकल्पप्रसक्तिरूपदोषाभावेपि वाक्यभेदापत्तेर्जागरूकतया समान १५
विभक्तिकत्वादेस्तद्बोधनियामकस्य सत्त्वेन च नञः पर्युदासार्थकत्वमेव नानुयाजेष्वित्यत्रोचितमिति गुरवः ॥ ॥

सादृश्यादेरित्यादिनाप्रतिष्यमाणात्वादेः
प्रकृतमनुसरामः अन्यथेति लाघवानादरेणारोपितत्वस्यनञ्वाच्यत्वाभ्युपगमेइत्यर्थः सादृश्यादेरित्यादिः क्रमेणार्थः न
संग्रहः अब्राह्मणइत्यादेर्ब्राह्मणसदृशः पापाभावोऽथभिन्नोत्योदाएगवाश्वेनरपशवोऽप्रशस्ताधर्मविरुद्धइत्यादिः क्रमेणार्थः न
नुसादृश्यादेरवाच्यत्वेकथंततस्तद्बोधः तत्राह ननिति नत्पदनत्वित्यर्थः अभिप्रेत्येति भेदप्रतियोगित्वप्रकारकब्राह्मणादिबोधा
नंतरभाविमानसबोधमभिप्रेत्येत्यर्थः ब्राह्मणादिबोधस्यततादेवसंभवाद्भेदप्रतियोगित्वेनब्राह्मणादिबोधनायपदब्राह्मण

अन्यथासादृश्यादेरपिवाच्यतापत्तेः परंतु नसादृश्यमभावश्चनदन्यत्वंतदल्पता अप्राश
स्त्यंविरोधश्चनञर्थाः षट्प्रकीर्तिता इति पठित्वा अब्राह्मणः अपापम् अनश्वः अनुद
राकन्या अपशवो वान्येगोभ्यः अधर्मइत्युदाहरन्ति तत्तुआर्थिकार्थमभिप्रेत्येतिस्पष्ट
मन्यत्र विशेषणमिति प्रतियोगिनीतिशेषः ॥

१९ द्विपदोपादानंतसादृश्यादिनाक्षत्रियादिबोधनार्थमित्युद्
मूलकक्षत्रियादिबोधस्यभेदप्रतियोगिब्राह्मणइत्यादिशाब्दबोधोत्तरमेवसंभवादितिभावः तद्बोधेशाब्दत्वप्रत्ययस्यानुभवाल्ल
क्षणयेवसादृश्यादिनाब्राह्मणादिबोधइतित्वन्ये विशेषणस्यविशेष्यस्याकांक्षत्वादाह प्रतियोगिनीति एवंचाब्राह्मणइत्यादेः
प्रतियोगितयाभेदविशिष्टब्राह्मणइत्याद्याकारकोबोधइतिभावः॥

णतयोत्तरपदार्थान्वयेऽनुपपत्तिमाह तथाचेति सर्वनामतां चेत्यादि प्रथमोक्तचतुष्टयस्योपपादनद्वयेनान्वयः सर्वना
त्रोत्तरत्न विधिनेति शेषः अन्यथा सत्योपसर्जनानां सर्वादित्वाभावेन तदर्थस्य तदर्थविशेषणत्वे तत्स्थानुपपत्तिरिति भावः
दावेकभिन्नमिति बोधे स्वीक्रियमाणे एकप्रतियोगिकभेदवति द्वित्वस्य बहुत्वस्य वाऽवश्यंभावेन ततस्तद्बोधकद्विव
हुवचनं ... त्वार्थस्य तत्र बाधात्तद्बोधकैकवचनस्यानुपपत्तिश्चेति भावः तत्पुरुषत्वमिति भेदं विशेषणत्वेन तदनुपप
र्वनामसंज्ञा अनेकमन्यपदार्थे इष्यते ऽनेकयासन्ततापागयेत्याद्यवेकशब्दार्थप्राधान्यादेकवः
अत्रास्मणद्वत्यादावुत्तरपदार्थप्राधान्यात्तत्पुरुषत्वम् अत्वं भवसि त्वमहं भवामीत्यादौ पुरुः
व्यवस्थाचोपपद्यते अन्यथा त्वद्भावो मद्भाव इति वद्भावं प्रति युष्मदस्मदोरन्वयेन युष्मदस्म
एव समिह स्वस्त्वात् पुरुषव्यवस्थानस्यात् ति स्यात् पुरुषेति तिवादिनिकस्य केति तत्पुरुषेत्यर्थे वचनेति एः
स्यर्थः अयुवां भवथ इत्यादौ युष्मदस्मदर्थाभावविशेष्यकबोधे ऽभावे द्वित्वाद्यर्थस्य बाधाद्द्विवचनाद्यनुपपः
न्नेव संख्यान्वय इति त्वदभ्युपगमेनान्यार्थे गतसंख्याभावाय द्विवचनाद्युपपादनस्य कर्तुमशक्यत्वादिति भावः
अर्थाभावस्योत्तरपदार्थाविशेषणत्वेन द्विशेष्यत्वद् इति यावत् पुरुषव्यवस्थेति युष्मद्युपपद इति सूत्रद्वयाविषः
यतया शेषे प्रथम इत्यस्य प्रवृत्त्या प्रथमपुरुषस्यैवापत्तेरित्यर्थः ॥

एम॰
१५५

प्रतियोगिनयोत्तरपदार्थान्वये घटमानयेत्यत्र स्वभेदप्रतियोगित्वस्य
नानुपपन्नमिति तथाचोक्तव्यवस्थासुलभेति भावः ननु नञर्थभेदस्य प्रतियोगिनयोत्तरपदार्थ घटे सत्त्वात्तद्धोधानं तदं घटानयनस्याप्याप‍त्तिरत आह मूले विशेष्यो वेति विशेषणाकांक्षायामाह सारे प्रतियोगिनीति उत्तरपदार्थरूपप्रतियोगिनीत्यर्थः निरूपितत्वं सप्तम्यर्थः उत्तरपदार्थरूपप्रतियोगिनिष्ठविशेषणतानिरूपितविशेष्यताश्रयो नञर्थ इति यावत् त
नर्हुत्तरपदार्थप्राधान्ये पूर्वोक्तदूषणगणो दुष्परिहरः तत्राह अयं भाव इति गौणत्वेपीति नञ्समासघटके तदाद्यर्थस्य नञर्थविशेष
पात्वेपीत्यर्थः ज्ञापकादिति तत्सूत्रस्यानञ्समासग्रहणाज्ज्ञापकादित्यर्थः ज्ञापकतामेव प्रपंचयति असः शिव इति एतत्तदोरित्यने

अस्मिन्मते च भेदप्रतियोगित्वद्भिन्नाश्रयिका भवनक्रियाइत्यन्वयात्सामानाधिकरण्यं नानुपपन्नमिति भावः विशेष्यो
वेति प्रतियोगिनीति शेषः अयं भावः गौणत्वेपि नञ्समासे एतत्तदोः सुलोपोकोरनञ्समासे हलीति ज्ञापकात्सर्वनामसंज्ञा
नानुपपन्ना असः शिव इत्यत्र सुलोपवारणायानञ्समास इति हि विशेषणम् न चैतत्र तच्छब्दस्य सर्वनामतास्ति गौणत्वा
त् अकोरित्यकच्सहितव्याहृत्या सर्वनाम्नोरेव तत्र ग्रहणलाभात्तथाचानञ्समास इति ज्ञापकं सुवचम्॥ ६ ॥ ॥

न परस्परसाहचर्य्यात्सर्वनाम्नैतत्तदोः परस्य सोर्हलि लोपो विधीयते नञ्तत्पुरुषान्तर्गते तत्तदोरुपसर्जनतया सर्वनामत्वाभावादेवान
तिप्रसंगे व्यर्थं सदनञ्समासग्रहणम् नञ्समासे गुणीभूतार्थस्यापि सर्वादेः सर्वनामताज्ञापनेन चरितार्थमिति भावः साहचर्य्यज्ञापकत्व
स्यासार्वत्रिकत्वं सूचयन्सूत्रे सर्वनाम्नोरेव ग्रहणे मानान्तरमाह अकोरिति असर्वनाम्नः सर्वनामविहिताकजसंभवेन तत्पर्युदासात्स
र्वनाम्नोरेव तयोर्ग्रहणं निश्चीयत इत्यर्थः एतत्कले एतत्तदुत्तरस्य सोर्हलि लोप इति सूत्रार्थः अर्थद्वारकसंबंधाश्रयणे तव्यारव्यानं

विशेष्यानुरोधादिति असति विशेषानुशासने विशेषणवाचकपदस्य विशेष्यवाचकपदसमानवचनत्वनियमादिति भावः ननु वि
शेषणस्य विशेष्यसंख्याविरुद्धसंख्यावत्त्वेऽपि विशेषणवाचकपदाद्बहुवचनमित्यत्र प्रमाणाभावोऽत आह किञ्चेति ननु अनेकशब्दो
पादानादेव द्वयोर्बहूनां वा नानात्वसिद्धेः प्रकृत्यर्थवृत्तिसंख्यार्थक आत्माभिप्रायकैकवचनस्यापि नैरर्थक्यमेवेत्यत आह औत्सर्गि
कञ्चेति एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यते इति न केवलेति नियममूलकवचनविहितमित्यर्थः जातिमात्रस्यैकत्वविवक्षार्थकमप्येकव

अनेकमन्यपदार्थे इत्यादावेकवचनं विशेष्यानुरोधात् सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे इत्यतोऽनुवर्तमानं सुब्ग्रहणं विशे
ष्यमेकवचनान्तमेव किञ्चानेकशब्दाद्द्विवचनोपादानेन बहूनां बहुवचनोपादानेन द्वयोर्बहुव्रीहिर्नेति स्यादिति तदुभयसंग्र
हायैकवचनं जात्यभिप्रायकमौत्सर्गिकं वा स्यात् अनेकयेत्यमापि प्रत्येकमिति विशेष्यानुरोधात् प्रत्येकं सेव वान्वयबोधनायै
कवचनं न तूत्तरपदार्थप्राधान्यप्रयुक्तम् अत एव पतन्त्यनेके जलधेरिवोर्मय इत्यादिकमपि सूपपादम्॥ ॥

चनमिष्यत एवेत्याह प्रत्येकमिति एकभिन्नत्वेनोपस्थितासु व्यक्तिषु प्रत्येकमेवान्वयबोधायेत्यर्थः उपसंहरति तस्मादिति अत एवेति
अनेकशब्दस्यैकभिन्नार्थकत्वादेवेत्यर्थः सूपपादमिति भेदप्रतियोग्येकार्थकत्वे तु दुरुपपादं स्यादेकशेषेण समर्थनं त्वगतिक
गतिरिति भावः भाष्योदाहृते नैकस्तिष्ठतीति प्रयोगे नञ्‌ इत्यस्य सामर्थ्यं प्रत्येकं स्थित्यन्वयबोधार्थं चात्रैकवचनम् अनेकोऽन इत्य
नित्यसापेक्षत्वात् उत्तरपदार्थप्राधान्यादिव्यपदेशस्तु प्रायिकत्वाद्यपि बोध्यम्॥

अत्वं भवसीत्यादिनानहं भवामीत्यादिर्गृह्यते युष्मदर्थस्यसदोप्युपलक्षणम् एवंत्वद्भिन्नद्द्युत्रापि लक्षणेति तु नैयायिकाद्यनुसारेण अत्वं भवसीत्यादावारोपादिबोधस्यसर्वानुभवविरुद्धत्वान्नञ्समासे सर्वत्रोत्तरपदस्यस्वार्थभिन्नलाक्षणिकत्वमेव युक्तमिति भावः प्रसज्यप्रतिषेधार्थकनञोव्यवस्थामाह एवंनपचसीत्यादि नञर्थयुष्मदर्थान्वयेतु प्रकृते पुरुषव्यवस्थानसिद्धेरिति सूचयितुं पचसीति मध्यमपुरुषनिर्देशः अधिकं त्वादावेवोक्तम् अभावविशेष्यकबोधे हेतुमाह असमस्तेति व्याख्यानार्थेनञः तदर्थस्यप्रसज्यप्रतिषेधस्यनाहशानञर्थोभावनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासंबंधेनबोधोधात्वर्थोपस्थितेर्भावनात्वावच्छिन्नविशेष्यतासंबंधेनहेतुत्वस्यपूर्वमुक्तत्वादिति भावः नन्व

अत्वं भवसीत्यादौ युष्मदस्तद्भिन्नेलक्षणा नञ्द्योतकः तथा च भिन्ने न युष्मदस्मदर्थेन तिङः सामानाधिकरण्यान्न पुरुषव्यवस्था त्वद्भिन्नाभिन्नाश्रयिका भवनक्रियेति शाब्दबोधः एवं त्वं न पचसीत्यत्र त्वद्भिन्नाश्रयकपाकानुकूलभावनाभावः घटो नास्तीत्यत्र घटाभिन्नाश्रयकास्तित्वाभाव इति रीत्या बोध्यः असमस्तनञः क्रियायामेवान्वयात् स चाभावोऽन्यन्ताभावत्वान्योन्याभावत्वादिरूपेण शक्यः तत्तद्रूपेण बोधादित्यन्यत्र विस्तरः॥ इति श्रीवैयाकरणभूषणसारे नञर्थनिर्णयः॥

भावस्यकेनरूपेण शक्यता न तावदभावत्वेन चैत्रो न पचतीत्यादावपि भेदबोधापत्तेः प्रसज्यप्रतिषेधत्वेन शक्यत्वेपि स एव दोषः भेदस्यापि योग्यानुपलब्धिजन्यप्रत्यक्षविषयत्वात् तदनुपस्थितावपि नञो भावबोधाच्चेत्यत आह सञ्चेति अभावश्चेत्यर्थः तथा च नञोऽन्योन्याभावत्वेनात्यन्ताभावत्वेन वाऽभावे शक्तिकल्पनान्न दोषः अन्तं स्वप्रतियोगिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमतिक्रान्तोऽत्यन्तः स चासावभावश्चेति विग्रहः तस्य भावस्तत्त्वम् स्वप्रतियोगिनिष्ठस्वसदृशाभावप्रतियोगित्वव्यभिचार्य्यभावत्वमिति यावत्

न्योजघन्यचरमभिन्यमरणान्त्यशब्दस्य जघन्येरतिबोधनाज्जघन्यत्वं चैतदर्थस्य जघन्यरतिबोध्यत्वात् घटात्यन्ताभावस्य स्वप्रतियो
गिप्रतियोगि...त्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभाववति घटत्वादि धर्मे सत्त्वात् तथाच तन्मते घटान्योन्याभावस्य तु स्वप्रतियोगिनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगि
व्यापकत्वाभावादव्याप्तिः इत्यतिप्रसङ्गं निरस्यति व्युत्पत्तिप्रदर्शनस्येद लक्षणत्वं तेनाभावस्य तादात्म्येतरसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वम् अन्योन्याभा
ति अन्योन्यसिंहासात्म्येनाभावोऽभवनमिति व्युत्पत्त्या तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वमन्योन्याभावत्वं ताभ्यां शक्य
त्वर्थं वस्तुतस्तु अत्यन्ताभावस्याभावत्वेनैव शक्यता न तूक्तरूपेण गौरवात् तेन रूपेण बोधस्याननुभवाच्च अत एव तत्सादृश्यमभा
वेत्यन्ताभावत्वेनैवात्यन्ताभावो पाद्यान न च नञः संयोगादिसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वादिनाभावे शक्त्यनभ्युपगमे भूतले
घट इति वाक्यजबोधस्य संयोगसंबन्धेन भूतलविशेष्यक घटविशिष्टबुद्धिविरोधित्वानापत्तिः स हि संसर्गावच्छिन्न तद्विशिष्टबुद्धौ त
त्संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावगाहिन्या एव तदभावबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यं निरुक्ताभावत्वेन शक्तावपि संयोगादीनां लक्ष
णया तादात्म्येतरसंबन्धत्वेनानुगतरूपेणैव निवेशनीयतया नञ्पद शक्याप्यभावे विशिष्टसंयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वभानसंभ
वात् प्रतिबन्धकत्वानुपपत्तितादवस्थ्यात् तादृशविशिष्टबुद्धिविरोधित्वानुरोधेनाकाशाभावस्यादेस्तादृशप्रतियोगिताकत्वस्य विशेष्यभा
योग्यभावयोः संबन्धविधयाभानस्योपगन्तव्यत्वात् नन्वन्योन्याभावसाधारणाभावत्वस्य नञ्पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेऽन्योन्याभावे पृथक्
शक्तिकल्पनानर्थक्यं न चान्योन्याभावत्वप्रकारकबोधानुरोधात्तदावश्यकत्वं अन्यथा तादात्म्यसंबन्धेन प्रतियोगिप्रकारकेऽयं घटः
नेत्यादौ नायं पट इति वाक्यजबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वापत्तेः अन्योन्याभावत्वावगाह्यभावबुद्धेरेव तादृशबुद्धिविरोधित्वात् घटाभाव
इति बुद्धेरपि तद्विरोधित्वापत्तेश्चेति वाच्यम् तथाभावत्वस्य नञ्पद शक्यतावात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य समानविभक्तिक

प्रतिबंधकत्वोपपत्तौ· तेन रूपेणशक्तिकल्पनस्याकिंचित्करत्वात् नचनास्त्येवतदवच्छिन्नेशक्तिः पृथगुपादानेत्वभावसामान्यस्यन
र्थत्वलाभायैवेतिवाच्यम्‌·तथासतिनञर्थाः घटप्रकीर्तितादृत्यस्यासंगत्यापत्तेरितिचेत्स्यादेवं यद्यन्योन्याभावत्वंतादात्म्यसंबंधावच्छिन्न
प्रतियोगिताकाभावत्वरूपंनिर्वक्तुंशक्येत नत्वेवं संयोगितादात्म्यस्यसंयोगरूपतयासंयोगात्यंताभावेऽतिव्याप्तिः संबंधविधयातादा
त्म्यनिष्ठावच्छेदकतानिवेशेपिसंयोगसंबंधावच्छिन्नसंयोगधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यंताभावातिव्याप्तितादवस्थ्यात् किंतु
योगिताविशेषएव· एवंचतादात्म्यस्यान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधत्वमपिप्रामाणिकम्‌· इहसंयोगेनघटोनास्तीतिवदयंता
दात्म्येननघटइत्यादिप्रत्ययात् एवंचतादृशानुयोगिताविशेषप्रकारताकत्वमेवाभेदसंबंधेनप्रतियोगिप्रकारकधीविरोधित्वंतत्र
मितितदनुरोधेननञः पृथगन्योन्याभावेशक्तिरेवक्लृप्तेति ननुनञोऽविशेषेणात्यंताभावबोधकत्वेभूतलेनघटइत्यादिवाक्यजं
बोधेऽत्यंताभावभानापत्तिः नचनञ्यदजन्यात्यंताभावबोधेऽनुयोगिवाचकपदोत्तरसप्तमीसमभिव्याहारज्ञानस्यहेतुत्वान्नोक्तापत्
तिरितिवाच्यं चैत्रोनपचतीत्यादिवाक्यजभावनात्यंताभावबोधे व्यभिचारेणोक्तकार्यकारणभावस्यैवासंभवादितिचेत् अत्रवदं
ति· पत्रनञ्समभिव्याहारेप्रतियोग्यनुयोगिनोराधाराधेयभावसंसर्गबोधोपयिकाकांक्षातत्रैवनञोऽत्यंताभावार्थकत्वोपगमेननोक्तस्य
लेनद्दोषापत्तिः तत्रनञ्समभिव्याहारे तादृशबोधोपयिकाकांक्षाविरहात् नपचतिचैत्रोनेदंचैत्रस्येत्यादौनञ्समभिव्याहारेतिङर्थस्यक
त्यादेः प्रथमांतपदोपस्थापितचैत्रादौषष्ठ्यर्थस्वत्वस्येदंपदार्थेचाधाराधेयभावबोधोपयिकप्रथमांतपदादिसमभिव्याहाररूपाकांक्षा
याः सत्त्वेनतत्रनञात्यंताभावबोधनसंभवात् एवंचयत्रप्रतियोग्यनुयोगिनोराधाराधेयभावः सप्तमींविनानुपपन्नस्तत्रानुयोगि
वाचकपदात्सप्तम्यप्यपेक्ष्यते यथाभूतलेनघटइत्यादौ तदुक्तंदीधितिकृतावस्तुतोनपचतिचैत्रोनेदंमैत्रस्येत्यादौविभक्त्यर्थकृतिसंब

वतीत्यादौ द्विवचनाद्युपपत्तिः भवन्मते भावनान्वयिनि संख्यान्वयनियमेन भावनान्वयिन्यभावे द्वित्वाद्यभावेन द्विवच
धयितुमशक्यत्वात् वैयाकरणमते तु तत्र धात्वर्थक्रियाभावस्यैव नञा बोधने न द्वित्वादिविशिष्टचैत्रकर्तृकक्रियाभा
भ्युपगमेन तादृशानुपपत्त्यभावादिति वाच्यम् नञ्समभिव्याहारे भावनाभावान्वयिनि तिङर्थसंख्यान्वय इति व्युत्पत्त्य
पगमेन द्विवचनाद्युपपत्तेः त्वन्मते पियचैत्रकर्तृकः पाकः प्रसिद्धस्तत्र चैत्रो न पचतीति प्रयोगानुपपत्त्या क्रियाप्रतियोगिका
स्यनञः प्रक्यत्वाच्च नैव तत्र नञा भेद एव बोध्यते प्रतियोगितया चैत्रादिविशिष्टस्य तत्स्याख्यातार्थकर्तृत्वेनान्व
रेति वाच्यम् तथा सति प्रतियोगितासंबन्धावच्छिन्नधात्वर्थप्रकारकबोधे समस्तनञ्पदजन्योपस्थित
त्वस्य हेतुत्वव्याघातात् नञ्समभिव्याहारे आख्यातार्थभावनान्वय्यर्थकत्ववत् नञ्समभिव्याहारे भावनाभा
धिकरण्यस्य युष्मदादौ सत्त्वान्न त्वं पचसीत्यादौ मध्यमादिपुरुषानुपपत्तिः यद्वा न च नञ्समभिव्याहारे
तत्समभिव्याहारे तु भूतपूर्वं तदादाय पुरुषोपपत्तिरिति दूरं त्ववधेयम् नञ्समभिव्याहारे प्रतियोग्यनुयोगि
समभिव्याहारे तत्सबन्धावच्छिन्नतद्भावस्तदनुयोगिनि भासत इति व्युत्पत्तेर्न भूतले न घट इत्यादावन्योन्याभा
वत्वादावेवोक्तम् परन्तु घटत्वादिविशिष्टोपस्थापकपदसमभिव्याहृतनञादिपदस्य घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता
प्र रकाभावशाब्दत्वस्य तथा नीलादिसाकाङ्क्षघटाद्युपस्थापकपदसमभिव्याहृतनञ्पदस्य नीलघटत्वावच्छिन्नप्र
रेण नीलघटादिप्रकारकशाब्दत्वं द्वित्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वोपगमान्न नीलघटो न घट इत्यादिप्रयोगप्रसक्ति
नीलघट इत्यादिप्रयोगोपपत्तिरित्याशयतो वा ... मित ... इत्याशय ... विभ इति ॥४६॥ इति भ

प्रादयो द्योतकादिति द्योतकतारूपशक्तिमत इत्यर्थः अतएव प्रजयती
प्रासङ्गिकं निपातोपसर्गार्थनिरूपणमित्याशयेन मूलमवतारयति प्रादयो द्योतकादिति द्योतकतारूपशक्तिमत इत्यर्थः अत एव प्रजयतीत्यादौ प्रप्रकर्षाद्यर्थस्य विशेष्यतेति भावः मतान्तरेण तात्पर्यग्राहकत्वं द्योतकत्वं वक्ष्यति ॥ तत्रयेनेत्यत्र यच्छब्दो नोत्तरार्द्धे पठितः तद्धेतुमात्रपरामर्शकः किन्तु हेत्वन्तरपरामर्शकोऽपीत्याह अयं भाव इति तथात्वे इति न तत्प्रयोगान्तर्गतधातुशक्य इत्यर्थः आपत्तेरिति अनुभवादिप्रतीत्यापत्तेरित्यर्थः नोपसर्गार्थ इति न तद्धातुसमभिव्याहृतप्रादिशक्य इत्यर्थः अनन्वयापत्तेरिति एतच्चानुभवादिमा

प्रादयो द्योतकाश्चादयो वाचका इति नैयायिकमतमयुक्तं वैषम्ये बीजाभावादिति ध्वनयन्निपातानां द्योतकत्वं समर्थयते द्यो
तकाः प्रादयो येन निपाताश्चादयस्तथा उपास्ये नेह हरिर्लकारो दृश्यते यथा येन हेतुना प्रादयो द्योतकास्तेनैव हेतुना चादयो निपातास्तथा द्योतका इत्यर्थः अयं भावः ईश्वरमनुभवतीत्यादावनुभवादिः प्रतीयमानो न धात्वर्थः भवतीत्यत्राप्याप
त्तेः नोपसर्गार्थस्तथा सति प्रकृत्यर्थतया तत्राख्यातार्थान्वयापत्तेः प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः अ
नुगच्छतीत्यादावनुभवादिप्रत्ययापत्तेश्च न विशिष्टार्थो गौरवात् ॥ ((अप्रतीतिमभ्युपेत्य वस्तुतस्तथास्वीकारेऽक्रियार्थकत्वे

न अनुभवादेर्धातुत्वानापत्तेरिति बोध्यम् ननु अनुभवार्थकत्वेऽपि तस्य फलस्यानीयत्वेन तदन्वयि व्यापारसामान्यार्थकत्वादेर्न धातुत्वानुपपत्तिरत आह अनुगच्छतीत्यादाविति अत्रानोरनुभवार्थकत्वे तदनुरोधेन गमेर्व्यापारसामान्यार्थकताया एवाभ्युपेयतया तथा प्रतीतिर्दुर्वारा स्यादित्यर्थः वस्तुतस्तु संयोगावरुद्धव्यापारे धात्वर्थेऽनुभवस्य बाधेनान्वयासंभवान्नानोरनुभवार्थकत्वसंभावनेति
भावः गौरवादिति विशिष्टानुपूर्व्याः शक्ततावच्छेदकत्वे गौरवादित्यर्थः ॥

तथाचेति धातूपसर्गविशिष्टानामप्रत्येकमपि प्रमाणानुभवार्थप्रतिपादकत्वासंभवादिति समुदितार्थः विद्यमानत्वादीत्यादिनोपसर्गेति हि। लक्षणेत्यस्यानुभवादिरूपेऽर्थे इति शेषः लक्षणाकल्पिकाभावात्तात्पर्यानुपपत्तेस्तात्पर्यग्रहाधीनत्वात् तस्य चोपसर्गसमभिव्याहाराधी नत्वादित्यर्थः नन्वेवं धातोपसर्गस्य तात्पर्यग्राहकत्वमेव समायातं न द्योतकत्वमत आह तथाचेति तात्पर्यग्राहकत्वमेवेत्येवकारेण द्योतकत्वस्य तत्पन्नरव्यवच्छेदः अनुभवादिफले धातोस्तात्पर्यग्राहकत्वं सोपसर्गसमभिव्याहाराधीनत्वादुपसर्गः क्रियायोग इत्यत्र।

तथा च धातोरेव विद्यमानत्वादिवाचकत्वात्तु लक्षणा उपसर्गस्तात्पर्यग्राहक इत्यत्र तथा च तात्पर्यग्राहकत्वमेव द्योतकत्वमिति तथा दिग्धपितुस्सम जैनेमित्र पश्यती त्यादौ मोदस्य विशिष्टे चैत्र पद लक्षणं इवशब्दस्तात्पर्यग्राहक इत्यस्य तु वचनादिति स्वयमुक्तत्वान्नारमाह उपसर्तेह रिहरे इति अन्नाह्यपासनाकिमुपसर्गार्थः विशिष्टस्य धातुमात्रस्य वा नाद्य• तथा सति स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वरूपसकर्मकत्वस्यासंभवानोरूपासनारूपफलवाचकत्वाभावादना पत्ते स्तत् कर्मणि लकारेण स्यात् न द्वितीयः गौरवात् द्वितीयेन्वागतस्योन्तकत्वेनोत्यर्थ्यग्राहकत्वलाभादिति भाव• इत्यनेनेत्य क्रियाविशेषणीभूतार्थ तात्पर्यग्राहकत्वमेवोपसर्गः क्रियायोग इत्यनेन विवक्षितमिति भावः एतच्च तत्त्व ॥ च कर्मणीति शेषः अग्रे वक्ष्यते तत्रेति द्योतकत्व इत्यर्थः सकर्मकत्वस्योपपत्तिरिह नेतान्विनम् नत्तु माहत्तु सकर्मकत्वमत आह तत इति वपोपस्य स्थातोरित्यर्थः तथा चोपास्यते हरिरित्यादिप्रयोगस्योपपत्तिरिति भावः द्वितीये त्विति धातुमात्रार्थ इति कस्येत्वित्यर्थः आगतमिति कर्त्तृकर्तानउपाद्यसमभिव्याहारे विनाप्यागम धातोस्तादृशबोधजनकत्वाभासेनरणार्थपरतायामुपसर्गस्य नियामकत्वलाभादिति

तन्वादिष्विति, तद्द्योतकत्वं तत्तदर्थेति तत्तदर्थबोधकत्वमित्यर्थः अमीषामिति चादिनिपातानामपीत्यर्थः अस्त्येवेति यदः क्रियत
इत्यादौ कर्मणि लकारदर्शनात् कृञः सकर्मकत्वानुपपत्त्या साक्षात्कारे लक्षणेति भावः एष्विति साक्षात्कारादिरूपार्थेष्वित्यर्थः अन्य
थेति क्वचिदर्थान्तरमादाय कृञः सकर्मकस्य सर्वत्र तत्त्वांगीकारे इत्यर्थः वायुर्विकुरुत इति विकारानुकूलव्यापारवाचकस्यापि सकः

तन्वादिष्वपि तुल्यमित्याह तथान्यत्र निपाते पि लकारः कर्मवाचकः विशेषणाद्ययोगोपि प्रादिवच्चादिके समः अ
न्यत्र साक्षात्क्रियते अलंक्रियते करीक्रियते शिव इत्यादौ अत्रापि धातोस्तत्तदर्थे कर्मणि लकारसिद्ध्यर्थं तत्तदा
र्थवाचकत्वं वाच्यमित्युपसर्गवत् द्योतकत्वममीषामपीत्यर्थः यद्यपि कृधातोः सकर्मकत्वमस्त्येव तथाप्येष्वर्थेषु
सकर्मकता न स्यात् अन्यथा वायुर्विकुरुते सैन्धवा विकुर्वत इत्यत्रापि स्यादिति भावः अथोपासना साक्षात्कारादि
निपातार्थोऽस्तु साक्षात् प्रत्यक्षतुल्ययोरिति कोशस्वरसात् तदनुकूलो व्यापार एव धात्वर्थोऽस्तु स्वस्वयुक्तनिपातार्
थान्तरार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचित्वं सकर्मकत्वमपि सुवचमिति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकावयुक्ताविति नेदं साध
ऽकमितिचेन्न
मेकतापत्त्याऽकर्मकाच्चेति विहितात्मनेपदानुपपत्तिरिति भावः उपास्यते गुरुरित्यादावुपाद्युपसर्गेणासुपास
नाद्यर्थवाचकत्वेपि पूर्वोक्तासकर्मकत्वानुपपत्तिं परिहरति इदमिति सकर्मकत्वानुपपत्तिरूपमित्यर्थः साधकं द्योतकत्वसाधकम्

व्युत्पन्नो निपातातिरिक्तत्वविशेषणान्नेयमापत्तिरत आह किंचेति इत्यपि स्यादिति अभ्युच्चयवाचीय चाशब्दस्याप्यसमुच्चयस्य नि-
त्यसमुच्चेयसाकांक्षतयासमुच्चयार्थकपदप्रयोगं विनाप्यादिप्रयोगासंभवात् शब्दशक्तिस्वाभाव्येन नित्यं धातुपरतन्त्रोपसर्गे स्वार्थ-
स्य धात्वर्थविशेषणतयैव बोधनेन तदसमभिव्याहारे तत्प्रयोगस्याप्यसंभवात् अत एव वक्ष्यति तुल्यसमाधेयत्वादिति ननु निपाता-
नां वाचकत्वे चार्थे द्वन्द्व इत्यादिसूत्रमेव मानं प्रादीनां वाचकत्वे तु मानानुपलम्भाद् द्योतकत्वेनोचितेति चेन्न शक्तिमीषद् इत्युक्तेः

नामार्थधात्वर्थयोर्भेदेन साक्षादन्वयासंभवान्निपातार्थधात्वर्थयोरन्वयस्यैवासंभवात् अन्यथा तण्डुलः पचतीत्यस्यापि क-
र्मतया तण्डुलानां धात्वर्थेऽन्वयापत्तेरिति किंच प्रादीनां वाचकत्वे भूयान् प्रकर्ष कीदृशो निश्चयः इति बहूयान् प्रकीदृ-
शो निरित्यपि स्यात् अस्मन्मते प्रादेरनर्थकत्वान्न तदन्वय इत्यत एव द्योतकतानैयत्यस्यादिति साधकाऽनोरमभिप्रेत्या-
ह विशेषणेति शोभनः समुच्चय इत्यत्र इति वच्छोभनसमुच्चय इत्यस्यापत्तेस्तुल्यसमाधेयत्वादिति भावः अपि च
निपातानां वाचकत्वे प्रातिपदिकार्थयोर्विना षष्ठ्यादिकं भेदेनान्वयासंभवः अन्यथा राजा पुरुष इत्यस्यापत्तेरित्यभिप्रे-
त्याह आदीति धवखदिरयोः समुच्चय इति वदस्यासदिरस्य चेत्येव स्यादिति भावः ॥

(कर्मार्थे) उपसर्गस्यादि...त्मकमाना-
यामिपिहितमिति विभावयन् षष्ठ्यादिकमित्यादिपदेन तदर्थविहितद्वितीयादिपरिग्रहः अभेदातिरिक्तसंबन्धावच्छिन्नप्रातिप-
दिकार्थप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबन्धेन प्रातिपदिकार्थं प्रति विशेष्यतया विभक्तिजन्योपस्थितेर्हेतुतया तदभावेन
भेदान्वयासंभव इत्यर्थः अन्यथा उक्तकार्यकारणभावानभ्युपगमे आपत्तेरिति भेदेनान्वयबोधापत्तेरित्यर्थः आदीति भेदान्वयस-

ग्रहकमादिपदमित्यर्थः॥

भेदान्वयेइति प्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयइतिपाठस्तुतादृशान्वयबोधेविभक्तिजन्योपस्थितेर्हेतुत्वस्यकेनाप्यनभ्युपगमादप्रकान्तत्वाच्चचिन्त्यः नि
पातातिरिक्तेति तथाचसमुच्चयाद्यर्थस्यनिपातार्थत्वेनतेनसाकंपदार्थान्तरस्यभेदान्वयानुपपत्तिरित्यर्थः सदृक्शब्दस्यसमानादृगितिव्युत्पन्न
स्योपादानेनन्वयापत्त्याप्रकृतेतुल्यरूढस्यतभिवेमपश्यंतिजनादितिभाष्यकर्तृकर्मव्युत्पन्नस्यवातस्यग्रहणमित्यभिप्रेत्यव्याचष्टे सदृशेनेति तु
ल्येनेत्यर्थः ननुविरुद्धविभक्तिकार्थकस्यापितामत्वादिनातुल्यत्वात्तेनाभेदेनान्वयापत्तिरतआह समानाधिकरणेनेति तथाचसमानविभक्तिकप

ननुप्रातिपदिकार्थयोर्भेदेनान्वयबोधेविभक्तिजन्योपस्थितिर्हेतुरितिकार्यकारणभावोनिपातातिरिक्तविषयएवेतिनोक्तदो
षइत्याशङ्क्याह पदार्थःसदृशान्वेति विभागेनकदाचननिपातेतरसंकोचेप्रमाणंकिंविभावय सदृशासदृशेनसमानाधि
करणेनेतियावत् अन्वेति अभेदेनेतिशेषः विभागेन असदृशेन असमानाधिकरणेनेतियावत् अयमर्थः समानाधिक
रणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिर्निपातातिरिक्तविषयेति कल्पनेमानाभावोगौरवञ्च अस्माकंनिपातानांद्योतक
त्वादन्वयएवनास्तीतिनायन्दोषः अतएवघटोनास्तीत्यादौघटपदन्तत्प्रतियोगिकेलाक्षणिकमितिनैयायिकाः॥ ४३॥ ॥

दोषस्याप्यत्वेनसादृश्यस्यविवक्षणान्नोक्तदोषइतिभावः एवञ्चमूलेऽन्वेतीत्यनन्तरमभेदेनेतिशेषः स्तोकम्पचतीत्यादौविभिन्नविभक्तिकपदो
पस्थाप्यत्व सदृशेनाप्यभेदान्वयादाहासमानाधिकरणेनेति विशेषवाचकपदप्रकृतिकविभक्तिविरुद्धार्थकविभक्तिप्रकृत्यर्थेनेत्यर्थः ननुवाचकताव
दिनोक्तव्युत्पत्तेर्निपातातिरिक्तत्वेनसंकोचनीयेत्युक्तेवाक्षेपप्रौढ्येमूलेसमानाधिकरणेत्यादिव्युत्पत्तिकथनेऽर्थान्तरमतआह यंभावइति सत्त्वेत्यंवि
भागेनकदाचनेत्यनेनव्यधिकरणयोरभेदान्वयंव्यवच्छिन्दतानामार्थयोर्भेदेनान्वयइतिव्युत्पत्तिरेवप्राधान्येनप्रदर्श्यते॥ २ ॥ ७ ॥ ॥

ननुसमानाधिकरणयोरितिव्युत्पत्त्यन्तरं तथापिंतुदृष्टांतविधयेनेतिनोक्तदोषः तथाचप्रधानीभूतव्युत्पत्तावेवनिपातेतरत्वस्योक्तौर्नन
मितिसर्वसुस्थ ननुनामार्थयोरभेदान्वयबोधेसमानविभक्तिकपदजन्योपस्थितिहेतुतायापदांशेनिपातातिरिक्तत्व निवेशनीयमिति
नोक्तदोषइत्यवतरणंतुसमीचीनम् तच्चनादृशव्युत्पत्तेरप्रक्रांतत्वात्कथमेतदितिवाच्यम् मूलोक्तादिपदेनैवषष्ठ्यादिकमतरेणभेद
देनान्वयासंभवप्रतिपादयता समानविभक्तित्वेनघटस्येत्यादावभेदान्वयापादनस्यापिकक्षीकृतत्वात्तदेवचसामानाधिकरण्यव्युत्पत्
तौनिविष्टमिति पथाकृतमूलसंगमनादिति ननुतदन्वयानुपपत्तिरेयमानमतआह गौरश्वेति ननुतथापीदंदूषणंसमानमतआ
ह अस्माकमिति द्योतकतावादिनामित्यर्थः द्योतकत्वादिति वादिनासमभिव्याहृतपदसमुचितनतदर्थरूपलक्ष्यार्थेनान्वयप्रा
हकत्वादित्यर्थः ॥८ ॥ नास्तीति ॥ तत्तुचयादेः समभिव्याहृतपदेनैवलाभात्तस्यपृथगुपस्थित्यभावेनान्वयस्यैवाभावेनोक्तस्या
लस्यतादृशव्युत्पत्त्यविषयत्वादितिभाव अतएवेतिव्युत्पत्तौनिपातातिरिक्तत्वविशेषणमवेशादेवेत्यर्थः लाघवमिति व्युत्पत्ते
सद्घटितत्वेतुतत्रलक्षणानुसरणंव्यर्थमेवस्यादितिभाव नैयायिकास्तु नञोवाचकतायाभाष्यसंमतत्वात् घटोनपटइत्यत्रनञ्
चनीत्यादौनञर्थाभावस्यविशेषणतयाघटपदादिष्वन्वयानुरोधात्तु व्युत्पत्तावव्यभिचारवारणायनिपातातिरिक्तत्वविशेषणमा
वश्यकम् एवंचघटश्चपटश्चेत्यादौविभक्तिजन्योपस्थितिविनापिचार्थस्यघटादिष्वन्वयः सुलभः नचघटोनेत्यत्रघटस्यनामार्थत्वा
द्विभक्तिजन्योपस्थितिविनाप्रतियोगितासंसर्गेणनञर्थविशेष्यकबोधानुपपत्तिर्दुर्वारेवेतिवाच्यम् एतद्विषयेवघटादिपदानांत
त्प्रतियोगिके लक्षणाभ्युपगमात् निपातातिरिक्तनामार्थयोःसाक्षाद्भेदेनान्वयोव्युत्पन्नइत्यत्रद्विवचनस्वारस्येननिपातातिरिक्त
मार्थनिष्ठभेदसंबंधावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितनिपातार्थेतरनिविशेष्यतासंबंधेनबोधेविशेष्यतासंबंधेनविभक्तिजन्योपस्थि

उक्तव्युत्पत्तेर्निपातातिरिक्तविषयत्वेन पूर्वोक्तदोषपरिहारेऽपि स्थलान्तरे तन्मतेऽन्वयानुपपत्तिर्दुर्वारैवेत्याशयेन मूलमवतारयति अ पि चेति इत्यर्थ इति इत्यन्वयबोधः सर्वसम्मत इत्यर्थः अयं चेति उक्तार्थान्वयश्चेत्यर्थः अन्यथेति निपातानां वाचकत्वाभ्युपगमे इ त्यर्थः व्युत्पत्तिविरोधं व्यक्तीकरोति तथाहीत्यादि नन्विवशब्दो नाऽलुप्त तृतीयार्थकरण एवेवार्थान्वयः सुलभोऽत आह इवशब्दस्येति असत्त्वार्थकतयेति लिंगाद्यनन्वय्यर्थकतयेत्यर्थः एवं च कारकानन्वयितावच्छेदकरूपेणोपस्थितेर्थे कारकान्वयासंभवेन तदर्थक

अपि च निपातानां वाचकत्वे काव्यादावन्वयो न स्यादिति साधकान्तरमाह शरैरुत्स्रैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिवेत्यादा वन्वयो न स्यात् सुपाश्रवणानन्तः अत्रोस्रसदृशैः शरैः रससदृशानुदीच्यानुद्धरिष्यन्नित्यर्थः अपश्चोस्रादिशब्दाना न्तस्सदृशपरत्व इवशब्दस्य द्योतकत्वे सत्येव सङ्गच्छते अन्यथा प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिविरोधः तथाहि उस्रैरिति करणे तृतीया न चोस्रोऽत्र करणम् इवार्थसदृशस्य करणत्वेऽपि न स्य करणत्वं नानेन बोधयितुं शक्य म् अप्रकृत्यर्थत्वात् इवशब्दस्य वा सत्त्वार्थकतया न तदुत्तरं तृतीयासम्भवात् सम्भवे वाऽश्रवणप्रसंगात् उस्रपदोत्त रतृतीयानन्वयप्रसङ्गश्चेत्याह सुपाश्चेति२ तृतीयाया असंभवादिति भावः संभवेवेति वाकारोऽनास्थायां अव्ययेव शब्दस्य सत्त्वार्थ कतायाः केनाप्यनभ्युपगमात् तथा वक्तुमशक्यत्वादिति दूषणान्तरमाह उस्रपदोत्तरेति अनन्वयप्रसंग इति वाचकतावादिमत इ तिशेषः इदमुपलक्षणं तृतीयानु पत्तेः उस्रस्येवार्थसदृशान्वये उद्धरणकरणत्वस्य तत्राभावात् अस्मन्मते तूस्रसदृशरूपोस्रार्थ स्य करणत्वान्न तदनुपपत्तिरिति भावः ॥

तदुत्तरसुप्व्यतिरिक्तप्रत्ययश्रवणत्वापाद्यत्वा सम्भवेनसमुच्चेयासम्भवमाशङ्क्यचकारस्यान्यत्रापकर्षदूत्याह सुपाश्रवणञ्चेति चकारसमुच्चेयदर्शयति
•उक्तपदोत्तरतृतीयायाइति तृतीयायास्तदर्थस्य अनन्वयमेवस्पष्टयति उक्तसदृशेत्यादि तत्तत्पदार्थानामित्यर्थ भेदानान्वयेति सामानाधिकरण्य
नामार्थयोरित्युक्तम्युत्पत्तेरितिभाव ननुतर्हिभेदान्वयस्तत्रस्यादतआह बाधादिति सदृशस्यभेदघटितत्वादितिभाव अत्रेदम्बोध्यम् वाचकतावादि

रूपंश्रवणञ्चेत्यर्थ चकारात्उक्तपदोत्तरतृतीयानन्वय समुच्चीयते इत्यादावित्यादिपदात् गवार्विवसम्प्रजैपार्वतीपरमेश्व
रौ वदेहत्यत्रवागर्थयोर्वन्दिकर्मत्वाभावात्तदुत्तरद्वितीयाया अनन्वयइवार्थस्यकर्मत्ववोधकासम्भवमसम्गृह्यते यदिचाकिंश
मणविभक्तिरभेदार्थासाधुत्वमात्रार्थातदापिइवशब्दस्यवाचकत्वेऽनन्वयएवउक्तसदृशशब्दानासमानाधिकरणपदोपस्था
प्यतयाभेदेनान्वयायोगात् बाधाद्भेदेनापिनसः ननुस्ताभिन्नसदृशाभिन्न शरइत्यर्थोद्रष्टव्य ॥ ६ ॥ राम ॥

नामार्थयोरित्यादिबोधनेपर्युदस्तनञि
वात्तुयोगिप्रतियोगिवाचकपदयोःसमानविभक्तिकत्वस्यनियामकताया अभ्युपगमेनप्रकृतउक्तनिरूपितसादृश्याश्रयशरकरणकोद्भरणबोध सू
पपादः भेदाभेदयोर्विकल्पस्यैवन्यासस्तत्सारकारोक्त विशेषएवेति ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ॥

उत्तर पदार्थप्राधान्याभावादिति प्राधान्यस्यान्यनिरूपितत्वनियमादिति भावः द्योत्यार्थमिति द्योतकतावच्चुपस्थापितार्थमित्यर्थः
तमेवेति द्योत्यमेवेत्यर्थः अर्थवत्त्वादिति अयंभावः द्योतकताया अपि वृत्तित्वेन तयार्थवत्त्वस्य द्योतकेप्यक्षतत्वान्न तन्निबं-
धनप्रातिपदिकसंज्ञानुपपत्तिर्नहि शक्तिलक्षणान्यतरदेवार्थोपस्थापकमितिवचनमस्तीति ननु शब्दादुपस्थितसामान्यस्य
विशेषपर्य्यवसायकत्वं द्योतकत्वम् ननु तदुपस्थापकत्वमेवेति न तदादायार्थवत्त्वसंभवोऽत आह वस्तुतस्त्विति ज्ञापकादिति

ननु त्वन्मते अब्राह्मण इत्यादौ तत्पुरुषलक्षणाव्याप्तिः पूर्वपदस्यानर्थकत्वेनैवोत्तरपदार्थप्राधान्याभावात् उप-
सर्गस्यार्थवत्त्वाभावेन प्रातिपदिकत्वाभावाद्विभक्तिश्च ततो न स्यादित्यत आह नञ्समासे चापरस्य द्योत्यं प्रत्येव
मुख्यता द्योत्यमेवार्थमादाय जायते नामतः सुपः नञ्समासादौ योत्तरपदप्रधानता सा द्योत्यमर्थमादायैव तमेवा-
र्थमादायार्थवत्त्वात् प्रातिपदिकत्वमित्यर्थः वस्तुतोऽव्ययादाप्सुप इति ज्ञापकात्सुबुत्पत्तिः निपातस्यानर्थकस्येति
वार्त्तिकाद्वा प्रातिपदिकत्वम् कृत्तद्धितसमासाश्चेत्यनुक्तसमुच्चयार्थकचकारेण निपातानां संग्रह इति बोध्यम्

द्योतकतावादे तेषामनर्थकत्वादेव सुब्भावे लुग्विधानमनर्थकं सदुक्तकार्ये ज्ञाप ॥ तस्मादुक्तं निपातानां द्योतकत्वम् ॥
कमिति भावः ननु स्वरादीनां सत्त्ववचनानामपि सत्त्वात्तद्धिहितसु लुग्विधाने न च रितार्थस्य च न ज्ञापकत्वमत आह निपातस्ये-
ति तद्वार्त्तिकप्रत्याख्यानेत्वाह कृत्तद्धितेति संग्रह इति अनर्थकस्यापि निपातस्य प्रातिपदिकत्वमित्यर्थः उपसंहरति तस्मादिति

एतन्कल्पेमीमांसकसमतिमाह उक्तंचेति चतुर्विधइति नामाख्यातोपसर्गनिपातभेदेन चतुःप्रकारइत्यर्थः पदे सुप्तिङन्तरूपे द्विविधस्य नामाख्यातस्वरूपस्य अर्थनिरूपणे हेतुमाह संभवोत्पत्तेरिति नामार्थोजातिः किंवाव्यक्तिर्धात्वर्थोव्यापारउतफलम् किंवोभयमितिसंदेहेतन्निरूपणस्यौचित्यापातत्वादितिभावः तयोः निपातोपसर्गयोः व्यापारः शक्तिलक्षणान्यतररूपः तौ उपसर्गनिपातौ यदर्थद्योतकौ यदर्थविषयकतात्पर्यग्रहजनकौ सः नामाख्यातात्मकशब्दः तत्पचतिङ् [illegible] घटितत्वात्तदर्थोपि

उक्तंचाल्पत्यधिकरणवार्तिके चतुर्विधे पदेचात्र द्विविधस्यार्थनिर्णयः क्रियते संभवोत्पत्तेर्नोपसर्गनिपातयोः तयोरर्थाभिधाने हिव्यापारोनैवविद्यते यदर्थद्योतकौ तौतुवाचकस्सविचार्यतेइति उपसर्गेण धात्वर्थोबलादन्यः प्रतीयते प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवदिति [illegible] उपसर्गपदं निपातोपलक्षणं धातुपदं पदांतरस्यापि बोध्यम् ॥२॥

विचार्यतेइत्यर्थः यद्यपि स्वायत्तत्वनिबंधननामत्वमुपसर्गनिपातयोरपीति तयोः पार्थक्येन निर्देशोनुचितः तथापि लिंगसंख्यादिप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशाल्यर्थकत्वरूपपारिभाषिकनामत्वमादायैतद्बोध्यम् उपसर्गाणांनिपातत्वेपि तदुपादानंतुब्राह्मणवसिष्ठन्यायेनेतिबोध्यम् ननूपसर्गेण धात्वर्थइत्यत्र निपातत्वव्याप्योपसर्गत्वेन प्रादीनामुपादानात्कथंतच्चादीनां द्योतकत्वेउपष्टंभकमतआहोपसर्गपदमिति पदांतरेपीति चंद्रइवमुखमित्यादावर्थवत्त्वेनचंद्रादिनामोपलक्षकमित्यर्थः एवंचनतद्वान्निपा

इदानींवाचकतापक्षंपरिष्करोति नन्विति अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति चंद्र इव मुखमित्यादाविवादिनिपातसत्त्वे सादृश्याद्यर्थप्रतीतेस्त
दसत्त्वेतदप्रतीतेश्च निपातानांघटादिपदवद्वाचकत्वमेवयुक्तमित्यर्थः नन्विच्छादिरूपशक्तेरभावात्कथंतेषांवाचकत्वमतआह
बोधकतारूपेति तथाचतदर्थबोधकत्वमेवतद्वाचकत्वमितितेषामपिघटादिपदवद्वाचकत्वमेवेत्यर्थः नन्वन्वयव्यतिरेकयोस्तद

नन्वन्वयव्यतिरेकाभ्यांनिपातानांतत्तदर्थवाचकत्वमेवयुक्तंबोधकतारूपशक्तेरबाधात् किं।
चोक्तरीत्यापचतीत्यादौधातोरेवकर्त्तृविशिष्टभावनायांलक्षणास्तुतात्पर्यग्राहकत्वमात्रंतिङादेः

र्थस्तात्पर्यग्राहकउपयोगस्य प्रागभिहितत्वान्नतयोर्वाचकताप्रयोजकत्वमतआह किञ्चेतिउक्तरीत्येति अनन्यलभ्यस्यैवशब्दार्थ
तयाप्रजयतीत्यादौप्रकृष्टजयस्यलक्षणयाजिधातोरेवोपस्थितौनप्रादीनांप्रकर्षाद्यर्थकत्वं तेषांतात्पर्यग्राहकतयैवोपयोगादि
युक्तरीत्येत्यर्थः तिङादेःस्यादिति तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यांकर्त्रादिवाचकत्वावधारणेतुप्रादीनामपिवाचकत्वावधृतिरितिभावः

परं त्वज घीञ्च चकादित्यादौ धातुमात्रात्कर्मादिबोधेन तिङाद्योतकत्वदृष्टैवापत्तिः नचतत्र लुप्तविभक्तिस्मरणाद्बोधः लोपमजानतोपि
बोधात् प्रत्ययलक्षणस्य लोपफलत्वकल्पनाभाष्यकृतालुप्तविभक्तिस्मरणाद्बोधस्यानभ्युपगमाच्च यत्र प्रत्ययस्य वाचकता तत्रैव प्र
कृतिप्रत्ययार्थयोरिति नियमात्कथं यथा पाचक इत्यादिकृदन्ते सा कर्मणीत्यादौ कर्मविशिष्टकर्तृविषयाद्युतोरित्यर्थान्तरादि
बोधः भावेइत्यस्य सर्वत्रैवव्याख्यानात् नच सर्वत्रैव धातोर्भावनाविषयत्वात्तत्रैव लकारः स्यादिति शक्यं मा
व विषयादित्यस्य केवलक्रियामात्रबोधकादित्यर्थे माद्रोपात् अतएव भावकर्मणोः शेषात्कर्तरि परस्मैपदे द्योतकयोरित्यादौ नानि
यमइति भाष्यकृदुक्तिसंगति तेषामनिर्दिष्टार्थत्वेनानिर्दिष्टार्था स्वार्थे भवंतीति न्यायेन सर्वत्र तिङ्त्वादित्याहुः तच्चिन्त्यम्
व्यतिभेदइत्यादौ धातुं विनापि कर्तृबोधेनाद्यस्तुकेः शौपि स्यात् [illegible] पामपि द्योतकतापत्तेः द्वौ तौ द्विवचनाद्यनुपपत्तेश्च प्रत्य
यलक्षणस्य लोपफलत्वेपि लुप्तविभक्तिस्मरणजन्यबोधस्य फलत्वाभ्युपगमे बाधकाभावाच्च स्योत्तरतिङ् वाच्यकर्त्रादिगतद्वि
त्वारोपेण द्विवचनादिरिति स्वोक्तिविरोधाच्च भवतु कर्तर्येव कर्तृविशिष्टभावनावाचकात्कर्मविशिष्टभावनावाचकात्केव
लभावनावाचकाच्च धातो लकारा भवंतीत्यर्थे लः कर्मणीत्यर्थपर्यवसानेनानिर्दिष्टार्थादिति न्यायेनापि तल्लकारकादिविशि
ष्टभावनार्थकानां तिङां सर्वत्र सिद्धासंभवेन नियमस्यान्यथैव सुगमनीयत्वादित्यन्यत्र विस्तरः॥ ६ ॥ ६० ॥

ग्रहद्युक्तिः चादीनां वाचकत्वे घयेन घटइत्यादौ घटादेः प्रतियोगितया नञर्थाभावेन तस्य चाश्रयतया घटादावन्वयोऽनुपपन्नः भेदसंबंधेन प्राति
पदिकार्थप्रकारकबोधे विशेष्यतया प्रत्ययजन्योपस्थितेर्हेतुतायां नामार्थयोर्भेदेनान्वय इति व्युत्पत्तिसिद्ध इत्यादेरेवं समानाधिकरण

स्यादित्यरुचेः पक्षान्तरमाह निपातानां वाचकत्वमन्वयव्यतिरेकयोः युक्तवानतुतद्युक्तं परेषां मतमेव नः एवं च धात्वर्थे
प्रातिपदिकार्थयोर्भेदेनान्वय बोधो न व्युत्पन्न इति निपातातिरिक्तविषयं समानाधिकरण प्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वय
इत्ययितद्युगत्याकल्पनीयमिति भावः नत्विति नैयायिकोक्तं प्रादिचादौ वैषम्यमित्यर्थः यत्तु सर्वेषां निपातानां वाचक
त्वेऽर्थवत्त्वेनैव तेषां प्रातिपदिकत्वसम्भवान्निपातस्यानर्थकस्येति विधिवैयर्थ्यम् सर्वेषां द्योतकत्वे चानर्थकस्येति व्यर्थ
तथा च केचिद्द्योतकाः केचिद्वाचका इत्यभ्युपेयमिति तन्न एवं हि चादयो द्योतकाः प्रादयो वाचका इति वैपरीत्यापा
रणात् सर्वथानर्थकानां पादपूरणमात्रार्थमुपात्तानां संग्रहाय वार्त्तिकारम्भस्य केषादौ स्पष्टत्वाच्च तस्य प्रत्याख्यातत्वाच्च
परेषामिति बहुवचनं मीमांसकसंप्रदाय केवलवृक्षशब्दात्समुच्चयावोधाच्चकारश्रवणे तद्बोधाच्चकार एव तद्वाचकः
नद्योतकः किञ्च द्योतकत्वे पदान्तराणां तत्र शक्तिकल्प्या चकारादेर्द्योतकत्वशक्तिश्च कल्प्येति गौरवं स्यादिति हि समुच्च
याधिकरणे स्थितम् तदपि न युक्तमिति भावः॥ नामार्थयोरिति व्युत्पत्तेरभेदान्वयापत्तिरित्यत आह एवं चेति विधि
वैयर्थ्यमिति नाद शवार्त्तिकेन प्रातिपदिकसंज्ञाविधानवैयर्थ्यमित्यर्थः अनर्थकस्येति व्यर्थमिति व्यभिचाराभावेन तस्य विशेषणत्वायोगा
दिति भावः प्रत्याख्यातत्वाच्चेति कृत्तद्धितेत्यत्र चशब्देनैव तदर्थस्य समुच्चितत्वादिति भावः वक्ष्यमाणस्वरसादाह किंचेति॥ ॥

प्रकरणादिविवक्षित्वेनेन द्योतकतयाऽपि नित्याभावोऽभ्यन्यते अस्माकमिति पक्षद्वयाभ्युपगन्तॄणामित्यर्थः कार्य्यकारणभाव इति समुच्चित घटादिशब्दबोधे घटपद निरूपितलक्षणाज्ञानत्वेन हेतुतेत्याकारक इत्यर्थः शक्तिग्रहस्यापीति घयश्यर्थबोधे घट शक्तिज्ञानस्य स्वपादिबोधे तच्छक्तिज्ञानस्य हेतुतेत्याकारकः कार्य्यकारणभावो ऽप्यावश्यक इत्यर्थः कल्पनागौरवभावेनेति द्योतकतापक्षे वाचकतापि तत्त्वपक्षद्वयाधिकस्यानीयाभावेनेत्यर्थः अत एवेति कल्प्यपक्षद्वये युक्तिसाम्यादेवेत्यर्थः, स वाचक इति उपसर्गप्रकरणेऽप्येवं प्रतिपन्न

तथाहि अन्वयव्यतिरेकौ तात्पर्य्यग्राहकत्वेनाप्युपयुक्तौ घटादिपदानामेव समुच्चिते लक्षणातात्पर्यग्राहकः प्रकरणादिवच्चादिरिति स्वीकारे तत्रापि द्वयकल्पनापि अस्माकं लक्षणाग्रहः, इत्याद्यबोधानन्तर्कार्य्यकारणभावश्चावश्यकः एवं शक्तिग्रहस्यापीति पक्षद्वयेऽपि कल्पनान्तराभावेन गौरवाभावादुभयमपि युक्तमित्यभिमतम्, अत एव सत्वावचको विशेषाणासम्भवात् द्योतकोऽपि वेति वाक्यपदीयं सङ्गच्छते दर्शनान्तरीत्यावाचकत्वमेव द्योतकत्वमेवेति नियमस्तु न युक्त इति ध्वनयन्नाह मतमेवेति ॥४६॥ ॥ इत्यत्र गतिनिरूपितिवाचक स्याधातुरुपसर्गस्तद्भावरूपगतिवाचक इति पुंजराजेन तदर्थस्य कथनात् वाचकत्वमेवेत्यस्य निपातानामित्यादिरेव द्योतकत्वमेवेत्यस्योपसर्गाणामित्यादिः मतमेवेतीति साम्प्रयवाऽन्वयव्यतिरेकतो निपातानां वाचकत्वं युक्तम् अस्माकमते परेषां यदेकस्य वाचकत्वम परस्य द्योतकत्वमिति मतं तदेव तु न युक्तमिति मूलयोजना ॥४६॥

ननुचादयोऽसत्त्वइत्यत्रासत्त्वइतिप्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणेऽसमर्थसमासापत्तिर्वाक्यभेदापत्तिश्चेति पर्युदासएवाश्रयणीयः तथाचो
णस्याश्रयणेऽनर्थकेतस्मिन्नव्याप्तिः तावदन्यतमत्वस्यनिवेशेतुगौरवमतआह शक्तिसंबंधेनेति तस्यलक्ष्यतावच्छेदकमभिप्रेत्याह जा
तिरिति निपातपदशक्यतावच्छेदकतयाचतत्सिद्धिरिति भावः ननुहत्वादिनासांकर्यान्ननिपातत्वंजातिः तथाहिनिपातत्वाभाववति
दत्वंधात्वादिहकारे दत्वाभाववतिनिपातत्वंनिपातात्मकचकारे तयोरेकस्मिन्हकारेसमावेशात् तद्दूषकताबीजंतु स्वसामानाधिकरण्य
स्वाभावसामानाधिकरण्योभयसंबंधेनजातिविशिष्टजातित्वावच्छेदेन स्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वनियमभंगएव निरूपा

पर्यवसितमुपसंहरन्नाह· निपातत्वंपरेषांयत्तदस्माकमितिस्थितिः व्यापकत्वाच्छक्ततायास्त्ववच्छेदकमिष्यते ४७
परेषांयन्निपातत्वमसत्त्वार्थकत्वेसतिचादिगणपठितत्वम् शक्तिसंबंधेननिपातपदवत्त्वम् वोपाधिर्जातिर्वा तदेवास्मा
कमपि परंतुसामान्यधर्मेप्रमाणानांपक्षपाताच्छक्ततायोतकतावातदवच्छेदेनैवकल्प्येतिनैयायिकोक्तंप्रादिचाद्योर्वै
षम्यमयुक्तमित्यर्थः व्यापकत्वात्सामान्यत्वात् शक्ततायाइत्युपलक्षणंद्योतकतायावेतिद्रष्टव्यम्॥४७॥ ॥इतिवै
याकरणभूषणसारेनिपातानांद्योतकत्वादिनिर्णयः॥

॥विसहचारग्रहश्चतादृशनियमेनुकूलस्तर्कः अन्यथानन्तानवल
प्रवृत्तानांसत्तावाच्यतेरित्याद्यनुमानानांविलय प्रसंगात् अतएवभूतत्वंनजातिरितिसांप्रदायिकाः हत्वादिव्याप्यनिपातत्वस्यना
नात्वाभ्युपगमेनसांकर्यस्यपरिहारेपिसकलचादिसाधारण्याभावेनाननुगततयातस्यैवासिद्धिर्निष्प्रमाणत्वात् किंचकार्यतावच्छे
दकत्वादीनांजातित्वसाधकानांतत्राभावादपिनसाजातिः शक्यतावच्छेदकत्वंतुनतत्साधकम् अभावत्वविभुत्वादीनामपिजातित्वा

अत एव गुणदीधितौ गुणत्वस्य जातित्वदीधितिखण्डनावसरे तन्मतमाह उपाधिर्वेति सामान्यव्यापकधर्मेऽनुपपत्त्यर्थं अथ भावः उपसर्गेऽप्ययम्
तेऽपि द्योतकत्वे वाचकत्वे वा कल्पनीये तद्भिन्नयोः स्थितेनोपसर्गत्वनिपातत्वयोरुभयोर्धर्मयोर्मध्ये द्योतकत्वादिकमुपसर्गत्वाव
च्छेदेन कल्पयतु निपातत्वावच्छेदेनेति सन्देहे अवच्छेदकनिर्णीषया व्यापकतया निपातत्वावच्छेदेनैव तत्कल्प्यते तथाहि कला
घवात् तत एव अनुमाने कर्तृजन्यत्वं घटत्वादिना च्छिद्यते तत्कार्यत्वेनेत्यवच्छेदकजिज्ञासायां सुकल्पकत्वात् कार्यत्वमेव तदव
च्छेदकं ननु घटत्वादिकमिति न्यायसिद्धान्त इति अथ वदन्ति प्रमाणानां सामान्यधर्मस्यावच्छेदकमार्यो [illegible] पक्षपातो [illegible]
धर्माणामवच्छेदकत्वकल्पनाप्रयुक्तगौरवं यथा कर्तृजन्यत्वानुमाने कृतिजन्यतायां घटत्वाद्यपेक्षया कार्यत्वस्य यत्र तु विशेषेऽप्येकरू
पत्वं नोक्तयुक्तिविरहात् तस्यैवावच्छेदकत्वम् अत एव व्यापारसाधिकस्य माहात्म्ये पिकं तत्त्वस्यैव स्यात् प्रत्यक्षतावच्छेदकत्वं स्वी
कृतं चमीसो सर्वेऽद्रव्यप्रत्यक्षत्वं विहाय द्रव्यचाक्षुषत्वस्यैव रूपकार्यतावच्छेदकत्वं प्रकृते व्यापकत्वान्निपातत्वाधिकसंग्राहक
त्वेऽपि व्यापकोपसर्गत्वस्याप्येकत्वेन तस्यैवावच्छेदकत्वमुचितं निपातत्वस्य द्योतके वाचके पादपूरणमात्रार्थके च वृत्तित्वेनातिप्र
सक्तत्वात् प्रादयो द्योतका उपसर्गत्वादित्यनुमानाच्च नच प्रादीनां द्योतकता निपातत्वलिंगेनैव सेत्स्यतीति वाच्यम् तस्योपसर्गत्वरू
पोपाधिमत्त्वात् तदसाधकत्वात् नच चेष्टादौ साध्याव्यापकत्वान्नास्योपाधित्वमिति वाच्यम् शुद्धसाध्याव्यापकत्वेऽपि साधनावच्छि
न्नसाध्यव्यापकत्वसम्भवात् अस्ति हि निपातत्वावच्छिन्नद्योतकत्वव्यापकत्वमुपसर्गत्वस्य यत्र निपातत्वं तत्र [illegible] न
प्रकर्षाद्यर्थः प्रादिवाच्यः तदन्वयव्यतिरेकानुविधायिशाब्दधीविषयत्वात् [illegible] अन्वयव्यतिरेकानुविधायिशाब्दधीविषयः
सन्नद्वाच्य इति सामान्यव्याप्तौ घटादिदृष्टान्तः नचात्रान्यसम्भवत्युपाधिः तस्य वाच्यस्वरूपसाध्यव्यापकत्वा [illegible] व्याना

न्वयव्यतिरेकानुविधायि शाब्दधी विषये साधनाव्यापकत्वादिति वाच्यं उक्तहेतुघटकशाब्दबुद्धेराक्षेपाद्यजन्यत्वेन विशेषणेनानन्यलभ्या-
त्वस्य साधनव्यापकत्वेनोपाधित्वायोगात् न च स्वरूपासिद्धिः धातोरेव प्रकृष्टजयार्थकत्वेनोपसर्गस्य तात्पर्यमात्रग्राहकत्वादिति वाच्यम् धा-
तोः प्रकृष्टजयार्थकत्वस्य ग्रंथकृतैव खंडनात् नापि लक्ष्यता तस्य प्रोत्तरत्वादे लक्ष्यकतावच्छेदककोटिप्रवेशे गौरवात् तस्माज्जयत्यादि
धातोः शक्यतावच्छेदकं प्रकर्षत्वादिकं तूपसर्गस्येति वाच्यं तथा च क्त हेत्वसिद्धिः किं चार्थस्य धातुलक्ष्यत्वे जिपूर्वप्रत्वेनापि विनिगमना
विरहाल्लक्ष्यकतावच्छेदककोटौ निवेशापत्तिः नापि नदर्थस्य धात्वर्थेन साकमनन्वयप्रसंगः निपातातिरिक्तत्वस्योक्तव्युत्पत्तौ विशेष
णात् एवं च प्रतिष्ठित इत्यादौ धातोर्गत्यभावोर्थः तदभावश्चोपसर्गार्थः तथा च ततो गत्यभावाभाववानिति धीः गमनत्वप्रकारकबोधस्तू
त्तरकालिको मानस एवेति चेन्न प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तेर्जागरूकतया गमनाभावाभाववानिति बोधस्यापि गगनकुसुमायमानत्वात् —
किञ्च तथाबोधांगीकारे तादृशस्थले प्रादीनामुपसर्गत्वमपि दुर्घटं क्रियायाश्च विशेषकत्वात् क्रियाद्यन्नोपसर्गाभावविशेषिका ननू-
पसर्गार्थो गत्यभावविशेषकः स्वादीनां द्योतकताव्यवस्थापनोक्तरीत्याप्युपसर्गाणां सावसेयेति निपातानां तु केषांचिद्वाचकत्वं तत्र नञर्थो
निरूपितः चार्थश्च समुच्चयादिभेदेन चतुर्विध इति चार्थे हूं हूं इत्यत्राकरेषु व्यक्तमेव इवार्थस्तु सादृश्यम् तच्च तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभू-
र्यस्त्वम् यत्तु सादृश्यं न भेदघटितमिति तन्न तावतापि नजिवयुक्तमिति परिभाषणेन तस्यैवार्थत्वानपायात् तद्बोधकानुयोगिप्रतियो-
गिवाचकपदयोः समानविभक्तिकत्वं नियामकं नातश्चंद्र इव मुखमित्यर्थे चंद्रेणेव मुखमिति साधु एवकारस्य त्वन्ययोगव्यवच्छेदोऽत्यन्तायो-
गव्यवच्छेदश्चार्थः तत्र विशेष्यगतैव स्थले पार्थ एव धनुर्धर इत्यादावन्यतादात्म्यव्यवच्छेदोर्थः अन्यत्वं च समभिव्याहृतपदार्थापे-
क्षिकं तथा च पार्थोन्यतादात्म्याभाववधनुर्द्धराभिन्नः पार्थ इति बोधः पृथिव्यामेव गन्ध इत्यत्र पृथिव्यन्यसमवेतत्वाभाववान्पृथिवीस

मवेतच्चगध इति बोधः. अत्र भावान्वयबोधानुपगमे पृथिव्यामेवाकाशमित्यपि प्रसज्येत, एवं चैवकारेणान्ययोगव्यवच्छेदबोधे विशेष्यवा
चकपदविशेषणवाचकसन्निधानान्यतरसमभिव्याहारो नियामकः विशेषणसंगतैवस्थलेऽयोगव्यवच्छेदः शंखः पाण्डुर एवेत्यादौ शंख
त्वावच्छेदेन पाण्डुरत्वसमवायाभावव्यवच्छेदबोधात् नीलं सरोजं भवत्येवेत्यादौ क्रियासंगतैवस्थलेऽत्यन्तायोगव्यवच्छेदोऽर्थः अत्र
केचित् अयोगे आत्यन्तिकत्वम् व्यवच्छिद्यते तच्चान्वयितावच्छेदकत्वेऽव्याप्तत्वम् तथा चोक्तस्थले सरोजनिष्ठाभावप्रतियो
गिनीलत्वभवनाभाव इति बोध इति वदन्ति वस्तुतस्तु अन्ययोगव्यवच्छेदायोगव्यवच्छेदयोरेवैवकारस्य शक्तिः अन्वयितावच्छेदकाव
च्छेदेनायोगव्यवच्छेदबोधे ग्रहणाध्ययनार्थकधातुसमभिव्याहारस्यापि नियामकत्वात् ज्ञानमर्थं गृह्णात्येवेति वज्ज्ञानं रजतं गृह्णाते
वेत्यादिप्रयोगः क्रियान्तरसमभिव्याहारे तु सामानाधिकरण्येन तद्ध्यानम् इत्यन्वयितावच्छेदकसामानाधिकरण्येनायोगव्यवच्छे
दोऽत्यन्तायोगव्यवच्छेदोऽन्वयितावच्छेदकावच्छेदेनान्ययोगव्यवच्छेद इति वृद्धिपत्ते विस्तरस्त्वन्यतोऽवधार्य्यः क्वचभोऽस्यस इत्यादौ
वसंभावनापि तदर्थे वैयाकरणमते त्वेवकारस्य वाचकत्वासंभवादवधारणात्मकज्ञानविशेषद्योतकत्वमेव सचसमभिव्याहृतपदार्थ
यौगुरेधादनेकविध यथा ज्ञानमर्थं गृह्णात्येवेत्यत्रावच्छेदकावच्छेदेनार्थग्रहणाभावानधिकरणज्ञानप्रकारकज्ञानविषयो ज्ञानकर्तृकमर्थ
कर्मकग्रहणमिति बोधाद्युक्तपदार्थघटिता स परत्वनेकधात्वादीनां तत्तदर्थैः रीतिकस्यनापेक्ष्यैवकारस्यैव सोवितेत्यन्ये यद्यप्युप
सर्गप्रक्रमस्य वाचकोविशेषाणां समवायोतकोपिवेति हरिणापसहृयम विशेषणोक्तं प्रयत्नता च न देवानुसृतम् तथापि कश्चित्संभ
विनोभेदाः केवलैर निवर्शिना उपसर्गेणार्थं यथेव्यज्यन्ते प्रसादिनेति तदुक्तोपसर्गइति पर्यालोचनेनोपसर्गाणां द्योतकत्वमेवावती

१२

अत्रेदं बोध्यम् उपसर्गत्वाद्यजानतोपि प्रजयतीत्यादौ प्रकृष्टजयबोधात्प्रत्वादिनैव तेषां द्योतकत्वम् निपातानामपि चत्वादिनैव वाचक-
तायत्र नतामन्तरेण निर्वाहः क्वचिद्द्योतकत्वमप्युक्तयुक्त्या नस्तुपगमे यथा प्रोरुस्त्रैरित्यादौ क्वचिन्नोभयम् यथा पादपूरणमात्रार्थके
त्वादौ तदुक्तं निपाता द्योतकाः केचित्पृथगर्थाभिधायिनः आगमादुवकेपि स्युः संभूयार्थस्य वाचका इति केचित्तु भयान्वयी नन्
पसर्गत्वेन प्रादीनां निपातत्वेन चादीनां द्योतकतावेति स्थिते उपसर्गत्वावच्छेदेन द्योतकतान निपातत्वावच्छेदेनेति विवादः सिद्धान्तानालोचनमूल
क एव कर्मप्रवचनीयानां तु नोपसर्गवत्क्रियाविशेषकत्वं किन्तु क्रियागतसंबंधविशेषकत्वम् कर्मक्रियामप्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीया इत्यन्व
र्थसंज्ञानात् अधिपर्य्योस्तु सूत्रारंभसामर्थ्यादेव सा अपमनुमावर्षेदित्यत्र हेतुभूतजपनिपतितलक्ष्यलक्षणभावसंबंधस्य वर्षणक्रियानिष्ठस्य ह
नुनाद्योतनादेवमन्यत्रापि ज्ञेयम् अत एव न तेषामुपसर्गत्वं क्रियागतविशेषद्योतको ह्युपसर्गः उक्तं च हरिणा क्रियाया द्योतको नायं संबंध
स्य न वाचकः नापि क्रियापदाक्षेपी संबंधस्य तु भेदक इति तदर्थस्तु कर्मप्रवचनीयसंज्ञको न्वादिः प्रजयतीत्यादावुपसर्गवन्न क्रियागत
विशेषस्य द्योतकः विभक्त्यैवोक्तत्वात् न संबन्धस्य वाचकः नापि प्रादेशं विलिखतीत्यादौ विप्रादिवत् क्रियाक्षेपकः न च विना मानं क्रि
याक्षेपात् तथा सति तनत्क्रियानिबंधना कारकविभक्तिरेव स्यात् किन्तु विशिष्टक्रियाजनितोयः संबन्धो विभक्त्यर्थ इति तद्द्योतकः
प्रादेशं विमाय लिखतीत्यर्थप्रतीतेरित्यधिकमन्यतोऽवधार्यम् ॥८॥ इति भूषणसारदर्पणे उपसर्गनिपातार्थनिरूपणम् ॥८॥

प्रक्रान्तेभामार्थनिरूपणेनामधटकत्तद्धितानामर्थमुपेदानसंगत्यानिरूपयिष्यन्नादौप्रकृत्यर्थप्रकारत्वाद्भावप्रत्ययार्थनिरूपणमित्या
शयेनाह भावेति ष्यत्रुमादेरपिसंबन्धरूपभावबोधकत्वात्तस्यप्रहार्थमाह त्वतलोरिति भावप्रत्ययेति भावविहिततद्धितप्रत्ययेत्यर्थ
हरिवाक्यविवरणेति अयमर्थइत्यादिना इत्युक्तमित्यस्यसमासशक्तिनिरूपणावसरइतिशेष. संबन्धमिति उत्तरपदार्थपूर्वप
दार्थसंबन्धस्यैवधर्मत्वेनभासमानत्वादितिभाव भेदपक्षइति तत्पक्षेहिराजपुरुषइत्यत्रराजकीयभिन्न पुरुषइतिबोधेनपुरु
षाद्येराजसंबंधामानादितिभाव उपस्वपत्यसंबन्धइति उपस्वपत्ययोर्जन्यजनकभावात्मक. संबन्धइत्यर्थः अन्वयबोधइति तत्तत्

भावप्रत्ययार्थमाह कृत्तद्धितसमासेभ्योमतभेदनिबंधनम् त्वतलोरर्थकथनेटीकायांहरिणाकृतम् १ कृत्तद्धितसमासे
भ्य. संबंधाभिधानंभावप्रत्ययेनान्यत्ररूढ्यभिन्नरूपाव्यभिचारितसंबंधेभ्यइतिवार्तिकवचने[illegible]मीमांसकारिनाथ
ममपाकुर्वन्नाह टीकायामिति भर्तृहरिणामहाभाष्यटीकायामित्यर्थः त्वतलोरिति भावप्रत्ययमात्रोपलक्षणम् अय
मर्थ समासादौशक्ति. कल्प्यमानाराजादिसंबंधविशिष्टकल्प्यनइत्युक्तम् तथाचतदुत्तरभावप्रत्ययः संबंधवदतीत्यर्थः
एतदपिभेदः संसर्गेवभयवेत्युक्तेषुभेदपक्षेनसंभवतीत्यतआह मतभेदेति पक्षभेदेत्यर्थः एवंचराजपुरुषत्वंऔपगः
वत्वपक्तृत्व इत्यादौस्वस्वामिभाव. अपत्यापत्यवत्संबंधः क्रियाकारकभावसंबंधइत्यन्वयबोधः औपगवाद्यव्यभिच
रितसंबंधेत्वर्थान्तरवृत्तिस्तद्धितउदाहार्यः ॥ शीनरभावप्रत्ययस्यतत्तत्संबंधवाचकत्वादितिभावः अव्यभिचरितसंबंधेभ्यिति अव्य

भिचरितसंबंधरूपजात्येवभानोपगमेत्वित्यर्थः तुशब्दसूचितारुचिबीजंतुतस्यापत्यमित्यनेनषष्ठीप्रकृत्यर्थो पम्बादिसंबंधेऽपत्येऽणादीनांविधा.
नेनषष्ठ्यर्थसंबंधांतर्भावेणैवतत्रैकार्थीभावस्यौपगंतव्यतयातत्रापत्यापत्यवत्संसर्गस्यैवप्रकारतयातस्यैवतदुत्तरभावप्रत्ययार्थत्वेनज्ञानेसाक्षाच्च

रूढेरिति कथमप्यवयवयोगादर्थविशेषप्रसिद्धादित्यर्थः अभिन्नरूपादिति प्रत्ययांतत्वेपि प्रत्ययलुका प्रकृतिसमानाकाराच्छिद्यमाणं तु
प्यमानार्थाभिधायीति न्यायेन प्रकृत्यर्थान्वितप्रत्ययार्थाभिधायिन इत्यर्थः अव्यभिचरितसंबंधेभ्य इति अव्यभिचरितो व्यक्तिनिष्ठात्यंता
भावाप्रतियोगी संबंधः समवायात्मको यस्य जात्यादेस्तद्विशिष्टवाचकादित्यर्थः नातः पाकादिनानाशेन स्वाश्रयनिष्ठाभावप्रतियोगिना
तत्त्वमुक्तेति दामोदरत्वमित्यादौ जातिविशेषणभानादिति ग्रंथेनेत्यर्थः द्वितीयं यथेति अभिन्नरूपोदाहरणं यथेत्यर्थः तद्धितांतत्वेपीत्य
पिना तदुत्तरभावप्रत्ययेन संबंधाभिधानं प्राप्नोतीति सूचितम् अभेदप्रत्ययादिति इदं च षष्ठ्यर्थे विहितमतुपः संबन्धार्थकत्वशंकानि
रासाय तृतीयमित्यस्योदाहरणं यथेति शेषः सत इति सत्त्वं जन्यबोधे शत्रर्थकर्तृसत्तायाः प्रकारतया भानात्तदुत्तरभावप्रत्ययेनापि

दामोदरत्वं कृष्णसर्व्यत्वमित्यादौ जातिविशेषणबोधादाह अन्यत्रेति रूढेरभिन्नरूपादव्यभिचरितसंबंधेभ्यश्चान्यत्रे
त्यर्थः रूढिरुक्ता द्वितीयं यथा शुक्लत्वं अत्र तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुपो गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्ट इति लुप्तत्वात्तद्धितांत
त्वेपि घटः शुक्ल इत्यभेदप्रत्ययाद्गुणस्यैव प्रकारत्वेन भानं जायते तृतीये सतो भावः सत्त्वेति अत्र जातावेव प्रत्यय इति दिक्॥

सैवाभिधीयत इत्यर्थः तथा चोक्तस्थलेषु भावप्रत्ययांतात्संबंधाभानादुक्तवाक्ये अन्यत्रेत्युपात्तमिति भावः ननु शुक्लत्वं सत्त्वमित्यादौ
सतोपि शौक्ल्यादिसंबन्धस्य भावप्रत्ययेनानभिधानवद्राजपुरुष इत्यत्रापि तदनभिधानं स्यात्तत्रापि राजादीनां पुरुषादिपदार्थे स्वत्वा
दिसंबंधेन प्रकारतेस्सस्यापि वक्तुं शक्यत्वादित्यत आह दिगिति तदर्थस्तु निर्वक्ष्यमाणभावे तस्य भाव इति सूत्रेण त्वतलादयो विधी
यंते ननु जातित्वादिना जातावेव संबन्ध एवेति नियमस्तथा च यत्प्रकृतेर्यद्धर्मप्रकारकबोधः शास्त्रकृत्संमतः स एव धर्मस्त्वाद्यभिधे
य इति रूढ्यादिभिन्नप्रकृतेः कृतत्वादिना संबंधप्रकारकबोधस्य भाष्यसंमतत्वात्तस्यैव भावप्रत्ययेनाभिधानमुचितमिति नोक्तेषु भा

प्रकृत्यर्थविशिष्टद्रव्यमात्रवचनेति पाठः मात्रपदेन संबन्धव्यवच्छेदः नहितस्येति सुत्वादेरित्यर्थः संबन्धानभिधायकत्वेनेति प्रकृतिजन्यबोधे तस्याप्रकारत्वादिति भावः तदभिधानमन्यथाऽभिधानं न स्यादिति किन्तु दण्डस्येवाभिधाने स्यात्त्वं च तदभिधानमिष्टमिति भावः ननु प्रकृतिजन्यबोधविषयत्वे सति प्रकृत्यर्थेऽस्तीत्वं भावत्वम् तच्च दण्डसंबन्धस्याक्षतमिति भावप्रत्ययेन तदभिधानं भविष्यतीत्यत आह, प्रकृतिजन्यबोध इति उक्तार्थस्याभावत्वेनुदाभोदरत्वमित्यादौ जातिगुणसंबन्धस्यापि भावार्थत्वापत्तेनेति भावः क्रमेण दण्डत्वस्यावर्त्यमाहान्यथेति एकतरदलमात्रोपादाने इत्यर्थः नवमेति घटत्वादिपदोत्तरेत्यर्थः तथा च घटत्वमित्यादौ द्रव्यत्वस्येवापत्तेने

दण्डीदत्यादौ प्रकृत्यर्थविशिष्टद्रव्यमात्रवाचकतातद्धितस्येति वदतां मीमांसकमन्यं मत्वाह अथवाईजरतीयं स्याद्धर्मनान्तरगामिनां सिद्धान्ते तु स्थितपक्षद्वयं त्वादिसूत्रखण्डे ४९ अत्र भावप्रत्ययविषयेण त्वाहि दामोदरत्वं घटत्वमित्यादौ भावप्रत्ययस्य संबन्धानभिधायकत्वेन मीमांसकानामदण्डित्वमित्यादिष्वपि तदभिधानं न स्यात् प्रकृतिजन्यबोधप्रकारः प्रकृत्यर्थसमवेतो हि तदुत्तरभावप्रत्ययेनाभिधीयते अन्यथा घटत्वमित्यत्र द्रव्यत्वादेर्दण्डीत्यादौ दण्डदेश्च तदुत्तरभावप्रत्ययवाच्यतापत्तेः नच तन्मते दण्डीत्यादिबोधे सम्बन्धः प्रकारः ५ १९ दण्डीत्यादौ दण्डसंबन्धस्याप्यपदार्थतया प्रकारत्वाद् भावत्वेन न तस्य प्रत्ययार्थत्वसम्भवइति भावः वस्तुतस्तु तद्दलोपादानं व्यर्थं मत्वर्थीयानां समध्यर्थकतया दण्डीत्यादिवाक्य जन्यबोधे संबन्धस्यैव प्रकारत्वेन दण्डादीनां प्रकृत्यर्थेऽप्रकारत्वादेवातिप्रसङ्गात् मीमांसकैकदेशिमते मत्वर्थीयानां संबन्धवाचकत्वेपि तदाक्षिप्ताश्रयविशेष्यकबोधस्यैवाभ्युपगमेपि प्रकृतिजन्यबोधविशेष्याश्रयेद

त्वादिप्रकृत्यर्थसमवेतः नीलत्वमित्यादौ नीलादिगुणवत्त्वसंभव
मीमांसकमतमुपन्यस्यति यत्त्विति अत्र दण्डित्वमित्यादौ स्वसमवेतः त्वादिप्रकृत्यर्थसमवेतः प्रकृत्यर्थाप्रकारत्वेपि प्रकृत्यर्थासमवेतत्वेनाभावत्वादिति
ति यतोऽतः संबंधस्यैव भावप्रत्ययवाच्यत्वमाश्रितमित्यर्थः दण्डादेः प्रकृत्यर्थाप्रकारत्वेपि दण्डीपुरुषइतिसामानाधिकरण्यानुरोधात् संबन्धिवा
भावः संबंधिवाचकत्वेनेति तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुपः संबंधे विधानेपि

यत्तुपदास्वसमवेतोऽत्रवाच्यो नास्ति गुणोऽपरः तदागत्यंतराभावात्संबंधो वाच्यआश्रितइ
ति तन्न इनादेः संबंधिवाचकत्वेनोपपत्तावगत्यभावात् प्रपंचितं चैतदादावेव वैयाकरण
भूषणे न तु तवापीदं वैषम्यं कथमित्यत आह सिद्धान्ते त्विति जायंत इति वक्ष्यमाणविशेष
णोऽन्वितम् सिद्धान्ते प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारत्वादयो जायन्त इत्यर्थः प्रकृतिजन्यबोधे प्रकार
इत्यत्र पक्षद्वयं स्थितमिति योजना ॥४९॥

चकत्वस्यावश्यकत्वादिति भावः गत्यभावाभावादिति संबंधस्यैव भावत्वसंभवादिति भावः आदावेवेति एवं वेश्वरेवीत्यादिसामानाधिकर
ण्यस्योक्तरीत्यैवोपपत्तेरित्यत्त्रग्रन्थेन भूषणे इत्यर्थः तवापीति वैयाकरणस्यापीत्यर्थः इदं क्वचिज्जात्यादिवाचकत्वम् क्वचित्संबंध
वाचकत्वमित्येवंरूपं वैषम्यमित्यर्थः

प्रयोगइति शब्दप्रवृत्तावित्यर्थः निमित्तमिति यद्धर्मवत्त्वेन ज्ञातेऽर्थे यच्छब्दः प्रयुज्यते स धर्मस्तच्छब्दप्रवृत्तौ निमित्तमित्यर्थः सत्वामात्र
त्वमित्यादौ जाति शुक्लत्वमित्यादौ गुण एवेति ननु प्रकृतिजन्यबोधप्रकारत्वेनैवोपाधेः संग्रहे तस्य पृथगुपादानं व्यर्थमत आह प्रकृति
जन्येति स च प्रकृत्यर्थवृत्तिरसाधारणो धर्मस्तस्मिन्साधारणत्वात् इतरावृत्तित्वे सति नेहवृत्तित्वसत्यंतोपादाने द्व्यत्वादेर्घटासा
धारण एव विशेष्योपादानात् घटद्वित्वादिनिरासः तेन रूपेण धर्मी भावप्रत्ययवाच्य तंत्र तत्पदार्थस्य घटादेस्त्वादिप्रत्ययेन लाभादन
न्यलभ्य इतरावृत्तित्वादौ भावप्रत्ययस्य शक्तिः तथापीतरवृत्तित्वमभाव साधकस्य शक्तिमत्त्व विशिष्टमितमर्थः इतरवृत्तित्वप्रतियोगिकाभाव
स्यातिप्रसक्तत्वादितरवृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिद्धत्वाद्घटत्वादौ बाधाच्च विशिष्टस्य शक्यत्वासंभवात् अन्यत्र
तोपपत्तावाह प्रयोगोपाधिमाश्रित्य प्रकृत्यर्थप्रकारता धर्ममात्रं वाच्यमिति यद्धर्मपुरस्कारेण जायते तज्जन्यबोधप्रकारे मा
वसक्तिते प्रयोगोपाधिर्निमित्तं प्रकृत्यर्थप्रकारतया भासमाने धर्मे वाच्यतया श्रीभिन्नत्वादयो जायंते प्रकृतिजन्यबोधेप्रका
रत्वाद्यर्थ इति यावत् ननु घटत्वमित्यत्र प्रकारत्वानाद् इतरत्वप्रत्यये घटत्वत्वस्यापि वाच्यतास्यादित्यापत्तिमाह धर्ममात्रमिति
प्रकृतिजन्यबोधे येन संबंधेन प्रतिपाद्यतावच्छेदकधर्मस्य प्रकारता तेन संबंधेनेतरावृत्तित्वशक्तिमत्त्वं च बोध्यम् …लादौ कालिकादि
संबंधेन घटत्वस्य वृत्तावपि क्षतिः नचापटत्वमित्यादौ कंबुग्रीवादिमत्व एवाभानम् प्रमेयत्वमित्यादौ त्वितरावृत्तित्वाप्रसिद्ध… अप्रसि
द्धत्वात् किन्तु सकलप्रमेयवृत्तित्व मात्र नच विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वमते गुणान्यत्वविशिष्टसत्त्वमित्यादौ विशिष्टसत्वे विशिष्टसत्तैव वृत्ति
समहत्त्वमित्यादौ सकलमहद्वृत्तित्वस्य महत्परिमाणाद्यावसंभव इति वाच्यम् तदितरत्वव्यापकत्वं यन्नाभाव (?) प्रतियोगितानवच्छेदकत्व
रत्वस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वे दलद्वयतात्पर्यात्तथा च सैघटत्वमित्यादौ द्रव्यत्वादेरसाधारणस्यवारणायेति भावः

लघुगुर्विति अयंभावः धर्मस्यासाधारणधर्मत्वेनवाच्यत्वेप्येकत्वमित्यादौपरिमाणादीनानापत्तिः उक्तासाधारण्यस्यपरिमाणेसत्त्वात् नचप्र
कृत्यर्थतावच्छेदकनिरूपितत्वविशिष्टसमवायसंबंधेनतदितरावृत्तित्वंतद्भिन्नत्वंचविवक्षितम् नचतेनसंबंधेनपरिमाणंतत्रवृत्तीति नोक्त
[illegible] शक्तिवाच्यम् तथासत्यनंतशक्तिकल्पनावश्यकत्वेनतद्धर्मत्वेनैवधर्मेशक्तिरस्तु किंभिन्नत्वादिगौरवसहिष्णुतया अतएवपृथक्त्व
[illegible] प्रकृत्यर्थतावच्छेदकगुणानभावप्रत्ययः प्रतिपादयति प्रतीतिस्तुतद्रूपेणधर्मत्वेनवेत्यन्यदितिगुणदीधितावुक्तं संगच्छतइतिए
[illegible] प्रत्ययेनकंबुग्रीवादिमत्त्वमित्यादौगुणेरपिधर्मस्य कंबुग्रीवादिमत्त्वस्यबोधनेनतद्दृष्टत्वमित्यादावपिगुणेर्धर्मस्य

[illegible] त्यभिप्रायः तत्र द्यक्तिविशिष्टब्रह्मसत्तायाएवघटत्वादिरूपत्वात् संबंधिभेदात्सैवभिद्य
[illegible] तेतस्यां सर्वेशब्दाव्यवस्थिताः १ तांप्रातिपदिकार्थंच धात्वर्थंचप्रचक्षते सानित्यासाम
[illegible] इतिवाक्यपदीयात् ॥ १त्वप्रत्ययेनबोधनसंभवादाशंकानिःसारेत्यपास्तम् धर्मस्यभावप्रत्यय
[illegible] स्मृतिकल्पेसाधकमिदम् संबन्धिभेदादनुयोगिभेदात् भिद्यमानागवेतरासमवे
[illegible] नप्रतीयमानागवादिनिष्ठाब्रह्मसत्तैवजातिरित्युच्यते तस्यांसर्वेशब्दा
[illegible] सतीमित्यर्थः धात्वर्थमिति आकृत्यधिकरणन्याये
[illegible] विशेषणम् ॥

कात्वेजात्यादि कश्चित्तवन्धार्यइत्युक्तार्थेवार्तिकप्रमाणयति उक्तश्चेति गुणशब्दस्यवैशेषिकाणारूपादिष्वेवप्रसिद्धेः प्रकृतोपयुक्तार्थपरता
माह विशेषणतयेति तथाचप्रकृतेगुणपदमुपसर्जनीभूतार्थपरमिति भावः पर्य्यवसितमाह तथाचेति रूपादीत्यादिनारसादेर्गुणपरस्य
क्तादेश्चसंग्रहः बोधजनकत्वइति बोधजनकत्वमतइत्यर्थः व्यपेक्षाभावादेः क्रियाकारक भावसंबन्धेनशब्दार्थेकर्मादौ धात्वर्थस्यैवप्रकारः
तयाभानोपगमादितिभाव स्वसिद्धान्तमनुसृत्याह संसर्गप्रकारकेति सूपपादेति भावप्रत्ययो जातावेवेत्यादर्थनियमादिति भावः तन्नेति

उक्तञ्च तस्यभावस्त्वतलाविति सूत्रेवार्तिककारैः यस्यगुणस्यभावाद्द्रव्येशब्दनिवेशस्तदभिधानेत्वतलाविति यस्य
गुणस्यविशेषणतयाभासमानस्यभावादाश्रयत्वात् द्रव्येविशेष्येशब्दनिवेशः शब्दप्रवृत्तिस्तस्मिन्वाच्येत्वतलाविध्यं
तथाचरूपादिशब्देभ्योजातौ शुक्लाणुदीर्घमहदादिभ्योगुणेपाचकादिशब्देभ्यः क्रियायांघटादिशब्देभ्योजातौप्रत्ययः रूपादि
शब्दानांजातिप्रकारकबोधजनकत्वात्पाचकादिशब्दानांक्रियाप्रकारकबोधजनकत्वेनस्याप्रत्ययः संसर्गप्रकारकबोध
जनकत्वमितिमतेच संसर्गेइतिव्यवस्थासूपपादेतिभावः तत्रजातिवाचकानांव्यक्तयएवशक्यतावच्छेदिकाः तथाचघटत्वमित्य
त्रघटवृत्तिरसाधारणोधर्मइत्यादिद्रष्टव्यम्॥ आत्मादिवाचकभावप्रत्ययेषुभयोरर्थः आतिवाचकानामिति अर्थनिष्ठशक्तौ इतिशेषः गुणा
दात्मकभाववचनानांशुक्लत्वादिशब्दानांजातेः शक्यतावच्छेदकत्वासंभवादाह जातिवाचकानामिति भावप्रत्ययानामिति शेषः अवच्छेदिकाइतिउप
स्थितत्वाद्गुणत्वादिजातिनिष्ठशक्तेः स्वेतरासमवेतत्वावच्छिन्ननिखिलस्ववृत्तित्वरूपाधेयत्वादिसंबन्धेनावच्छेदिकाइत्यर्थः तेननद्रव्यत्वादिनि
ष्ठशक्तेर्घटावच्छिन्नत्वम् अवच्छेदकानुगमकंचगोत्वादिकमेवेतिभावः पर्य्यवसितबोधमाह घटवृत्तिरिति॥

पक्षान्तरमिति तच्छब्द एव भावप्रत्ययवाच्य इति मतान्तरमित्यर्थः अथ कस्माद्गौरित्युच्यते गौरित्येव हि गोर्गवि वर्त्तते इत्यौक्थिका इति निरुक्तमप्येतत्कल्पेऽपयुक्तं भवबोध्यम् तत्सूचनकोपीति यद्वा शब्द घटितोक्तवार्त्तिकसूचनप्रयोजनकोपीत्यर्थः अपिनापक्षान्तरसंग्रहः वार्त्तिके स्वेनार्थेन भवन्तीत्यत्र स्वशब्दस्यात्मीयवचनतयात्मीयार्थेन जात्यादिना प्रवर्त्तते इत्यर्थात्कथं पक्षान्तरपरता कथं वार्थान्तने धर्मस्य शब्दस्य भावत्वं चेत्यत आशयं प्रकाशयत्ययं भाव इति जात्याद्यर्थस्य द्रव्यांशे विशेषणतायाः प्रसिद्धत्वात्तदृष्टान्तेन शब्द

पक्षान्तरमाह यद्वेति यद्वा सर्वे भावाः स्वेनार्थेन भवन्ति स तेषां भाव इति वार्त्तिकोक्तेः यद्वा शब्दस्तत्सूचनप्रयोजनकोपि भवन्ति वाचकत्वेन प्रवर्त्तन्त इति भावाः शब्दाः स्वेन प्रकारेणार्थेन भवन्ति प्रवर्त्तन्ते अतः स तेषां भावः प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः अयं भावः अर्थवच्छब्दोपि द्रव्ये प्रकारः हरिहरनलेक्ष्वाकुयुधिष्ठिरवशिष्ठादिशब्देभ्यस्तत्तद्वाच्यः कश्चिद्दासीदि ।।ति शब्दप्रकारकबोधस्य सर्वसिद्धत्वात् ।।

स्यापितां साधयति अर्थवदिति जात्यादिवदित्यर्थः शब्दस्यार्थविशेषणतायामसाधारणस्थलमाह हरिहरेति कश्चिदासीदित्यनेन शब्दस्यापितां साधयति जात्यादिप्रकारकबोधासंभवो ध्वन्यते हर्य्यादौ सन्निकर्षाभावेनानुपस्थितेः हरित्वाद्यवच्छेदेन शक्तिग्रहाभावेन तद्धर्मप्रकारकशाब्दबोधासंभवदुपस्थितपदस्यैव विशेषणत्वमभ्युपगम्य शाब्दबोध उपपादनीयो यथा च शब्दादुपस्थितिस्तथोपपादितानामार्थनिरूपण इति भावः ।।

ज्ञाने ज्ञात्वादि कश्चित्स्वकर्धार्य इत्युक्तार्थं वार्त्तिकप्रमाणयति उक्तं चेति गुणशब्दस्य वैशेषिकाणां रूपादिष्वेव प्रसिद्धेः प्रकृतोपयुक्तार्थपरता
माह विशेषणतयेति तथाच प्रकृते गुणपदमुपसर्जनीभूतार्थपरमिति भावः. पर्य्यवसितमाह तथा चेति रूपादीत्यादिना रसादेर्गुणपदस्य
क्वादेश्च संग्रहः बोधजनकत्वमिति बोधजनकत्वमत इत्यर्थः अपेक्षावादे क्रियाकारक भावसंबन्धेन रूपवर्थे कर्मादौ धात्वर्थस्यैव प्रकार-
तयाभानोपगमादिति भावः स्वसिद्धान्तमनुसृत्याह संसर्गप्रकारकेति सूपपादेति भावप्रत्ययो ज्ञातावेवेत्यायं नियमादिति भावः तत्रेति

उक्तं च तस्य भावस्त्वतलाविति सूत्रे वार्त्तिककारैः. यस्य गुणस्य भावाद्द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने त्वतलाविति यस्य
गुणस्य विशेषणतया भासमानस्य भावादाश्रयत्वात् द्रव्ये विशेष्ये शब्दनिवेशः शब्दप्रवृत्तिस्तस्मिन्वाच्ये त्वतलावित्यर्थः
तथाच रूपादिशब्देभ्यो जातौ शुक्लाणुदीर्घमहदादिभ्यो गुणे पाचकादिशब्देभ्यः क्रियायां घटादिशब्देभ्यो जातौ प्रत्ययः रूपादि
शब्दानां जातिप्रकारकबोधजनकत्वात् पाचकादिशब्दानां क्रियाप्रकारकबोधजनकत्वेन तस्याप्रत्ययः. संसर्गप्रकारकबोध
जनकत्वमिति मते च संसर्ग इति व्यवस्था सूपपादेति भावः तत्र जातिवाचकानां [illegible] एव शक्यतावच्छेदिका तथाच घटत्वमित्य
त्र घटवृत्तिरसाधारणो धर्म इत्यादिः द्रष्टव्यम्॥ आत्माविवाचक भावप्रत्यये शुमध्ये इत्यर्थः जातिवाचकानामिति [illegible] अर्थे निरूपकतारिति शेषः गुणा
॥ द्यात्मकभाववचनानां शुक्लत्वादिशब्दानां जातेः शक्यतावच्छेदकत्वसंभवादाह जातिवाचकानामिति भावप्रत्ययानामिति शेषः अवच्छेदिकाइत्युप
स्थितत्वाच्छुक्लत्वादिजातिनिरूपितशक्तेः [illegible] निखिलस्वरूपाधेयत्वादिसम्बन्धेनावच्छेदिका इत्यर्थः तेन न द्रव्यत्वादिनि
ष्ठशक्तेर्घटावच्छिन्नत्वम् अवच्छेदकानुगमकं च गोत्वादिकमेवेति भावः पर्य्यवसितबोधमाह घटवृत्तिरिति॥

कथंतर्हि तत्र शक्तिग्रहो तत्राह किंत्विति क्वचिच्छक्तमिति किंचित्स्वशक्तिनिरूपकमित्यर्थः तथाच नृपादिवर्णनप्रस्तावे नृपत्वादिनोपस्थित नलादीनांशक्यांशे भानेऽप स्थितत्वान्नलादिपदानामपि तदंशे भा न मविरुद्धमिदमेतच्छक्यमित्याकारकार्थशक्तिग्रह एव विशेषरूपेणोपस्थिते स्तंत्रत्वादिति भावः तथैवबोध इति पदवाच्यत्वप्रकारक एवेत्यर्थः एवकारेणजात्यादिप्रकारकबोधव्यवच्छेदः इदंचकश्चिदर्थो नलादिपदशक्योऽर्थत्वादित्यानुमानिकशक्तिग्रहाभिप्रायेणउक्तोपनीतपद शक्तिग्रहेत्वर्थविशेष्यकबोधानुपपत्तिरेव शक्तिज्ञान पदार्थोपस्थिति शाब्दबोधानांसमानप्रकारकत्वनियमादित्यवधेयम् नैयायिकास्तुनलादिपदानामपि विशिष्य शक्तिग्रहो नानुपपन्नः यत्र नलत्वादिसंबंधेनयत्किंचिद्धर्मवत्वधीस्तद्विषयीभूतनलत्वादेः शक्तिग्रहे धर्मितावच्छेदकतयाभानेबाधकाभावात् यद्वा यत्र प्रमेयत्वेन प्रमेयवान्निर्णप्रमेयत्वांशेमोष दशायां स्वरूपतो नलत्वादिप्रकारकनलविशेष्यकस्मरणेबोधकाभावात्तद्विषयनलत्वादिनाविशिष्य नलादौ नलादिपद शक्तिग्रहेण तत्तद्रूपेण नलादिपदान्नलादिबोधस्य सुलभत्वात् नच प्रमेयत्वांशेमोषकल्पने मानाभावः अनुभूयमान तत्तद्धर्मप्रकारक शाब्दबोधानुपपत्तेरेव मानत्वात् कथमन्यथाऽनुभवात्मकसमूहालंबनादेकपदार्थोद्बोधकासमवधानेऽन्यपदार्थस्मृतिः अकृतस्यार्थांशेपदविशेषणत्वस्यकल्पनापेक्षयातादृशस्मृतौप्रमेयत्वांशेमोषकल्पनस्यैवन्याय्यत्वात् पदस्यार्थधर्मत्वाभावेन तस्यपदांशे विशेषणत्वासंभवाच्च तस्यपदस्य तस्मिन्पदे शक्तिरित्यर्थस्यलौकिकत्वेनपदप्रकारकबोधस्यसार्वत्रिकत्वासंभवाच्चेत्याहुः॥ इतिभूषण

किंत्विदंपदंक्वचिच्छक्तं साधुपदत्वादित्यादिरूपएवापेक्ष्यतइति विशिष्यागृहीतशक्तिकेभ्यस्तथैवबोधस्तथाचशब्देपित्वप्रत्ययार्थइति प्रपंचितंभूषणे ५० इतिवैयाकरणभूषणसारे भावप्रत्ययार्थनिर्णयः काशानलत्वादिविशिष्टबुद्धिः ततश्च

अन्यथेति अयोगे शब्दस्य प्रकारत्वानभ्युपगमादित्यर्थः आरण्यकानां सन्निकर्षेण जातिधर्मित्वावच्छेदकशक्तिग्रहसंभवादुक्तम् नागरिकाणामिति एवमेवेति पदप्रकारेणैवेत्यर्थः अप्रसिद्धेति अगृहीतजात्यादिविशिष्टशक्तिकपदेष्वित्यर्थः जात्यादिभेदेनेति तद्विशेषेणेत्यर्थः क्वचिज्जात्यादिरूपेणैवेत्येव पाठः उभयमिति जात्यादिरूपपदं चेत्यर्थः अवच्छेदकमिति शक्यतावच्छेदकमित्यर्थः ननु जात्याद्युपस्थितिदशायामयमर्थ एतत्पदवाच्य इति शक्तिग्रहोऽप्यसंभवदुक्तिकोऽत आह परप्रकारकेति विशिष्टघटपदत्वादिरूपेणेत्यर्थः यद्यपि सर्वभावादुक्तिरैयाकरणपादानादेतन्मतेऽपि शब्दस्यैव सर्वशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वमवगम्यते तथापि घटत्वादिना गृहीतशक्तिकघटादिपदाद्घटत्वप्रकारक

अन्यथा यवनौषधिवर्गादेर्नागरिकान् प्रत्यबोधकत्वापत्तेश्च एवमेवाप्रसिद्धार्थकपदेष्वनुभवः सर्वसिद्धः ननु घटादिपदेष्विव तत्र जात्यादिरूपेण तथा चोभयमवच्छेदकम् यस्य तथा शक्तिग्रहस्तस्य जात्यादिरूपेणैवोपस्थितिः पदप्रकारकः शक्तिग्रहस्तु विशिष्यनापेक्षितः ॥ २२ ॥

बोधस्य सार्वजनीनप्रसिद्धिसिद्धस्यापह्नोतुमशक्यतया अयं यथा प्रसिद्धार्थकस्य लेशन्दाप्रकारकबोधस्यानुभवेन चैतन्मतेऽपि जात्यादीनां शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वमङ्गीकरणीयमेवं वासिद्धं तु अप्रसिद्धस्याप्रसिद्धार्थकशब्दपरत्वापत्तेः अयं तत्र निमित्तान्तराभावेन वाचिकस्य लाघवाच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वावधारणात् यथार्केदिपञ्चकशक्तकपदे अत एवानुदात्तङित इति सूत्रेऽनुदात्तङितो ह्यात्मनेपदमित्यस्य तत्तदनौ ह्यवर्णे इति तन्न सर्वत्रानुदेशभाजोनीतियथास व्यस्त्रेमांस्य तदुक्तं संगच्छते अन्यथा नवानां तदर्थस्येनात्मनेपदवत्त्वेन बोधे सर्वेषामेकत्वेन तत्र चदाद्यनित्यस्यानुपपत्तिः स्पष्टश्चात एवसारकृताप्युभयमवच्छेदकमित्युपसंहृतं क्वचित्कस्थापीति तदाशय इति

उक्तार्थे संमतिमाह अतएवेति देवतासंबन्धिनः प्रत्ययार्थत्वादेवेत्यर्थः सान्निध्यादिति ॥ मिक्षावैश्वदेवीत्यत्रामिक्षापदसमभिव्या
हारादित्यर्थः विषयार्पणमिति आमिक्षात्मकद्रव्यस्यैव देवतोद्देश्यकत्यागकर्मत्वप्रतीतिरित्यर्थः केवलादिति सोमादिपदासमभिव्या
हृतात् अग्नेः समुच्चरन् प्रत्ययत्वादग्निशब्दात्परं प्रादुर्भवन् आग्नेयोऽष्टाकपालो भवत्यमावास्यायामित्यादौ नान्येति सोमादिसाहित्या

अतएवामिक्षां देवतायुक्तां वदत्येवैष नद्धितः आमिक्षापदसान्निध्यात्तस्यैव विषयार्पणमिति केवलादेव
तावाची तद्धितोग्नेः समुच्चरन् नान्ययुक्तोऽग्निदेवत्यं प्रतिपादयितुं क्षम इति च मीमांसकैरयुक्तमित्याशयेनाह प्रत्य
यार्थस्यैकदेशे प्रकृत्यर्थो विशेषणम् अभेदश्चात्र संसर्ग आग्नेयादावियं स्थितिः ५१ देवतायां प्रदेयेच खण्डशः श
क्तिरस्तु वा एकदेशे देवतारूपे तत्र विशेषणमभेदेनेत्याह अभेदश्चेति ननु देवतायाः प्रत्ययार्थैकदेशत्वात्तत्र प्रकृत्यर्थ
स्यतत्राभेदेनाप्यन्वयइत्याशयेनाह देवतायामिति तथाच पदार्थैकदेशतैव नास्तीति भावः ५१ ॥ ॥ ॥

यत्नापि देवतोद्देश्यकं द्रव्यं प्रतिपादयितुं नेष्टं किंतु न देवताकमेवेति तद्भावः तथाच देवताविशिष्टदेयस्य तद्धितार्थत्वं तेषामपि संमत
मिति भावः प्रकृत्यर्थेति पदार्थः पदार्थेनान्वेतीति व्युत्पत्तेरिति भावः अस्मिन्कल्पेच प्रकृत्यर्थस्याभेदसंबंधेन देवतारूपतद्धितार्थेऽन्व
यः तस्य च स्वोद्देश्यकत्यागकर्मत्वसंबंधेन द्रव्यरूपतद्धितापरपदार्थे इति बोध्यम् ॥ ॥ ॥ ॥

ननु देवतापाइन्द्रादिपदाश्लाभेन तदनर्भावेण तद्धितशक्तिकल्पनमनर्थकमतआह देवतात्वोपस्थापकेति इन्द्रत्वेन रूपेण देवतोपस्थितावपि देवतात्वेन रूपेण तदुपस्थापकाभावादित्यर्थः तेन रूपेणेति देवतात्वेन रूपेणोपस्थितये इत्यर्थः अन्यथा तद्धितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रलिंगेन वा पुनः देवतासंगतिमन्त्रदुर्बलं च परंपरमिति मीमांसकसिद्धान्तासङ्गतिरितिभावः द्रव्यस्य देवतासम्बन्धित्वं च तदुद्देश्यकत्यागकर्मत्व त्यागोद्देश्यत्वमपि वेदबोधिताबाधितद्रव्यस्वामित्वप्रकारेणेच्छाविषयत्वम् न देवं च देवतात्वम् नातोऽभूतादिस

सास्य देवतेत्यत्र देवताविशिष्टेऽपि प्रत्ययार्थे ऐन्द्री वैश्वदेवीत्यादौ इन्द्रादेर्देवतात्वोपस्थापकान्तराभावात् तेन रूपेणोपस्थितये शक्तिकल्पनावश्यकत्वात् ॥ ९ ॥

प्रदानब्राह्मणस्य त्यागोद्देश्यत्वेऽपि देवतात्व मस्यतत्त्वाभिधानाभावात् ऐन्द्रो मन्त्र इत्यादौ मन्त्रस्य तद्देवताकत्वं च न तदुद्देश्यकत्यागकरणत्वम् विनापि मंत्रमिच्छाविशेषात्मकत्यागोत्पत्त्याव्यभिचारात् किन्तु त्यागांगोच्चारणकत्वम् एवं च देवतासम्बन्धी प्रत्ययार्थः ननु मद्देवताकत्वे ऐन्द्रं हविरिति सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः सम्बन्धिक्षादिपदसमभिव्याहारेण तद्व्येण प्रतीयते देयं प्रत्ययार्थ इति तु न स्यात् मिक्षादिपदसमभिव्याहारे दानकर्मत्वेनापि प्रतीतेरित्यभिप्रेत्योक्तमिति भावः ॥

उक्तार्थसंमतिमाह अतएवेति देवतासंबन्धिनः प्रत्ययार्थत्वादेवेत्यर्थः सान्निध्यादिति साऽऽमिक्षावैश्वदेवीत्यत्रामिक्षापदसमभिव्या हारादित्यर्थः विषयार्पणमिति आमिक्षात्मकद्रव्यस्यैव देवतोद्देश्यकत्यागकर्मत्वप्रतीतिरित्यर्थः केवलादिति सोमादिपदासमभिव्या हृतात् अग्नेः समुच्चरन् प्रत्ययत्वादग्निशब्दात्परः प्रादुर्भवन् आग्नेयोऽष्टाकपालो भवत्यमावस्यायामित्यादौ नान्येति सोमादिसाहित्या

अतएवामिक्षां देवतायुक्तां वदन्त्येवैषतद्धितः आमिक्षापदसान्निध्यात्तस्यैव विषयार्पणमिति केवलादेव तावाचीतद्धितोऽग्नेः समुच्चरन् नान्ययुक्तोऽग्निदेवत्वं प्रतिपादयितुं क्षमइति च मीमांसकैरप्युक्तमित्याशयेनाह प्रत्य यार्थस्यैकदेशे प्रकृत्यर्थोविशेषणम् अभेदश्चात्रसंसर्ग आग्नेयादावियंस्थितिः ५९ देवतायां प्रदेये च खण्डशः श क्तिस्तु वा एकदेशे देवतारूपे न च विशेषणमभेदेनेत्याह अभेदश्चेति ननु देवतायाः प्रत्ययार्थैकदेशत्वात्तत्र प्रकृत्यर्थ स्य तत्राभेदेनाप्यन्वय इत्याशयेनाह देवतायामिति तथा च पदार्थैकदेशत्वेन नास्तीति भावः ५९ ॥ ॥ ॥

तन्त्रापि देवतोद्देश्यकं द्रव्यं प्रतिपादयितुं नेष्टे किंतु न देवताकमेवेति तद्भावः तथा च देवताविशिष्टदेयस्य तद्धितार्थत्वं तेषामपि संमत मिति भावः प्रकृत्यर्थेति पदार्थः पदार्थेनान्वेतीति व्युत्पत्तेरिति भावः अस्मिन्कल्पे च प्रकृत्यर्थस्याभेदसंबंधेन देवतारूप तद्धितार्थेऽन्वय ः तस्य च स्वोद्देश्यकत्यागकर्मत्वसंबंधेन द्रव्यरूप तद्धितार्थ पदार्थे इति बोध्यम् ॥ ॥ ॥

द्योतकत्वपक्ष इति वाचकत्वनये प्रकर्षस्योपसर्गार्थत्वेन तद्विशिष्टे धातोर्लक्षणाया अवश्यं तेन तद्द्योतकत्वासंभवादिति भावः प्रकृत्यज
यवदिति प्रकृत्यर्थमात्रं मारायदृष्टानत्वबोध्यम् लाभादिति समभिव्याहृतदध्यादिपदेन देवतासंबंधिभानादित्यर्थः कुत पुन
रेति अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थ इति न्यायात् किन्तु स्वतन्त्र्यर्थकत्वमेवोचितमिति भावः तत्प्रतीतेरिति देवतासंबंधिप्रतीतेरित्य

नन्वग्न्यादिदेवस्य प्रकृत्यैव लाभात् तत्र शक्तिः कल्प्या न च देवतात्वरूपेणोपस्थितये सा कल्प्यते प्रकृतेर्लक्षणये
वतयोपस्थितिसंभवात् उपसर्गाणां द्योतकत्वनये प्रजयतीत्यत्र प्रकृष्टजयप्रत्ययवदित्यभिप्रेत्याह प्रत्ययएव
वाशक्तिः प्रकृतेस्तु लक्षणा देवतायां निरूढेति सर्वपक्षाव्यवस्थिता पर नचैन्द्रं दधीत्यादौ द्रव्यस्य पदान्तरा
भावात् कुतः पुनः प्रत्ययस्य तत्र शक्तिः कल्प्यत इति वाच्यं पदान्तरास्रवणेपि तत्प्रतीतेः ऐन्द्रं दधीति सामानाधि
करण्याच्च अन्यथा स्यात्तस्यापि कर्तृकर्मवाचित्वं न स्यात् मीमांसकानां पुनः प्रत्ययस्य देवतात्वमेवार्थो न तु द्रव्यं
पदान्तराभ्यन्तरएवेति आख्यातस्य कर्तृवद्वाच्यं मास्त्विति कुतो न शक्यते वक्तुमिति दिक् देवतायां देवतात्वरू
पेण निरूढेति अनुपपत्ति नानापूर्वकत्वमनादिप्रयोगाच्च किन्तु तथा चातत्त्वमिति भावः ५५॥ ५५र्थः तथा च तद्वदनुप

न्यात तद्धितस्य तदर्थकत्वमावश्यकमिति भाव पदान्तराश्रवणे संबंधिप्रतीतेरप्यर्थनिर्णयत्वादाह ऐन्द्रं दधीति समयमात्रार्थकत्वे
मानाधिकरण्यानुपपत्तिरित्यर्थ. अन्यथेति तन्मतानुपपत्तेस्तदसाधकत्वे इत्यर्थः पश्यतिदेवदत्तः पच्यते तण्डुल इत्यत्र सामाना

धिकरण्यानुपपत्तिर्हि कर्त्रादिवाचित्वसाधिकेति भावः वैयाकरणानप्रतीयमापत्तिः मीमांसकानकटाक्षीकृत्याह मीमांसकानामिति तन्मतेन
नद्देवताकत्वरूपप्रत्ययार्थेन धर्मिण आक्षेपाल्लाभेन सामानाधिकरण्योपपत्तेरिति भावः पदांतरादित्याक्षेपस्याप्युपलक्षणम् वाच्यंमा
स्त्विति आख्यातस्य कर्मैव तद्धितस्य द्रव्यं वाच्यं मास्त्वित्यर्थः इष्टापत्तावामिक्षांदेवतायुक्तामितित्वत्सिद्धान्तभंग इति भावः ननु तेषां कर्तु
रनन्यलभ्यत्वान्न प्रत्ययावाच्यत्वम् किंतु प्राधान्यापत्तेरेव तत्त्वमत आह दिगिति तदर्थस्तु प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरिति न्यायस्य संख्यादौ व्यभि
चारेणतेन प्राधान्यापत्त्यभावात् भावप्रधानमाख्यातमिति निरुक्तात्स्याख्यातार्थातिरिक्तप्रत्ययार्थविषयकत्वोपगमाच्चेति अत्रेदं बोध्यं
तद्धितस्य देवतात्वाघटितार्थकत्वे तद्धितेन चतुर्थ्या वेति न्यायस्य सर्वे सिद्धस्यानुपपत्तिः नचतद्धितस्य तदर्थकत्वेपि कथं तदपेक्षया चतुर्थ्या जघ
न्यत्वत्यागोद्देश्यकरूपदेवताबोधकत्वस्योभयत्राविशिष्टत्वादितिवाच्यम् नहि देवतासंबंधिद्रव्यमात्रं तद्धितार्थः किंतु वेदबोध्यदेवता
त्वघटितः एवंच तद्धितार्थेन यागस्य देवतात्वांशे वेदबोध्यत्वावगाहित्वेन तदंशे अप्रामाण्यशंकायामनुदयात् दिति विनियोजकतया
बलवत्त्वं चतुर्थ्यास्तु तदंशे वेदबोध्यत्वानवगाहिबोधस्यैव जननेन तत्र प्रामाण्यशंका निरासार्थमुपायांतरस्यापेक्षणाज्जघनत्वं यथा न श्वेन
देवतात्वेन रूपेण देवताबोधे सास्य देवतेति स्मरणमस्ति चतुर्थ्यास्तु देवतात्वेन स्मरणम् चतुर्थी संप्रदान इति संप्रदान एव तत्स्मरणात् संप्रदानत्वं
च त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यकत्वे सति प्रतिगृहीतृत्वं एवंच ततः संप्रदानत्वघटकतया देवतात्वप्रतीतावपि तद्धितादिव मुख्यतया देवता
त्वानधिगमात्तस्यास्तद्धितापेक्षया जघन्यत्वं एवं मंत्रवर्णादधिष्ठानप्रतीतावपि देवतात्वस्य साक्षादप्रतीतेर्मंत्रवर्णस्य चतुर्थ्यपेक्षया ज
घन्यत्वं बोध्यं तद्धितस्य देवतार्थकत्वानभ्युपगमे तु तदसंगतिः स्पष्टैवेति नन्विन्द्रादिपदाच्चतुर्थ्यैवदेवतालाभे तत्र लक्षणाभ्युपगमो
व्यर्थोऽत आह देवतात्वेन रूपेणेति तथा च शक्यादन्येन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणेति वृद्धोक्तेर्देवताया इंद्रस्वरूपायाः शक्यत्वेपीन्द्रा

दलक्षणार्थानिरूढत्वव्यवहारादाहानादीतिस
नतत्वमभिनितेण

एकदेशान्वयप्रसङ्गमाह प्रहरणंक्रीडेति क्रुत्यनिर्वेचित्र्यादेकपदोपस्थितयोरपि तयो. परस्परमन्वय इति भावः प्रहरणस्यापि प्रकृत्यैव लाभ मभिप्रेत्याह क्रीडामात्रं चेति क्रीडारूपस्त्वय्येवेत्यर्थः मात्रपदेन तत्प्रहरणस्य तद्धितार्थत्वव्यवच्छेद तथाच दण्डाभिन्नप्रहारसाधनवि शिक्रीडेति बोध सोस्येति तत्तत्सूत्रविहितप्रत्ययस्य निवासः सम्बन्धी चार्थ अस्मिन्निवासेऽद्धोऽधिकरणघञन्त. निशब्दे नञ्च वासेनेत्यर्थ

अनयेव रीत्याऽन्यत्राप्यवधेयमित्याह क्रीडायाणस्तदस्यासीत्यादावेषैव दिक्स्मृता वस्तुतोऽशक्तिरेवेति नातीव प्रयत्यते ५३ तदस्याप्रहरणमिति क्रीडायांणइत्यत्र प्रहरणविशिष्टा क्रीडाप्रहरणक्रीडेति क्रीडा मात्रं चेत्यर्थः आदिनासोस्यनिवास. सास्मिन्पौर्णमासीति तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुबित्यादिकसंग्रहः तेन जिमाश्रेऽतिरिक्तमुक्ते. समर्थ. पदविधिरितिसूत्राभाष्ये को विचारः प्रासान्तरीये. सहतद्रीत्यैवोक्त. आरो पितप्रकृतिप्रत्ययार्थमादायवा वस्तुतो विशिष्टशक्यार्थोपस्थितेरित्याह वस्तुत इति ५३ इति भूषणसारे देवताप्रत्ययार्थनिर्णय ॥

॥रूपातिशय प्रत्याप्यते सचप्रकरणादिनातत्त्वेलघटितो ग्राह्यः तथाचलु प्राभिन्नत्वसाधिकर णसवर्षीति बोधः निवासश्च प्रत्यासत्त्या प्रत्ययार्थसमधिकरणैकएव अतएवकाशाचित्कसुप्रवासस्कर्षीरितत्थाप्रयोगः सास्मिन्निति सूत्रविहिततद्धितस्यतुपौर्णमासीघटि

तत्त्वावच्छिन्नोऽर्थः नक्षत्रयुक्तकालविहिताण्प्रत्ययान्तपौषादिशब्दानां पुष्याभिन्ननक्षत्रकर्मकशशिभोगाश्रयकालाभिन्नपौर्णमासीघटि-
तो मास इत्यादिबोधः पौषादिपदं च न केवलयौगिकम् पौषः पक्ष इति व्यवहारापत्तेः किंतु रूढमपि एतद्बोधनायैव सूत्रे संज्ञाग्रहणं रूढि-
निरूपकतावच्छेदकं च त्रिंशत्तिथिसमुदायत्वरूपमासत्वमात्रं यत्किंचित्तिथ्यवधिकत्रिंशत्तिथिसमुदाये मासादिव्यवहारेऽपि चान्द्रसौर-
पौषादिबहिर्भूतपौषादिघटितत्रिंशत्तिथ्यन्तर्गततिथिषु पौषादिव्यवहारविरहात् किंतु शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्ततिथिसमुदायत्वमतो नो-
क्तदोष इत्याद्यन्यत्र विस्तरः तदस्यास्त्यस्मिन्निति सूत्रेण प्रथमान्तात् षष्ठ्यर्थोपाधिकात् संबंधिकरणे च मत्वर्थीयो विधीयते यद्यप्यस्ते प्रत्यु-
क्तेः षष्ठ्यर्थसंबंध एव मतुबादिविधानमाभाति तथापि गोमांश्चैत्र इति सामानाधिकरण्यानुरोधात् संबंधिवाचकतैवेत्युक्तम् प्राक् एवं
च गोमानित्यादौ गोनिरूपितस्वामित्वसंबंधवानित्याद्यन्वयबोधः न च भूमनिंदाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने संबंधेऽस्तिविवक्षायां
भवंति मतुबादय इति संबन्धसमकक्षतया भूमाद्यर्थानामप्युपादानात्तेषामपि मतुबादिशक्यत्वमिति शंक्यम् स्यादेवं यदि तेष्वर्थेषु
मतुबादीनां विधायकं सूत्रादिकमुपलभ्येत किंतु प्रयोगोपाधित्वमेव तेषां अस्त्यर्थवत् गवादिपदानां बहुत्वादिविशिष्टला— — —
क्षणिकतयैव भूमादिप्रतीतिसंभवाच्च अस्येत्वस्तिशब्दात्मतुबर्थेन ग्रहणमित्याहुरित्यन्यत्र विस्तरः इत्यादिकमित्यादिपदात्त-
स्यापत्यं तेन रक्तं रागात् संस्कृतं भक्षा इत्यादिसंग्रहणः तत्र गार्गिरित्यादौ तद्धितार्थापत्यस्य प्रत्ययपुरुषरूपस्यैकदेशे जन्यते प्रकृत्य-
र्थगर्गादेर्निरूपकतया प्रत्ययार्थ गर्गनिरूपितजन्यताश्रयः पुमानित्यादिबोधः गार्ग्य इत्यादौ तु जन्यपुरुषजन्यपुरुषाद्यात्मकगोत्रा-
पत्यार्थैकदेशे जन्यत्वे प्रकृत्यर्थान्वयः गार्ग्यायण इत्यादौ तद्धितार्थयुवापत्यैकदेशे गोत्रप्रत्ययार्थस्य निरूपकतयान्वयः ॥

के

परंतुजीवति तु वंश्ये युवेति परिभाषणाद्गर्गजीवनसमानकालिकत्वमपि प्रधानप्रत्ययार्थे विशेषणं तस्यापि प्रत्ययशक्यत्वात्-ए
वं च गर्गजीवनसमानकालिको गर्गगोत्रापत्यनिरूपितजन्यतावानयं पुमानिति बोधः-तेन रक्तमिति विहितप्रत्ययस्य तत्संबंधा
धीनतदीयरूपारोपविषयोऽर्थः तादृशारोपविषयत्वमेव तेन रक्तत्वम् शंखः पीत इत्यारोपमादाय शंखादेरारोप्यपीति माश्रय-
हरितालादिना रक्तत्ववारणायाधीनान्तमारोपविशेषणम्-माञ्जिष्ठपटादेश्चक्षुरादिना रक्तत्ववारणाय तदीयत्वरूपविशेषणम् अत्र
च रागकरणस्य मंजिष्ठादेः प्रकृत्यर्थस्य तद्धितार्थैकदेशसंबंधप्रतियोगितया रूपे चाधेयतयान्वयः तथा च मञ्जिष्ठासंबंधाधीनो यो
मंजिष्ठानिष्ठरूपारोपस्तद्विषयताश्रय इति मांजिष्ठ इत्यतो बोधः- मूलस्य मुख्यमित्यादौ संस्कृतं भक्षा इति सूत्रविहिततद्धितार्थैकदे
शे पाकादिसंस्कारे मूलोत्पादेः प्रकृत्यर्थस्याधिकरणत्वेनान्वयः अनयैव रीत्या तद्धितान्तरादौ धऊहनीयः-तद्धितानां क्वचि
त्प्रकृत्यर्थे स्वार्थैकदेशस्य क्वचित्स्वार्थस्यैवान्वयबोधकत्वादिति जहत्स्वार्थवृत्तिपक्षमवलम्ब्य मूलमवतारयति वृत्तिमात्र इति
तथा च तत्पक्षे पदानामानर्थक्यात्तदर्थनिरूपणे सिद्धान्तप्रच्युतिरिति भावः नहीत्यस्यैवेति शास्त्रान्तरीयरीत्यैवेत्यर्थः-ननु वैयाकर
णमते जहत्स्वार्थवृत्त्याश्रयणे न पूजनात् तेन रक्तं रागादित्यादिसूत्राणां का गतिरत आह आरोपितेति विशिष्टशक्त्यैवेति विशिष्टार्थ
येति शेष वृत्तौ पक्षद्वयाभ्युपगमेन जहत्स्वार्थपक्षे तद्घटकपदार्थनिरूपणस्यानुपयोगेऽप्यजहत्स्वार्थपक्षे विशिष्टशक्तिप्र
′सप्रत्येकशक्तिनिरूपणोपजीवकतया तन्निरूपणस्यौचित्यमेवैतत्सूचनायैव मूले नीवेत्युपात्तमिति रहस्यम्- इति भूषण
सारदर्पणे तद्धितार्थनिरूपणम्॥

ननु प्रक्रान्ते प्रातिपदिकघटकप्रत्ययार्थनिरूपणे ऽभेदैकत्वसंख्यानिरूपणमसंगतमत आह वृत्तिप्रसंगादिति तथा च वृत्तिनिरूपणे क्रियमाणे स्मृतिपथप्राप्ततद्धर्मोपेक्षानुचितेऽतिप्रसंगसंगतिसत्त्वान्नोक्तदोष इति भावः यद्यपि वक्ष्यमाणक्त्वाद्यंतेऽपि क्रूह इति सत्त्वात्तदनन्तरमेव संख्यानिरूपयितुमुचिता तथापि तत्र कृत्यर्थसंख्याया अभानादाकांक्षाविच्छेदः स्यादित्यत्रैव तन्निरूपितमिति बोध्यं अभेदैकत्वसंख्यापदार्थमत्र भेदेन द्विधा निर्वक्ति संख्याविशेषाणामिति एकत्वत्वाद्यवच्छिन्नानामित्यर्थः अभेदेन अविरोधेनेति यावत् उक्तार्थे हरिवाक्यं प्रमाणयति उक्तं चेति आहितशक्तयः आहिता समर्पिता तत्तद्दोषविभेदनिबंधनाविरोधरूपा शक्तिर्यैरित्यर्थः त्य

वृत्तिप्रसंगात्तत्राभेदैकत्वसङ्ख्या प्रतीयत इति सिद्धान्तं दृष्टान्तेनोपपादयति अभेदैकत्वसङ्ख्याया वृत्तौ भानमिति स्थितिः कपिञ्जलालम्भवाक्येऽत्र त्वन्यायाद्यो ऽच्यते सङ्ख्याविशेषाणामविभागेन सत्त्वमभेदैकत्वसङ्ख्या उक्ता च वाक्यपदीये यथौषधिरसाः सर्वे मधुन्याहितशक्तयः ॥ इति। अविरोधादिति यावत् अत एव अविभागेन अविरोधेनेत्यर्थः तां अभेदैकत्वसंख्यां तादृशीं मधुनि स्थूरसस्थितितुल्यामित्यर्थः नन्वेकत्वद्वित्वादीनामेकत्र सत्त्वमनुपपन्नं न हि द्वावेकत्वेन व्यवह्रियेते नाप्येको द्वाविति न हि हि पुत्र इति भाष्यात् किं च दृष्टान्तोऽपि न समंजसः तत्र द्रवदारब्धोऽवयविनि माक्षिकेऽवयवसजातीयरसान्तरस्यैवोत्पादाभ्युपगमादत आह परित्यक्तेति वाशब्दः पक्षान्तरे अगृहीतविशेषधर्मकसंख्यामात्रमित्यर्थः पूर्वकल्पे उक्ता स्वरसाभिसंधिकं वाक्यपदीयम् तत्पक्षेऽपि प्रमाणत्वेनोपन्यस्यति भेदानामिति भेदानामेकत्वत्वद्वित्वत्वादिविशेषणधर्माणां परित्यागादग्रहात् इदं च व्यापारपदार्थः ऽभेदेनान्वयि संख्यात्मा संख्यास्वरूपः सः एकत्वादिः तथाविधः अभेदैकत्वव्यपदेश्य इत्यर्थः ॥ ९ ॥ ॥

तदेव विशदयति जातिभागस्येति एकत्वादेरित्यर्थः भेदापोहेनेति भेदस्य विशेषणस्यापोहोऽग्रहणेनेत्यर्थः यद्वा भेदापोहेनेत्य
स्य व्यापारादित्यनेनान्वयः प्रकृत्यादित्वात्तृतीया तथा चैकत्वादेर्जातिविशेषस्य भेदाग्रहरूपो यो व्यापारो विशेषणात्मा तेनोपवर्त्तनमित्यर्थः
भेदापोहेनवर्त्तनमिति पाठे तु भेदरूपो योऽपोहोऽग्रहणं तत्सहकृतत्वेन वर्त्तनेन सत इत्यर्थो विशेषः पश्चात्तत्र
लौकिकेनैतत्पाठस्यैव हरिसम्मतत्वमध्यवसीयते द्वित्वाद्यग्रहकालिकसंख्यात्वप्रकारकप्रतीतिगोचरः संख्यापदार्थो भेदैकत्वप

प्रक्रियाः अविभागेन वर्त्तन्ते संख्यां तां तादृशीं विदुरिति परित्यक्तविशेषं वा संख्यासामान्यं तत् उक्तं च भेदानां वा परित्या
गात्संख्यात्मा स तथाविधः व्यापाराज्जातिभागस्य भेदापोहेन वर्त्तने अगृहीतविशेषेण यथा रूपेण रूपवान् प्रख्याय
ते न शुक्लादिभेदापोहः सुगम्यत इति अस्यार्थोऽसमासादौ भानं न्यायसिद्धमिति शेषः इति स्थितिः मतस्थितिर्वैया

करणानाम्॥

रव्यपदेश्यो भवतीति समुदितार्थः तद्दृष्टान्तमाह अगृहीतविशेषेणेति शुक्लत्वादिप्रकारकग्रहासमानकालिकरू
पत्वप्रकारकप्रतीतिविषयेण शुक्लादिनैव यथा पटादी रूपवानिति प्रतीयते शुक्लादेर्यो भेदरूपोऽपोहः शुक्लत्वादिः तद्ग्राहकमिरू
पः सन्न प्रतीयते तद्वद्राजपुरुष इत्यादौ राजादिपदार्थः संख्यावानिति प्रतीयते न तत्र संख्यायां एकत्वादिर्गम्यत इत्यर्थः तादृश
संख्याभानस्य परैरनभ्युपेतत्वात्कथमियं स्थितिरित्यत आशेषपूरणेन व्याचष्टे वैयाकरणानामिति ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥

ननु तादृशसंख्यायास्तौ भाने किंप्रमाणमत आहार्यभावइति सामान्यज्ञानपूर्विकेति तद्धेतुकेत्यर्थः आवश्यकीति तां विनोक्तजिज्ञासाया
अभावादिति भावः साच संख्यापूर्वोत्तरपदार्थयोः संबंधवद्गतिशक्त्यैव अजहत्स्वार्थावृत्तिपक्षे पूर्वपदस्य संख्याविशेषवाचकत्वे गम
काभावेनेन द्विपुत्रो मौद्गिको मासजातस्तावकीनो भवद्गि एमवसरेत्यादौ वृत्तावभेदैकत्वसंख्याया अभानेपि न क्षतिः आद्ये संख्याविशे
षस्यैव पूर्वपदार्थत्वात् द्वितीय एकमुद्गस्य क्रयकरणायोग्यत्वाद्बहुत्वावगतिः तृतीये विशिष्टकालावगमाय मासपदयोग्यसंख्याध्य
वसायः चतुर्थे तवकाद्यादेकत्वावगतिः पंचमे प्रकारणाद्द्वित्वावगतिः एवंकारकमध्यइत्यादावप्यूह्यमेकस्य मध्यासंभवात् सतिप्रकार

अयंभावः राजपुरुषइत्यादौ राज्ञो राज्ञोः राज्ञां वायंपुरुषइति जिज्ञासा जायते विशेषजिज्ञासा च सामान्यज्ञानपूर्विके
ति सामान्यरूपेण तत्प्रतीतिः शब्दादावश्यकी अतस्तस्यां शक्तिरिति तस्या एकत्वेन प्रतीतौ न्यायमाह कपिंजलेति ॥ ८

णे राजपुरुषइत्यादावपि संख्याविशेषप्रकारेणैव भानं तदा तत्रापि न तस्य वृत्त्यर्थत्वमिति भेदो भेदे सहिताद्वित्वादिसंख्या तदभावस
हितमेकत्वमभेदैकत्वमिति व्युत्पत्त्या संख्यात्वेनैकत्वमेवोपसर्जनपदार्थे भासते तथैकवचनमुत्सर्गतः करिष्यतइतिवचनाद्राजन्
अस्पुरुषसुइत्यलौकिकविग्रहे एकवचनं प्रयुज्यते यत्र तु प्रकरणादिना संख्याविशेषभानं तत्र बहुवचनमपि यथा चित्रगुरि
यादौ चित्रा अस्य गाव इत्यभिप्रेत्योत्तरग्रंथमवतारयति तस्मादिति वृत्तिघटकपदार्थोपसर्जनव्यक्तेरित्यर्थः प्रतीताविति संख्या
वच्छिन्नैकत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वेन बोधइत्यर्थः उपसर्जनपदार्थे संख्यात्वेनैकत्वमेव प्रतीयते न द्वित्वादीत्यत्र दृष्टांतम

कपिञ्जलानालभेतेति वाक्येन बहुत्वव्याप्यसंख्याविशिष्टकपिञ्जलालम्भनविधी
गणनायामिति षडुत्वविशिष्टानेकसंख्यानेदृत्यर्थं कपिञ्जलानालभेतेति वाक्येन बहुत्वव्याप्यसंख्याविशिष्टकपिञ्जलालम्भनविधी यथाप्राप्तमेवालब्धव्यमिति पूर्वपक्षे
प्राप्ते तन्त्रप्रमाणाच्चतुरादीनां चालम्भनमिति सत्यप्येव बहुत्वव्याप्यस्य त्रित्वादिषु सर्वेष्वविशिष्टत्वाद्यथाप्राप्तमेवालब्धव्यमिति ... तात्पर्यसंकोचकस्य ने गौरवा
च्चतुरादीनामालम्भनं माहिस्यादिति सामान्यशास्त्रविहितनिषेधस्यालभ्यतावच्छेदकीभूतपरत्वरूपतात्पर्यसंकोचकस्य ... त्रित्वमेव बहुवचनार्थ इति सिद्धान्तितं तन्न्यायादत्र
गणनायाः प्रथमोपस्थितत्रित्वपरतयापि वचनस्य चारितार्थ्याद्बाधवाच्च बहुत्वेन त्रित्वमेव बहुवचनार्थ इति सिद्धान्तितं ... प्रथमोपस्थितत्वमस्तीति भावः

गणनायां त्रित्वस्यैव प्रथमोपस्थितत्वात्तद्रूपेणैव भानं वदेकत्वस्य सर्वत्र. प्रथमोपस्थितत्वमस्तीति भावः
वस्तुतस्तु जिज्ञासैव नानुभवसिद्धा तथात्वे वा ज्ञाने च्छयोः समानप्रकारकत्वेन हेतुहेतुमद्भावात्तद्रूपेणैव वा
च्यतास्यादिति ध्येयम् ५४. इति वैयाकरणभूषणसारे भेदैकत्वसंख्यानिरूपणं समाप्तम् ॥ ६ ॥ ॥

निर्जातायाणामि
पिसंख्यात्वेनैकत्वस्यैव वृत्त्यर्थत्वं नतु द्वित्वादीनामप्रतीयमानविशेषधर्मैकत्वमभेदैकत्वमिति व्युत्पत्तेरिति भावः. निर्ज्ञातायाणामि
पिसंख्यात्वेनैकत्वस्यैव ... नतु जिज्ञासया धार
त्वादिनिर्देशे रसिन्व्याकरणे व्याप्तिस्यापस्यैवाश्रयणेन प्रकृते संख्यानेनैकत्वप्रतीतिर्हि सूपपादेत्यपि केचित् नतु जिज्ञासया धार
त्वमेव सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानदर्शनमपेक्षितमिति नियमः आम्रफलदर्शनेनापि तद्रसास्वादनेच्छायां तदपेक्षाविरहात् न
चैवं सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्यैव हेतुत्व विलीयेतेति वाच्यम् आम्रदर्शनस्योद्बोधकतया तद्रसस्मरणेन तदुपपत्तेः प्रकृते न
स्याम्रशक्यत्वेपि तदव्यभिचरितद्रव्यत्वेनानुमानिकतद्बोधसंभवात् तादृशजिज्ञासायामननुभवात्मनोक्तयुक्तिः ॥ ६ ॥

वृत्तेर्भेदैकत्वसंख्यार्थत्वसाधिकेत्यभिप्रेत्याह वस्तुतइति अनुभवसिद्धेति अन्वयेनतदनुरोधेन सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्यावश्यक
तास्यादितिशेषः अभेदैकत्वसंख्यायावृत्तौ भानमितिमूलंतु प्राचीनग्रंथानुवाद एवेतिभावः अनुभवासिद्धत्वस्यशब्द निर्णयत्वंमत्वाह न
थात्वेवेति अनुभवसिद्धत्वेचेत्यर्थः समानप्रकारकत्वेनैवेति एवकारेणविभिन्नप्रकारकत्वव्यवच्छेदः तद्धर्मप्रकारकेच्छाप्रतितद्ध
र्मप्रकारकत्वज्ञानस्यहेतुतायाः सुखादीच्छास्थलेक्लृप्तत्वात्प्रकृते विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासायाः सावयवविषयत्वेन ज्ञानप्रकारीभू
तविशेषधर्मप्रकारकत्वस्यावश्यकत्वेन तत्पदार्थविशेषधर्मप्रकारकज्ञानकार्य्यतावच्छेदकाक्रांतत्वादितिभावः तत्तद्रूपेणेति ए
कत्वत्वादिरूपेणैवेत्यर्थः एवकारेणसंख्यासामान्यधर्मव्यवच्छेदः इष्टापत्तिस्तु न तथासति शब्दादेव विशेषधर्मावगतौ जिज्ञा
साया असंभवादितिभावः अत्रवदंति तद्धर्मप्रकारकज्ञानस्यकार्य्यतावच्छेदककोटौस्वातंत्र्येणतद्धर्मप्रकारकत्वम् सामान्य
धर्मप्रकारकज्ञानस्य विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासाजनकत्वानुरोधान्निवेशनीयम् अन्यथासामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्योक्तजिज्ञासायां
प्रतिहेतुत्वंविलीयेत नचतत्रमानाभावः जायतेचकार्य्येकारणेवाज्ञाते किमस्यकार्यंकारणंवेति दीधितिकृद्वाक्यस्यैवमानत्वात् प्रकृ
ते विशेषधर्मस्यपारतंत्र्येणैवेच्छांशेप्रकारत्वात्तद्धर्मप्रकारकज्ञानंविनापि सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानादृशजिज्ञासायाः सूपपाद
त्वात् सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानंतु विशेषधर्मप्रकारत्वावच्छिन्नविशेष्यकेच्छात्वमिति नगुणत्वसामान्यज्ञानात्सुखादीच्छाप्रसक्तिरधि
कमन्यत्रानुसंधेयम् तथाचात्रजिज्ञासायाः सर्वसिद्धत्वेनदुपपत्तयेऽभेदैकत्वेवृत्तेर्वृत्तिरावश्यिका एवंचाभेदैकत्वसंख्यायावृत्ताविति
तिमूलस्यसंगतिः एतेनभेदस्यतत्सहचरितद्वित्वादेरेकत्वस्यचयाप्रतीतिस्तद्भावइत्यर्थपरतयाव्याख्यानंपरास्तमिति इतिभूष

सख्याविवक्षाःविवक्षानिरूपणेसगतिंदर्शयति प्रसंगादिति अभेदैकत्वसख्यानिरूपणे कपिंजलानालभेतेत्यत्र विधेयविशेषणत्
यात्वित्वसख्याविवक्षायाः स्वतत्वादुपेक्षानर्हत्वाच्चेत्यर्थः अविवक्षितमितीति तद्विवक्षणेयस्मि यथावत्यामार्गामार्जनालाभइ
भाव धातोरितीति प्रत्ययविधौधातोरितिसूत्रस्य धातुपदार्थविशेषणीभूतैकत्वादेरेतच्छास्त्रेविवक्षणादित्यर्थः असम्बन्धे लि

संख्याप्रसंगादुद्देश्यविधेययोः सख्याविवक्षाविवक्षे निरूपयति लक्ष्यानुरोधात्सख्यायास्त
न्त्रातंत्रेमतेयत पश्वेकत्वादिहेतूनामाश्रयणमनाकरम [redacted] हंसमाश्रीत्यत्रोद्देश्यगतमेकत्व
मविवक्षितमिति वन्नास्माकमुद्देश्यविशेषणस्याविवक्षानियमः धातोरित्येकत्वस्यविवक्षि
तत्वात् उत्पद्येतसमस्तेभ्योधातुभ्यः प्रत्ययोयदि तदासर्वैर्विशिष्येतद्वन्द्वोत्पन्नसुबर्थवदिति
शब्दान्तराधिकरणेभट्टपादैरभिधानाच्च आर्द्धधातुकस्येड्वलादेरित्यत्रतुयाद्यार्द्धधातुकविशे
षणस्यवलादित्वस्यविवक्षितत्वा

उद्देश्यगतविशेषणस्याविवक्षामीमांसकानामपिसम्मतेत्याह उत्पद्येतेति तदा
सप्रत्ययार्थः सर्वैर्धात्वर्थैर्विशिष्येतेत्यर्थः ननुनेययुक्तिर्विवक्षासाधिका तादृशसमुदायस्यक्रियावचनत्वाभावेनततः प्रत्य
स्यगगनकुसुमायमानत्वेनस्वतएवविवक्षासत्वादत आह आर्द्धधातुकस्येड्वलादेरितीति विवक्षितत्वाच्चेति अन्यथानदुपपत्तेः

वमिति अनुवादान्तरोषणमा ,वादि... [illegible]

पशुर्विधीयते एवंच पशुशब्दस्य विधेयसमर्प्यकतयातदुपस्थितानां केषांचिद्ग्रहणे केषांचित्परित्यागे मानाभावेन पशुत्वपुंस्त्वादि
वदेकत्वमपि यागसाधनत्वेन विवक्षितं तेन नानेकपशुकरणकतया तददृष्टसिद्धिरेवमन्यत्रापि विधेयविशेषणं विवक्षितमत्र विव
क्षाकारणविरहादिति मीमांसकपरिशीलिनां सरणिस्तदनुसरणनियमो नास्माकमित्यर्थः एतच्छास्त्रेन दाश्रयणेऽनिष्टं प्रदर्श
यति रदाभ्यामिति विधानानापत्तेरिति नद्व्येकवचनोपस्थितैकत्वस्यापि विधेयविशेषणतया तद्विवक्षायां नकारद्वयविधा

एवं पशुना यजेतेतिवद्विधेयविशेषणं विवक्षितमित्यपि नियमो न रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च द इत्यत्र नकारद्वय
विधानानापत्तेः तथा च भिन्न इत्यत्र नकारद्वयलाभो न स्यात् आद्गुण इत्यादौ एकत्वविवक्षयैवोपपत्तौ एकः पूर्वपर
योरित्यत्रैकग्रहणं वैयर्थ्यापत्तेश्चेति भावः शब्दार्थस्तु संख्या यालक्ष्यानुरोधात्तंत्रानंत्रेय तो मते अतः पश्वेकत्वा
धिकरणोक्तहेतूनामाश्रयणं नास्मात्सिद्धान्तसिद्धमिति आदिनाग्रहैकत्वसंग्रहः ५५॥ नेनस्यादित्यर्थः ननु मास्तु नद्व
यविधानमत आह तथा चेति इदं चैकवाक्यतया विधानमभिप्रेत्य वाक्यभेदेन विधानपक्षे त्वाह आद्गुण इत्यादाविति एकत्वविवक्षयैवे
ति विधेयगुणगतैकत्वविवक्षयैवेत्यर्थः तथा चैकग्रहणमेवोक्तार्थज्ञापकमिति भावः ननु पश्वेकत्वादिविवक्षाहेतूनां जैमिनिसंमतत्वान्न
तदाश्रयणस्यानाकरत्वमित्याशंकामपाकरिष्यन् योजनाप्रदर्शनमिषेणाकरपदार्थं व्याचष्टे शब्दार्थस्त्वित्यादि पश्वेकत्वाधिकरणो
क्तहेतूनामिति पशुना यजेतेत्यत्र विधेयगतैकत्वस्याविवक्षणे पश्वंतरालंभे प्रयोगपशुभावबाधेन यागवैगुण्यापत्तिः गुणानुरोधेन याग
वृत्तौ प्रधानत्वभंगापत्तिर्यावत्पशुकरणकयागासंभवश्चेत्येवमादयो दोषा हेतवस्तेषामित्यर्थः सिद्धान्तसिद्धमिति सिद्धान्तार्थप्रतिपाद

आदेशभेदवारणायेति वस्तुतस्तु नैकग्रहणविधेयगतविशेषणाविवक्षायां तत्र अनयोः पूलयो कटकुर्वित्यादाविवाहुणा
दूत्यादावपि पूर्वपरयोरिति द्वन्द्वनिर्देशे नैकवाक्यतयैवोभयोः स्थाने एकविधानसंभवात्स्थानिभेदान्नानेको गुण इत्येकग्रहणस्य संभा
व्येप्रत्याख्यानादितिरहस्य वाक्यभेदादिति प्राजापत्यानवग्रहाइतिवाक्यविहितग्रहोद्देशेन समार्गो विधीयते ग्रहं संमार्ष्टीत्यनेनत
त्रानुवाद्यग्रहैकत्वविवक्षायामुत्पत्तिवाक्यगतसंख्याया विरोधाद्वाक्यस्य यो भेदो विभिन्नविशेष्यकबोधजनकत्वं तदापत्त्यादीत्यर्थः

ननु विधेयविशेषणविवक्षा आवश्यकी अन्यथा सुध्युपास्य इत्यादावनंतयकाराद्यापत्तेः भिन्न इत्यभनकार इयवर
न्येषामप्यापत्तेः एक पूर्वपरयोरित्यभेकग्रहणं च स्थानिभेदादादेशभेदवारणायेत्यभिप्रेत्याह विधेये भेदकं तत्र मत्यं
तो नियमो नहि [illegible] हैकत्वादि हेतूनामाश्रयणमनाकर भेदकविशेषणं तंत्र विवक्षितम् विधेयविशेषणविवक्षितमित्य
स्तु तथाप्यन्यतोऽनुवाद्यस्य नियमो नहि कचित्तत्रैव कचिन्नेत्यर्थः [illegible] हैकत्वादौ यो हेतु वाक्यभेदादिस्तस्याश्रयणमनाकर

अन्येतु ग्रहं संमार्ष्टीन चैकमित्याकारकवाक्यभेदापत्तिमाहुः आदिपदेनोत्पत्तिवाक्यगतन वत्वसंख्यया ग्रहपदार्थस्य परिच्छिन्नत्वा
दुत्पत्तिविच्छेदकाकांक्षाभावस्य ग्रहमितिद्वितीयपास्वकार्ध्यत्वलक्षणप्राधान्यबोधनात्प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिरिति न्यायाद्विनिगम
नाविरहात् संभावनैकनिरासफलकसमार्गस्य सर्वग्रहे रपेक्षणाद्विधेयपश्वादिविशेषणवत्क्रियागतत्वाभावेन तद्वैकस्य मयुक्ता
क्रियावैकस्याप्रसक्तेश्च तद्विवक्षाविरहवीजस्य संग्रहः अनाकरमिति पूर्ववत्

इडागमादेरित्यादिनोदीचामातः स्थानेयकपूर्वायाइति विहितेत्वसंग्रहः तत्राऽऽकारस्थानिकात्प्रदिश्येत्वविधानात् अतएवेसि. षेध विधायकेकाजितिसूत्रःचइत्येकत्वविवक्षादरेणानेकाचुकोपदेशव्यावृत्तिर्यथकङ्क्रिव्याख्याना वस्तुतस्तुषुंहैकत्वदष्टान्तेना

एकत्वविशिष्टंधा तुंबलादित्वविशिष्टमार्द्धधातुकंचोद्दिश्यप्रत्ययेडागमादेर्विधिसंभवादि तिभावः ५५ नन्वेवंभिन्नइत्यत्र नकारद्वयलाभोनस्यादित्याह रदाभ्यांवाक्यभेदेन नका रद्वयलाभतःसतिनैर्वास्तितंतन्नविधेयेभेदकसतुचकारसूचितः न्निष्ठातस्यनः पूर्वदका रस्यचेत इतिवाक्यभेदमादायनकारद्वयलाभइत्यर्थः ५६ इतिवैयाकरणभूषणसारसंख्या ऽऽविवक्षानिर्णयः ॥

त्राप्यनुवाद्यविशेषणानांक्वचिदविवक्षास्तुतदितरविशेषणानांविवक्षायांतुनकिंचिद्बाधकं मीमांसायामनुवाद्योगोजातिलिंगसंख्या तिरिक्तविशेषणस्यादर्शनादेषांचोत्पत्तिवाक्यादेवावगमेनानुषंगिकत्वादविवक्षायुज्यते प्रकृतेतुननयेतिबोध्यम् ॥ इतिभूषणसा रदर्पणेसंख्याविवक्षादिनिर्णयः ॥

अवसरसंगतिं क्त्वाद्यर्थनिरूपणे दर्शयति क्त्वाप्रत्ययादेरिति, प्रकृत्यर्थत्वस्य फलेऽपि सत्वादाह। भाव इति तत्रापि सत्वभूते व्यापार एव ननु पूर्वकालादावित्य
र्थे पाक इत्यादाविव पक्त्वा पक्त्वेत्यादिजन्यबोधे भासेत विलक्षण्यं स्यात् ननु भवादिति भावः वस्तुतस्तु पक्त्वेत्यादिजन्यबोधे भावे लिंगसंख्यानन्वयित्व।
तदनुभूयत एव एवं पक्तुमित्यादौ फलार्थकतुमुना साध्यत्वेन तदोपार्थस्युक्त प्रायमिति का गतिरिति तत्र पूर्वकालस्य इत्या सुपादानात् पूर्वकालादी।
नावान्यता प्रतीयते भावमात्रार्थकत्वे तु तदनुपपत्तिरिति भावः समानकर्तृकत्वादीति तथा च समानकर्तृकयो धात्वर्थयोर्मध्ये पूर्वकालमरर्थीयोः
र्थस्तद्वाचकाः क्त्वादयः यकाशायाकर्तरीत्यस्य प्रसक्तौ तृजाधनार्थवाचित्वाभिभवेभावस्यैव वाच्यतानिर्धार्यते, कर्तुः प्रत्ययविशेषणत्वे तु समानकर्तृ

क्त्वाप्रत्ययादेरर्थं निरूपयति अव्ययकृत इत्युक्तो प्रकृत्यर्थे तुमादय समानकर्तृकत्वादि द्योत्यमेषामिति स्थितिः ॥
५७ तुमादयस्तुमुन्नादय प्रकृत्यर्थे भावे आदिना क्त्वादेः संग्रहः भावे इत्यत्र मानमाह अव्ययकृत इति अव्ययकृतो भा
वे इति वार्तिकादित्यर्थः ननु समानकर्तृकयोः पूर्वकाले इत्यादि सूत्राणां का गतिरत आह समानकर्तृकत्वादीति अयं भावः
भोक्तुं पचति भुक्त्वा व्रजति इत्यादावेकवाक्यता सर्वसिद्धा भोजनपाकक्रिययो विशेषणविशेष्यभावमन्तरेणानुपपन्ना ॥

रीत्यैव ब्रूयात् सूत्रोपात्तानां तु द्योत्यत्वमेव वर्तमानत्वादिवदिति भावः वस्तुतस्तु नद्योत्यतायामपि निर्भरं संसर्गमर्यादयैव तद्लाभसंभवादि
त्याह अयं भाव इति एकवाक्यतेति समानकर्तृकयोरित्यादि सूत्राणां धातुसंबन्धाधिकारीयत्वादिति भाव अनुपपन्नेति विशेष्यविशेषणत्वयोः
संसर्गविषयतानिरूप्यत्वेन संबन्धविनाविशिष्टबुद्धेरसंभवात्संबन्धभानतदन्यतां विनाप्युपपन्नमितिभावः ॥ ७ ॥ २ ॥

अन्यलभ्यत्वादिति अकांक्षानियम्यत्वाद्वाक्यशक्तिलभ्यत्वादित्यर्थः क्रिययोः संसर्ग इति प्रकृत्यर्थविशेषकत्वरूपस्य तस्यासंभवेपि
निरुक्तं यत्तदिह बोध्यमित्यर्थः अत एवेति क्त्वः समानकर्तृकत्वादिद्योतकत्वादेवेत्यर्थः भाष्यप्रतीकमिति इदं कस्मान्न भवति पूर्वं भुंक्ते प
श्चाद्व्रजतीति स्वशब्देनोपात्तत्वादिति भाष्यं तत्र समानकर्तृत्वे न पूर्वकालत्वे न च क्त्व आपादनं ननु विषय इति ननु प्रयोगघटकयत्किंचि
त्पदे बोध्य इत्यर्थः उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायादिति भावः तथा च समानकर्तृकयोरिति निर्द्धारणे षष्ठी पूर्वकाल इति च षष्ठ्यर्थे बहु
व्रीहिरिति कैयटाशयः वाक्यार्थस्तु पूर्वमेवोक्तः न च पूर्वकालस्य पूर्वादिशब्देनाभिधानेत्क्त्वोऽसाधुत्वे पूर्वं भुक्त्वा पश्चाद्व्रजतीत्यत्र क्त्वो

एवं चान्यलभ्यत्वान्न सूत्रात्तेषां वाच्यत्वलाभ इति युक्तमव्ययकृतो भाव इति एवं च प्रकृत्यर्थक्रिययोः संसर्गेणान्वयेग्राह
कत्वरूपद्योतकत्वं क्त्वादीनां अत एव समानकर्तृकयोरिति सूत्रे स्वशब्देनोपात्तत्वान्नेति भाष्यप्रतीकमादाय पौर्वापर्ये
काले द्योत्ये क्त्वादिर्विधीयते न तु विषये इति भाव इति कैयटः ॥ ...उपपत्तिस्तदवस्थैवेति वाच्यं भाष्यकृतैव तत्समाधानात् त
था च भाष्यं नैतत्क्रियापौर्वकाल्यं किं तर्हि कर्तृपौर्वकाल्यमेतत् पूर्वमसौ भुक्त्वान्येभ्यो व्रजितृभ्यः पश्चाद्व्रजतीति अन्येभ्यो भोक्तृभ्यः
पूर्वं भुक्त्वाऽपरेभ्यो गन्तृभ्यः पश्चाद्व्रजतीत्यर्थे साधनान्तरक्रियापेक्षं पौर्वकाल्यमादाय विभाषाग्र इति क्त्वः संभव इति
तदाशयः नव्यास्तु पूर्वकाल इति कर्मधारयः भूत इति तु नोक्तं पर्यायशब्दत्वात् तेन रूपेण बोधनाननुभवाच्च तथा च समानकर्तृक
योरर्थयोर्मध्ये पूर्वकालविशिष्टार्थवृत्तिधातोः क्त्वेति सूत्रार्थः तथा च पूर्वकालः क्त्वार्थो धात्वर्थप्रकार एव अत एव समानकर्तृकत्वे
न पूर्वं भुंक्ते पश्चाद्व्रजतीत्यत्र क्त्वाप्रत्ययमाशंक्य स्वशब्देनोपात्तत्वान्नेति परिहृतं भाष्ये पूर्वशब्दस्य पूर्वकालोऽर्थो न तु धातोस्तत्र वृत्ति

तिनद्यौ नतूक्त्वार्थानामप्रयोग इति अत एवेह क्स्मान्न भवत्यास्यते भोक्तुमित्यभिमर्शकासंगतिः अन्यथा फलार्थेक तुमुना पूर्वकालत्व
सोऽपि क्रियाया द्योतनात्तदसंगतिः स्पष्टैव पूर्वकालत्वस्यतत्तोऽप्रतीतौ तु कथं क्त्वा आपादन वा सरूपन्यायेन सदा साधितमित्यन्यत्र ए
च यथ्यासव धवाचकत्ववदमीषामपि संबंधवाचकत्व सुवचमित्याहुः अत्रेदं चिन्त्यम् ननु धातोस्तत्र टिनिरिति यर्थे आस्यते भोक्तु
मित्यपि मर्शकानुपपत्तेरुपष्टंभकत्वेनोपन्यसन शिथिलम् यतः कैयटमते प्यास्यर्थे पूर्वकालत्ववधित्वस्य केनचिदनभिधाने नोक्तार्थो
नामप्रयोग इतिन्यायानवतारादाशंकोत्थानसंभवात् प्रत्ययशब्दस्य कृत्प्रत्ययस्थले धात्वर्थविशेष्यतायानव्यानामपि संमतत्वेन पूर्वं
गासः क्त्वार्थोधात्वर्थप्रकार एवेति पूर्वपक्षविरोधश्च नच द्योतकत्वाभ्युपगमादुक्तसंगतिः पक्ष्या. संबंधवाचकत्ववदमीषामपि स्व

यत्तु समानकर्तृकयोरिति सूत्रात्समानकर्तृकत्वं क्त्वावाच्यम् अन्यथौदनपक्त्वाऽहं भोक्ष्य इत्यत्र मयेति तृतीयाप्र
संगश्च नचास्यां तेन कर्तुरभिधानात्सेतिवाच्यं भोजनक्रियाकर्तुरभिधानेपि पाकक्रियाकर्तुस्तदभावात् ॥ ६ ॥

धवाचकत्वमित्युत्तरग्रंथविरोधात् नच तदपि सुवचं समानकर्तृकत्वादीनां वाच्यतायां स्वसादृश्याभात् तस्मात्कर्मप्रवचनीयवत्क्रि
यासंबंधविशेषकत्वमेव क्त्वादीनामिति कैयटोक्तमेव सम्यगिति ॥ ६ ॥ ॥मतांतरं दूषयितुमुपन्यस्यति यत्त्विति क्त्वावाच्य
मिति समानकर्तृकयोः पूर्वकालेइत्युभयोः पदयोर्बहुव्रीहित्वाविशेषेण पूर्वकालस्य वाच्यत्वमितरार्थस्य द्योत्यत्वमिति वैषम्ये बीजा
भावादिति वैषम्ये चापकमाह अन्यथेति तस्य क्त्वाप्रत्ययावाच्यत्वे तृतीयार्थो तृतीयाप्रसंगादिति क्त्वाप्रत्ययेन कर्तुरनभिधानादि ५
तेभावः नन्वनभिहितइतिसूत्रेतत्र ...

अन्यथेति विशेष्यविशेषणभावमन्तरेणाप्येकवाक्यताभ्युपगमेइत्यर्थः सामानाधिकरण्यमिति एकाश्रयवृत्तित्वमित्यर्थः पूर्वोत्तरभावःस्वोत्तरसमयोत्पत्तिकत्वं स्वपूर्वसमयवृत्तित्वंवाव्याप्यत्वम् अविनाभावित्वम् तुमुनादितेशाब्दबोधदिशमाह तथाचेति भोजनजनिकेति जनकत्वस्यात्रसंसर्गतेतिस्फुटीकर्तुमियमुक्तिः बोधाकारस्तुभोजनविशिष्टैव जनकत्वस्यापदार्थतयाऽप्रकारत्वात् क्रिययोर्जन्यजनकभावस्यापिसंबंधत्वेयुक्तिमाह अतएवेति जन्यत्वस्यसंसर्गत्वाभ्युपगमादेवेत्यर्थः जलपानानंतर्यस्येत्यनेनपूर्वोत्तरभावसंबंधसत्वंबोध्यते त

अन्यथाभुंक्तेव्रजतीत्यादावप्येकवाक्यतापत्तेः तथाच तयोर्विशेषणविशेष्यभावनिरूपकः संसर्गोजन्यत्वं सामानाधिकरण्यंपूर्वोत्तरभावोव्याप्यत्वंचेत्यादिरनेकविधः तथाचभोक्तुंपचति भुक्त्वातृप्यतइत्यादौभोजनजनिकापाकक्रियाभोजनजन्यातृप्तिरितिबोधः अतएवजलपानानंतर्यस्य तृप्तौसत्वेऽपिपीत्वातृप्तइतिनप्रयोगः सामानाधिकरण्यस्यापि संसर्गत्वेनार्थात्समानकर्तृकत्वमपिलब्धम् भुक्त्वाव्रजतीत्यादौपूर्वोत्तरभावः सामानाधिकरण्यञ्चसंसर्गइति भोजनसमानाधिकरणा तदुत्तरकालिकीव्रजनक्रियेतिबोधः॥ २८ ॥

॥ जन्यत्वविवक्षायांतुप्रयोगइष्टएवेतिभावः सामानाधिकरण्यस्य संसर्गताभ्युपगमस्तुयत्रपूर्वापरीभावापन्नभोजनतृप्त्योर्वैयधिकरण्यं तत्र भुक्त्वातृप्यतीतिप्रयोगवारणाय अव्यवहितोत्तरत्वस्यतुदिनान्तरितपूर्वकालवृत्तिसमानाधिकरणभोजनादिक्रियामादायतद्वारणाय व्यवधानञ्चतात्पर्यवशाद्दण्डमुहूर्त्तादिनाग्राह्यम् अतोभोजनानन्तरंदण्डादिव्यवधानेपिनतादृशप्रयोगानुपपत्तिरितिबोध्यम्॥ ॥ २८ ॥ ॥

मनुपूर्वोत्तरभावस्य सम्बन्धताभ्युपगमे ऽध्ययनकाले ऽधीत्य तिष्ठतीति प्रयोगानुपपत्तिः स्थितावध्ययनानन्तर्याभावात् एवं मुखं व्यादाय स्वपितीति न स्यात् ओष्ठपुटविभागरूपव्यादानकाल एव स्वापादिसत्त्वे तादृशप्रयोगस्येष्टत्वेन व्यादानस्य स्वापपूर्वकत्वाभावादत आह अधीत्य तिष्ठतीत्यादि कालविशेषेति विभिन्नकालिकयोः कालिकसम्बन्धघटितव्याप्यव्यापकभावाभावेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्यापि संसर्गतोपगन्तव्या न केवलं तत्र व्याप्यत्वस्यैव संसर्गता किन्तु सामानाधिकरण्यस्यापीत्याह सामानाधिकरण्यं चेति नातो विभिन्नकर्तृकैककालिकाध्ययनादिकमादायोक्तप्रयोगापत्तिरित्यच समानकर्तृकयोरिति सूत्रविहितक्त्वानस्थले समानकर्तृकत्वरूपसामानाधिकरण्य

अधीत्य तिष्ठति मुखं व्यादाय स्वपितीत्यादौ चाध्ययनव्यादानयोरभावकाले ऽप्रयोगाद्यदा यदा स्थितिः स्वापश्च तदा तदाध्ययनं मुखव्यादानं चेति कालविशेषावच्छिन्नव्याप्यत्वबोधाद्व्याप्यत्वसामानाधिकरण्ये च संसर्गः ६ ॥

संसर्गस्य शाब्दबोधविषयता सार्वत्रिकी जन्यत्वादौ न तु तात्पर्यवशात् क्वाचित्कीसेति भावः अन्ये तु सामानाधिकरण्यस्यैव पूर्वोत्तरभावस्यापि क्त्वाजन्यबोधविषयता सार्वत्रिकी मुखं व्यादायेत्यादौ मुखव्यादानानन्तरमेव व्यादानोत्तरमपि स्वापानुवृत्तेस्तथापि बोधपर्यमादाय प्रयोगोपपत्तिः एवं च पूर्वोत्तरसम्बन्धव्यतिरिक्तसम्बन्धभानस्यैव क्वाचित्कत्वमित्याहुः न चाव्रजान्नास्ति मायस्मारत तेन भविष्यति मत्स्मृतिमनाप्य प्रभो इति त्वाशाशापसेत्यभ्मत्स्मृतिमनाप्य तेऽप्रज्ञानं भविष्यतीत्यर्थो हि भिन्नकर्तृकत्वादपि क्त्वादर्शनात्समानकर्तृकत्वस्यापि क्त्वाजन्यबोधविषयतान सार्वत्रिकीति वाच्यम् स्वरसात्तादृशस्थले स्थित्यादिक्रियामध्याहृत्यानाप्य स्थितेन स्थितिबोधस्याभ्युपगमेन सार्वत्रिकत्वक्षतेरिति ॥

नचेति अनभिहितइति नप्रसज्यप्रतिषेधोवाक्यभेदादिदोषात् नचानुपपत्त्यानत्स्वीकारः वक्ष्यमाणभाष्यविरोधात् तथाचैकेनाभिधानेप्यन्येनानभिधानात्तृतीयापत्तिरित्यभिप्रायेणाह पाकक्रियाकर्त्तुरित्यादि तदभावादिति अभिहितभिन्नत्वादित्यर्थः अतएवेति तत्सूत्रस्थनञः पर्युदासार्थकत्वादेवेत्यर्थः भाष्येइत्यस्यानभिहितसूत्रस्थेइतिशेषः तस्येति समानकर्तृकत्वस्येत्यर्थः द्विवचनप्रकृतिबहुव्रीहिणासमानकर्तृकत्वस्यधात्वर्थविशेषणत्वेनप्रतीयतेनतुविधीयमानत्वादितिभावः तदेवविशदयति अन्यथेति एतत्सू

अनभिहितेभवतीतिपर्युदासाश्रयणात् अतएवप्रासादेआस्तेइत्यत्रप्रासादनक्रियाधिकरणस्याभिधानेप्यास्तिक्रियाधिकरणस्यानभिधानात्सप्तमीतिभाष्येस्पष्टं तस्मात्क्त्वाप्रत्ययस्यकर्तृवाचित्वमावश्यकमिति तन्न सूत्रान्तस्यवाच्यत्वालाभात्समानकर्तृकयोः क्रिययोः पूर्वकालेक्त्वाइत्येवनदर्थात् अन्यथासमानकर्तरीत्येवसूत्रन्यासःस्यात् तृतीयापादनंत्वाख्यातार्थक्रियायाः प्रधानभूतायाः कर्तुरभिधानात् प्रधानानुरोधेनगुणेकार्यप्रवृत्तेर्नसंभवति उक्तंच वाक्यपदीये ॥ तस्यकर्तृशक्तिप्रतिपादकत्वेइत्यर्थः समानेति तदुपादानाच्चकर्तृद्वयस्यैवलाभः न्यासःस्यादिति कर्तरिकृदितिवत् वस्तुतस्तुनतथासम्भवतिकर्तरिकृदितिसूत्रेणैवगतार्थत्वादव्ययकृतोभावइतिवार्त्तिकविरोधाच्चेतिभावः उक्तापत्तिंनिरस्यति तृतीयापादनंत्विति आख्यातार्थक्रियायाइति क्रियाद्वयनिरूपितकर्तृशक्त्योरनेकत्वेपिप्रधानतिङन्तार्थक्रियानिरूपितकर्तृशक्तेराख्यातेनाभिधानेनत्वकृदन्तार्थक्रियानिरूपितशक्तेरनभिहितायाअप्यभिहितत्वातिदेशस्यअनभिधानेत्वनभिहितत्वातिदेशस्यचोक्तभाष्यप्रामाण्येनाभ्युपगमान्नतृतीयापत्तिःप्रकृतेइतिभावः ॥

...त्र गुणक्रियानिरूपितशक्तिः प्रधानक्रियानिरूपितशक्ति[illegible]

प्रधानेऽयोगीति गुणप्रधानक्रियानिरूपितशक्तिद्वयमेकस्मिन्द्रव्ये तत्र गुणक्रियानिरूपितशक्तिः ... साशक्तिर्यदा प्रत्ययेन तिङाभिधीयते तदा
नुरुणद्धीत्यर्थः उक्तातिदेशे पितत्समतिमाह प्रधानविषयेति प्रधानविषयो निरूपको यस्याः साशक्तिः ... अभिहिताया अपि अनभिहितत्वप्रती
गुणक्रियावाचकधातूत्तरप्रत्ययेनानभिहिताप्यभिहितवत्प्रतीयत इत्यर्थः इदमुपलक्षणम् अभिहिताया अपि अनभिहितत्वप्रती
ते तत्र प्रासादे आसितव्यमुदाहार्यम् अवश्यं चेदमभ्युपेतव्यमन्यथा कर्तुः क्त्वार्थत्वाभ्युपगमेनोक्तस्थले तृतीयापत्तिवारणेऽपि पं
क्त ओदनो मया भुक्त इत्यत्रौदनपदोत्तरं द्वितीयापत्तिः स्यादेव तत्र पाकक्रियानिरूपितकर्मशक्तेः क्तेनानभिधानादुक्तरीत्या तस्य भवा
दित्याह किञ्चेति अयं बोध्यम् यदौदने पाकक्रियानिरूपितकर्मत्वमेव शाब्दविषयत्वमभिप्रेतं न तु प्रधानक्रियानिरूपितकर्मत्वं

प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक् शक्तिर्गुणाश्रयात् तत्र प्रधानमनुरुध्यते ॥ प्रधानविषया शक्तिः प्रत्ययेना
भिधीयते यदा गुणे तदा तद्वदुक्तापि प्रतीयत इति किञ्चान्यथा कर्मणोऽपि क्त्वार्थतापत्तिः पक्त्वौदनो मया भुज्यते
इत्यत्र द्वितीयाया प्रकारान्तरेणावारणात् इत्यास्तां विस्तर इति वैया० भूषणसारे क्त्वाद्यर्थनिर्णयः ॥ ॥ स्नापितरोदनपक्का
भुज्यत इत्यपि साधु ओदनस्य भोजनकर्मताया आर्थिकत्वात् यदा तु भक्ष्यकर्मत्वस्यैव शाब्दविषयत्वमभिप्रेतं तदौदनपदाद्द्वितीयास्त्र
साध्येन उक्तव्यवस्थिते परं त्वाख्यातवाच्यक्रियायाः प्राधान्यतः प्रत्येवं क्त्वान्तोपस्थिताः सर्वाः क्रियागुणीभवन्ति न तु तासां परस्परं विशेष्य
विशेषणभाव गुणानामपरार्थत्वादिति न्यायादेव स्नात्वा पीत्वा भुक्त्वा व्रजति भुक्त्वा स्नात्वा पीत्वा व्रजतीत्यविशेषेण प्रयोगाः तुमुन्नन्तादि
ध्यरूपमुद्देश्यत्वमपि द्योत्यं क्रियार्थायां क्रियायामित्युक्ते तन्निकर्षश्च पूर्ववदेव तुमुन्नन्तस्य धीपपदार्थयोः सादृश्यं च समानकर्तृकत्वादि
... भविष्यन्ती नोर्दे पश्यक दर्शनकर्मकयानमिति शाब्दधीः अनयैव रीत्या प्रधानद्वारकोऽत्र

गृहीतार्थतात्पर्य्यकाद्योग्याद्नाकांक्षाच्च शाब्दबोधादर्शनादासत्त्यादिकमपेक्ष
इत्थं व्याकरणादिना गृहीतशक्तिकपदसमुदायाद्नासन्नाद् गृहीतार्थतात्पर्य्यकाद्योग्याद्नाकांक्षाच्च शाब्दबोधादर्शनादासत्त्यादिकमपेक्ष
क्तिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थित्या बोधजननीये सहकारि आसत्तिश्च प्रकृतबोधानुकूलपदाव्यवधानं अस्ति च पर्वतो वह्निमानित्यत्र तादृशप
दाव्यवधानं ननु गिरिर्भुक्तं वह्निमान् देवदत्तेनेति न ततो बोधः अत एव स्थाल्यां तण्डुलं पचतीत्यत्र तण्डुलकर्मकस्थाल्यधिकरणकक्रि
येति बोधेनानासन्नता तद्घटकसर्वेषां पदानां तादृशबोधानुकूलत्वात् स्थाल्यां पचतीत्येतावन्मात्रबोधे तु तं द नासन्नमेव श्लोकादौ तु योग्
जनावाक्यादेव बोधः तत्क्रमेणानासन्नाद्बोधदर्शनात्तज्ज्ञानमेव हेतुरिति संप्रदायः नव्यास्तु मौनिश्लोकादन्वयबोधानुदयप्रसंगान्नोक्ता
व्यवधानमासत्तिः आकांक्षादिसत्त्वे तात्पर्य्यज्ञाने च सति व्यवहिताद्व्यवहिताच्च बोधदर्शनात्तज्ज्ञानविलंबेन शाब्दाविलंबाच्च किन्त्वि

सिद्धान्तनिष्कर्षमाह वाक्यस्फोटोऽतिनिष्कर्षेति स्फुतीति मतस्थितिः साधुशब्देन्तर्गता हि बोधका न तु तत्स्मृताः १ प
द्यपि वर्णस्फोटः पदस्फोटो वाक्यस्फोटः अखण्डपदवाक्यस्फोटौ वर्णपदवाक्यभेदेन त्रयो जातिस्फोटा इत्यष्टौ पक्षाः
सिद्धान्तसिद्धा इति वाक्यग्रहणमनर्थकं दुरर्थकं च॥ इदं पदमेतत्पदेन संभूयान्वयबोधं जनयत्वित्याकारकपदतात्पर्य्यरू

पाभिसंधापयित्रिच्छा सा ननु वक्त्रिच्छा मौनिश्लोकादौ दोषतादवस्थ्यात् शुकवाक्ये तु भगवत्तात्पर्य्यमादायैव गतिरित्याहुः वस्तुतस्तु
सत्यर्थतात्पर्य्यज्ञाने पदतात्पर्यज्ञानविलंबेन शाब्दबोधाविलंबादृत्या पदजन्यपदार्थानामव्यवधानेनोपस्थितिरेवासत्तिः स्वरू
पसत्यन्वयबोधे हेतुः न हि पदार्थानामनुपस्थितावन्वयधीः केनाप्यनुभूयते इति अर्थतात्पर्य्यं त्विदं पदमेतस्मिन्नर्थे परपदार्थान्वयबोध
यत्वित्यभिसंधापयित्रिच्छाविसंवादिशुकवाक्ये तु भगवत एव सा विसंवादिनि तु शिक्षयितुरेव अस्य संशये व्यतिरेकनिश्चये चान्वयाबोधा

तज्ज्ञानमप्यन्वयबोधहेतुः अधिकमग्रे वक्ष्यते शाब्दबोधे योग्यताज्ञानकारणमिति वस्तुतः साकांक्षपदार्थेऽपरपदार्थस्य यादृशसंसर्गवत्त्व
तादृशसंसर्गवत्त्वमेव प्रकृतशाब्दबोधविषयसंसर्गवत्त्वमिति यावत् अस्ति च पयसा सिंचतीत्यत्र सेके पयः करणकत्वस्य संसर्गः अत एव क
रकाभिप्रायप्रयुक्तपयसा सिंचतीति वाक्यं न योग्यं पयःपदार्थकरकायाः सेककरणत्वाभावात् यादृशेति विशेषणाच्चाकांक्षाशब्द इति वा
क्यसमवायसंसर्गमादाय नाभेदान्वये योग्यं अयोग्येप्येतद्भ्रमेणान्वयदर्शनादेतज्ज्ञानस्यापि हेतुता न तु संसर्गस्य वाक्यार्थत्वेन तद्बोधा
त्प्रागनुपस्थित्या कथं तद्बोधस्य तत्र तत्त्वमिति चेन्न हि योग्यताज्ञानस्य शाब्दबोधे निश्चयत्वेन हेतुता भ्रमो येनोक्तदोषो वकाशमासादयेत्
किंतु संशयनिश्चयसाधारणज्ञानत्वेन तस्य च न दोषलेशः पयसा सिंचतीत्यादौ सेकः पयःकरणको न वेति संशयात्मकस्य भूतले घटो नीत्या
दौ च प्रात्यक्षिकनिश्चयरूपस्यापि तज्ज्ञानस्य सौलभ्यात् स्वजन्यशाब्दबोधस्यैवान्वयबोधप्रतिबंधकतया तद्बोधात्तत्संभवात् केचित्तु लौकि
कसन्निकर्षाजन्यदोषविशेषाजन्यतद्धर्मावच्छिन्नप्रतितद्भाववत्ताज्ञानाभावस्य हेतुतया शाब्दबोधस्यापि तत्कार्यतावच्छे
दकाक्रांततया योग्यताज्ञानस्य तद्भावादेव शाब्दबोधवारणे कृते योग्यताज्ञानस्य न हेतुतया कार्यतावच्छेदककोटौ प्रत्यक्षान्यत्वानि
वेशेनैव लौकिकप्रत्यक्षनिरासेपि घटाद्युपनीतभानसंग्रहाय तद्धि स्मृत्याजन्यत्वनिवेशः न च बाधनिश्चयाभावस्यापेक्षया संशयनिश्च
यसाधारणयोग्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वे लाघवमिति वाच्यम् स्यादेवं यदि बाधाभावस्य शाब्दत्वं कार्यतावच्छेदकं कल्प्येत किंतु शाब्दबोध
स्य बाधाभावकार्यतावच्छेदकाक्रांततया तद्भाषायां प्रतिषेधामः अत एव घटोऽभिधेय इत्यादावुक्तबाधाप्रसिद्धावपि न क्षतिः तत्संस
र्गावच्छिन्नतत्प्रकारकतद्विशेष्यकत्वादि रूपेणैव तत्कार्यतावच्छेदकत्वात् घटाभावोऽभिधेयत्वप्रतियोगिकत्वसमदृशमादाय तद
भावस्यापि प्रसिद्धेरित्याहुः अत्र वदंति न हि तद्धिमिस्त्र द्विसामान्ये बाधाभावः कारणं किंतु बाधावगाहीच्छासमस्त्रग्राह्यप्रत्यक्षोदय

विशेष्यर

शाब्दबोधेऽसंभवात् नचतथाप्यनुमितिसाधारणप्रतिबध्यतायाः शाब्दबोधसाधारण्यंशंक्यम् तत्साधारणस्यप्रत्यक्षान्यज्ञानत्वस्यप्रति
बध्यतावच्छेदकत्वेप्रत्यक्षान्यत्व ज्ञानत्व योर्व्यभिचारे विशेषणभावविनिगमनाविरहेणानेकप्रतिबध्यप्रतिबंधकभावापत्तेः प्रतिबध्यता व
च्छेदकगौरवापत्तेश्चानुमितित्वस्यैवतदवच्छेदकत्वस्यांगीकरणीयत्वात् अतोबाधाभावस्यस्वातंत्र्येणैवशाब्दबोधंप्रतिहेतुतावाच्यातत्र
चोक्तगौरवेणसंसर्गरूपयोग्यताज्ञानस्यैवहेतुत्वमुचितम् अपिचशाब्दबोधेतदुदन्योन्याभावतदभावव्याप्यवत्ताज्ञानादीनांप्रतिबंधकत्व
कल्पनापेक्षयालाघवाद्योग्यताज्ञानस्यैवहेतुत्वमुचितम् किंचपयसासिंचतीतिशाब्दसामग्रीकालेसेकःपयःकरणकत्वाभाववानितिमान
सवारणायतत्रशाब्दबोधसामग्र्याःप्रतिबंधकत्वकल्पनेगौरवं मन्मतेतत्रयोग्यताज्ञानस्यावश्यकतयाविपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षेविशेषद
र्शनस्यहेतुतयातदभावादेवतद्वारणात् विशेषदर्शनसत्वेतुतदभावव्याप्यवत्तानिर्णयरूपप्रतिबंधकसत्वेनशाब्दसामग्र्याएवाभावेनत
यामानसेदूरापत्तेः नचनिर्णयेप्रत्येवविशेषदर्शनस्यहेतुतयाशाब्दसामग्रीकालेमानससंशयवारणायशाब्दसामग्र्याःप्रतिबंधकत्वेक
ल्पनीयेसंशयत्वमनिवेश्यसेकत्वावच्छिन्नविशेष्यकपयःकरणकत्वाभावप्रकारकमानसत्वमेवतत्प्रतिबध्यतावच्छेदकमितिवाच्यंसे
कत्वावच्छिन्नविशेष्यकपयःकरणकत्वप्रकारकमानसेशाब्दसामग्रीप्रतिबंधकत्वांतरस्यकल्प्यतयातेनैवसंशयवारणेनत्संशयेप्रतिबं
धकत्वांतराकल्पनात् नचविपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षेविशेषदर्शनस्यहेतुत्वसिद्धावेवयोग्यताज्ञानस्यहेतुत्वसिद्धिरितिवाच्यंगुरुभूतशाब्द
सामग्रीप्रतिबंधकत्वांतरस्यकल्पनायाएवोचितत्वादनयैवदिशाऽऽसाधनत्वादिज्ञानानांप्रवृत्तौहेतुतासिद्धिरित्यलंपरमतानुवर्णनेनघ
टःकर्मत्वमित्याधाराधेयभावेनान्वयेनिराकांक्षवाक्याद्घटीयाकर्मतेतिबोधानुदयादाकांक्षापिसहकारिणीसाचयत्पदेतत्पदसमभि
व्याहारप्रयुक्तंयद्विशेष्यकयत्संसर्गकयत्प्रकारकबोधजनकत्वंतत्पदेतत्पदनिरूपिताऽऽकांक्षायथाघटमानयेत्यत्रघटपदेकर्मता

एवधातुपदेप्या   स्यात निरूपिताकाङ्क्षा श्रानयनानयनंशक्तिरित्यमनानयनानुकूलाकृतिरिति बोध धातावाख्याता समभिव्याहारात् इयमे
वाक्यस्य व्याकरणेन प्रतिपाद्यते तथा च तत्पदे तत्तत्पद पूर्वापरीभावरूपसमभिव्याहार सेति फलति   नाविनायचप्रयुक्तानाकाङ्क्षैकमेत्व
परे ऽतत्पदत्वम मदश्रापो घटीयाकमेते ति बोधोदयेन तज्ज्ञानहेतुर्नतु स्वरूपसतीसा नचजनितान्वयबोधाद्वाक्यान्तुनरपिताट शाब्दबोधा
पनिरुक्ताकांक्षायास्तत्वानीमप्यविकलत्वादितिवाच्यम् प्रकृतान्वयबोधसमानाकारबोधानुपहितत्वस्यापि स्वरूपसत आकाङ्क्षात्वेन
जनितान्वयबोधस्थले तदभावानापत्तसभवात् तात्पर्यविषयत्वरूपप्रकृतत्वेन बोधविशेषणाद्बोधद्वयजायतामिति तात्पर्यसत्त्वे
नजनितान्वयबोधस्यद्वितीयबोधे निराकांक्षत्वस्वसमानेतुकेश्च नजनितावान्तरबोधस्य महावाक्यार्थबोधेनत्वम् अत एवायमेति पुरोर
ज्ञः पुरुषोऽपसार्यतामित्यादौ राज्ञः पुरुषेण सहान्वयबोधजनने सर्वदा निराकांक्षत्वम् नव्यास्तु यत्पदस्य यत्पदव्यतिरेकप्रयुक्ततात्पर्य
विषयीभूतान्वयाननुभावकत्वं तेन सह तस्याकाङ्क्षा अयमेति राज्ञः पुरुष इति वाक्ये राजपुरुषसंसर्गप्रतीतीच्छयोच्चरिते राज्ञ इत्यस्य पुरु
षेणसाकाङ्क्षत्ववारणायान्वयबोधे तात्पर्यविशेषणमेव च न तात्पर्यज्ञानस्य शाब्दबोधे हेतुतया अगृहीतार्थतात्पर्यके निराकाङ्क्ष
त्वज्ञानाभावादेवान्वयबोधापत्त्यभावादित्याहु एवं च शाब्दबोधात्प्रागवश्यक्लृप्ततत्तत्पद समभिव्याहाररूपाकाङ्क्षयैवान्वयरूपवाक्या
र्थभानोपपत्तौ वाक्यस्य तत्र शक्तिर्निष्प्रमाणेति नैयायिका वदन्ति मीमांसकादयस्तु वाक्यस्य तत्र लक्षणैव न तु तत्र शक्तिरिति तन्मतं ख
ण्डयितु स्फोटनिरूपणमित्याशयेन मूलमवतारयति सिद्धान्तेति यद्यपि वक्ष्यमाणप्रकृतिप्रत्ययेषु तत्तदर्थबोधकत्वशक्तिप्र
तिपादकत्वमनुपपन्नप्रकृतिप्रत्ययानामनित्यानां विनाशिनां नावर्णात्मकतया स्थिरत्वेन प्रत्यक्षतयातत्र शक्तिग्रहस्य कथमप्यसंभ
वेनतत्प्रतिपादकस्यास्य शास्त्रस्याप्रामाण्यप्रसङ्गः तत्प्रशङ्कानिराकरणाय स्फोटनिरूपणमित्याह सिद्धान्तनिष्कर्षमिति तथाचोपोद्घा

समाधत्ते तथापीति अन्येषां वर्णादिपंचस्फोटानामित्यर्थः तत्तस्फोटत्वं स्फुटत्यभिव्यक्तीभवत्यर्थोऽस्मादिति व्युत्पत्त्यार्थप्रकाशकत्वं प्र-
काशश्च ज्ञानं तथा चार्थनिष्ठविषयताप्रयोजकशक्तिमत्त्वं पर्य्यवस्यति वर्णस्यैव तत्त्वाभ्युपगमे वर्णस्फोटः पदादीनां तत्त्वाभ्युपग
मे तु पदादिस्फोट इति व्यवहारः अवास्तवत्वेति वर्णस्फोटादीनामाकांक्षानिवर्त्तकत्वाभावा द्वास्तवत्वं शास्त्रीयप्रक्रियानि
र्वाहाय परं सिद्धांते तत्स्वीकारः पारमार्थिकत्वं तु वाक्यस्फोटस्यैवेति भावः विप्रतिपत्तिरिति संशयीयपावत्कोट्युपस्थापकं वाक्यमित्यर्थः ननु
संशयजनकं वाक्यमेव सा परोक्षं ज्ञानं निश्चयात्मकमेवेति प्राचीनप्रवादेन संशयजनकत्वस्य वाक्ये संभवात् विप्रतिपत्तेस्तु संशयजनकवाक्यत्वमेव वि

तथापि वाक्यस्फोटातिरिक्तानामन्येषामप्यवास्तवत्वबोधनाय तदुपादानम् एतदेव ध्वनयति अतिनिष्कर्ष इति इति
मतस्थितिर्वैयाकरणानां महाभाष्यकारादीनां तत्र क्रमेण सर्वांस्तान्निरूपयन् वर्णस्फोटं प्रथममाह साधुशब्द इति ॥

प्रतिपत्तित्वम् तत्तद्भावसहचरितधर्मवद्धर्मिज्ञानस्यैव समानानेकेति सूत्रेण विप्रतिपत्तेरप्याह तैव संशयहेतुत्वोक्तीर्नानादिय
वधेयं मूले असाधुशब्दान्तर्गतवर्णवाचकताविचारस्याप्रसक्तत्वं मत्वाह साध्विति अत्र साध्वंतर्गतवर्णत्वसामानाधिकरण्येन वा
चकत्वादिसाधनेन तद्वाक्यस्य विप्रतिपत्तित्वासंभवः नैयायिकैरपि साध्वन्तर्गतानां केषांचिद्वाचकत्वाभ्युपगमात् तादृशवर्णत्वव्यव-
च्छेदेन वाचकत्वादिसाधने तु वैयाकरणानां परेषां विकरणेषु बाधश्चात आह तत्स्मृताद् इति॥

ननु यद्यप्युक्ते साधुशब्दान्तर्गता वाचकास्तदन्तर्गतवर्णस्मारिता नेत्यर्थलाभादेतद्वाक्यस्य विभिन्नधर्मिबोधकत्वाद्विप्रतिपत्तित्वस्यैवासम्भवः एकधर्मिकविरुद्धकोटिकसंशयजनकस्यैव तत्त्वात्तथाप्यन्यथा सारे साधुशब्दान्तर्गता इति साध्वन्तर्गतवर्णस्मारिता इत्यर्थः. यद्यप्युक्ते साध्वन्तर्गतविपरीतानां पूर्वोक्तवर्णानां वाचकत्वस्य केनाप्यनभ्युपगमाद्बाधसिद्धसाधनयोरापत्तेः तत्स्मारितत्वं च शास्त्रबोधितदृष्टादृष्टिभावनिमित्तनिमित्तिभावान्यतरसंबन्धेनानेनास्याप्यपरिस्यानित्यादीनां संग्रहः विधिकोटिरिति समुच्चयव्याप्यकोटिनाद्य विषयतासंशयेऽप्यावश्यकमिति सूचनायोक्तं कोटिरिति अन्येषामित्यादिकाना तेर्लः कर्मणि स्वौजसमौडित्यादि विहितप्रत्य

साधुशब्दान्तर्गता वाचका नवेति विप्रतिपत्तिः विधिकोटिरन्येषां नेति वैयाकरणानां साधुशब्दे पचति पठति इत्यादिप्रयुज्यमानेऽन्तर्गतास्तिब्विसर्गादय एव बोधका वाचकास्तस्यैव शक्तित्वस्याभ्युपगमात् ननु नै. स्मृताद्यादयः स्वादयश्चेत्यर्थः ॥

॥ यानामेव वाचकत्वमिति त्विसर्गादीनान्वादेशस्मृतिद्वारा बोधकत्वमेव लिपिवदित्यभ्युपगमात्तथा च साध्वन्तर्गतवर्णस्मारितवर्णत्वावच्छेदेन मतभेदेनोभयसाधनान्नोक्तदोष इति भावः यद्यप्युक्तमूलोक्तविप्रतिपत्तिमनुसृत्याह साधुशब्द इत्यादि ननु साध्वन्तर्गतवर्णानां बोधकत्वसाधनेऽपि न वाचकत्वसिद्धिरत आह बोधका वाचका इति तस्यैवेति बोधकत्वस्यैवेत्यर्थः प्रागिति शक्तिनिरूपणावसर इत्यर्थः बोधकत्वसिद्धौ च तदन्यथानुपपत्त्या पदार्थान्तररूपा शक्तिरपि सिद्ध्यति तदभावे तु सापि नेति वाचकत्वसामान्याभावसिद्धिरिति भावः ॥

नैयायिकमतं दूषयितुमुपन्यस्यति यत्त्विति वाचकत्वाभावे प्रयोजकमाह तेषामिति बहुत्वेनेत्युपलक्षणमनुगमकधर्माभावस्या पि तिङ्त्वसुप्त्वादीनामेकवचनत्वादिवदनुगमकत्वासंभवात् तिङ्त्वाद्युपस्थितिं विनापि कृत्याद्यर्थोपस्थितेर्व्यभिचारेण शक्यतानवच्छेदकत्वाच्चेति बोध्यम् ननु तिबाद्यादेशिनामपि तत्तदनुबंधभेदेन नानात्वान्नोक्तरीत्यातेषां वाचकत्वमत आह एषामिति अनुप्रयुज्यमानधातूत्तरैधादिनापि तदर्थबोधोपपत्तेर्नोक्तदोषः तत्राह अस्तेति आदिनाऽद्यतिघ्योलिङ्धुगित्यादिसंग्रहः लुगादेरित्यादिना लुब्लोपयोः सः तैरिति आदेशैरित्यर्थः उक्तदोषमाशंक्याह लत्वस्येति जातिरूपतयेति लडादिलेषु लत्वस्यानुगतप्रतीत्या तत्सिद्धिरित्यभिप्रायः नव्या॥

यत्तु प्रयोगांतर्गतास्तिबादयो न वाचकास्तेषां बहुत्वेन शक्यानंत्यापत्तेः एधांचक्रेऽस्तेत्यादावादेशभूतलुगादेरभावरूपं स्य बोधकत्वासंभवाच्च किंतु तैः स्मृता लकाराः स्वादयश्च वाचकाः लत्वस्य जातिरूपतया शक्यतावच्छेदकत्वौचित्यात् अव्यभिचाराच्च आदेशानां भिन्नतया परस्परव्यभिचारित्वात् लः कर्मणीत्याद्यनुशासनानुगुण्याच्च न ह्यादेशेष्वर्थबोधकमनुशा ॥सनमुपलभामहे इत्याहुः

लुशक्यतावच्छेदकतया तत्सिद्धिः सर्वलकारसाधारणलत्वस्यातिप्रसक्तत्वाद्यलकारमात्रवृत्तेलुशक्तिपक्षे तत्पूर्वमनुपस्थितेश्च लत्त्यादौ लतिबोधापत्त्या तस्य शक्यत्वावच्छेदकत्वासंभवाच्च तिप्त्वतस्त्वादिकमेव तदवच्छेदकमित्याहुः तथाचोक्तविप्रतिपत्तेः प्राचीनैः सह विवाद एवेति बोध्यम् अव्यभिचाराच्चेति लत्वावच्छिन्नशक्तिग्रहस्य कृतिबोधात्पूर्वं नियमेन सत्त्वात् तिदीनां शक्यतावच्छेदकत्वे तु तदवच्छिन्नशक्तिग्रहं विनापि तत्सादृश्यशक्तिग्रहवतस्तद्बोधेनादेशवाचकतावादिमते व्यभिचारो दुर्वार इतिभावः ननु कार्यतावच्छेदककोटावव्यवहितोत्तरत्वनिवेशान्नेयमापत्तिरत आह लः कर्मणीतीति इत्याहुरिति तथाचादेशानामेव

स्वसाधकेति स्वमतपरिपोषकेत्यर्थः व्यवस्थितेरित्यादिपूर्वमन्तश्रयस्यपूर्वकारिकास्थबोधकपदार्थेऽन्वयमदर्शयन्नादौव्यवस्थितेः
रित्येतद्विवृणोति व्यवस्थानुरोधादितिप्रमाणेनपदार्थनिर्द्धारणव्यवस्थानदन्यथानुपपत्तेरित्यर्थः शक्तिभ्रमादिति लत्वावच्छिन्न
निष्ठवाचकत्वस्यतत्रारोपादित्यर्थः मानाभावादिति विषयबाधस्यैवभ्रमत्वेनतत्रतप्रसक्तेर्बोधकत्वशक्तेस्तत्राबाधादिति भावः न
न्वादेशानामवहुत्वमेवतत्रशक्तिस्वीकारेवाचकमतन्त्रात्वादेशिनामपीति वैयाकरणैःशाकटायनप्रभृतिभिःव्यवस्थेति इदमेव

तान् स्वसाधकयुक्तिमिति रागचष्टेव्यवस्थितेर्व्यवाहृतेस्तदनुव्यापतस्तथा किञ्चारव्यातेनशब्दात्रैव्यवस्थार्यतेयदि १
कथकर्त्तुर्वाच्यत्ववाच्यतेतद्विभावय व्यवस्थानुरोधात्प्रयोगान्तर्गताएववाचकाः जनुनत्स्मृताइत्यर्थः तथाहि
पचतीत्यादौलकारमविदुषोबोधान्नतस्यवाचकत्वं नचतेषांतिङ्क्षुशक्तिभ्रमाद्बोधस्तस्यभ्रमत्वेमानाभावात्
न आदेशिनामपितत्तद्वैयाकरणैः स्वेच्छयाभिन्नभिन्नानामभ्युपगमात् कः शक्तः कोनेति व्यवस्थानापत्तेश्च सर्वे
षांशक्तत्वेगौरवव्यभिचारश्चास्त्येव आदेशानांप्रयोगान्तर्गततयानियतत्वात्युक्तं तेषांशक्तत्वं तथाचादेशिस्मरण
५ कस्यनातेति लाघवम्

वाचकमिति निर्द्धारणानुपपत्तेरित्यर्थः अनुशासनस्यपूर्वमपिसत्त्वादिति भावः सर्वेषामित्यस्यवि
निगमकाभावादित्यादिः ननुतथाप्यादेशापेक्षयाऽऽदेशिनामस्तत्वेनतत्प्रयुक्तलाघवादादेशिष्वेववाचकत्वंसेत्स्यतीत्यतआह व्यभि
चारश्चेति ननु विनिगमनाविरहादेवादेशिनांवाचकतासिद्धितश्चादेशानामिति, तथाचगौरवादिदोषस्यतत्परिहारस्यचोभयोः
साम्येप्यादेशिस्मरणकस्यनाविरहप्रयुक्तलाघवसहकृतप्रयोगनैयत्यसेवादेशानांवाचकत्वेविनिगमकमित्यस्यस्वडसार्थ ॥ ५ ॥

ननु बोधकतायाः शक्तित्व एव भवदुक्तव्यवस्थोपपत्तिः न च बोधकत्वस्य शक्तित्वं तन्मते सिद्धं किंतु संकेतस्य पदार्थो नारस्य वा तत्त्वम् तथा चानुशासनेन यत्र सा प्रतिपाद्यते तत्रैव तदंगीकारेण कथं तिबादिषु तत्सिद्धिः स्मरणकल्पनागौरवं तु प्रामाणिकत्वादपि न दुष्टमि त्यस्वरसात्प्रयोगे श्रूयमाणानां तिबादीनां वाचकत्वे साधकांतरमुपन्यस्यतीत्याह साधकांतरमिति मुख्यमिति मुख्यत्वं च तस्मिन् शक्ति ग्राहकांतरनिरपेक्षत्वम् व्याकरणादिना शक्तिग्रहे नियमेन तद्ग्राहकांतरापेक्षणात् सर्वेति व्यवहारजन्यशक्तिग्रहश्चेत्यर्थः तिङा दिष्वेवेति व्यवहारेण पूर्ववाक्ये तद्ग्रहे प्यावापोद्वापाभ्यां पश्चात्तद्घटकतिङादिष्वेव तन्निर्णयादिति भावः ननु प्रयोगांतर्गतवर्णेषु सर्वसिद्धव्यवहारेण शक्तिग्रहे घटमानयेत्याद्यंतर्गतशबादीनामपि वाचकत्वा पत्तिर्न च सेष्टा विकरणानां नैरर्थक्यमिति सिद्धांत

साधकांतरमाह व्यवहृतेरिति व्यवहारस्तावच्छक्तिग्राहकेषु मुख्यः स च श्रूयमाणतिङादिष्वेवेति त एव वाचका इत्य र्थः किंच तद्धेतुत्वाय तत्त्वलकारस्य बोधकत्वे मूलद्रूत्यतोपि बोधः स्या ॥ व्याकोपात् किंचानयनादिव्यवहारस्य लोडा द्यंतप्रयोगं विनाऽसंभवेन तादृशप्रयोगांतर्गतवर्णानां तेन तत्त्वसिद्धावपि तद्घटितवाक्यांतर्गतवर्णेषु वाचकत्वमनुशासनेनैव स्वी तथा च तत्रादेशिनां वाचकत्वसिद्धावन्यत्राप्यादेशिषु साकल्येनास्वरसादाह किंचेति तद्धेत्विति तद्धेतोरेव तत्त्वे किं तेनेति न्यायाका ऽलाघवमूलकश्चायं न्यायः उभयोर्हेतुत्वे गौरवात्तं संगमयति लकारस्येति बोधापत्तिरिति भवनकर्तृबोधापत्तिरित्यर्थः न केवलेति न्यायात्केवललकारस्य प्रयोगानर्हत्वाद्भूद्रत्युक्तं लकारदशायां शपो ऽसंभवात्तु भवतीत्युपात्तं तथा च भवतीत्यत्रानुसंहितात्लकाराद्य था कर्तृबोधस्तथा भन्यस्य श्रुतलकारादपि कर्तृबोधापत्तिरिति भावः न चासाधुत्वज्ञानं प्रतिबंधकं शक्तत्वरूपसाधुताया अपिस त्वादपभ्रंशादपि बोधोदयेन तदीयज्ञानस्या

प्रतिबंधकत्वाच्चेति भावः॥

तादृशेति आपादितकर्तृबोध इत्यर्थः समभिव्याहार इति पूर्वापरीभावापन्नवर्णसमुदाय इत्यर्थः आवश्यकत्वात् न विना लकारेणापि
बोधाजननेनोक्तसमभिव्याहारस्यापेक्षणादित्यर्थः वाचकत्वशक्तिरिति अर्थबोधकत्वरूपशक्तिरित्यर्थः तथा चात्मकलत्वार्थस्य
टोपयोगित्वान्नस्यादिति भाव वाचकत्वानभ्युपगमे आदेशिशक्तिवादिमते गौरवं प्रदर्शयति अन्यथेति उक्तसमभिव्याहारस्य वा
चकत्वानभ्युपगमे इत्यर्थः नन्वेतावता समभिव्याहारस्य वाचकत्वं तथापि तत्प्रयोगान्तर्गतधातुप्रत्ययघटकानां वर्णानामेव आह तं
थाचेति विनिगमनाविरहादिति न च वर्णानां बहुत्वेन विनिगमकम् वर्णानुपूर्व्यास्तदनुगमकत्वात् किन्तु समभिव्याहारस्य वाचक
तादृशबोधे पचतीति समभिव्याहारोपि कारणमिति चेत् तर्हि विशेषकत्वादस्तु तादृशसमभिव्याहारस्यैव वाचकत्वशक्ति
अन्यथा लकारस्य वाचकत्वं समभिव्याहारस्य कारणत्वं चेत्युभयं कल्प्यमिति गौरवं स्यात् तथा च तादृशसमभिव्याहार
स्समभिव्याहृतवर्णा वेत्यत्र विनिगमकाभावात् प्रयोगान्तर्गतवर्णा वाचका इति सिध्यतीति भावः अपि च॥ १९ वैतद्युदक
नानावर्णानामेव चेद्वाचकतायां गौरवं वर्णानां वाचकत्वे तु आनुपूर्व्या एकस्या एव तन्त्वमिति लाघवस्यैव विनिगमकत्वमिति भाव मनु
प्रयोगान्तर्गतवर्णस्मारितवर्णत्वाव च्छेदेन वाचकत्वमिति दोषे प्रकृतार्थवाचकत्वाभावसाधनाय मूलं इत्यतो भयनत्रिया कर्तृबोधापा
दनमनुचितं तादृशलकारस्य प्रयोगान्तर्गतवर्णास्मारितत्वात् न चापनोत्तयुक्तिः समभिव्याहारस्य वाचकत्वसाधिका मन्यमानस्य
म्नायावकाशः समभिव्याहारस्य स्वाचकतापरोपयोगितया शाब्दबोधहेतुत्वेपि तद्वाचकतायां मानाभावेन तेन तदन्यथासिद्धिसंभवा
न लकारस्य वाचकत्वे त्वनुशासनस्यैव मानत्वादित्यपरितोषान्मूलमवतारयति अपिचेति॥

पदस्फोटनिरूपणउपजीव्योपजीवकभावस्यापिसंगतित्वंसूचयन्मूलमवतारयति एवमिति उक्तरीत्येत्यर्थः आदेशानामपिकेषां चित्प्रयोगानंतर्गतत्वादाह तिङ्विसर्गादयइति प्रयोगांतर्गतवर्णाइतियावत् ननुतादृशयावद्वर्णानांवाचकत्वंकथंपदस्फोटः सिद्धिरतोभावार्थमाहायमिति समभिव्याहृतंनूक्तार्थे सि इइति आनुपूर्वीविशिष्टतावतांवर्णानामवाचकत्वे आनुपूर्वीरूपप दस्यवाचकत्वाशादुराशेतिभावः ननुसमुदायस्यप्रत्येकानतिरिक्तत्वेनवाचकतायाः प्रत्येकवर्णविश्रामोवाच्यस्तथाचकथं

एवमादेशानांवाचकत्वेसिद्धेपदस्फोटोपिसिद्धएवेत्याहअथेतिआदेशास्तिबुविसर्गादयः अयंभावःसमभिव्या हृतवर्णानांवाचकत्वेसिद्धेतादृशवर्णसमभिव्याहाररूपपदस्यवाचकतासिद्धातिप्रतिवर्णमर्थस्मरणानुभ वविरुद्धत्वात् प्रत्येकंवर्णानामर्थवत्त्वेनप्रातिपदिकत्वापत्तौनलोपः प्रातिपदिकांतस्येत्यादिभिर्धनंवनमित्या ११ दौनलोपाद्यापत्तेश्च ॥

समुदितताहशवर्णरूपपदस्यवाचकतेत्यतः प्रत्येकवर्णवाचकतांनिरस्यति प्रतिवर्णमि ति अनुभवविरुद्धत्वादितिघटशब्दादमुमर्थंप्रत्येमीत्येवप्रतीतेरित्यर्थः साधकान्तरमप्याह प्रत्येकमिति अर्थवत्त्वइति तद भ्युपगमइत्यर्थः नलोपादीत्यादिनाजश्त्वादिपरिग्रहः तथाचसमुदितानामेवतेषांवाचकत्वमभ्युपेयं तत्रचोक्तयुक्त्यातत्स मुदायस्यवाचकत्वनिराबाधः सएवचास्माकंपदशब्दव्यपदेश्यइतिभावः ॥

ननु प्रत्येकवर्णानां वाचकत्वस्य गौरवपराहतत्वादेवासंभवात्समुदायस्यैव तत्स्यादित्यादेशाद्वाचकाश्चेति समभिव्याहृ-
१० तवर्णानां वाचकतायां हेतुत्वोपन्यासो विफलः उन्मत्तप्रलपितत्वशङ्कायास्तत्रावसरेणैव निरासादित्यत आह एतच्चेति समभि-
भिव्याहृतवर्णानां वाचकत्वोपन्यसनं चेत्यर्थः, चरमवर्ण एवेति पदान्ते श्रूयमाणवर्ण एवेत्यर्थः. एवकारेण पदघटा-

एतच्च चरमवर्ण एव वाचकत्वशक्तिः शक्तेर्व्यासज्यवृत्तित्वे मानाभावात् पूर्वपूर्वव-
र्णानुभवजन्यसंस्कारसहकृत चरमेणार्थधीजनने सहकारिण इति न तन्मात्रोच्चारणादर्-
थधीरिति वर्णस्फोटवादिनां मतान्तरस्य दूषणायोक्तम्. ॥ ६० ॥ ६० ॥ ६० ॥

कतत्पाक्तनवर्णव्युदासः. तत्र हेतुमाह शक्तेरिति स्वरूपसंबंधात्मिकाया बोधकारणताया पर्याप्तत्वासंभवाच्चरमवर्णा-
देव बोधोदये नान्यत्र तत्त्वे मानाभावादिति वार्थः ननु तस्यैव वाचकत्वे तन्मात्रश्रवणादर्थबोधापत्तिरत आह पूर्वे
पूर्ववर्णेति तत्पदघटकपूर्वपूर्ववर्णेत्यर्थः मतान्तरेति समभिव्याहृतवर्णानामवाचकत्वेन तत्समुदायरूपपदस्यैव
तु एव वाचकत्वमिति यन्मतान्तरं तत्खंडनायेत्यर्थः उक्तमित्यस्य मूलदूतिशेषः अर्थबोधापत्त्येति चरमजनेय मापत्ति

तस्मादिति स्थानिनो लकारस्योभयत्रैक्यादिति भावः नव्यनैयायिकनये तु नेयमापत्तिः तैः प्रयोगान्तर्गततिबादीनामेव वाचकताया अभ्य-
भ्युपगमात् धातुप्रत्ययलोपस्थले तु तदर्थबोधोपपादनं तूभयोः समप्रयत्नकमित्यवधेयं इत्यस्त्विति तथा च तदुभयशक्त्यैव कर्-

लकारस्यैव वाचकत्वे कृत्तिङोः कर्तृभावनावाचकत्वव्यवस्था न सिद्धा तस्मादित्याह किंचे
ति आदेशानां वाचकत्वे च तिङ्त्वेन भावनायां शानच्त्वादिना कर्तरि शक्तिरित्युपपद्यते वि
भाग इति भावः नच शानजादौ कृतिर्लकारार्थः आश्रयः शानजर्थ इत्यस्तु कर्तरि कृदित्य-
नुशासनादिति शंक्यम् स्थान्यर्थेन निराकांक्षतया शानजादौ कर्तरीत्यस्याप्रवृत्तेः अन्य
था घञादावपि प्रवर्तेत ६०॥

र्तृलाभः शक्त्याश्रयस्यैव कर्तृत्वादिति भावः अन्यथेति अनाकांक्षेपि शास्त्रप्रवृत्ताविन्यर्थः शक्ततावच्छेदकभेदस्य तत्रापि स
त्त्वादिति भावः॥

सामानाधिकरण्यानुरोधादिति शानचः कृतिवाचकत्वे सर्वानुभवसिद्धाभेदान्वयबोधानुपपत्तेरित्यर्थः लडादेशत्वबोधनफलं ध
त्वर्थे वर्त्तमानत्वप्रतीतिरेवेति बोध्यम् पचतिकल्पमिति इदं च स्वाद्यन्तं नामेति मतमनुसृत्य सत्वप्रधानानि नामानीति निरुक्ताद्द्रव्य
विशेष्यकबोधजनकत्वं नामत्वम् तदेव च नामार्थयोरिति व्युत्पत्ति घटकं अत एव निपातार्थस्य भेदान्वय इति मते नेदं दूषणमि

देवदत्तः पचमान इत्यादि सामानाधिकरण्यानुरोधाच्छानच कर्त्तावाच्यः स्यादित्याशङ्क्याह नरवाचनतिङ्क्ष्व
सिनामताकृत्स्विवस्युः नामार्थयोर्भेदोपि तस्मात्तुल्योऽवधार्यताम् ॥ अयादेशावाचकाः स्वीत्यत्र स्फोटस्तत्र स्फुटः
पचति तरां मैत्र पचतिकल्पं मैत्र इत्यादिषु नामार्थत्वाभेदान्वययोः सम्भव एवेति कर्त्ता वाचकता स्यादिति भावः तत्व प
चतिकल्पमित्यत्र सामानाधिकरण्यानुरोधात्कर्त्तरि लक्षणा पचमान इत्यत्राप्युपपत्तेरिति ल. कर्मणीत्यनुशासनं च
लाघवात्कल्पिते लकारे कर्त्रादिवाचित्वकल्पितमादाय सङ्गतम् इति वर्णस्फोटनिरूपणम् ॥
॥ तिङ् परे लक्षणेत्यस्य लस्येतिशे
षः आपत्तेरिति न च सा तत्वे ष्टेति भाव तस्मादेशानां वाचकत्वे आदेशिशक्तिप्रतिपादकस्य लः कर्मणीत्यादि सूत्रस्य आनर्थक्यमत आह ल. क
र्मणीति उक्तमिति आस्यातशक्तिनिरूपणावसर इति शेष एवं च प्रयोगे श्रूयमाणप्रकृतिप्रत्ययघटकवर्णेषु शक्तिर्वर्णस्फोट
ति पर्यवसन्नम् इति भूषणसारदर्पणे वर्णस्फोटनिरूपणम् ॥

उद्बोधकतत्कल्पेदूषणा। नारमप्याह रामोऽस्तीत्यादि समधानस्य फलानुमेयत्वेन नादृशस्थले फलाभावेनोद्बुद्धसंस्काराभावादिति बोध्यम् ननु मभिव्याहारो न समूहः वर्णानां क्रमिकाणामाशुविनाशिनां च तत्संभवात्तत एवाव्यवहितोत्तरत्वसंबंधेन न पूर्वपूर्ववर्णवत्त्वं पूर्वपूर्ववर्णस्ये चाभावात् नापि वर्णसमवेतं पदं यौनर्मानाभावात् अन्यथा तादृशधर्मानुगतीकृतवर्णानां वाचकत्वेनैवोपपत्त्या पदस्फोटस्य निरालंबनता पत्तेः पदप्रयुक्तकार्याणां वर्णेष्वेव दर्शनाच्चेति कथं पदस्फोटसिद्धिरित्यत आह दिगिति तदर्थस्तु वर्णसमुदायः पदं न वर्ण इति

रामोऽस्तीति वक्तव्ये राम इत्यनंतरं घटिकोत्तरमकारोच्चारणेऽर्थबोधा
पत्त्या तादृशानुपूर्व्या एव शक्ततावच्छेदकत्वौचित्यादिति दिक् ॥६१॥

प्रतीतेर्वर्णातिरिक्तपूर्वापरीभूततत्समुदायात्मकपदस्वीकारस्यावश्यकः अत एव पदे वर्ण इति व्यवहारोऽपि स्वरसतः संगच्छते नित्याश्च वर्णास्तेषु पौर्वापर्य्यञ्च पूर्वपूर्ववर्णानुसंधानस्याव्यवहितोत्तरत्वसंबंधेनोत्तरोत्तरवर्णानुसंधाने वाक्यस्फोटवक्ष्यमा णरीत्या सत्त्वात्तेन स्वविषयकानुसन्धानविशिष्टानुसन्धानविषयत्वरूपमिति नानुपपत्तिरिति यथा चैतत्तथा वाक्यस्फोटनिरू पणे वक्ष्यत इति तथा च वर्णसमुदायो वाचक इति पदस्फोटपक्षे पर्य्यवस्यति

पारिभाषिकेति शास्त्रकारसंकेतितेत्यर्थः पूर्वंतु प्रकृतिघटकवर्णसमुदायरूपस्य प्रत्ययघटकवर्णसमुदायरूपस्य च तस्यवाचक
तोक्ता इदानीन्तूभयसमुदायस्यैव सेति भेदः घटेनेति घट इति प्रकृतिरेनेति प्रत्यय इति प्रकृतिप्रत्यययोर्विभागस्य ज्ञानासंभ
दितियोजना सर्वे सर्वपदेति वर्णनित्यताप्रतिपादकभाष्यमेतत् वत्ससादेरपि पक्षत्वादाह व्याजेनेति तथा च निश्चितसाध्यवं
त्वस्यैव दृष्टान्तत्वे तत्त्वेन तस्य पक्षभिन्नत्वाभावेपि न दृष्टान्तत्वमनुपपन्नमिति भाव तत्रावत्ससादिस्थले विभागस्तन्निर्णय
अस्य वैयाकरणानामपीति शेषः परेतु आमादौ प्रत्ययत्वस्य दृष्टत्वेन वा मित्यादावामो वद् इत्यादेर्वसादेः प्रत्ययत्वमितरं शस्यप्र

सुप्तिङन्तं पदमिति परिभाषितपदस्य वाचकत्वं स्वीकर्तॄणां मतमाह घटेनेत्यादिषु नहि प्रकृत्यादिभिदा स्थितावत्
त्ससादाविवेहापि सम्मोहो हि दृश्यते २ घटेनेत्यादौ घट इति प्रकृतिर्नेति प्रत्यय इ इति प्रकृतिरेनेति प्रत्यय इति
विभागस्य सर्वे सर्वपदादेशा इति स्वीकारे विशिष्य प्रकृतिप्रत्यययोर्ज्ञानासंभवान्न वाचकत्वमित्यर्थः वैयाकरणे
विभागः सुत्रे यद्यपि न दृष्टान्तव्याजेनाह वत्ससादाविति बहुवचनस्य वत्ससावितिसमुदायस्यादेशविधानान्ना
ऽपि तद्विभागः संभवतीत्यर्थः

कृतित्वमनुमातुं शक्यमित्युक्तरीत्या न प्रकृतिप्रत्ययसमुदायरूपपदस्य वाचकत्वसिद्धिः
घटेनेत्यत्र तु न शब्दस्यादेशत्वं भाष्यकृतैवोक्तमिति न तत्र विभागासिद्धिरप्यपर्याप्तचक्रादित्यादौ गत्याशिष्यमाणं तु प्रमाण
योऽभिधायीति न्यायात्प्रकृतेरेव वाचकताः सु यानत्रापि सुप्रप्रत्ययानुसंधानाद्बोधः प्रकृतेः स्वार्थविशिष्टमन्यपार्थेलक्षणाया सर्वे
सर्वपदादेशा इत्यपि वर्णानित्यत्ववादिनां दुराग्रहमित्याहुः॥

युक्तेरैक्यात्कमशश्च वाक्यस्फोटनिरूपणमित्याशयेन मूलमवतारयति सुप्तिङन्तेति तेन तत्वाचकत्वं समुदाय इति पदसमुदायरूपे वाक्य इत्यर्थः एवमिति वाक्यशक्तिवदित्यर्थः विशिष्य सूत्रोपात्तरूपेण अज्ञायमानेष्वित्यनेन तन्निष्ठबोधकत्वज्ञानासंभवः सूच्य तेसमुदायव्युत्पत्त्येति समुदायस्य वाचकत्वग्रहेणेत्यर्थः बोधेत प्रकृत्यर्थविशिष्टप्रत्ययार्थबोधादित्यर्थः तत्रापि सुप्तिङन्तरूपपदे पि शा क्तिरिति तत्कल्पनेत्यर्थः ननु घटेनेत्यादिमूलेन समयुक्तिकस्फोटद्वयोपादानात्कथं पदस्फोटसाध्येवाक्यस्फोटस्य दृष्टांतत्वं किंच प्रथमं पदस्फो

सुप्तिङन्तचयरूपवाक्यस्यापि तदाह हरेवेत्यादिदृष्टाच वाक्यस्फोटं विनिश्चिनु अर्थे विशिष्य संबंधाग्रहणं चेत् समं पदे लक्षणादधुना चेत्तत्र देय यर्थं सुनत्तया हरेवविष्णोवेत्यादौ पदयोरेङः पदान्तादतीत्यकारे शसति ततद्विभागः सुज्ञानः तथा च प्रत्येकं पदाज्ञानेपि समुदायशक्तिज्ञानाच्छाब्दबोधात्समुदायेप्यावश्यिकी शक्तिः एवं प्रकृतिप्रत्ययेषु विशिष्याज्ञायमानेष्वपि समुदायव्युत्पत्त्या बोधात् तत्राप्यावश्यिकैव शक्तिरिति भावः वस्तुतः पदे पदार्थबोधवद्वाक्ये न वाक्यार्थबोध इति पदार्थशक्तिः पदेष्विव वाक्यार्थशक्तिर्वाक्ये भ्युपेयेति पदस्फोटं वाक्यस्फो टोऽव्यवस्थितौ

टासिद्धौ तदर्थसंबंधरूपवाक्यार्थाप्रसिद्ध्या वाक्यशक्तिकल्पनावसर इत्याद्यपरितोषात्पदस्फोटमेव दृष्टांतीकृत्य वा क्यशक्तिं साधयति वस्तुत इति तथा च यत्र पदोपस्थित्या पदशक्तिग्रहसंभवस्तत्र पदसत्त्वेव वाक्यार्थबोधो यत्र तदसंभवो हरेवेत्या दौ तत्रानन्यावाक्यस्यैव शक्त्यैव शक्तो बोध इति यद्यपि व्यवस्थिता विति पदमहिम्ना पक्षद्वयं व्यवस्थितमिति लभ्यते तथापि आ वश्यकवाक्यस्फोटेनैवोपपत्तौ पदस्फोटकल्पनं नावश्यकमिति सिद्धांतवाक्यस्फोट एव पर्यवस्यतीति बोध्यम्॥

वाक्यस्फोटस्यावश्यकतामेवदर्शयति अन्यथेति वाक्यशक्त्यनभ्युपगमे इत्यर्थः तादृशेति वाक्यार्थबोधजनकत्वरूपवाक्यशक्तिज्ञान
रहितस्यापीत्यर्थः तत्सत्त्वे पुनस्तत्रापि बोध इष्ट एवेति भावः बोधप्रसंग घटकर्मकानयनानुकूलकृतिबोधापत्तिरित्यर्थः पदत्वनिश्चा
न जन्यपदार्थोपस्थितेः सत्त्वादिति भावः घटमानयेत्यत्रेवेति अत्र तादृशव्युत्पत्तिरहितस्येत्यनुषज्यते ननु शाब्दबोधकारणीभूत
तात्पर्यज्ञानरूपपदकार्यकारणाभावादेव न बोधोऽतस्त्राह सत्यपीति बोधाभावादिति तादृशबोधाभावादित्यर्थः तथाच पदभावा

अन्यथा घट कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादौ तादृशव्युत्पत्तिरहितस्यापि बोधप्रसंग घटमानयेत्यत्रेव पदार्था
नामुपस्थितेः सत्त्वात्तात्पर्यज्ञाने बोधाभावाच्च तत्रैव घटकर्मकमानयनमिति बोधे घटार्थकप्रातिपदिकोत्तर
कर्मत्ववाचकविभक्तेस्ततो धातोस्ततस्त्याख्यातस्य समभिव्याहार कारणमितिकार्यकारणभावज्ञानवतो बोधजन
नमपि रेतु रितिचेन्नहि सिद्धो वाक्यस्फोट घटादिपदार्थबोधे बोधकतारूपपदशक्तिज्ञानकार्यकारणभावस्येव वि
शिष्टवाक्यार्थबोधे पद समभिव्याहाररूपवाक्यनिष्ठबोधकतारूपवाक्यशक्तिज्ञानस्यापि हेतुत्वकल्पनात् ॥ ५ ॥

त्कार्य्याभानस्तस्य तद्धेतुतया वाक्यशक्तिरावश्यकेति भावः एतेन व्यतिरेकसहचारकारणताग्राहकः प्रदर्शितः अन्वयंप्रदर्शयन्
वाक्यशक्तिं व्यवस्थापयति जन्येवेति घटमानयेत्यत्रैवेत्यर्थः बोधादित्यनेन स्वरूपसतो हेतुत्वव्यवच्छेदः तादृशसमकालस्थनिष्ठ
बोधहेतुमस्येवा स्मन्मनेवाक्यशक्तित्वेनाकांक्षाशक्तिरिति परिभाषाभेदेपि वाक्यस्फोटसिद्धिर्निरपवाधेत्याशयेनाह मयेति ॥

ननु शाब्दबोधे हेतुत्वं र्थोपस्थितिजनकत्वं शक्तित्वं ननु पद एव न वाक्ये तन्निष्ठबोधकतायास्तादृशोपस्थित्यजनकत्वाद तत्राह अर्थोप
स्थापकेति शाब्दवृत्तीति शाब्दनिष्ठं यद्बोधकारणत्वमित्यर्थः तथा चोपस्थितौ शाब्दहेतुत्वनिवेशे एतत्कल्पे प्रयोजनाभावेन तज्ज्ञान
स्य तादृशोपस्थित्यजनकत्वेपि शक्तितात्क्षतेः बोधकशब्दस्य शाब्दत्वेन निवेशाच्चापभ्रंशस्यापि संग्रह इति भावः ननु वाक्यशक्तिवा
दिमते संसर्गरूपवाक्यार्थस्य नानात्वात् तद्भेदेन शक्त्यानंत्यम् किंच पदवृत्त्या वाक्यशक्तिं विनापि वाक्यार्थबोधजननाद्वाक्यशक्तिग्र
हस्य तद्धेतुतायां व्यभिचारः अखण्डवाक्यपक्षस्तु नेदानीं प्रक्रान्तः कार्य्यतावच्छेदकेव्यवहितोत्तरत्वानिवेशेन तद्धारणेप्यनुपस्थितसं
सर्गे वाक्यशक्तिग्रहः शाब्दबोधात्प्रागसंभवीति कथं तस्य कारणतेति चेन्न सत्यं संसर्गस्य विशिष्यानुपस्थितावपि तदादिवत्का
अर्थोपस्थापकज्ञानविषयशब्दवृत्तिज्ञानकारणत्वस्यैव शक्तित्वात् युक्तं चैतत् विषयतासंबंधेन शाब्दबोधमात्रे वृत्तिज्ञान
स्य लाघवेन हेतुत्वसिद्धेः विवेचितं चैतद्दूषणे॥ ११ एकविभक्तिविशिष्टधातुपदकारकविशिष्टक्रियाबोधकमिति सामान्यतः
स्तद्ग्रहात् तात्पर्य्यग्रहस्य त्वयाप्येवमेव वाच्यत्वात् अनंतरपदविशेषसमभिव्याहारेण तात्पर्य्यवशात्संसर्गविशेषेण तत्कारका
विशिष्टतत्क्रियाभानं नापि संसर्गानंत्यप्रयुक्तशक्त्यानंत्यम् — — — संबंधत्वस्यानुगमकस्य सत्वात् तत्पदघटितसमभि
व्याहारस्य नियामकताप्युभयोः समैवेति तन्मतनिष्कर्षः ननु स्यादेवोक्तप्रकारेणैव वाक्यनिष्ठबोधकतायाः शक्तित्वं सप्रमाणंस्या
त्तदेव तु नेत्यत आह युक्तं चैतदिति एतत् वाक्यनिष्ठबोधकत्वस्य शक्तित्वम् युक्तिमेवाह विषयतेति शाब्दबोधमात्रे तत्सामान्य
मर्थः वृत्तिज्ञानस्येति वृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेरित्यर्थः विषयतासंबंधेनेत्यनुषज्यते लाघवादिति अन्यथा घटपदशक्तिमवि

दुपलक्ष्यत्वानवतो घटमानयेति वाक्याद्बोधापत्त्या घटशाब्दबोधे घटार्थकपदवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितित्वेन हेतुतावाच्यत्वात्पर्यभेदे नानंत
कार्यकारणभावकल्पने गौरवम् अस्मन्मते तु विषयतासंबंधेन घटवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेः सत्त्वान्न शाब्दे तस्य भानमित्येक एव का
र्यकारणभावः कल्प्यत इति लाघवादित्यर्थः ननु घटघटत्वयोर्विशेष्यविशेषणभावे विपरीतव्युत्पन्नस्य घटमानयेत्यतो घटत्वविशिष्टबोधवा
रणाय घटत्वविशिष्टबोध्योपस्थिते घटपदवृत्तिज्ञानजन्यघटत्वविशिष्टाया हेतुताया अवश्यवाच्यतया तत एवानतिप्रसंगे उक्तकार्य
कारणभावे मानाभाव इत्यत आह विवेचितमेवेति पदपदार्थभेदे नानंतकार्यकारणभावप्रसक्तिप्रवेशमपेक्ष्योपस्थितेः पदज्ञानजन्यत्वे
नैव शाब्दसामग्रीकुक्षौ प्रवेश उचितस्तया श्रुतिसमवायेनाकाशस्य जनकतयोपस्थितस्यैव तद्वदेव शाब्दे भानवारणाय विषयतया शाब्द
सामान्ये वृत्तिजन्योपस्थितेर्विषयतया हेतुत्वं वाच्यम् एवं च संसर्गस्य शाब्दे भानानुरोधेन संसर्गे निवृत्तिकल्पनमावश्यकम् तथा च पदे
पदार्थो नो वाक्येन वाक्यार्थस्य बोध इति न विशेष्यविशेषणव्युत्पासेन शाब्दबोधे पदार्थानां भानं पदोपस्थितानामेव संसर्गस्य वाक्यशक्त्या बो
धादिवृत्तिज्ञानस्येति यथाश्रुतार्थकमेव तत्र विवेचितम् वस्तुतस्तु वृत्तिज्ञानस्येत्यनेन मतुषक्तविषयतासंबंधेनेत्यस्य वृत्तिज्ञानविषयत्वो
धकत्वघटकबोधोपविषयतासंबंधेनेत्यर्थः अन्यथा वाक्याकारविज्ञानजन्योपस्थितेः शाब्दबोधत्वेन तस्मिंस्तेन संबंधेन न हेतुत्वा
सभेन वाक्यशक्तेर्गर्भसत्त्वादिति बोध्यम् अत्र वदन्ति पदजन्यपदार्थोपस्थितिमन्तरेण शाब्दबोधानुदयात् शक्यपदार्थोपस्थिते
शाब्दबोधे हेतुनेति तावन्न विवादः पदस्य च प्रकृत्याद्यात्मकस्यार्थसंबंधं विना तदुपस्थापकत्वासंभवात्तस्मिन् वृत्त्यात्मकसंबंधो
ऽप्यावश्यक एव ननु तत्समुदायरूपपारिभाषिकपदस्य तत्समूहरूपवाक्यस्य विशिष्टार्थे सत्त्व विनापि तेभ्य आकांक्षादिरूपस्मार
णसमवायान्नादेव विशिष्टबोधोपपत्तेः एकपदार्थविशिष्टापरपदार्थशाब्दस्यैव तत्कार्यमात्र एकत्वात् अनुमानवादिविज्ञान

जन्योपस्थितेर्विषयतासंबंधेन हेतुत्वमेववाक्यशक्तौ प्रमाणमितितन्न स्वातंत्र्येणतद्धेतुत्वस्यैवासिद्धेः तथाहि तादृशकार्यकारणभावेवृत्तित्वे
नपदवृत्तेर्निवेशः किंवाक्यवृत्तेः किंवावृत्तिमात्रस्य नतावदाद्यः पदवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेः शाब्दहेतुत्वस्यसर्वैरेवाभ्युपगमात् नद्वि
तीयः वाक्यवृत्तेस्तत्रः प्रागसिद्धेः अतएवनतृतीयः किंचतव मतेवाक्यशक्तिजन्योपस्थितेः शाब्दबोधात्मकत्वेनतस्मिंस्तद्विषयत्वा
संभवादपिनोक्तरीतिः साधीयसी अपिचवाक्यवृत्तिज्ञानस्यशाब्दसामान्येन स्वातंत्र्येणहेतुत्वं यदाकदाचिद्विवरणादिनाघटादिपदश
क्तिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितिवृत्त्यापिघटमानयेतिवाक्यशक्तिमविदुषआकांक्षादिवशाच्छाब्दबोधोदयेनव्यभिचारात् यदपिसम
भिव्याहाररूपाकांक्षैववाक्यमिति तदपिन तथासतिघटीयाकर्मनेत्यादिबोधेघटमानयेतिवाक्यंसाकांक्षंनिराकांक्षंचघटः कर्मत्व
मिति ~~~ सर्वसिद्धव्यवहारानुपपत्तिः पदयोःसमभिव्याहार इतिवत्पदयोर्वाक्यमितिव्यवहारप्रसंगश्चेति समभिव्याहृतप
दानामेववाक्यत्वमुपगन्तव्यम् तथाचसमभिव्याहारस्यशाब्दबोधहेतुत्वेपिवाक्यस्यतत्त्वंदुरुपपादमेवेति क्ववाक्यशक्तिसिद्धिः।
समभिव्याहारनिष्ठबोधजनकत्वग्रहवतोबोधेन ज्ञानंहेतुरित्यपिरिक्तंवचः अन्वयव्यतिरेकाभ्यां समभिव्याहारज्ञानस्यैवशाब्द
धीहेतुत्वेनतन्निष्ठबोधजनकत्वज्ञानस्यहेतुतापारवाभावात् नचतदपिसम्भवति शाब्दबोधात्प्राक्संसर्गस्यैवानुपस्थितेः सामान्यतस्त
दुपस्थितावपिविशेषरूपेणभानार्थंतात्पर्यज्ञानाद्यपेक्षणेचमूलशैथिल्यात्तत्रवाक्यशक्तेरेवासिद्ध्यापत्तिः वक्ष्यमाणरीत्याशाब्दबोधा
त्प्राक्तदुपस्थित्यभ्युपगमेवाक्यवृत्तिज्ञानजन्योपस्थित्यनंतरंशाब्दबोधाभ्युपगमेवाशाब्दप्रामाण्यभंगापत्तिः अनधिगतार्थग्राहका
रणस्यैवप्रमाणत्वात् अतएवसूत्रकृताकृत्तद्धितसमासाश्चेत्यत्रसमासग्रहणंकृतम् वाक्यशक्तौतुनह्यैयर्थ्यंस्पष्टमेवसामयिकःश
ब्दादर्थप्रत्ययइतिकणादोक्तेर्वाक्यशक्तिग्राहकानुशासनादेरभावेनतद्ग्रहासंभवाच्चेति वाक्यस्फोटआपातरमणीयएवेति ॥८०॥

पूर्वोक्तशक्तिग्रहप्रकारस्य शैथिल्यमनतिनिर्धापं नमिन्याशंकां तं व कुमारिलमतं च इत्याशयेनाह नन्विति अपूर्वत्वात् शाब्दबोधात्प्रागनुप
स्थितत्वात् ननु शाब्दबोधात्पूर्वं पदैः प्रत्यक्षाद्युपस्थितपदार्थनिरूपि तशक्तिग्रहः सुलभ एवेति पदैः सममिति मूलमनुपपन्नमत आ
शयं प्रकाशयति पद एवेति पदानामेवान्वितपदार्थे शक्तिरन्वयश्च सामान्यरूपेण ज्ञात अत एव घटादिपदादन्वितघटाद्युपस्थि
तौ नियमनतः प्रतियोग्याकांक्षा भवति किमन्वितो घट किमन्वितकर्मत्वमित्याद्याकारा सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्य विशेषधर्मप्रका
रकजिज्ञासाजनकत्वात् विशेषरूपेण भानं त्वमादिपदसमभिव्याहारो नियामकोऽत एव तस्य शाब्दे भानम् पदवृत्ति विषयत्वात् अ

ननु वाक्यार्थस्यापूर्वत्वात्कथं तत्र शक्तिग्रह इत्याशंक्याह अर्थेति वाक्यस्येति शेषः वाक्यस्य वाक्यार्थे विशिष्य शक्य
ग्रहणे चेत्तर्हि पदेऽपि समं पद एवान्वयांशेऽपि शक्तिरिति पक्षेऽपि तद्ग्रहासंभवस्तुल्य इत्यर्थः यदि च पदशक्तिः पदार्था
शे ज्ञाता अन्वयांशे वाज्ञातोपयुज्यत इति कुत्र शक्तिवादस्तदा ममापि वाक्यस्य शक्तिरज्ञातैवोपयुज्यत इति वाद्यभ्यु
पगमस्तुल्य इति भावः॥

शक्यस्यापि भानातिप्रसंगात् नञ्जिव घटमानयेत्यत्रेतरान्वितकर्मत्वमिति रीत्यानेकधा संसर्गस्य भानाप
तिसत्त्वे त्वदेभ्यस्तत्पार्थोपस्थितावप्याकांक्षावशादेकधैव तज्ज्ञानप्रसंगात् नचाकांक्षायास्तद्भाननियामकत्वावश्यकत्वे मतत्रवृत्ति
कल्पनापार्थेति वाच्यम् अशक्यभानभियैव तदभ्युपगमात् तथा च पदशक्त्यैव संसर्गभानोपपत्तौ तत्र न वाक्यशक्तिः अदूरत्वापेक्षा
यां वाक्यस्य गुरुत्वाच्चेति तन्मतं तथा चान्विताभिधानमतेऽपि पदे वाक्यार्थशक्तिग्रहासंभव समान इत्यर्थः ज्ञातेति पदार्थानां प्रागुपर्दि
ष्टत्वात् तत्र पदार्थशक्तिग्रह सम्भवादिति भावः अज्ञातवतिरत्वभ्युपगमस्तु शाब्दे भानापत्त्यैवेति भावः ॥ ॥

पदार्थवदिति सप्तम्यंताद्वतिः उपमेये सप्तमीदर्शनात् वाक्यार्थेपि संसर्गेपीत्यर्थः इदंच बोध्यत्वं शक्तिरित्यभिप्रेत्य तद्ग्रहः शक्तिग्रहः
लक्षणशब्दस्य चिह्नादौ प्रसिद्धेः प्रकृतोपयोग्यर्थपरतया तं व्याचष्टे लक्ष्यतइति मूले अर्थेइति निरूपितत्वं सप्तम्यर्थः तच्छब्दार्थे
शक्तिज्ञाने ऽन्वेतीत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे पदेपीत्यादि तद्ग्रह इति वाक्यार्थनिरूपितशक्तिग्रह इत्यर्थः अयं भावः घटमानयेत्यादिवृद्धव्य

ननु वृद्धव्यवहारं पश्यतो मनसा पदार्थवद्वाक्यार्थेपि तद्ग्रह इति चेत्तुल्यमित्याह लक्षणादिति
लक्ष्यते तर्क्यते ऽनेनेति लक्षणं मनस्तस्मात् अपिः पदं पदोत्तरं बोध्यः पदेपि लक्षणात्तद्ग्रहश्चेत्तर्हि
ह्यस्तु वाक्येपीति शेषः वस्तुतस्तु समुदितार्थे विशिष्टवाक्यस्यैव प्रथमं ग्रहः आवापोद्वापाभ्यां परं त
ःःप्रत्येकं तद्ग्रह इति बोध्यम् ६३ ॥

वहाराद्यस्य पदे पदार्थनिर्णयस्तस्य तद्वाक्यश्रवणे पदैः पदार्थोपस्थित्यादिसम्भवधा
नेन तस्मात्संसर्गोपस्थितिर्नोनुपपन्ना परंतु मानसस्य प्रायः संशयात्मकस्यापि संभवात्तन्निश्चायार्थं शब्दादरः तत्र शक्तिग्रहहेतु
लिंगादेर्निर्णायकस्य सत्त्वेन संशयत्वासंभवादिति ननु शब्दशक्तिनिर्णयस्यैव शाब्दबोधे हेतुतावधारणे न तस्य शाब्दबोधात्प्राग्ज्ञप्ति
त्याःसंभवे न वाक्यशक्तेः ॥

शाब्दबोधहेतुत्वं तु घटमेवेत्यत आह यद्वस्तुनस्त्विति तद्ग्रहः विशिष्टवाक्यार्थशक्तिग्रहः तथा च शक्तिग्राहकशिरोमणिना व्यवहारेण पूर्वं
वाक्य एव शक्तिग्रहेण तस्यैव शाब्दबोधहेतुत्वावधारणात् एवं च नेश्वस्वाश्रयविषयकत्वस्य विषयोद्बुद्धसंस्कारसामानाधिकरण्ये-
यसंबंधेन वैशिष्ट्यस्येदानींतनवाक्यज्ञानेप्यक्षतत्वान्नरपि ज्ञानस्य शाब्दबोधे हेतुतायां व्यभिचारः मध्ये वाक्यार्थोपस्थितेरनपे-
क्षणाच्च नोक्तदोषावसर इति भावः नन्वतर्हि पदस्फोटस्य निरालंबनतापत्तिरत आह आवापोद्वापाभ्यामिति आनयनापसारणा-
भ्यामित्यर्थः तद्ग्रहः प्रत्येकपदे प्रत्येकपदार्थशक्तिग्रहः तथा च प्रत्येकपदशक्तिसाचिव्येनाकांक्षादेरिव शाब्दाद्यन्यापेक्षा
ब्दबोधस्तदा पदस्फोटोपपत्तौ तु नान्तरीयकैवसाचेव्यं न जनयतीति तदा वाक्यस्फोट इति मन इत्यपर्यवस्यतीति भावः केचित्तु पदानि
तपदार्थजन्योपस्थितिर्वा शाब्दबोधहेतुर्न तु पदज्ञानमपि मदादिनापि शाब्दबोधोदयेन व्यभिचारात् तदुक्तं पश्यतः श्वेतरूपं ह्रे-
षाशब्दं च शृण्वतः खुरविक्षेपशब्दं चैते तोऽश्वो धावतीति धीरिति तन्न शब्दं विना जायमानस्य घटादिचाक्षुषस्यापि शाब्दत्वाप-
त्तेः तत्र पश्यामि न शाब्दयामीत्यनुव्यवसायान्न शाब्दत्वं यदि तदा प्रकृतेपि समम् उक्तप्रतीतेरनुमानेनैव निर्वाहात् न शाब्दप्र-
त्ययत्वसिद्धिरित्यादि स्वयमूह्यम् ॥

वपलक्षणमिति स्वमतेगभीरयांनद्यांघोषइत्यादौ प्रत्येकपदशक्त्यास्वशक्यसंबंधरूपलक्षणयावोक्तदिशाभीप्सितार्थान्वयेबोधासंभवात्स्व
बोध्यसंबंधस्यलक्षणात्वाभ्युपगमेनवाक्यार्थमात्रेवाक्यलक्षणांगीकारादितिभावः पक्षद्वयमिति पदवाक्यभेदेनव्यवस्थितंस्फोटद्वयमि
त्यर्थः अनुपपत्तिमेवाह उत्पन्नानामिति वर्णानित्यतावादिमतेवर्णानांयोग्यविभुविशेषगुणत्वेनस्वोत्तरोत्पन्नगुणनाश्यत्वादेकदावस्था
नासंभवः तन्नित्यतावादिमतेत्वाहाभिव्यक्तानामिति वर्णानित्याः किंतुतदभिव्यक्तिरेवानित्यावर्णोत्पादकत्वेनान्याभिमतानामेवकण्ठा
द्यभिघातादीनां तदभिव्यंजकत्वाभ्युपगमात् तथाचाभिव्यक्तेरपियोग्यविभुविशेषगुणतयास्वोत्तरोत्पन्नगुणनाश्यत्वाविशेषात् क्षणिक

इयमेवमीमांसकानांवेदांतैकदेशिनांचगतिरित्याह सर्वत्रैवहिवाक्यार्थोलक्ष्यएवेतियेविदुः भाट्टास्तेपीत्थमेवाहुः
र्लक्षणायाग्रहेगतिम् भाट्टाइति तदनुयायिनांवाचस्पतिमिश्रकल्पतरुप्रभृतीनामुपलक्षणमेतत् ननूक्तपक्षद्वयमनुपप
न्नम् उत्पत्तेरभिव्यक्तेर्वैकदाऽसंभवेनवर्णसमूहरूपपदज्ञानासंभवात् तथाचसुतरांतत्समूहरूपवाक्यज्ञानासंभवइ
तिचेन्न॥

त्वान्नहिक्षिप्रवर्णानामपियुगपदवस्थानासंभवएवेत्यर्थः नन्वस्तुवर्णानांयुगपदनवस्थानंकिमस्माकमनिष्टमतआह वर्ण
समूहेति वाक्यस्फोटकल्पेपितदाह तथाचेति ज्ञानासंभवइतीति आशुविनाशिनांक्रमिकाणांमेलकासंभवादंतिमवर्णोत्पत्तिकालेतद
भिव्यक्तिकालेवापूर्वपूर्ववर्णानांतावदभिव्यक्तीनांवावस्थानासंभवेनतत्समूहरूपपदस्यवाक्यस्यचातादात्म्येनप्रत्यक्षकारणस्याभावा
त्प्रत्यक्षस्यैवासंभवेनतत्रोक्तशक्तिग्रहस्यगगनकुसुमायमानत्वादित्याखंडलार्थः ॥ ९ ॥ ९ ॥ ९ ॥

अभिव्यक्तिपक्षमादायसमाधत्ते उत्तरवर्णप्रत्यक्षेति अव्यवहितोत्तरेति एतन्मते वर्णानां नित्यत्वेन सर्वेषामेव वर्णानामव्यवधानेन
स्वाधिकरणक्षणोत्तरकालवृत्तित्वात्तस्यैव स्यापत्त्यास्तस्याभिव्यक्तिगतमेवाव्यवहितोत्तरत्वं वाच्यं तदारोपाद्वर्णेष्वव्यवहितोत्त
रत्वव्यवहारः अतएव तत्तोपस्थिते विशेषणतया निवेशः तच्चाव्यवहितत्वे सत्युत्तरत्वं अव्यवहितत्वं च स्वध्वंसानधिकरणक्षण
संबंधित्वम् तेन घटितपटद्रूत्यादीनातिप्रसंगः उत्तरत्वं तु स्वाधिकरणसहोत्पत्तिकत्वं तेन पिबमधुशीघ्रमित्यादौ नशीधु भागस्यप

उत्तरवर्णप्रत्यक्षसमये तस्मिन्नव्यवहितोत्तरत्वसंबंधेनोपस्थितपूर्ववर्णवत्त्वम् तथा तदुत्तरप्रत्यक्षकालेउप
स्थितिविशिष्टतद्वर्णवत्त्वं तस्मिन्सुग्रहमिति तादृशानुपूर्वीघटितपदत्वस्यैव वाक्यत्वस्यापि सुग्रहत्वात् ॥ ९ ॥

दत्व अन्यनिरूपिताव्यवधानादेरन्यसंबंधत्वाभावेन सत्त्वस्य परिचायकतया प्रवेशान्नाननुगमः न चाप्युत्तरोत्तरवर्णोपस्थितेः पू
र्ववर्णोपस्थितिध्वंसानधिकरणसमयसंबंधित्वात्तदधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणत्वाच्च निरुक्तसंबंधेन तद्वत्त्वमविकलमित्यं च
पूर्वपूर्ववर्णांशे लौकिकस्य चरमवर्णांशे लौकिकप्रत्यक्षस्य संभवात् तात्पर्यबोधकत्वरूपप्राप्तेः सुग्रहत्वादुक्तपदवाक्यस्फोटसि
द्धिर्निराबाधेति भावः ॥ इति दर्पणे पदवाक्यस्फोटनिरूपणम् ॥

अखण्डस्फोटनिरूपणेऽवसरसंगतिं सूचयन्नाह इदानीमिति सखण्डस्फोटनिरूपणानंतरमित्यर्थः अखंडेति पदवाक्ययोरखण्डत्वं चाविद्यमानावयवकत्वं वर्णानामवयवाघटितत्वस्यापि सिषाधयिषितत्वादाह दृष्टांतेति दृष्टांतवाक्यस्य ... वादिघटितत्वनियमेन तदभावात्कथं वर्णेष्विन्यादेस्तत्वमित्याशंकायथाशब्दांत भौचेण मूलं व्याचष्टे यथेति इवेनीति अवयवा

इदानीमखण्डपक्षमाह पदे न वर्णा विद्यन्ते वर्णेष्ववयवा न च वाक्यात्पदानामत्यंतं प्रविवेको न कश्चन ६५ पदे पचतीत्यादौ न वर्णा नातो वर्णसमूहः पदमिति शेषः दृष्टान्तव्याजेनाह वर्णेष्विति एकारौकारऋकारादिवर्णेष्ववयवाः प्रतीयमाना अपि यथा नेत्यर्थः क्वचिदिवेत्येव पाठः एवं वाक्येप्याह वाक्यादिति पदानामपि वाक्याद्विवेको भेदो नास्तीत्यर्थः अयं भावः वाक्यं पदं चाखण्डमेव न तु वर्णसमूहः अनंतवर्णकल्पने मानाभावात् ॥ ६५ ॥ ६५ ॥ ६५ ॥ ॥

इवेत्यर्थः तथा च यथाश्रुतस्यैव दृष्टान्तत्वं नानुपपन्नमिति विविरपृथग्भाव इति प्रत्युपस्तस्थ पक्षे तभावसाधनप्रविवेकशब्दार्थः पृथग्भावो भेदे पर्यवस्यतीत्याशयेनाह भेद इति ननु पदादिप्रतीतौ तदवयवानां वर्णानामुपलभ्यमानत्वात्कथं तदसत्त्वमत आह अयं भाव इति अखण्डमेवेति व्याख्यातार्थ एवकारव्यवच्छेद्यं स्पष्टयति न त्विति अनंतेति अनेकेत्यर्थः ॥ ६५ ॥ ॥

न तु ककारो गकार इति प्रतीतिरेव वर्णैक्ये मानं यदि च वर्णाभिव्यंजकत्वेनोत्पादकत्वेन वाभिमतवायुसंयोगविशेषाभिव्यक्तस्फोट एव क
त्वादिना नादस्य प्रतीतिविषय इति विभाव्यते तदाप्युत्पन्नः ककारो नष्टः ककार इत्यादिप्रतीत्यनुपपत्तिः स्फोटातिरिक्तककारादीनां तन्मान
भ्युपगमात् तस्य च नित्यत्वात् व्यंजकनिष्ठाया उत्पत्तेर्नाशादिमत्त्वे सुखादीनामपि नित्यतापत्तिरत आह न तद्वर्णोत्पादकत्वेनेति वैयात्ये
प्रमाणं दर्शयति वर्णजनकताया इत्यादि तथा च नादस्य वैजात्यं समवायेन स्फोटांशे आदाय आरोप्योक्तप्रतीतिवैलक्षण्योपपत्तौ न तदनुपप
त्तिरतिरिक्तककारादिवर्णसाधिका नाप्युत्पन्नः क इत्यादिप्रतीतिस्तथा सोऽयं क इत्यभेदप्रत्यभिज्ञारूपबाधकसत्त्वेन नादस्य प्रतीतेर्भ्रमं

न तद्वर्णोत्पादकत्वेनाभिमतवायुसंयोगनिष्ठतत्तद्वर्णजनकतावच्छेदकवैजात्यमादायैवं
ककारो गकार इत्यादिप्रतीतिवैलक्षण्यसंभवात् सर्वं हि भामत्यां तारत्वादिवायुनिष्ठं वर्णेष्वारोप्य
तदुक्तं रेवताधिकारेणेनैवं वायुसंयोग एव वाचकोऽपि किं न स्यादिति वाच्यम्॥ ६०॥ ६८ ॥

मत्त्वात् नापि सुखादीनां नित्यतापत्तिः नन्वत्र शब्दसंयोगस्य सविषयात्मकविशेष्यगुणस्य जागरूकत्वादिति भावः अत्र मतान्तरमाह मतं च सति
भ्रमे आरोप्यत इति एतदनुरोधेनैवादायेति पदमारोपपरतया व्याख्यातमतान्तरमनुवदति वायुसंयोगोऽपीत्यपिरेवार्थे करणतावच्छेदकाभि
प्रायतया वायुसंयोग एवेत्यर्थः समवायस्यानाशेऽपि तत्संबंधावच्छिन्नतावच्छेदकत्वेन प्रतियोगिप्राथम्यात् संयोगस्यैव वाचकत्वमस्त्वित्यर्थः॥ ९ ॥

नचोक्तकत्वस्यातीन्द्रियध
समाधत्ते प्रत्यक्षेति अयमाशयः कादिवर्णानामुक्तसंयोगात्मकत्वेऽतीन्द्रियतापत्तिर्नचसेष्टाऽनुभवविरोधात् नचोक्तकत्वस्यातीन्द्रियध र्मत्वेनकथंसाक्षात्कारविषयत्वमितिवाच्यं सुरभिचंदनमितिप्रतीतौचक्षुरयोग्यस्यापिसौरभादेश्चाक्षुषविषयत्ववत्तस्यापिश्रोत्रग्राह्यत्व संभवात् विषयबाधेनपरंस्फोटांशेकत्वप्रतीतिर्भ्रांतित्वमिति अन्येतुकादिप्रतीतिर्यदिस्फोटांशेकत्वादिकंसमवायेनावगाहेततदा तस्याभ्रान्तत्वसम्भावना किंतुस्वाश्रयाभिव्यंग्यत्वसंबंधेनैवतदंशेवैजात्यं नचस्वाश्रयाभिव्यंग्यत्वस्यसंबंधत्वेप्रमाणाभावः कादि प्रतीतेरेवमानत्वात् विशिष्टप्रतीतिनियामकविशेषोहिसंबंधः अतएवलोहितः स्फटिकइतिबुद्धेः स्वाश्रयसंयोगस्यसंबंधतामा

प्रत्यक्षोपलभ्यमानककारादेरेववाचकत्वस्यानुभवसिद्धत्वात् तथाचवाचकत्वान्यथानुपपत्त्यात
देवेदंपदं तदेवेदंवाक्यंसोयंगकारइतिप्रतीत्याचस्फोटोऽखंडः सिद्ध्यति॥ ९ ॥ ९ ॥

मनन्ति नचसमवायविषयैवसाभ्रान्तिः यथाकथंचित्प्रतीतेः प्रमात्वोपपत्तौभ्रमत्वकल्पनायाअन्याय्यत्वादधिकमग्रेवक्ष्यतइ
त्याहुः उपसंहरति तथाचेति वाचकत्वानुपपत्त्येति पदवाक्ययोर्वर्णसमूहरूपत्वे उक्तरीत्यावर्णानांयुगपदवस्थानासंभवेनवाचकत्वग्र
हानुपपत्त्येत्यर्थः वर्णानामनित्यत्वेप्रत्यभिज्ञानुपपत्तिः साप्यस्मन्नयेनास्तीत्याह तदेवेदमित्यादि तद्वाक्यभेदावगाहिपदादिविशेष्य
कप्रत्यभिज्ञानुपपत्त्याचेत्यर्थः उक्तरीत्याकथंचिच्छक्तिग्रहोपपादनेप्यनित्यवर्णघटितपदवाक्ययोरप्यनित्यतयाप्रत्यभिज्ञानुपपत्तिरिदं

एतेनेति प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिसिद्धाखण्डस्फोटस्य वाचकत्वव्यवस्थापनेनेत्यर्थः अननुभवादिति तथा च तत्र प्रमाणाभावेन वाचकत्वं दूरप
राहतमिति भावः तेषां गकारादिवर्णानां स्फोटातिरिक्तेति गौरित्याकारकप्रतीतिविषयगादिस्फोटस्यैवास्माभिर्वाचकत्वाभ्युपगमादिति भाव
क्रमिकाणामपि स्थायिनां सद्भावस्यानादृतत्वात् आशुतरेति तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिनामित्यर्थः आशुतरविनाशिनां तस्योत्पन्नानां स

एतेन गौरित्यादौ गकारौकारविसर्गादिव्यतिरेकेण स्फोटस्याननुभवादप्रमाणं वर्णानामेव वाचकत्वमस्ती
त्यपास्तं तेषां स्फोटातिरिक्तत्वाभावात् यत्तु वर्णानां प्रत्येकं वाचकत्वे प्रत्येकादर्थबोधापत्तिः समुदायस्य तु
क्रमवतामाशुतरोत्पन्नानां तथैवाभिव्यक्तानां वा ज्ञानमसंभाव्यमेव पूर्वपूर्ववर्णानुभवसंस्कारसहकारेणैक
दा समूहालम्बनरूपसकलज्ञानसंभवस्तु सरोरस राजाजारा नदीदीनादिसाधारण्यादनुत्पत्तिप्रसङ्ग इति स्फो
ट एवाखण्डो नादाभिव्यङ्ग्यो वाचक इति कैयटः तन्तुच्छम् पदज्ञानसंभवस्योपपादितत्वात् ॥ ९ ॥

मुदायसंभवादुक्तम् क्रमवतामिति असंभाव्यमिति प्रत्यक्षेणास्योत्पत्त्येन विषयस्य हेतुत्वापातमूहरूपविषयस्यैवाभावादिति भावः पूर्वपू
र्वेति ननु वर्णानित्यताभावादिमते तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वेन नाशस्य संभवात्कथं तज्जन्यसंस्कारस्य सहकारिता संभवः तथा
दिप्रकारमितीतिः क्रमाद्यौ विशेषणतया कालमवगाहते विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वात् तस्याप्युत्पत्तिद्वितीयक्षणे विशि

कल्पकमभ्युपेत्यतृतीयक्षणेविशिष्टज्ञानवाच्यंतच्चनसंभवति संबंधवतिमानंचदृश्यतेचक्षुरादिनेतिवृद्धोक्तेः प्रत्यक्षेविषयस्यकार्यसह
भावेनहेतुतयातृतीयक्षणेतद्वर्णरूपविषयस्याभावात् नचककाराद्युत्पत्तिक्षणोत्पन्नकत्वादिसृष्ट्यैवद्वितीयक्षणेएवसविकल्पसंभ
वइतिवाच्यम् एवमपिप्राथमिकविशिष्टबुद्धेर्दुरुपपादत्वात् इतिचेदत्रवदंति संसारस्यानादितयाबालस्यस्तनपानप्रवृत्तिहेतिविष्टसाधनत्व
स्मृतेरिवप्राथमिककत्वादिविशिष्टबुद्धिजनकस्मृतेः संभवान्नतदनुपपत्तिः ककाराद्युत्पत्त्यनंतरंककारीयगकारवृत्तिविशिष्टबुद्धेरेवच
नादृशकल्पनेमानमिति अन्येतुप्रतियोगितासंबंधेनयोग्यविभुविशेषगुणनाशंप्रतिस्वसामानाधिकरण्यस्याव्यवहितपूर्ववृत्तित्वोभयसं
बंधेनयद्दिसामान्यतस्तादृशविशेषगुणस्यकारणतास्यात्तदाककारादिप्रत्यक्षानुपपत्तिः प्रसज्येतापिसैवन अंतिमशब्दनाशेऽनुत्पत्तिप्राक्का
लोत्पन्नज्ञानादिनाशेचव्यभिचारात् किंतुविजातीयगुणनाशेवैजात्यंचरमशब्दादिव्यावृत्तमिवप्राथमिकविशिष्टबुद्धिविषयवर्णव्यावृत्त
मपि नचतादृशवैजात्येमानाभावः नाश्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टतयैवतत्सिद्धेः तथाचान्तिमशब्दनाशेनद्वितीयक्षणस्येवतादृशवर्ण
नाशेपिनतृतीयक्षणस्यतद्व्यक्तित्वेनहेतुत्वकल्पनान्नतृतीयक्षणस्यापिनत्वस्यप्रत्यक्षानुपपत्तिरुक्तहेतुहेतुमद्भावस्वीकारेपीत्याहुः
अतिप्रसङ्गइति सरसशब्दघटकसकारएकाररेफविसर्गानुभवजन्यसंस्कारेरसबोधापत्तिरित्यर्थः नादाभिव्यंग्यइति ध्वन्यनुगतव
र्णाभिव्यंग्यइत्यर्थः अखण्डवर्णाघटितः उपपादितत्वादित्यस्यसखण्डस्फोटनिरूपणावसरइतिशेषः तादृशप्रत्यक्षस्यांतिमवर्णांशे
लौकिकस्यातीतवर्णांशेऽलौकिकस्यसरोरसइत्यादि नतिप्रसक्तस्योपपादितत्वादित्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥

व्यतिरिक्तस्य वाचकत्वे दूषणमाह वर्णानामिति विकल्पग्रासादिति प्रत्येकव्यंजकत्वे आद्यवर्णादेव तदभिव्यक्तिसंभवे इतरोच्चारणवैयर्थ्याप त्तेरिति प्रसंगाच्च समुदायस्यानुक्तरीत्या दुरुपपादकत्वेन तद्व्यंजकत्वस्याप्यसंभवउक्तिसुकत्वादित्यर्थः कैयटानुयायिनस्तु पूर्वपूर्ववर्णका- स्ते चेद्द्वितीयादिवर्णोत्पत्तिः सम्भवेन्न शस्यादपि कथंचिद्व्यवदुक्तरीत्या पदवाक्यप्रत्यक्षनिर्वाह सैव न किन्तु यावन्तकारे यतितं तेन तावदैक्या रेते नैव यत्नेनैको वर्ण उच्चार्यते तेनैव विच्छिन्नेन तस्मिन्वर्णे व्यपसहृत्य नेयत्नमन्यमुत्थाप्य द्वितीयः प्रवर्तते इत्यपरः सन्निकर्ष इति सूत्र- स्य भाष्यप्रमाण्यात्पूर्ववर्णविनाशानन्तरं यत्नान्तरेण द्वितीयवर्णाभ्युपगमात् किंच भवन्मते वर्णप्रत्यक्षस्यैवानुपपत्तिः तेषामुच्चरितप्रध्व सित्वेन तदुत्तरं तेरभिव्यक्तेर्वा क्षणिकत्वेनातीन्द्रियक्षणावच्छिन्नत्वात् तथा चैकोयणचीत्यादिसूत्रोपयोगिनोऽप्यपूर्वोऽपर इति प्रत्यक्ष

वर्णानां प्रत्येकव्यंजकत्वं समुदितानां वेत्यादिविकल्पग्रासाच्च ननु त्वन्मतेऽप्येष दोष तत्तद्वर्णोत्पादकत्वेनाभिमतवायुसं-
योगानां प्रत्येकव्यंजकत्व समुदितानां वेति विकल्पगणसंभवादिति चेदुच्यते॥ ११ विषयार्थकेदं शब्दाभिव्यज्यमानपौर्वापर्यव्यव

हारस्यासंभव एवं नष्टविद्यमानयोः संबंधिनोरव्यवहितोत्तरत्वस्य संबंधतया क्रमस्य वक्तुमशक्यतया — — — — पि पूर्वोक्तरीत्या पदप्र त्यक्षानुपपत्तिः अपि च गृहीतशक्तिकस्यैव बोधकत्वमिति नियमेनोच्चारणभेदाद्भिन्नेषु शक्तिग्रहासंभवः आनुपूर्व्यास्तत्तत्कालघटि ताव्यवहितोत्तरत्वघटितत्वेनाननुगततया अनुगतावच्छेदकाभावसंभवात् अखण्डस्फोटाङ्गीकारे तु तत्तद्वर्णोपाध्यवच्छिन्ने तस्मिन्पौ- र्वापर्यादिव्यवहारविषयत्वस्योपपादत्वान्नोक्तानुपपत्तिः तस्य चानुपूर्व्यन्तर्गतसमस्तवर्णा एव यद्यप्यभिव्यंजकास्तथापि चर- मवर्णाभिव्यक्त एव स बोधहेतुरिति नोक्तविकल्पस्याप्यवसरः इत्याहुः॥

ननुवायुसंयोगानांप्रत्येकमभिव्यंजकत्वाभ्युपगमेपिगौरित्यत्रघटेनघटत्वेनच स्फोटोभिव्यज्येतेत्यतआह परंत्विति तथाचविलक्षणवायुसंयोगस्य
गत्वप्रकारकस्फोटाभिव्यंजकत्वाभ्युपगमान्नोक्तदोषइतिभावः अतएवेति विलक्षणवायुसंयोगस्यतत्तद्रूपेणस्फोटाभिव्यंजकत्वाभ्युपगमा
देवेत्यर्थः तदतिरेकास्वीकारइति तत्तत्संयोगादेवकत्वादिप्रकारककत्वारप्रतीत्युपपत्तौस्फोटातिरिक्ततत्कल्पने मानाभावादितिभावः ननु
सरोरसइत्यादावतिप्रसंगस्तदवस्थएव सत्त्वादिरूपेणाभिव्यंजकवायुसंयोगानामुभयत्रतौल्यादतआह एवंचेति घवत्त्वमिति तथाचोपा
धिकभेदमादायतस्मिन्नेवटकारात्मकेघटत्वप्रकारकप्रतीतिविषयाव्यवहितत्वग्रह विषयेयथाघटपदव्यवहारविषयतातथाएतम केस्फो

प्रत्येकमेवसंयोगाअभिव्यंजकाः परंतुकेचिद्गत्वेनकेचिदौत्वेनकेचिद्विसर्गत्वेनेकप्रकारैः अतएववर्णानांतदतिर
रेकास्वीकारोप्युपपद्यते एवंचाव्यवहितोत्तरत्वसंबंधेनघवत्त्वंटकारेगृह्यते एतादृशपदज्ञानकारणतायाअविवादा
त् परंत्वव्यवहितोत्तरत्वंस्वज्ञानाधिकरणक्षणोत्पत्तिकज्ञानविषयत्वंवाच्यम् अतएवघज्ञानानुतरज्ञानविषयत्वरूपा
आनुपूर्वीत्यादिर्नैयायिकवृद्धानांव्यवहारः एवंचनकश्चिद्दोषः॥ ५५ टे सत्त्वप्रकारकप्रतीतिविषयाव्यवहितत्वग्रहेसरः पदव्य

वहारविषयतेतिनसरआत्मकस्फोटस्यारसरूपतेतिभावः ननुतवमतेगकारादिवर्णस्यनित्यस्फोटरूपतयानित्यत्वेनतद्ध्वंसाधिकरणक्षणो
त्पत्तिकत्वविशिष्टतदधिकरणक्षणोत्पत्तिकत्वरूपाव्यवहितोत्तरत्वासंभवात्कथमुक्तप्रकारसंभवोऽतआह परंत्विति तथाचवर्णानां
नित्यत्वेपितदभिव्यक्तेरनित्यत्वस्यसांख्यानामपिसंमतत्वेनतदव्यवहितोत्तरत्वस्यवर्णेतराभिव्यक्तावबाधेनतदादायघटादिपदप्र
त्ययोपपत्तिरितिभावः अतएवेति अभिव्यक्तिनिरूपिताव्यवहितोत्तरत्वस्यानुपूर्वीव्यवहारनियामकत्वादेवेत्यर्थः नवीनैस्तथानभ्युप

तेनेति आनुपूर्व्यवच्छिन्नवर्णात्मकस्फोटस्य वाचकत्वव्यवस्थापनेनेत्यर्थः अपास्तमित्यनेनान्वयिस्फोट इति वाचकत्वेनाभिमतोऽखण्ड
दार्थ इत्यर्थः नाद्य इति नैय इत्यर्थः तत्पक्षे दूषणमाह घटपद इति घट इत्यानुपूर्व्यवच्छिन्नस्फोटे गृहीतशक्तिकस्येत्यर्थः कलशपद
त्यस्यागृहीततदवच्छिन्नस्फोटशक्तिकादित्यादिः बोधप्रसङ्गादिति घटबोधकप्रकारणताव कलश इत्यानुपूर्व्यवच्छिन्नस्फोटस्य
स्थानीसत्त्वान्नित्यैकरूपत्वान्न स्ववर्णसमुदायरूपपदस्य वाचकत्वे तु नोक्तदोष इति भावः अर्थधीहेतुरिति उक्तस्थलेवास्य स्फोटस्य
कलशरूपपर्य्यायाभिव्यक्त्यवच्छिन्नशक्तिग्रहविषयत्वाभावान्न अर्थबोधप्रसङ्ग इति भावः एवमिति तत्पर्य्यायजन्यशाब्दबोधे तत्प

एतेन पर्य्यायस्थलेप्येक एव स्फोटः नानाचानाद्यः घटपद एव गृहीतशक्तिकस्य कलशपदाद्बोधप्रसङ्गात् न च तत्पर्य्या
याभिव्यक्तेः शक्तिग्रहस्तत्पर्यायश्रवणेऽर्थधीहेतुरिति वाच्यम् एवं प्रतिपर्यायशक्तिग्रहावश्यंभावेन तत्तत्पर्याय
गतशक्तिग्रहहेतुताया उचितत्वात् तथा सति शक्तिग्रहत्वेन च हेतुत्वेऽतिलाघवाच्च अन्यथा तत्पर्यायाभिव्यक्तिगत
शक्तिग्रहत्वेन तत्त्वे गौरवात्॥ ७॥

र्य्यायाभिव्यक्त्यवच्छिन्नशक्तिग्रहस्य हेतुत्वाभ्युपगम इत्यर्थः शक्तिग्रहावश्यंभावेनेति
नागृहीतविशेषणन्यायेन तत्पर्यायशक्तिग्रहस्यावश्यमभ्युपेयत्वादिति भावः उचितत्वादिति औचित्यमेवाह तथासतीति शक्तिग्रह
त्वेनेति तत्पर्य्यायगतशक्तिग्रहत्वेनेत्यर्थः लाघवादिति उक्तरूपापेक्षयैतस्य कारणतावच्छेदकत्वे लाघवादित्यर्थः चो हेतौ पूर्वक
स्यैव गौरवं प्रकाशयति अन्यथेति उक्तवैपरीत्यमेतत्॥

नद्वितीयइति पर्य्यायस्थलेस्फोटनानात्वमित्यपिपक्षोनेत्यर्थः अनंतेति प्रतिपर्य्यायभिन्नानांस्फोटानांकल्पनमित्यर्थः शक्तिमिति त
द्भेदभिन्नानंतशक्तिकल्पनांचापेक्ष्येत्यर्थः लघुत्वादिति तथाचवर्णातिरिक्तस्फोटकल्पनापार्थ्येतितद्भावः पर्य्यायेष्विति एकधर्
मावच्छिन्नबोधकनानापदेष्वित्यर्थः अनेकेति पर्य्यायभेदभिन्नेत्यर्थः सर्वसिद्धत्वादिति तथाचपर्य्यायेषुनानाशक्तिकल्पना
नुपूर्व्येतिनदोषः अयमाशयः वर्णाः स्फोटाभिव्यंजकाइतिस्वीकारेभवदुक्तदूषणस्यावसरोनतुस्फोटस्यवर्णानतिरेकपक्षेतन्न
पृथक्शक्तिकल्पनापार्थ्याभावेनगौरवासंभवात्पर्य्यायशक्तिग्रहकार्य्यतावच्छेदककोटावव्यवहितोत्तरत्वनिवेशेनव्यभिचारवार

नद्वितीयः अनंतपदार्थानांतेषांशक्तिमपेक्ष्यलक्षणवर्णेष्वेवशक्तिकल्पनस्यलघुत्वादितिपरि
मलोक्तमपास्तं पर्य्यायेष्वनेकशक्तिस्वीकारस्यसर्वसिद्धत्वात्तदवच्छेदकानुपूर्व्याः प्रागुपादाना
ऽऽइतिदिक्

णंतूभयोःसममिति नत्वन्मतेस्फोटानतिरेकेणवर्णानांनित्यत्वादुत्पत्तिघटिताव्यवहितोत्तरत्वसंबंधेनोत्तरव
र्णेषुपूर्वपूर्ववर्णवत्त्वरूपशक्ततावच्छेदकानुपूर्व्यसंभवोऽतआह तदवच्छेदकेति शक्ततावच्छेदकेत्यर्थः प्रागिति स्वाभिव्यक्त्यधिकर
णक्षणोत्पत्तिकाभिव्यक्तिविषयत्वमितिग्रंथेनेतिशेषः ननुवर्णानांनित्यत्वाभ्युपगमेनित्यवर्णैरेवस्फोटकार्य्योत्पत्तौस्फोटस्यैवासिद्धेः
तथाहि आनुपूर्व्याभवद्भिरेवोपपादितत्वाच्चद्विष्ठानांतेषांपदत्वेनतत्प्रत्यक्षस्यसौलभ्येनशक्तिग्रहस्यसूपपादत्वात्तदेवेदंपदंवाक्य
मितिप्रत्यभिज्ञोपपत्तेश्चेत्यतआह दिगिति तदर्थस्तु यदिस्वतंत्रानित्यावर्णाः स्युस्तदास्यादेवतैः स्फोटान्यथासिद्धिः॥ ॥

किंतु कत्वादिना प्रतीयमानः स्फोट एव ककारादिवर्ण इत्यभ्युपगमे मेनान्यथासिद्ध्यसंभवात् तत एव नानावर्णकल्पनाप्रयुक्तगौरवपरिहा
पिनेति नत्वको सौ स्फोटो येयदनतिरिक्ता वर्णा इति चेदत्राहुः ईश्वरासिसृक्षा मायाविद्धपरपर्यायवति गुणात्मकाद्व्यक्तप्रभवः शब्दब्रह्म
परनामा चेतनाधिष्ठितो नभिव्यक्तवर्णविशेषो रसकपरादिशब्दैर्व्यवह्रियमाणो नादः स्फोट इत्युच्यते स च सर्वगतोपि पुरुषस्य स्थितार्थविव
क्षाधीनप्रयत्नाधिष्ठितमूलाधारस्थपवनेनाभिव्यक्तः परेति व्यवह्रियते नाभिपर्यन्तमागच्छता तेनाभिव्यक्तः पश्यन्तीति पुनः हृदयमाग
च्छता तेनैवाभिव्यक्तस्तत्तदर्थोल्लेखिज्ञानविषयः परश्रोत्राग्राह्यत्वात्सूक्ष्मो मध्यमावागिति वक्तात्र कर्णपिधाने सूक्ष्मतरवायवभिघातेनो
पांशुशब्दप्रयोगे च श्रूयते स एव च आस्यपर्यन्तमागच्छता तेन वायुना कण्ठदेशं गत्वा मूर्धानमाहत्य परावृत्य ततस्तान्व्यभिव्यक्तः पर
श्रोत्रेणापि ग्रहीतुं शक्यो वैखरीति व्यवह्रियते उक्तार्थे प्रमाणं च चत्वारि वाक्परिमितानि पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः गुहा त्री
णि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्तीति श्रुतिः विदोस्मामिश्रमानाश्च योऽव्यक्तात्मनो महान् स एव श्रुतिसंपन्नः शब्दब्रह्मेति
गीयत इति पुराणवाक्यं च भागवतेप्येकादशस्कंधे घोषे स्फुटोपमध्ये शिक्षायामपि आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान्मनो युंक्ते विवक्षया मनः का
याग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः वर्णान् जनयतीत्यनेन हृदयावच्छिन्नमध्यमायां नादांश
आनर प्रणवरूपस्य वाचकः आकार एव सर्वा वाक् सैषा स्पर्शोष्मभिर्व्यज्यमाना नानारूपा भवतीति श्रुतेः सर्वप्राणिहृदेशस्थत्वम
ब्रह्मपदव्यपदेश्यत्वमपीत्यन्यत्र विस्तरः

दृतिप्रतीतेरिति अन्यथावर्णपदं पदरूपमालायास्तत्समूहरूपपदानतिरिक्ततयाऽऽधाराधेयभावावगाहिप्रतीत्यनुपपत्तिरिति भावः अन्यथे ति प्रतीतेः पदार्थासाधकत्व इत्यर्थः कपाले घट इति प्रतीत्याभेदावगाहित्यात्तत्सिद्धिप्रतीतेस्तदसाधकत्वे तु घटाद्यसिद्धिः स्पष्टैव कपालत त्संयोगनाद्यैवन्तादृशप्रतीत्युपपत्तेरिति भावः कौस्तुभेत्विति तुशब्दे नारुचिः सूचिता तद्बीजं तु वर्णातिरिक्तस्फोटानंगीकारेपि नोक्तप्र तीत्यनुपपत्तिः आनुपूर्व्यवच्छिन्नवर्णानां मालापदार्थत्वेन तत्रानुपूर्वीरूपपदस्याधाराधेयमात्रसंभवात् घटकपालादीनां विजातीयं [illegible] त्वेन तद्भेदस्यापलपितुमशक्यत्वेनोक्तातिप्रसंगाभावाच्चेति अन्ये तु न वर्णानां स्फोटात्मकत्वं किंतु स्फोटस्य वर्णाभिव्यंग्य [illegible] व्यंजकत्वपक्षोक्तदोषः प्रयोगांतर्गतसकलवर्णानां तद्व्यंजकत्वेपि चरमवर्णाभिव्यक्तस्यैव तस्य वाचकत्वोपगमाद [illegible] वर्णमालायां पदमिति प्रतीतेर्वर्णातिरिक्त एव स्फोटः अन्यथा कपालातिरिक्तघटासिद्धिप्रसंगश्चेति प्र

ऽतिपादितम् ॥ ६५ ॥

[illegible] परमर्थबोधः न स्यैकत्वेपि तत्र व्यंजकरूपप्रतिबिंबजन्यतद्रूपनिरूपितस्यैव प्र [illegible] एकस्यैव मुखस्य कृपाणदर्पणाद्यभिव्यंजकवशाद्दैर्घ्यवर्तुलत्वादिप्रतीतिवत् अत एवाभ्युपगमा [illegible] भावाच्च न कदाचिदपि वर्णग्राहित्वेन तत्प्रतीतिस्तत्प्रतिबिंबसमर्पकाश्च संस्कारा एव ते च ये [illegible] स्येत्यभ्युपगमाच्च न सरोरसद्रूत्यनयोर्विशेषः व्यंजकरूपरूषितस्यैव तस्यार्थे शक्ति [illegible] सिद्धपदश्रवणेऽर्थबोधापत्तिरत एवेदमेकं पदमेकवाक्यमिति व्यवहारः

एवमिति अखण्डस्फोटस्यैव वाचकत्वेदुत्यर्थः अप्रामाण्यप्रसंगमेवोपपादयति पदस्येति वाक्यस्याप्युपलक्षणमिदं अखण्डत्वादिति प्रकृति प्रत्ययविभागशून्यत्वादित्यर्थः तथाभूतस्यैव वाचकता याभवद्भिरुपपादितत्वादिति भावः शास्त्रस्य व्याकरणात्मकस्य प्रकृतिप्रत्ययाभ्यामिति ताभ्यां पदव्युत्पादनं शक्तिबोधनं तन्मात्रप्रयोजनत्वादित्यर्थः तथा च प्रकृतिप्रत्ययविभागेन पदार्थवाचकत्वबोधकस्यास्य शास्त्रस्य पदस्याखण्डत्वेऽप्रामाण्यापत्तिरिति भावः उपेयप्रतिपत्त्यर्थेति वचनं विपरिणामेनोत्तरत्राप्यन्वेति उपेयस्य बोधनीयस्य प्रतिपत्तये शाकल्येनाभिमता कृतासुनिनेतिशेषः तत्र दृष्टान्तमाह पंचकोशादिवदिति दृष्टान्तमेव स्फुटयति अयं भाव इति तत्र हि भृगुर्वै वारुणिर्वरुणं ब्रह्मपृष्टवान् स उवाचान्नं ब्रह्मेति तस्योत्पत्त्यादिकं बुद्ध्वा पुनस्तेन पृष्टः प्राणो ब्रह्मेति तस्यापि तथात्वं बुद्ध्वा पृष्टो मनो ब्रह्मेति तस्याप्यस्थिरत्वं मत्वा भवति यत्सूलं

नन्वेवं शास्त्राप्रामाण्यप्रसंगः पदस्याखण्डत्वात् शास्त्रस्य च प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां पदव्युत्पादनमात्रार्थत्वादित्याशंक्य समाधत्ते पंचकोशादिवत्तस्मात्कल्पनैषा समाश्रिता उपेयप्रतिपत्त्यर्था उपाया अव्यवस्थिताः उपेयप्रतिपत्त्यर्थेत्यनेनान्वयः अयं भावः यथा भृगुवल्ल्यां भृगुर्वारुणिर्वरुणं पृष्टवान् स उवाच अन्नमिति तस्योत्पत्त्यादिकं बुद्ध्वा पृष्टे यथा आनंदवल्ल्यां अन्नप्राणमनोविज्ञानानन्दात्मकपंचकोशोत्तरं ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति श्रेयः ब्रह्म प्रतिपादितं तत्र पंचकोशव्युत्पादनं शुद्धब्रह्मबोधनाय एवं प्रकृतिप्रत्ययादिव्युत्पादनं वास्तवस्फोटव्युत्पादनार्थं

तदुपपन्नस्य मनन्मासपदणीयस्तन्मनदृतिश्रवणादनित्यमेव चा र्थं पुनः पृष्टो विज्ञानं ब्रह्मेति तस्यापि सत्त्वपरिहितत्वं ज्ञात्वा पुनः पृष्टो गोपदिष्ट आनन्दो ब्रह्मेति निर्व्यजनं तत्र तत्पुनस्त्वं प्राप्य स्थित इति प्रतिपादितं ननु चेयं पंचमी पंचकोशप्रतिपादिका पंचमस्याप्युपायत्वादकोशत्वात् न तैषां ब्रह्मत्वादिति तु ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेत्याम्नायमाणं ब्रह्म पद सिद्धमुख्यब्रह्मपरत्वम् अतएवाधारार्थकः पुच्छशब्दोऽप्युपपद्यते तस्य लांगूलरूपस्यार्थस्याभावात् एवं चानंदवल्ल्यां यथापंच

श्रवणादितइति आदिनामननादिपरिग्रहः नशास्त्रमिति एतच्छास्त्रं विनापिश्रवणादिनातद्बोधेनव्यभिचारादितिभावः उपायस्योपायांत
रादूषकत्वेसदृष्टांतांयुक्तिमाह तथाचेति व्याकरणाध्ययनस्यस्फोटज्ञानत्वेनकार्य्यतावच्छेदकम् किंतुनादशज्ञानगतवैजात्यंतदवच्छि॰
त्वंचनोपायांतरादितिनव्यभिचारः वैजात्यस्यप्रागनुपस्थितावपिकारणताग्रहो विधिवादोक्तदिशावसेयइतिभावः मंत्रजन्यमिवेति —
— — — — मंत्रजन्यतावच्छेदकमिवेत्यर्थः एवमग्रेपि ननुपुरुषार्थसाधकस्यतस्यसंपादनवैयर्थ्यमतआह तस्यचेति स्फोटज्ञानस्य॰
चेत्यर्थः यज्ञादीनामिति कामनापरित्यागेनविधीयमानानांतेषामित्यर्थः यज्ञादीन्यादिनातमेवंवेदानुवचनेनब्राह्मणाविविदिषंति य

ननुप्रत्यक्षस्फोटस्यश्रवणादितोपिबोधसंभवान्नशास्त्रंतदुपायइत्यतआह उपायादितिउपायस्योपायांतरादूषक
त्वात् तथाचव्याकरणाध्ययनजन्यज्ञानेवैजात्यंकल्प्यते मंत्रजन्यमिवार्थस्मरणेवेदांतजन्यमिवब्रह्मज्ञानेनतस्यचरिता
तस्ययज्ञादीनामन्तःकरणशुद्धाविवशरीरादिशुद्धावुपयोगः साक्षात्परंपरयावास्वर्गमोक्षादिहेतुत्वंच॥ ९ ॥

ज्ञेनदानेनतपसानाशकेनेतिश्रुत्युक्तदानादिपरिग्रहः शरीरादीन्यादिनावागिंद्रियपरिग्रहः ननुशरीरादिशुद्धेरप्यपुरुषार्थतयातदुद्दे॰
शेनापिप्रवृत्तिर्दुर्घटेत्यतआह साक्षादिति स्वर्गादीन्यादिनाऽपवर्गपरिग्रहः साक्षात्स्वर्गहेतुत्वं परंपरयाऽपवर्गहेतुत्वंचेत्यर्थः स्वर्गहेतुत्वे
चैकःशब्दइतिभाष्यपठितश्रुतिः परंपरयामोक्षहेतुत्वेचद्वेब्रह्मणीवेदितव्येइतिस्मृतिः प्रमाणं परंपराघटकंचात्मतत्त्वज्ञानंतमेवविदि
त्वेतिश्रुत्यातदतिरिक्तस्यसाक्षान्मोक्षहेतुत्वम् व्यवच्छेदबोधनादितिबोध्यम्॥

उक्तार्थे हरिसंमतिमाह तदुक्तमिति तत् नादात्मकस्फोटप्रतिपादकं शास्त्रं अपवर्गस्येति मोक्षस्येत्यर्थः द्वारमिति तदुपयोगीत्यर्थः हेतु
गर्भविशेषणमाह वाङ्मलानामिति चिकित्सितमिति अपनयमार्थकसन्नन्तात्कितेः क्तप्रत्यये वाङ्मलकर्मकापनयनसाधनत्वात
तो मोक्षद्वारमित्यर्थ तत. शुद्धिप्रदानामियमाह शुद्धत्वेषामस्योपयोगादिति भावः मतः सर्वविद्यानामप्येष विद्यमतोऽधिविद्यं विद्या
सुप्रकर्षेण दीप्यत इत्यर्थः तथा चोक्तं तेषां च सामर्थ्यजुषां पवित्रं महर्षयो व्याकरणं निराहुरिति इदमिति सिद्धिसोपानपर्वणां मध्ये
इदं प्रथमं पदस्थानमित्यधिकरणमित्यर्थः अत्र स्फोटे अतीतविपर्यासः भ्रांतिभूत्य एतत्तत्त्वज्ञानवानिति यावत् कैवल्यं परारब्धं अ

तदुक्तं वाक्यपदीये तद्द्वारमपवर्गस्य वाङ्मलानां चिकित्सितम् पवित्रं सर्वविद्यानामधिविद्यं प्रकाशते १ इदमा
द्यं पदस्थानं सिद्धिसोपानपर्वणाम् इयं सा मोक्षमाणानामजिह्मा राजपद्धतिः २ अत्रातीतविपर्यासः केवलामनुप
श्यतीति न चालीकया प्रकृतिप्रत्ययकल्पनया कथं वास्तवस्फोटबोधः तस्यालीकत्वासिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वात् एवं
रेखागवयन्यायश्चादिना गृह्यते ॥ ६६ ॥

अनुपश्यतीति योगजधर्मेण प्रत्यक्षीकरोतीत्यर्थः तथा च योगित्वसिद्धौ न किमवशि
ष्यते तत्त्वज्ञान इत्यर्थः तदुक्तं भागवते द्वादशे मस्तनिरूपणानन्तरं यदुपासनया ब्रह्म योगिनो मलमात्मनः द्रव्यक्रियाकारकाख्यं धूत्वा यां
त्यपुनर्भवमिति भावः अलीकत्वासिद्धेरिति पचधातोः शादिवत्प्रकृतिप्रत्ययविभागस्यापि मायिकत्वेन नास्तित्वात्त्वच्छशशृंगादिवदली
कत्वमिति वक्ष्यमाणप्रायत्वादित्यर्थः अवास्तवत्वेपि मणिप्रभाप्रतिबिंबस्य मणिप्राप्तावियैतस्यापि परमात्मदर्शने उपयोगसंभवा
दिति भावः आदिपदेनेति पंचकोशादिवदित्यभ्योपायेनादिशब्देनेत्यर्थ न्यायस्तु समासवादे प्रपंचितः ॥ ६ ॥ ५

उपत्तिविनाशप्रतीतिसाक्षिकं वर्णानामनित्यत्वं तादृशवर्णात्मकस्फोटाभ्युपगमे तस्याप्यनित्यत्वप्रसंग इत्याशंकासमाधानपरतया मूलमवतार
यति नन्विति वर्णजातीनामिति वर्णानां तद्वृत्तिकत्वादिजातीनां चेत्यर्थः नस्यादिति अयंभावः उत्पन्नो नष्टो वा ककार इत्यादिप्रतीतिः ककारादिवर्णा
त्मकः स्फोटस्तद्वृत्तिजातिर्वोत्पत्त्यादिमत्त्वे विषयो वाच्यः तथा च न संभवति द्वयोरेव नित्यत्वाज्जायमानायास्तस्या विषयबाधेन भ्रमत्वा
पत्तेरिति तादृशप्रतीतिभ्रान्तत्व इत्यापत्तावाह वायुसंयोगेति कादिप्रतीतीनां ककारो गकार इत्यादिबुद्धीनां भ्रमत्वापत्तिरिति यथाश्रुता
भिप्रायेणेयं पूर्वोक्तातिमकल्पे भ्रमत्वाप्रसंगात् न च तन्मते पिकत्वादीनां लौकिकविषयतानुपपत्तिः तद्व्यंजकश्रोत्रसमवेतसमवायस्य

ननु स्फोटस्य वर्णजातीनां च नित्यतया ककार उत्पन्न इति न स्यात् वायुसंयोगनिष्ठजातेः स्फोटभाने कादिप्रतीतीनां भ्रम
त्वापत्तिश्चेत्यत आह कल्पितानामुपाधित्वं स्वीकृतं हि परैरपि स्वरदैर्घ्याद्यपि ह्यन्ये वर्णेभ्योऽन्यस्य मन्त्वते स्वीकारस्य लमा
ह स्वरदैर्घ्याद्यपीति आदिना उत्पत्तिविनाशादिसंग्रहः ॥ ६६ लौकिकसन्निकर्षस्याभावादिति वाच्यम् तन्मते कत्वादीनां वायुसंयो

गवृत्तिधर्मत्वेन कत्वसाक्षात्करोमीति प्रतीत्या स्वसमवेतव्यंजकसमवायस्यैव संसर्गतोपगमेन लौकिकविषयत्वानपायात् तादृशानेक
प्रतीतीनां भ्रमत्वकल्पनापेक्षया तत्कल्पनाया एवौचित्यात् आरोपे सति निमित्तानुसरणमिति न्यायात् मूलं तु इत्थमवतारणीयम् ननु स्व
समवेताभिव्यंजकगतसमवायस्य संबंधतानके नाप्यादृते इत्यत आह कल्पितानामिति कल्पितानां समवायसंबंधेन तद्वृत्तीनामप्युक्तसं
बंधेन तत्र कल्पितानां वायुसंयोगगतधर्मविशेषाणामुपाधित्वमुदात्तत्वादिप्रकारकप्रतीतिजनकत्वमित्यर्थः अधिकं त्वग्रे वक्ष्यते॥

उदात्तत्वानुदात्तत्वयो परस्परविरोधाद्वर्णभेदेन तत्त्वज्ञानाच्चात
इत्यतस्तदीकरणाय मीमांसकमतमाह उदात्तत्वादीति आदिना अनुदात्तस्य परिग्रहः उदात्तस्यानुदात्तत्वयो परस्परविरोधाद्वर्णभेदेन तत्त्वज्ञानाच्चात ... त्यागायोगादिति
र्णभेदश्चनत्वनित्यत्वेऽनेकत्वे वास्यानन्देव तु न संभवतीत्याह नचैकत्वादित्यादि नित्यत्वे प्रमाणमाह तच्चेति नित्यत्वमेकत्वं चेत्यर्थः त्यागायोगादिति
अविषयत्वायोगादित्यर्थः बाधिकेति व्यक्त्यभेदप्रतीतिबाधिकेत्यर्थः प्रागसत्त्वप्रतीत्यादि स्वाधिकरणसमयध्वंसवत्त्वसंबंधावच्छिन्नप्रतियो
गिताकाभाववत्त्वावच्छिन्नत्वाधिकविशेषणताख्यसंबंधरूपायादित्यर्थः द्वितीयादिक्षणसंबंधस्य निरुक्तसंबंधेन स्ववत्त्वान्न तत्प्रातिप्रसंगः अ-
तएवेति अनुभवविरुद्धत्वादेवेत्यर्थः प्रत्ययोच्चार्न व्यवहारः शब्दप्रयोगः ननूच्चारणमपि तदुत्पत्त्यनुकूलो व्यापार एव तथा च तद्विषयप्रतीति

उदात्तत्वादिनवर्णनिष्ठं तस्य नित्यत्वात् एकत्वाच्च तच्च स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानात् नत्वगत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभे
दाभावस्तद्विषयः व्यक्त्यभेदस्यापि भासमानस्य विनाबाधकं त्यागायोगात् नचोत्पत्तिप्रतीतिर्बाधिका प्रागसत्त्वे सति
सत्त्वरूपायाउत्पत्तेर्वर्णेष्वनुभवविरुद्धत्वात् अतएव वर्णमुच्चारयतीति प्रत्ययो न तूत्पादयतीति प्रत्ययो व्यवहारश्च
उच्चरितत्वं च ताल्वोष्ठसंयोगादिजन्याभिव्यक्तिविशिष्टत्व किंच व्यंजकध्वनिनिष्ठोत्पत्त्यादेः परंपरया वर्णनिष्ठविषय
त्वेनाप्युपपत्तेर्न साऽतिरिक्तवर्णसाधिका॥ ॥ वर्णो नित्यत्वसाधिकेत्यत आह अभिव्यक्तिविशिष्टत्वम् तद्विष

यत्वम् तथा च तादृशप्रतीत्याभिव्यक्तिनिष्ठं वर्णनिरूपितविषयित्वमेव विषयी क्रियते न तूत्पत्तिनिष्ठ वर्ण वृत्तित्वमिति न साऽनित्यत्व
साधिकेति भावः ननु वर्णाभिव्यक्तिजनकः कण्ठताल्वाद्यभिघातएवोच्चारणपदार्थो नत्वोत्पत्तिजनक इत्यत्र किं प्रमाणम् किंचैवं वर्णो नित्य
त्वादिसामुत्पद्यते वर्णो वर्णमुत्पादयतीत्यादि प्रयोगाद्दृश्यएवेति नानुभवविरोधोपीत्यत आह किंचेति उत्पत्त्यादेरित्यादिना विनष्टो वर्ण
इतिप्रतीतिभातिवन्न विनाशः परिगृह्यते परंपरया स्वाश्रयध्वनिव्यंग्यस्वरूपस्यानातिरिक्तेति वर्णनित्यत्वसाधिकेत्यर्थः ननु स्फोटाति

नन्वेवंध्वंसोत्पत्त्यादेस्तादृशप्रतीत्यावर्णेष्ववगाहने भ्रांतत्वापत्तिरत आह परंपरयावर्णेति स्वाश्रयसंयोगावगाहित्वाल्लोहितः स्फटिक इति प्रतीते
र्यथानभ्रमत्वं तथास्या अपीति भावः अवशिष्यत इत्यस्योत्पन्नो वर्ण इति प्रतीतेरिति शेषः ननु तादृशप्रतीतेर्नियमेन परंपरासंबंधविषयत्व
कल्पने गौरवमत आह परं त्विति अतिरिक्तेति अधिकेत्यर्थः तथा चानेकवर्णनत्वसादिकल्पनापेक्षया तत्प्रतीतेर्नियमतस्तादृशसंबंधा
वगाहित्वकल्पनैव लघीयसीति भावः यदि वर्णस्थले ध्वनिनैयत्यं स्यात्स्यादेव तदोत्पत्तेस्तद्घटितपरंपरासंबंधेन वर्णनिष्ठता तत्रैव

परंपरयावर्णनिष्ठत्वाभ्युपगमाच्च न भ्रमत्वं साक्षात्संबंधांशे भ्रमइत्यवशिष्यते तदपि सोयमित्यत्र व्यक्त्यभेदांशे न वभ्र
मवत्तुल्यं परंतु ममातिरिक्तवर्णतत्प्रागभावध्वंसकल्पनानेति लाघवमतिरिच्यते न च वर्णस्थले ध्वनिसत्त्वे मानाभावः तदु
त्पादककण्ठ्याद्यभावेन तदसंभवश्चेति वाच्यं ककाराद्युच्चारणस्थले न त्वस्यानस्य जिह्वया ईषद्दंतरपातेव वर्णानुत्पत्तेर्ध्वन्यु
त्पत्तेश्च दर्शनाज्जिह्वाभिघातजवायुकंठसंयोगादेर्ध्वनिजनकत्वकल्पनात् तस्य च वर्णोत्पत्तिस्थलेपि सत्त्वात्तत्रैव प्रतिब
ध्यप्रतिबंधकभावकल्पनातिप्रमाणिकास्यादिति गौरवं विपरीतम् एवं परस्परविरोधादुदात्तत्वानुदात्तत्वह्रस्वत्वदीर्घ
त्वादिकमपि न वर्णनिष्ठं युक्तमिति तेषामभिप्रायः एवं चोत्पत्त्यादिप्रतीतीनां तत्प्रमात्वस्य च निर्वाहः परेषामपि समानइ
ति प्रतिबंदी वोत्तरमिति भावः ९७ इत्थं पंचव्यक्तिस्फोटाः ॥ ९८ ॥ च मानाभावइत्याशंकां निराचष्टे न चेति वर्णपार्थक्येन ध्वनेरनुभवादिति

भावः हेत्वसमवधानादपि न तत्सत्त्वं न घटत इत्याह तदुत्पादकेपि शंखोष्ठाभिघातजवायुसंयोगादेरित्यर्थः वर्णानुत्पत्तेरिति वर्णानभिव्य
क्तेरित्यर्थः दर्शनादिति दर्शिज्ञानसामान्यार्थः सत्त्वादिति तथा च पार्थक्येनानुभूयमानायाः प्रतीतेर्जिह्वाभिघातजकंठवायुसंयोगादेर्हेतो
श्च सत्त्वान्न वर्णाभिव्यक्तिस्थले ध्वन्यनैयत्यमित्युक्तसंबंधविषयकप्रतीतिर्निराबाधेति भावः न चेवेति वर्णस्थले ध्वन्यसत्त्ववादिन एवेत्य

९०

विपरीतगौरवमिति स्वकारणस्य व्यापमाने ध्वनौ वर्णोत्पत्तिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पनाद्ध्वन्यकल्पनप्रयुक्तलाघवापेक्षया विपरीतगौरवमस्तीति
यावत् तेषामिति वर्णनित्यतावादिनां मीमांसकानामित्यर्थः एवं चेति उत्पन्नादीनां वर्णानामनित्वइत्यर्थे प्रतिबन्धेवेति पराभिमतसमाधिसमाधेयमु
गं प्रतिबदितयेत्यर्थ तथा च तन्मीमांसकेनोत्पन्नत्वादिप्रतीतेः प्रमात्वेपः समाधिराश्रितस एवास्माभिरप्यनुसर्तव्य इति भाव. तथा चाखण्डवा
क्यस्फोटस्वीकारेन किंचिद्बाधकमिति फलितम् नन्वेतन्मते पदानामसत्त्वेन मीमांसकसिद्धान्तविरोधः तथा हि व्रीहिभिर्यजेतेत्यत्र यागेन
द्रव्यमात्राक्षेपे व्रीहिश्रुतिनियमार्था व्रीहिभिरेव नान्यैरिति तत्र व्रीह्यभावे नित्यकर्मणः प्रारब्धकाम्यकर्मणश्च लोपो माभूदिति प्रतिनिधिरु
पादीयते व्रीहित्वस्य यवत्युपलक्षणत्वेन प्रतिनिधेरपि शीनत्वात् भवन्मते तत्र प्रतिनिध्युपादाने तद्वाक्यार्थबोधानुपपत्तेन्नित्यादेर्विलोप
पत्तिः नीवारकरणकक्रियायाऽजन्यत्वात् क्रियान प्रतिनिधीयते द्रव्यं तु प्रतिनिधीयत एवेति परि[illegible] एवं [illegible] आगमालभेतेत्य
त्र क्रियायाश्छागद्रव्येण संबन्धः श्रौतो द्वितीयाश्रुत्यात स्यसास्पातिपादनीत [illegible]गुणस्य तु वाक्यीयः स तत्सामानाधिकरण्यात स्यनिर्गुणस्य
द्रव्यस्य निरधिकरणस्य गुणस्य नासंभवात् [illegible]गुणस्य [illegible] सुपजीव्य क्रियासंबन्धात् श्रुतिप्रतिपादित द्रव्यस्य बाधात् वाक्यप्रतिपत्ति
पुरस्थितगुणसंबन्धस्य दुर्बलत्वाच्छ्रुतच्छागाभावेन गुणक[illegible] छागमालभ्य तेन तु [illegible]गुणयुक्तो मेष श्रुतिबाधापत्ते तस्य खण्डप
क्षेऽसंभवात् एवमेव पदार्थनिबन्धनमीमांसान्यायसंभवोपि अखण्डस्फोटस्य च भवन्मते खण्डार्थत्वेन केनकस्य बाधो भवेदिति चेत् अत्र
हुः अखण्डवाक्यादखण्डतत्तदर्थोच्चारे स्वागमपन्यायेन पदपदार्थयोरपोद्धाराभ्यां कल्पितपदपदार्थमादाय प्रतिनिधि [illegible] स्तोप
पत्तिः अपीर्पातस्यार्थावबोधेपि तत्त्वभूतेन वस्तुनाप्यसंभवाद्यावहारिककालेऽनिर्धारिततत्त्वसखरीतो [illegible] पदतदर्थोनम्यः
व्रियमाणत्वाननतरश्रौतिः पदपदार्थानां वास्तवसत्त्वम् वाक्यार्थस्यापित यथेप्सित मेषपरमार्थदशायां सर्वस्यापि व्यावहारिकस्यासत्त्वा

अखण्डादिस्थानेष्वभिधानस्यापिवर्ण

पत्र

एवंचतादात्म्यसंबंधेनजन्यभावस्यप्रतियोगितासंबंधेनध्वंसत्वावच्छिन्नंप्रतिहेतुतयोच्चरितवर्णस्यक्षणांतरेतस्याप्रतीतेर्नष्टोवर्णइत्येवप्रतीतेश्च स्वाव्यवहितोत्तरवर्णस्यैवनाशकताकल्पनेप्रतियोगितासंबंधेनयोग्यविभुविशेषगुणनाशंप्रतिस्वसामानाधिकरण्यस्वाव्यवहितवर्णत्वोभय संबंधेनयोग्यविभुविशेषगुणस्यहेतुतायाज्ञानादिस्थलेक्लृप्तत्वाच्च कंठताल्वाद्यभिघातस्यचकत्वादिकमेवकार्य्यतावच्छेदकम् ननुतत्तद्वर्णाभिव्यक्तित्वंगौरवात् नचलौकिकविषयितयाकत्वमेवतदवच्छेदकंवाच्यमिति नगौरवमितिवाच्यम् तथासतिकोलाहलाप्रत्यक्षप्रसंगात् नहिकोलाहलप्रत्यक्षंकत्वादिविषयकंयेनतल्लौकिकविषयितायाःकार्य्यतावच्छेदकघटकतासंभाव्येन किंचघटाद्युत्पादकदण्डादेरपितदभिव्यक्तित्वस्यैवकार्य्यतावच्छेदकत्वापत्तौघटादीनामपिनित्यत्वापत्तिरितिबहुव्याकोपः नचसतएवाभिव्यक्तिरितिसांख्यमताश्रयणादुक्तातिरिक्तैवेतिवाच्यं तन्मतस्यापातमनोरमत्वात् तथाहिअभिव्यक्तिः सत्यसतीवानाद्यः घटानुत्पत्तिदशायांघटस्येवतस्याअपिसत्वाद्घटइतिप्रतीत्यापत्तेः अभिव्यक्तेरप्यभिव्यक्त्यंगीकारेपितस्याअपिकार्य्यत्वेनसत्त्वादुक्तदोषोदुरुद्धरएव अंत्येस्वसिद्धांतव्याघातः युक्तितोत्येनपदार्थान्तरस्याप्युत्पत्तिसिद्धेरिति किंचोत्पन्नोघटोनष्टोघटइतिप्रतीत्याघटादीनामनित्यत्ववदुत्पन्नःककारोनष्टःसत्तविलक्षणप्रतीत्याककारादीनामनित्यत्वमेवावधार्य्यते कत्वादीनांसंयोगधर्मत्वंतुदुरुपपादमेववर्णासमवेतत्वेनश्रोत्राग्राह्यत्वप्रसंगात् नचोक्तसन्निकर्षादेवतत्प्रत्यक्षोपपत्तिस्तथासतिशब्दत्वादिप्रत्यक्षानापत्तेः नचतत्संबंधस्यककारंशृणोमीतिप्रतीतौभानेप्रमाणमपिशब्दंशृणोमीतिप्रतीतेःसमवायविषयकत्ववदुक्तप्रतीतेरपितद्विषयकत्वेनोपपत्तेश्च समवायांशेसर्वत्रतादृशप्रतीतीनांभ्रमत्वमित्यपितद्वर्णसमवेतत्वस्यतत्राभ्युपगमेनविषयाबाधात् एवंचवर्णानामनेकत्वेनतत्तोदात्तत्वादिप्रतीतिरपिस्वरसतःसंगच्छतइतिदृष्टान्तदौर्भिक्ष्यमेव एवंचवर्णप्रागभावध्वंसानांप्रमाणसिद्धानामपलपितुमशक्यत्वान्नतत्कल्पनागौरवमपि नचवर्णानित्यतावादिमतेसोपि

केनभानं तत्रैव तस्यास्तज्जातीयोऽयमित्याकारोऽपन्नतु स्वरूपेणातत्र सोऽयमित्याकार इत्यभ्युपगमात् तज्जातीयाभेदावगाहित्वात्तद्वैषम्यमित्या
ग्रायाः प्रत्यभिज्ञायाः सर्वसिद्धत्वाच्च तस्माद्वर्णात्मकस्फोटस्य वाचकत्वमसम्भवदुक्तिकमेव स्फोटस्य ध्वन्यतिरिक्तत्वाभावाच्च योगशास्त्रा
नस्य निरूपणं तूपासनार्थमेवेत्यभिप्रायः उक्तमर्थं सखण्डस्फोटस्तु प्रागेव निरस्त इत्यानुपूर्व्यवच्छिन्नवर्णानां वाचकत्वमस्तु मितिवदति इ
थ्यमिति पूर्वोक्तप्रकारैरित्यर्थः पञ्चधेति वर्णपदवाक्याखण्डपदाखण्डवाक्यभेदभिन्ना इत्यर्थः ॥ इति भूषणसारदर्पणे व्यक्तिस्फोटा
निरूपणम् ॥ क्रमप्राप्तं जातिस्फोटं निरूपयति मूले प्रकाराद्वेति ननूक्तरीत्या स्फोटव्यतिरिक्तवर्णानामसत्त्वान्न जातेर्वाचकत्वमिति वा

जातिस्फोटमाह प्रत्येकत्वद्वयशक्तत्वे जातेर्लाघवं भविष्यति औपाधिको वा भेदोऽस्तु वर्णनानार्थमंदवत् ॥ ६८ ॥ अयं भावः व
र्णास्तावदावश्यकाः उक्तरीत्या च सोऽयं गकार इति वत् सोऽयं गकार पुनः सोऽयं हकार इत्यपि स्यात् स्फोटस्यैकत्वात् गका
रोऽयं न हकार इत्यनापत्तेश्च किंच स्फोटे गत्वाद्यभ्युपेयं न वा आद्ये तदेव गकारोऽस्तु वर्णे नित्यत्वादिभिरतिरिक्तगत्वानं
गीकारात् तथा चातिरिक्तस्फोटकल्पन एव गौरवं ॥ ६८ काकदन्तपरीक्षासमोऽतस्तमाह सारे अयं भाव इति हकारगकारयोरभे

साधकमाह स्फोटस्यैकत्वादिति तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वनियमेन हकारात्मकस्फोटाभिन्नगकारे तद्भेदावगाहिबुद्धेः प्रमात्वानु
पपत्तिरित्यर्थः अनापत्तेश्चेति अभेदादेव च तादृशभेदावगाहिबुद्धेः प्रमात्वानुपपत्तेरित्यर्थः ननु वर्णात्मकस्फोटस्यैकत्वेऽपि गत्वादि
विरुद्धधर्माध्यासमूलकभेदप्रतीतेर्नानुपपत्तिः प्रामाण्यं तु नस्याद्वर्णैक्यादिमतेऽपि भ्रमत्वमेवेत्यत आह किंचेति उपाधिभिन्नाभिन्न
नगत्वादीत्यर्थः आद्ये स्फोटे गत्वाभ्युपगमपक्षे तदेव गत्वमेव मनुगमात्सर्ववर्णधर्मेनत्वाभेदेन कल्प्यं तस्य तदात्मकत्वमत आह वर्ण

नित्यतावादिभिरिति मीमांसकादिभिरित्यर्थः अतिरिक्तेति धर्मधर्मिणोरभेदाभ्युपगमादित्यर्थः गौरवमिति गकारादिप्रतीतीनां गत्वा
दिविशिष्टगकारादिविषयकत्वेनोपपत्तिसंभवादिति भावः अंत्ये स्फोटे गत्वाद्यनभ्युपगमकल्प इत्यर्थः विरोध इति गादिप्रतीत्यनु
पपत्तिरित्यर्थः गत्वस्यान्यधर्मस्य स्फोटावृत्तित्वेन तद्विशिष्टविषयकप्रतीत्यनुपपत्तिरिति भावः ॥ वायुसंयोगवृत्तीति स्वमते ध्वनि
वृत्तीति मतांतरे पूर्वोक्तरीत्या तादृशवैजात्यारोपेण प्रतीतेः सूपपादत्वादाह आरोप्येति भ्रमत्वायोगादिति साक्षात्संबंधेन प्रमात्वोपप
त्तावारोपितसंबंधे तदुपपन्नत्वे प्रमाणाभावादिति भावः नन्वतिरिक्तानेकवर्णकल्पनापेक्षया तादृशप्रतीतीनां भ्रमत्वमेव न्याय्यम

अंत्ये गकारादिप्रतीतिविरोधः वायुसंयोगवृत्ति वा वैजात्यमारोप्य तथा प्रत्यय इति चेन्न प्रतीतेर्विना बाधकं भ्रमत्वा
योगात् अस्तु वा वायुसंयोग एव गकारोपितस्यातीन्द्रियत्वं दोष इति चेत्तद्धर्मवदुपपत्तेरिति कृतं स्फोटेन ॥ ९ ॥

तत्राह अस्तु वेति तथा च तावतैव प्रतीतेः प्रामाण्यनिर्वाहेऽलं स्फोटकल्पनयेति भावः तस्य संयोगस्य अतीन्द्रियमात्रवृत्तिधर्मत्व
स्य साक्षात्कारविषयत्वव्याप्यत्वं त्वया न स्वीक्रियते तथातीन्द्रियसंयोगगतविशेषस्य मयापीत्यर्थः यद्यतीन्द्रियस्यैवेंद्रियकत्वम
त्यंतासंभवदुक्तिकं तदा तादृशवैजात्यस्य स्फोटधर्मत्वमपि तथैव प्रत्यक्षानुपपत्तेरिति भावः ननु कत्वादिधर्माणामतीन्द्रियत्वेपि
ज्ञानलक्षणया कादिप्रतीतौ न तज्ज्ञाने बाधकाभाव इति चेन्न ककार इति प्रत्यये कत्वं साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायेन लौकिकविष
यत्वावगाहनेनोक्तप्रकारोऽसंभवात् शंखः पीत इति ज्ञानानंतरोत्पन्नः पीतत्वं पश्यामीति प्रत्ययस्तु भ्रम एव दोषविशेषस्य ता
दृशविषयतानियामकत्वकल्पनगौरवादिति विभावनीयम्॥

उपसंहरति तस्मादिति कत्वादिविशिष्टविषयकसाक्षात्कारानुपपत्तिप्रमाणसद्भावादित्यर्थः सन्त्येवेति त्वदभिमतस्फोटातिरिक्ताः वर्णाः सत्ये
वेत्यर्थः परमिति किन्त्वित्यर्थः गौरवादिति तत्तद्वर्णभेदभिन्नानन्तशक्तिकल्पने गौरवादित्यर्थः ननु तावद्वर्णगतपदत्वादिजात्यनुगतीकृ
तैर्वैकस्या एव शक्तेरभ्युपगमान्न नानात्वप्रयुक्तगौरवमत आह आकृत्यधिकरणेति न्यायसुधायामर्थनिरूपणे प्रपंचितः ननु तादृशजा
तौ मानाभावोऽत आह इदमिति अनुगतधर्मं विना सकलतादृशपदेष्वेकाकारतादृशप्रतीत्यनुपपत्तेरिति भावः नन्वनुगतप्रती
तिमात्रस्य जातिसाधकत्वे विभुत्वादेरपि जातित्वापत्तिरतः कारणतावच्छेदकत्वादिनैव तत्सिद्धिर्वाच्या न च तदभावात्तत्र कथं तस्य जाति

तस्मात्सन्त्येव वर्णाः परं तु न वाचका गौरवात् आकृत्यधिकरणन्यायेन जातेरेव वाच्यत्ववद्वाचकत्वस्यापि युक्त-
त्वाच्च इदं हरिपदमित्यनुगतप्रतीत्या हर्युपस्थितित्वावच्छेदेन हरिपदज्ञानत्वेन हेतुतावच्छेदकतया च
जातिविशेषस्यावश्यकत्वात् न च वर्णानुपूर्व्यैव प्रतीत्यवच्छेदकतयोर्निर्वाहः घटघटत्वादेरपि संयोगविशे-
षविशिष्टमृदवयवाकारादिभिश्चान्यथासिद्ध्यापत्तेः ॥

"एवमत आह हर्युपस्थितित्वावच्छेदेनेति कार्यतावच्छेदकप्रदर्शन
मिदं आवश्यकेति अन्यथा तावत्पदज्ञानानां तद्व्यक्तित्वेन हेतुतायामव्यभिचारेणासंभवादिति भावः प्रतीत्यवच्छेदकतयोरपि अनुगतप्रतीत्यवच्छे
दकतयोरित्यर्थः वर्णानुपूर्व्यैवेति तादृशजात्यभिव्यंजकत्वेनाव [illegible] मानयेत्यर्थः निर्वाह इति तथा च [illegible] नियतपूर्वतेति तावच्छेदकतानानुपूर्व्या
नुगतप्रतीतिकारणतावच्छेदकत्वयोः संभवे न तद्रूपविशिष्टपदोपस्थितित्वेन हेतुत्वमन्यथासिद्धिरिति भाव" अन्यथासिद्ध्यापत्ते
रिति न च सैषा प्रत्यक्षादि प्रमाणविरोधादिति भावः

ननुजातेः शक्यत्वेजातित्वंशक्यतावच्छेदकंवाच्यम् तस्यचतदितरावृत्तित्वविशिष्टसकलतद्वृत्तित्वरूपतयातत्वासंभवोगौरवाद्वातत्राह नादा
त्म्येनेति अभेदेनेत्यर्थः तथाचनोक्तदोषइतिभावः एतच्चत्वमभिहितंशाक् जात्योरिति तयोःपदयोरेफाकारसकारविसर्गघटितत्वाविशे
षात्सत्वविशिष्टोपस्थापकतावच्छेदकसरत्वविशिष्टोपस्थापकतावच्छेदक ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ जात्योरेकतरस्याएवस
त्त्वायांविनिगमकाभावात्ततोविलक्षणार्थबोधानुपपत्तिरित्यर्थः वाशब्दस्यपक्षान्तरपरत्वभ्रमंनिराकरोति वान्वर्थइति अवधारणइत्य

तस्मात्साजातिरेववाचिका तादात्म्येनतदवच्छेदिकाचेति ननुसरोरसइत्यादौजात्योः सत्त्वादर्थबोधभेदो न स्यादित्य
तत्राह औपाधिकोवेति वान्वर्थे उपाधिरानुपूर्वीसैवजातिविशेषाभिव्यंजिकेति भेदः कारणीभूतज्ञानस्येति ना
तिप्रसंगइति भावः उपाधिप्रयुक्तज्ञानवैलक्षण्ये दृष्टान्तमाह वर्णानामिति ॥ ६८ ॥ ६० ॥ ६ ॥

र्थः भेदइति तथाचतत्रवर्णतौल्येप्यानुपूर्वीवैलक्षण्येनरसत्वविशिष्टोपस्थापकतावच्छेदकजातेर्निरुक्ताव्यवहितोत्तरत्वसंबंधेनर
विशिष्टसत्वादिरूपानुपूर्व्याएवव्यंजकतयातदभावेननसरः पदाद्रसत्व विशिष्टबोधापत्तिरेवमन्यत्रापीतिभावः मूलेतारमंदवदित्य
त्रतारमंदशब्दौधर्मपरौ तथाच यथावर्णानांनित्यैकत्वमते विजातीयवायुताल्वाद्यभिघातसत्वेन तारत्वादिना भेदप्रतीतिस्तद्वदित्यर्थः॥

वर्णजातिस्फोटमभिप्रेत्य शंकते सा नन्विति जातेरिति अर्थबोधकजातेरित्यर्थः प्रत्येकेति पदान्तर्गततत्तद्वर्णेष्वित्यर्थः एवमग्रेऽपि अर्थबोधा पत्तिरिति तदभिव्यञ्जकवर्णसत्त्वादिति भावः योगार्थतयेति स्फुटत्यर्थोऽस्मादिति वक्ष्यमाणावयवव्युत्पत्त्येत्यर्थः एतेनेति तत्पदघटक यावद्वर्णाभिव्यक्तजातेर्वाचकत्वाङ्गीकारेणेत्यर्थः सर्वदा पदार्थावगमोऽपि परास्तमिति जातेः सनातनत्वेऽप्युक्तस्थले व्यंजकासमवधानात्तद् व्यक्त्यभावेन बोधस्यापादयितुमशक्यत्वादिति भावः ननु वर्णजातिस्फोटपक्षे पदघट कयावद्वर्णगतजातीनामेवार्थबोधकत्वमुपग न्तव्यम् तत्र चान्यवर्णगतजातेरन्यवर्णानभिव्यंग्यत्वात्तत्तद्वर्ण एवाभिव्यंजको वाच्यस्तथा चोक्तदोषस्तदवस्थ एवेत्यत आह अथवा

ननु जाते प्रत्येकं वर्णेष्वपि सत्त्वात्प्रत्येकादर्थबोधः स्यादित्यत आह अनेकव्यक्त्यभिव्यंग्या जातिः स्फोट इति स्मृता कैश्चिद्व्यक्तय एवास्या ध्वनित्वेन प्रकल्पिताः अनेकाभिर्वर्णव्यक्तिभिरभिव्यक्तैव जातिः स्फोट इति स्मृता योगार्थतया बोधिकेति यावत् एतेन स्फोटस्य नित्यत्वात्सर्वदार्थबोधापत्तिरित्यपास्तम् अयं भावः यद्यपि वर्णस्फोटपक्षे कश्चित्तद्दोषोऽस्ति तथापि पदवाक्यपक्षयोर्न तत्र तस्या व्यासज्यवृत्तित्वस्य धर्मिग्राहकमानसिद्धत्वादिति कैश्चित्तु व्यक्तयो ध्वनय एव ध्वनिवर्णयोर्भेदाभावादित्यभ्युपेयत इति शेषार्थः उक्तं हि काव्यप्रकाशे बुधैर्वैयाकरणैः प्रधानीभूतस्फोटव्यंग्यव्यञ्जकस्य शब्दस्य ध्वनिरिति व्यवहारः कृत इति ६९ ॥

॥ यदुक्तदोष इति तथापदुक्तत्वात्सपक्षेऽनाश्रय णीय इति भावः तत्रेति पदे वाक्ये च तस्याः पदत्वादिजाते व्यासज्यवृत्तित्वस्येति पर्याप्त्याख्यविलक्षणसंबन्धेन वृत्तित्वस्येत्यर्थः ननु जातेः समवेतत्वस्यैव सार्वत्रिकतया कथमेतस्याः पर्याप्तत्वमत आह धर्मिग्राहकेति धर्मिणी जातिस्तद्ग्राहकमानं पदमस वाक्यत्व

स्यवाचकत्वानुपपत्तिलत्सिद्धत्वादित्यर्थः प्रत्येकवर्णविश्रांतजातेर्वाचकत्वस्योक्तदूषणकवलितत्वेनासंभवाद्वाचकत्वानुपपत्त्याकल्प्य
मानापदत्वादिजातिर्यदि पुनः प्रत्येकं विश्रांतास्यात्तदातत्सिद्धिरेवनस्याद्वाचकत्वानुपपत्तेरपरिहारादतस्तत्साधकमेवनत्पर्याप्तत्व
साधकमेवंचानेकव्यक्त्यभिव्यंग्येत्यस्यानेकव्यक्तिपर्याप्तेत्यर्थइतिभावः वस्तुतस्तुघटादिप्रत्येकव्यक्तौकौ घटइतिसर्वसिद्धप्रतीत्य
व्यवहारेणचसिद्धातुघटत्वादेः प्रत्येकमात्रवृत्तित्वंनह्येकवर्णेघटपदादिव्यवहारोयेनपदत्वादेः प्रत्येकवृत्तितास्यात्किंतुपदशब्दः
पदंनपकारइतिवैपरीत्यमिति तादृशजातेः पर्य्याप्तत्वमावश्यकं पदत्वंनपर्य्याप्तंजातित्वादित्यनुमानंत्वप्रयोजकमनुकूलतर्को
भावादिति विभावनीयम् इदंपुनरिहावधेयम् अनेकव्यक्त्यभिव्यंग्येत्यस्यानुपूर्व्यवच्छिन्नवर्णाभिव्यंग्येत्यर्थः तानःसरसइत्या
दौअर्थभेदबोधानुपपत्तिः एवंचपूर्वोक्तार्थस्यैवायंप्रपंचः आनुपूर्वीवर्णयोर्विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासःपदंव्यतिरिच्यते अ
तएवाग्रिमग्रंथसंगतिरिति व्यज्यतेऽनयेतिव्युत्पत्त्याव्यक्तिपदार्थे वर्णइत्यभिप्रेत्याह ध्वनिवर्णयोरिति वर्णानांध्वनित्वे यस्मादभे
दोपचारेणतएवपस्य शायामथगोरित्यत्रकः शब्दइतिप्रश्ने लोकेऽर्थबोधकत्वेनगृहीतोध्वनिवर्णात्मकः समूहइत्यर्थकमथवाप्र
तीतपदार्थकोध्वनिः शब्दइत्युक्तमितिभावः शेषार्थेइति प्रकृतकारिकोत्तरार्द्धार्थइत्यर्थः वर्णेषुध्वनिव्यवहारेसम्मतिमाह उक्तं
हीति काव्यप्रकाशइति इदमुत्तममतिशयिनिव्यंग्येवाच्याद्ध्वनिर्बुधैः कथितइति वृत्तिव्याख्यावसरइतिशेषः स्फोटव्यंग्येति स्फो
टरूपंयद्व्यंग्यंतद्व्यंजकवर्णात्मकशब्दस्येत्यर्थः नन्वेतावताप्रबंधेनपदत्वादेर्जातित्वस्यतद्वाचकत्वस्यचव्यवस्थापनमफलंपुरुषार्थानु
योगित्वादित्याशंक्यसमाधानपरतयामूलमवतारयति॥

ननु कासेति सा वाचकत्वेनाभिमता जातिः केति योजना सत्ताख्य इति सत्यत्वं कालत्रयाबाध्यत्वं तद्विपरीतमसत्यत्वं पर्यवसितार्थमाह तत्तद्व्यक्तीति
तत्तद्व्यक्त्युपलक्षितमित्यर्थः परमार्थब्रह्मणो व्यक्तीनां चैवेशिष्ट्यासंभवात् अत एव जगत्कर्तृत्वादीनां तदुपलक्षणत्वमामनन्तीति बोध्यं जातिरिति
तद्वाचकतया विषय इत्यर्थः असत्योपाधीति व्यक्तीनामुपाधित्वं च वस्तुत एकस्या अपि नानाप्रतीतिजनकत्वात् तदवच्छिन्नं तदुपलक्षितमित्यर्थः द्र
व्यशब्देति गवादिशब्देत्यर्थः गुणगतजातेरनङ्गीकार एव पक्षाद्द्रव्यात्मकोपस्थापकत्वं तद्वाच्यमित्यर्थः मीमांसके शब्दस्य द्रव्यत्वोपगमात् शब्दस्वरू
पतयेति श्रुत्यात्मकशब्दरूपतयेत्यर्थः द्रष्टव्यो वेदितव्य इति श्रुतेः अयमाशयः तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इत्यादि तैत्तिरीयकश्रुतौ

ननु कासा जातिस्तत्राह सत्यासत्यौ तु यौ भागौ प्रतिभावं व्यवस्थितौ सत्यं यत्तत्र सा जातिरसत्या व्यक्तयो मताः प्रतिभावं प्रतिपदा
र्थे सत्यांशो जातिः असत्या व्यक्तयस्तत्तद्व्यक्तिविशिष्टं च ब्रह्मैव जातिरिति भावः उक्तं च कैयटेन असत्योपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्मतत्
त्वं द्रव्यशब्दवाच्यमित्यर्थ इति ब्रह्मतत्त्वमेव शब्दस्वरूपतया भातीति च कथं तर्हि ब्रह्मदर्शने च गोत्वादिजातेरप्यसत्त्वादनित्य
त्व आत्मैवेदं सर्वमिति श्रुतिवचनादिति कैयटः संगच्छतां अविद्या अविद्यको धर्मविशेषो वेति पक्षान्तरमादायैवेति द्रष्टव्यम् ७०

ब्रह्मणो जगदुपादानत्वश्रवणादुपादेयस्य चोपादानाभिन्नत्वस्य लोकप्रसिद्धत्वान्नामार्थयोरपि स्वाभिन्नोपादानाभिन्नत्वे परस्पराभिन्नत्वं तु स्पष्टं प्र
तीयमानजगतो नेह नानास्तीति श्रुत्या बाधे दृष्टेऽबाधितार्थप्रतीतेरविद्यामलैकनिमित्तकत्वेनाविद्यमानत्वमप्यत्र ब्रह्मणः सद्रूपस्य तस्य ज्ञातुमशक्यतयोपलक्ष
णीभूतरूपनामनिरूपणद्वारा तज्ज्ञानाय शास्त्रस्योपयोग इति कथमिति संगच्छतामित्यतो नाविद्याया पूर्वापरविरोधादिति भावः मिथ्याज्ञानरूपाया
स्तज्जन्यसंस्काररूपाया जातित्वासंभवादाह अविद्यक इति अविद्याकल्पित इत्यर्थः धर्मविशेष इति अनुवृत्तिव्यवहारजनकधर्मेति गत्वादिकं वा
णायविशेषेति तत्र च मतभेदे नार्थद्वयस्याप्याकरस्थितत्वान्न पूर्वापरविरोध इति भावः वस्तुतस्तु गवाद्युपाध्यवच्छिन्नसत्तात्मैव गोत्वादिव्यवहार

यद्यप्यविशेषणवाक्यविषयेऽखंडवाक्यतज्जातिरूपस्फोटद्वयमुक्तं तथापि नादात्मकस्फोटकल्पे शास्त्रस्य पुरुषार्थपरं पर्योपयोगित्वमनिमकल्पेतु साक्षादेवेति तस्यैव मुख्यत्वमित्याशयेन मूलमवतारयति तमेवेति अयमात्मा तत्सत्यमित्यादिश्रुतिसिद्धं यत्सत्यं तत्र सा जातिरित्यनेनोक्तमेवेत्यर्थः मूलेद्र त्यमिति पूर्वोक्तप्रकारेणाध्यस्तवाचकत्वेभ्यः प्रकृत्यादिभ्यः पृथक्क्रियमाणं अतएव निरंजनं उपाधिविनिर्मुक्तम् अतएवाक्षरमविनाशि यस्तु सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यतीति स्मृतेः सोपाधिकस्यैव विनाशप्रतियोगित्वात् शब्दतत्त्वं शब्दपदं रूपस्याप्युपलक्षणं तेन नामरूपोपादानं यत्तत् ब्रह्मैवेति विशेषणसंगतेवकारेण ब्रह्मतादात्म्याभावरूपे विशेषणायोगव्यवच्छेदे शब्दतत्त्व रूपान्वयितावच्छेदकव्यापकत्वं बोध्यते प्राहुः प्रकर्षेण कथयन्ति ब्रह्माभेदेन जानंतीति यावदिति तदर्थः तत्र शब्दोपादानत्वस्य तंत्रान्तरे गगनादौ प्रसिद्धेः कथं ब्रह्मणस्त

तमेव सत्यांशं स्पष्टयति इत्थं निष्कृष्यमाणं यच्छब्दतत्त्वं निरंजनम् ब्रह्मैवेत्यक्षरं प्राहुस्तस्मै पूर्णात्मने नमः अयं भावः नामरूपे व्याकरवाणीति श्रुतिसिद्धाद्वयीसृष्टिः तत्र रूपस्यैव नाम्नोपि तदेव तत्त्वम्॥ ((दुपादानत्वमित्याशंकायामाह अयं भावइत्यादि नामरूपेति अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति सिद्धेत्यर्थः द्वयीति नामरूपात्मकद्व्यवयवसमूहरूपेत्यर्थः तत्रेति सृष्टिद्वयमध्ये रूपस्यैवेति आकाशाद्यात्मकार्थस्यैवेत्यर्थः नाम्न इति तद्वाचकशब्दस्यापीत्यर्थः तदेव ब्रह्मैव तत्त्वमुपादानमित्यर्थः तस्मादेतस्माद्वा आत्मन इत्यादिश्रुतेः शब्दतन्मात्राकाशोपादानत्वे पर्यवसानाद्द्वयोरप्युपादानं ब्रह्मैव अतएव तयोः परस्परमभेदसिद्धिः स्वोपादानब्रह्माभिन्नत्वात् नच ब्रह्मणो जगदुपादानत्वे विकारित्वापत्तिः जगदेतद्विवर्तेनेति वदता मूलकृतैव समाहितत्वात् तथाच व्यावहारिकप्रातिभासिकपदार्थनिरासेन श्रुत्या ब्रह्मैव परिशेषीक्रियत इति प्रागुक्त एवार्थः॥

ननु नानात्वस्य सर्वथैव मिथ्यात्वे कथं सत्यत्वप्रतीतिर्लोकानामत आह प्रक्रियांशस्त्विति प्रकृतिप्रत्ययपञ्चकोशादिव्यवस्थारूपांशस्त्वित्यर्थः अविद्येति
भ्रान्तिरसत्यस्याज्ञानविलास एवेत्यर्थः तथा च ब्रह्मातिरिक्तत्वेनासत्यानामपि तेषां पारमार्थ्येन प्रतीतिरधिष्ठानाज्ञानकृतैवेति ~ ~ ~ ~ ~
यावदधिष्ठानाज्ञानं तावत् तन्निवृत्तिरिति भावः यद्यनृतानां शास्त्रस्य ज्ञाने कथं शास्त्राणामुपयोगः तत्राह प्रक्रियांश इति प्रकृ-
तिप्रत्ययादिरुपायो न त्वित्यर्थः अविद्येति तथा च पञ्चकोशादिन्यायेन शास्त्राणामुपयोगो न तु तज्ज्ञाने साक्षादुपयोग इति भावः अविद्यैवोपवर्ण्य-
त इति वाक्यपदीयानन्तरमुपायाः शिक्ष्यमाणा बालानामुपलालनाः असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहते इति श्लोकः समारंभास्तु भावानामि-
त्यस्य पूर्वार्द्धं तु घटादिदर्शनाल्लोकः परिच्छिन्नोऽवसीयत इति तदर्थस्तु यथा घटादिकं दृष्ट्वा लोको विश्वप्रपंचं परिच्छिन्नं विनिश्चकार एतानि

प्रक्रियांशस्तु विद्याविजृम्भणमात्रम् उक्तं च वाक्यपदीये शास्त्रेषु प्रक्रियाभेदैरविद्यैवोपवर्ण्यते समारंभास्तु भावानामना-
दिं ब्रह्म शाश्वतमिति ब्रह्मैवेत्यनेनाम्नायं पुरुष स्वयंज्योतिस्तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति श्रुतिसि-

रूपकार्यतावच्छेदेनानुमीयते एवं भावानामाकाशादीनां समारंभादिति सम्यगारम्भोऽजननं यस्मात् भावप्रधानश्च निर्देशः तदुत्पत्तिहेतुभू-
दित्यक्षरार्थः भावोपादानत्वादिति यावत् तादात्म्येन वा हेतुः समारम्भादिति शाश्वतं नित्यमपि ब्रह्म आदिमत्कारणमिवावसीयत इत्यत्र
उच्यते परिणाम्युपादानत्वेन तस्मिन्नभ्युपगम्यमाने विकारित्वप्रसङ्गः वस्तुनो न तत्प्रसक्तिः विवर्तोपादानत्वात् तद्योगीकारात् रज्ज्वादौ प्राति-
भासिकभुजगस्येवेति भावः अनादिब्रह्म शाश्वतमिति पाठस्त्वन्यतरविशेषणोपादानवैयर्थ्यापत्त्यानादरणीयः ननु नादेर्ब्रह्मणः
शास्त्रप्रयोजनत्वात् रूपार्थानुपयोग तद्भेदज्ञानसंपादनवैयर्थ्यमत आह ब्रह्मैवेतीति तथा च प्रकृते ब्रह्मपदस्य स्वप्रकाशरूपब्रह्मपर-
त्वान्नोक्तानुपपत्तिरिति भावः तमेव भान्तमित्यस्य न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निरिति पूर्वार्द्धं श्रुतिस्तूपलक्ष्य